

8/894. 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZTIZENNYOLCADIK KÖTET

(632., 633., 634. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1930

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

TARTALOM.

DCXXXII. SZÁM.

	Lap
A KIRÁLYHEGYNEK MINDIG IGAZA VAN. — József királyi hercegtől	1
SZENT ISTVÁN KIRÁLY INTELMEI SZENT IMRE HERCEGHEZ. — Gróf Apponyi Alberttől	13
FERENCZI ZOLTÁN EMLÉKEZETE. — Császár Eleméértől	20
A TUDATTALAN PROBLÉMÁJA. — Bartók Györgytől	58
EGYETEMI NEVELÉS. (II.) — Imre Sándortól	94
A GÉP. — Elbeszélés. — Lőrinczy Györgytől	110
KÖLTEMÉNYEK: <i>Imádkozom: legyen vidám...</i> — <i>A madarász.</i> — Áprily Lajostól. — <i>Himnusz Görögországhoz.</i> — <i>Himnusz a Nap-</i> <i>hoz.</i> — Mistral Fr. után. — Gyulai Ágosttól	124
SZEMLE: 1. <i>Debrecen város Déri-múzeuma.</i> — Ecsedi Istvántól.	
2. <i>A százéves Hernani.</i> — Elek Oszkártól	129
IRODALOM: 1. <i>A modern magyar irodalom.</i> — (Várkonyi Nándor: <i>A modern magyar irodalom.</i>) — Kéky Lajostól.	
2. <i>A quattrocento toscanai szobrászata.</i> — (Ybl Ervin: <i>Toscana</i> <i>szobrászata a quattrocentóban.</i>) — Genthon Istvántól.	
3. <i>A muraközi kérdés.</i> — (Muravölgyi J.: <i>Muraköz és a horvátok.</i>) — Bajza Józseftől	146

DCXXXIII. SZÁM.

A MAGYAR MŰVELŐDÉS FEJLŐDÉSE S ÉSZAKI KAPCSOLATAI. — Gróf Klebelsberg Kunótól	161
SZENT IMRE A MAGYAR MŰVÉSZETBEN. — Gerevich Tibortól	199
BALKÁNI HELYNEVEK TÖRTÉNELMI ÉRDEKESSÉGEI. — Németh Józseftől	213
ANTIK EREDETŰ HATÁSOK A MAGYAR SZÉPPRÓZAI STÍLUS KIALAKULÁSÁRA. — Darkó Jenőttől	232
ÁRMENTESÍTÉS, LECSAPOLÁS ÉS A MEZŐGAZDASÁG. (I.) — Gesztelyi Nagy Lászlóttól	252

ZSUZSIKA. — Elbeszélés. — Szász Károlytól	Lap 281
KÖLTEMÉNYEK: <i>Olyan szép minden a világon.</i> — Gyökössy Endrétől. — <i>Olind és Szofrónia.</i> — Tasso <i>Megszabaltott Jeruzsáleméből</i> ; olaszból, Raóló Antaltól	294
SZEMLE. — <i>Régi egyházművészeti kiállítás.</i> — Végh Gyulától	308
IRODALOM: 1. <i>I. Ferenc József király jellemrajza.</i> — (Tschuppik, Karl: <i>Franz Joseph I.</i>) — Török Páltól.	
2. <i>Kiss József posthumus köete.</i> — (Kiss József összes költe- ményei. III. k.) — —yitól.	
3. <i>Szovjet-Oroszország.</i> — (Panait Istrati: <i>Vers l'autre flamme.</i>) — Bonkáló Sándortól	311

DCXXXIV. SZÁM.

GRÓF TISZA ISTVÁN KÉPVISELŐHÁZI BESZÉDEI. — Angyal Dávidtól	321
A TRIANONI SZERZŐDÉS ALAPJAI. — Horváth Jenőtől	327
ANDREJEV LJEONID. — Berényi Lászlótól	357
SZÉPIRODALMI FOLYÓIRATAINK 1848-IG. (I.) — Ifj. Pongrácz Alajostól	373
ÁRMENTESÍTÉS, LECSAPOLÁS ÉS A MEZŐGAZDASÁG. (II.) — Gesz- telyi Nagy Lászlótól	399
MESE A SZOMORÚ VÍZITÜNDERRŐL. — Elbeszélés. — Andrejev Ljeonid után, oroszból, — Berényi Lászlótól	417
A FŐBENJÁRÓ PER. — (<i>Reineke Fuchs I. éneke.</i>) — Költemény. — Goethe után, németből, — Balogh Páltól	431
SZEMLE. <i>Nagy-Szerbia felé.</i> (1903—1914.) — Bajza Józseftől	439
IRODALOM: 1. <i>Újabb könyvek Bethlen Gáborról.</i> — (D. Angyal: <i>Gabriel Bethlen.</i> — Szekfü Gyula: <i>Bethlen Gábor.</i> — R. Kiss István: • <i>Az átértékelt Bethlen Gábor.</i> — Makkai Ernő: <i>Bethlen Gábor országalkotó politikája.</i>) — Török Páltól.	
2. <i>Sajó Sándor új versköete.</i> — (Sajó Sándor: <i>Gyertyaláng.</i>) — Kéky Lajostól	465

A KIRÁLYHEGYNEK MINDIG IGAZA VAN.

Székfoglaló a Kisfaludy-Társaságban, 1930 május 14-én.

BEVEZETÉSÜL: MEGEMLEKEZÉS BÁRSONY ISTVÁNROL. A TERMÉSZETKEDVELŐRŐL.

A Kisfaludy Társaság engem megtisztelő bizalma Bársony István megüresedett helyére állított, úgy érzem: azért, mert én is az Isten alkotta természetben lelem legnagyobb gyönyörűségemet és ennek szépségeit élvezve emelkedik lelkem oda, hol Bársony István ihlete lebeg. Ő csak az Isten szabad ege alatt érezte jól magát, a természet szépségei fakasztották költői lelkének legbájosabb virágait. Ő a ringó búza arany kalászaik között rejtőző burjánból is szép csokrot tudott kötni, megtalálva közöttük a szépet, illatosat; a mocsarak zizegő nádasából is meglátta az örökkévalóság derűs mosolyú tekintetét, a kék ég oly megkapó mélységét, az estalkony imádságos varázsát, a föltámadó hajnal éltető lehelletét, a vadak húzását; hallotta a kicsi madárka forró szerelmi dalát, az élet minden sóhaját, érezte annak éltető balsamát és mindezt bájos elbeszélésekbe szőtte.

Bársony István a természet nagy templomában otthon volt, minden szépet, megkapót egyszerű s mégis oly kedves, találó szavakkal vetett papírra. Vérbeli vadász volt; de nemcsak azért járt ki puskával, hogy vadat ejtsen el, hanem hogy megfigyeljen, szépet keressen és azt lelkébe vésve térjen haza.

Akár a tél zordon jegén, mély hóban, dermedt hidegben találjuk; akár a tavasz ifjú élettől duzzadó, virágos mezőin; vagy méhektől körülzsongott, lepkéktől körüllebegt akác- és orgonavirágos magyar faluban érzük; vagy az őserdő méla rengetegében egy üde forráskát nézegetve, az ibolyaillatot hordó enyhe szellőt élvezve; vagy a vihar ellen sírva, rikácsolva küzködő hatalmas őstölgyfák alatt:

mindenütt lelkébe fogadja azt, amit azután megkapó hűség-gel, ragyogó színeivel és a költő ihletett tollával örökít meg. A szépet, a fölségeset, a tisztát, egyszóval azt, ami az ő nemes lelkéhez illik, nem zárta be kebelének mélyébe, hanem átadta az olvasóközönségnek, talán a nélkül, hogy sejtette volna, hogy üde dolgozataiban lelkének tükörképét örökíti meg, a természetkedvelő emelkedett, a világ ocsmányságaitól távol álló költői lélek napsugaras képét, mely az olvasóban valami olyan melegséget ébreszt, mint egy felejthetetlen kedves, átszellemült és minden árnyfolttól mentes emlék.

Ma, midőn Bársony Istvánnak, a természeti szépségek kedves írójának helyét hálás szívvel elfoglalom, egy kis dolgotomat akarom fölolvasni, mely a következőképpen keletkezett.

1914 elején zergevadásatról beszélgettem Bársony Istvánnal, aki sóhajtvá mondotta nekem, hogy ez azon kevés honi vadászatok közé tartozik, melyről bizony nem tud sokat mondani. Ajánlottam neki, hogy jöjjön velem a Magas-Tátrába, hol minden hegyet, völgyet ismerek és gondom lesz rá, hogy zergét lőhessen. Elgondolkozott, majd azt felelte, hogy ő már nehézkes, nem jó hegymászó és zergére már nem igen vállalkozhatnék. Erre tréfásan megígértem neki, hogy mert valóságban nem láthatja, le fogom neki írni legnehezebb és így legérdekesebb zergevadásomat, úgy, ahogy ő azt leírná. Melegen megköszönte, azt mondva, hogy így legalább lélekben velem jöhet és a Magas-Tátrát is látni fogja legszebb ragyogásában.

Tényleg le is írtam ezen rám nézve felejthetetlen emlékü órákat. Közben kitört a háború s a dolgotat fiókomban maradt. Csak 1921-ben találtam meg és alkalmilag megmutattam Bársony Istvánnak, hogy emlékszik-e még ígéretemre, melynek halasztását csakis a világháború és forradalmak okozták.

Pár nap mulva arra kért, bocsássam rendelkezésére kis elbeszélésemet, mert szándéka egy könyvet írni: *Egy öreg vadász emlékezései* címmel. Nagy elfoglaltsága miatt azonban még meg sem kezdhetette ezt. Ebbe a kis vadászati elbeszélésgyűjteményében szeretné első helyen tátrai vadászatom emlí-

tett leírását közzétenni. Hiszen ő írta az előszót *Erdei magány* című könyvemhez, most pedig legyen könyvének első fejezete az én művem.

Úgy tudom, a könyvet nem írta meg, mert előbb jobb-
létre költözött. Az én szerény kéziratom árván maradt.
Legyen ez székfoglalóm, melyet az ő emlékének szentelek.

A KIRÁLYHEGYNEK MINDIG IGAZA VAN.

Hullámozó, sivár ködtengertől környezve, fáradtan föl-
felé mászó párakkal teleaggatva, az életrekelő nappal első
szürkületében még alig láthatóan állanak magasan az
égbe emelkedő sötét sziklaóriások; elviselt, lerongyolódott
hóköpenyükbe csak szegényesen betakarva; mintha az év-
ezredek bontó munkája s éles fogai ellen küzdve dacolni
akarnának.

Megdermedt némaságuktól irtózva a szellő jeges fuval-
lata a völgyeken leszaladva, sietve menekül és sóhajtozva a
kócos vastag ködtakaró alá bújik, mely a Magas-Tátra lábai
köré telepedett és mely alatt fázva haldoklik az éjjel sötét-
sége, míg messze keleten megszületik a nappal.

Ragyogva és csillogva tündökölnek a dérlapte sziklafalak,
midőn a háborgó ködtengerből kiemelkedő napnak első pi-
ros sugarai cirógatva érintik azokat. A fagyos légáramlat
széjjeltépi a felhőzetet, foszlányait kisöpri a szakadékokból
és sziklakéményekből, míg ezek ezer haragosan fenyegető
öklöt emelnek a tündéri pompában fénylő szép hegységre.

Régi derék vezetőmmel, Horvai Jakabbal, a Közép-
orom egyik irgalmatlanul meredek gyepes lejtőjén lassan
fölfelé kapaszkodom. A Sárgafal a zergék kedvenc tartózko-
dási helye, mely áthajló sziklaíval fenyegetőleg fölénk me-
redve tekint le ránk. Függőleges falak, ijesztően mély, sötét
szakadékok, fantasztikus szaggatott élektől környezve, óriás
kórákások és görgetegek váltakoznak virágszőnyeges gye-
pekkel és gigantikus sziklatöredékekkel, kőtömbökkel. Minél
magasabbra mászunk, annál meredekebb lesz a part, annál
lenyűgözőbb a kilátás, a fölkelő nap bíbor fényében, melytől
a hó és kopár szikla aranyosan sugárzik.

A ködtenger a nevető napfényben széjjelfolyik és a vidék egész nagyszerűségében pompázik.

— Tessék csak odanézni, — szól vezetőm — be szép a a síkság s rajta túl a Branyiszkó meg amott az Alacsony-Tátra! De a Királyhegy fekete sapkát tett föl! Ezt nem szeretem — — még ma bajunk lesz vele. A Királyhegy nem hazudik soha!

Mind nehezebb lesz a mászás. Muszáj egy kicsit pihenünk. Vezetőm havasi virágokat szedeget s aztán kalapját leveszi, kezével sűrű aranyszőke haját homlokáról kifésüli s nem messze tőlem a buja virágszőnyegre szintén leheveredik, finom vonásai, sűrű, nagyívű aranyszemöldöke, pozsgás kerek arca sugárzik az egészségtől. Szája körül mosoly ül, midőn tiszteletteljesen, de szívélyes hangon kérdi :

— Szabad-e e virágocskákat kalapjára tűznöm? Még frissek és igen finom illatuk van. — Ezzel a mellettem a fűben fekvő kalapomat fölveszi s néhány szál égszínkék nefelejéset tűz rá. — Úgy, Kegyelmes Királyi Hercegem! — így nevezett engem gyermekkorunktól fogva. Kalapomat előbbi helyére téve kérdi : — Ma még egypár jó zergebakot hozunk le? Ugy-e bár?

— Köszönöm, Jakab! Emlékszel-e még erre a helyre? Mikor engem félrerántottál? Ezen sziklafal mellé? Mikor a Hundsdorfer a zergét elejtette, abban a rettenetes zivatarban, és mikor a zerge nagy sziklatömbökkel itt lebukfencezett és te «Isten irgalmazz!» szavakkal a falhoz húztál? Emlékszel? Akkor gyermekek voltunk mind a ketten! Régen, 1885-ben volt az!

— Be szép vadászat volt az, — felel Horvai — és nagy szerencse, hogy hallottam a kövek gördülését és félrerántottam Fenségedet! Azt hittem, hogy megindult a hegyoldal! És midőn a víz ebben a szakadékban házmagasságban jött és a falbamászva meg kellett kerülnünk. Még ma is rémülettel gondolok arra vissza. De most sietnünk kell, mert a nap már jó magasan áll és a zergék már vagy átmentek a kényszerfordulón, vagy közel lesznek hozzája. Kérem, adja ide a kezét, mert gyorsan kell a szakadékon áthaladnunk és az árnyékos oldalon föl, ott még jó széllel elibük

kerülhetünk. ha a szerencse is kedvez. Tessék a lábakra vigyázni, hogy meg ne csússzon vagy követ el ne indítson.

Mint a macskák, — hiszen erőteljes harmincas férfiak voltunk — úgy másztunk a leghihetlenebb helyeken le. Nemsokára egy árnyékos, sötét, hidegen lehellő és függőleges sziklafalaktól környezett, mély hasadék fenekére értünk. Ott egy a sziklafalról, mint fátyolvizesés alázuhanó, kristálytisza vizű patakocska majd előbukkan, majd megint mormogva eltűnik az óriás görgeteg között és kissé odébb megint ezerszínű gyémántporrá válva zuhan a szelőlőtől fátyolként a légbe hordatva, a szédítő mélységbe.

Egy üdítő korty után, megduplázott erővel nekiálltunk a zordon sziklafal megmászásának. Helyenkint kéményszerű, különben apró lépcsőjű a fal, melyen iszonyatosan nehéz fölkapaszkodni és csak erőink teljes megfeszítésével, igen lassan tudunk följebb jutni.

A sötét, erősen széjjelhasogatott, repedezett gránit-szikla meglehetősen szilárd és bátran bele lehet kapaszkodni, a nélkül, hogy a megfogott darabbal a mélységbe zuhanjunk. Mint a kötélletrán, kézzel-lábbal fogózkodva, mindig a következő lépést kipróbálva közeledünk a vadan regényes, cikornyás, össze-vissza szaggatott előromhoz. Fölérve visszanezék és csak most látom, hogy mily nehéz utat tettünk meg. Horvai mosolyogva bólint: — Derék mászó kegyelmes királyi hercegem, mint azt már oly sokszor láttam. Ezt nem utánozhatná mindenki; a fejnek biztosnak kell lennie! Úgy-e szép itt fönt?

A sziklafal felülről teljesen függőlegesnek látszik. Lehetetlennek tartaná az ember azt, hogy itt jöttünk föl. A szakadék fenekét kiálló fekete sziklák részben elfödik.

Horvai hirtelen megragadja balkaromat: — Ott túl a gyepon — oda tessék nézni!

Fogai között mormog valamit, ami éppen nem hangzik barátságosan. Kerek, csúcsos, megfakult, zöldes kalapját jobb-jával kissé hátratulja és halántékát türelmetlenül vakarja.

Szemben a gyepes oldalon, ahol csak az imént állottunk, egy erős zergebak legelészve mászkál, a sziklafal szélső párkányára jön éppen ki és ott lefekszik. Nincsen túlságosan

messze, alig 300 lépésre. Megpróbálok! Talán sikerül?! Puskámat elkészítem, amit vezetóm csodálkozva szemlél. Hamar töltök és egy nagy kőhöz lefekszem és rátámasztom a fegyvert.

— Jakab! Nézz csak távcsövemmel és figyeld meg, hogy hova megy a lövés!

— De hisz ez nagyon messze van! Ne tessék lőni! Megkerülve közelebb juthatunk a zergéhez!

— Figyelj csak!

— Tessék csak egy kicsit várni, legalább is egy követ megindítok, hogy a bak fölálljon és nagyobb célt mutasson! Most!

A jókora nagy kő megmozdul és gördülve megindul, lassan bukfenchezve, majd mind gyorsabban, nagyobb és nagyobb ugrásokat tesz, mindig több kő követi mind fokozódó dübörgéssel. Nagy robajjal egy szikla is elválk a faltól és dörögve zuhan a völgybe, lent ezer törmelékdarabbal fődve, összetörve utolsó nyughelyére talál. Pattogva, zörögve, mint a kíváncsiak hada, utána rohanva követik a kicsiny és apró kődarabkák ezrei nagy testvérük halálos esését.

A zerge föláll, s mint egy szobor, mozdulatlanul egyenest ránk néz és nem a bukdácsoló kődarabok seregére. Kis célt mutat, mert szemben áll. Amint a nagy robaj megszűnt és az apró kövek is meghaltak már, a zerge megmozdul és el akar menekülni, de lövésem már eldőrdült.

— Kissé magas! — szól Horvai és már elsült a második lövés is.

A zerge még egy pillanatig áll, majd magasba szökik és míg a visszhang mint hatalmas, mind messzebb futó dörgés, sziklafaltól sziklafalhoz gördül, hogy a távoli völgyek méla csendjébe fúladjon: a halálosan sebzett zerge a mély szakadékba zuhan le. Pár pillanat múlva hallom puffanását és látom mozdulatlanul feküdni, mint sötét pontot, ott a szivárvány minden színében széjjelporladó vizesés alatt.

— De szép lövés volt, — kiált vezetóm, — hanem most még egyet kerítünk? Nemde?

— Igen, de előbb ezt biztonságba helyezzük!

Éppen a leereszkedés lehetőségeit néztük e csúnya

sziklafal tetejéről, midőn a szakadék torkolatánál visszahagyott hordárunkat meglátjuk, aki látta a zergét lezuhanni és oda megy. Horvai a Tátrában oly ismeretes kiáltással: «Háu-hu-hu!» megállítja, majd leszól, hogy vigye a zergét a Rainer-s onnét a Rózsa-menházhoz, ott várjon ránk, mert mi a Középorom gerincén át a Kis-Tarpatok völgyébe mászunk és egyenest a Rózsa-menházhoz megyünk.

Most nagy nehézségekkel, hosszas tornászással a Középorom vadan szaggatott vízvázasztó élére másztunk föl a csúcstól északra. Vezetőm óvatosan előrekúszik az élre, míg én a kettőnket összekötő kötelet feszesen tartom. Odaérve ő lefekszik és hátra tett kezével integet, hogy siessek utána.

Hozzája érve megtöltöm fegyveremet és melléje tolom magamat fekvé és átnézek a szédületes meredekséggel az Őt-tó felé lejtő kusza sziklavadonra. Ott, hol egy gombalakú szikla áll és fehér görgeteggel kipárnázott vízmosás kezdődik, egy nagy fekete kő mellett, egy zerge fejét pillantom meg. Valamivel lejjebb egy kis gyepes párkányon a hómező szélén több zerge fekszik. Eddig nem vettek bennünket észre. Magasan fölöttünk egy kőszáli sas van, mozdulatlan szárnyakkal lassan csúszva az ég mélységeiben, mind nagyobbodó köröket ír le, majd kissé visszagörbítve szárnyait, nyílsebességgel lesiklik a Jégvölgyicsúcs ölmosan komor sziklavadonába.

A vidék vadregényes szépsége leírhatatlan. Jobbról mélyen lent a Nagy-Tarpatok száz fehérlő, vadan zúgó víz-esésével, hol óriás sziklatörmelékek között zajogva keresztülerőszakolja magát és a cirbolyák, vörös- és törpe-fenyők közül mint a hó világít ki. Rajta túl a Nagyszalóki-csúcsnak komor, fekete, hatalmas fala emelkedik, egyes csendesen vonuló fellegek árnyékából vadan szaggatott sziklaélei és kőszörnyei sötétben tekintenek ránk. Előttem a Középorom karesú sziklakolosszusa, mögöttem a Vöröstorony hatalmas tömbje emelkednek ki a kőóriások zagyva vadonából, a napsütésben ezüstösen fénylenek a különben sötétszürke gránitfalak és a száguldó felhőseregek közül merev nyugalommal, némán és fagyosan tekintenek széjjel. Egyes vékony

ködök, akárcsak sovány újjakkal, fölkapaszzkodnak a sima sziklafalakon, mintha a nedves kőóriásokat boszorkánykezek kéjjel tapogatnák mind följebb, hogy átöleljék és többé ki ne eresszék. Hamarost ráborulva elfödik az elbájoló remek kilátást a síkságra, mely még a meleg napfényben sugározva tekint föl hozzánk, a messze távol áttetsző kékes párájában elenyésző szép hegyek fölséges keretéből. Nehéz zivatar ül sötéten és fenyegetően a Királyhegyen és morogva dünyög a távoli dörgés. Goromba időt ígér ez! Balra tőlem gyönyörűségesen szép, kecses vonalú hegyóriásoktól környezve, hó- és jégmezőktől övezve, szédületes mélységből fölnéznek rám az Őt-tónak sötétkék, őszintén kedves tündérszemei. Odatúl pedig csendesen alszik sötét fellegvankosok közé ágyazva, jég, hó és ijesztő sziklafalak vad környezetében a hatalmas, vén Lomnici-csúcs, gyermekeivel.

A zergecsapattól nem messze egy sziklanyílás szélén egy erős bak fekszik. Ha meg akarom löni, sietnem kell, mert az egész völgy gyorsan megtelik hatalmas felhőtömegekkel, melyek, mint a mesebeli tengeri polip-óriás, karjaikat a szakadékokban és sziklafalakon kúszva föltolják és a távolból mind erősbödő mennydörgés mormog a völgyek visszhangos kebelén végig.

Célzok és éppen midőn a köd eléri a zergéket, eldördül lövésem. Már nem láthatom, hogy eltaláltam-e. Kövek gurulnak pattogva a mélységbe és futva jönnek a zergék mellettem el, utolsónak az erős bak, melyet második lövésemmel leteríttek.

Halk sóhajjal langyos meleg szél vonul át az éles sziklacafatok fölött és egy hosszú, vastag felhőhullámot borít a legmagasabb hegyélre és belenyomja a sziklák ezerhasadékos vadonába. Az elejtett zergénél maradok, míg Horvai — a Tátrának közismerten egyik legjobb vezetője — meg akarja nézni a helyet, ahova először lőttem, mert úgy véli, hogy az más és nagyobb zerge volt, mint az itt fekvő.

Körülöttem a végtelen, hatalmasan háborgó ködtenger beláthatatlansága! Mindenütt ezerkarú ködszörnyek tornásztak föl a sziklafalakon és horpaszaikban, mintha a hegykolosszusokat agyon akarnák nyomni. A Tátrának sötét

csúcsai mint rideg sziklaszigetek merednek ki a tejszínű felhők végtelen tengeréből.

A varázslatosan megkapó kép által egészen megigézve állok bizonyos nyomasztó érzéssel lelkemben, hogy mily elmondhatatlanul kicsiny, semmi vagyok, ezen oly csendes és mégis oly beszédes magasztosság közepett.

Mindig alacsonyabbak és kisebbek lesznek a sziklaszigetek, s úgy érzem, mintha tényleg súlyednék velük.

A vakítóan fehér felhő hamarost fölért hozzám. Egészen különös érzés fog el.

A földből már csak a kis szikladarabot látom, melyen állok, különben csak a végtelenség környez. Ekkor egy vilám cikázik alattam a sűrű felhőtömegeken végig és a dörej egész belsőmet megrázza. A völgy fülledt zivatarlevegőt lehell föl, mintha haldokolva utolsót lélekezne. Óriás hófehér felhők szörnyen magas tornyokat építenek ég felé, melyek minden oldalról mint szarvak és rémséges pófájú firtorok felém hömpölyögnek.

Léleketfojtó várakozás, halálos csend köröskörül, csak szívem verését hallom.

— Hááu — hu — hu!

— Hohé, Jakab! Jövök a fehér vízmosáson le!

— Nem szabad! Főnt kell rám várni!

— Jól van, várok!

Megint a nyomasztó, lelkeahagyott csend! Csak a Királyhegyen dörmög dideregve a zivatar fenyegető szava. Nehéz, sűrű sárga ködbe burkolva, két lépésre sem látva, mondhatnám aggódó érzéssel lelkemben, kissé leereszkedtem a hegyoldalba, mialatt egyes mogyorónagyságú cseppek csappanva hullottak a sziklákra. És kitört a magas hegységnek vad vihara.

— Háu — hu — hu! — hallatszík Horvainak kiáltása.

— Hohé, Jakab! — felelek én.

A hang messziről jött és alig hallottam a vadan korbácsoló jégeső zúgó berregésében és mégis úgy tetszik nekem, mintha majdnem egy magasságban volna ő velem. Valószínű, hogy valahol az oromra ért, de nagyon messze tőlem.

— Hohé, Jakab! Hohé!

Nincs válasz. Csak a viharnek vad zúgása, az ugrálva örült táncot lejtő, nagy jégdarabok sűrű verésének éktelen kerepelése hallatszik. Vízözönszerű felhőszakadás vegyül sutorogva a jégverésbe és ordítva ezer hatalmas, habosan alázuhanó vízesés tódul zuhogva a mélységbe, nagy kőtömböket dörömbölve sodor magával a szakadékokat megtöltve. Űvöltve, füttyülve és kísértetiesen jajgatva, örülten kergeti a jegessé vált szélvész a most már elsötétült, eszeveszetten száguldó fekete felhőket. Köröskörül cikáznak és csapdosnak a villámok s a dörgés fület repesztően, idegrázóan recsenik s bömböl, szünet nélkül a völgyekben a sziklafalak és hasadékok között ide-oda vágódva.

Horvai csak nem jön. Eltévedett! Egy szikla mellé húzódva mind nyugtalanabbul várom. A jégverés megszűnik és sűrűn, csendesesen hull a hó . . . a köd mind tömörebb lesz. Már csak messze távolból mordul néha a dörgés, a vihar kitombolta magát és jegesen lehell az északi szél, halkan tologatva a ködöket.

— Hohé — Hohé — Jakab — hohé! — — — Nincs válasz. Irgalmatlanul fázom, a szél késekkel metszi át víz-itatta nyári ruhámat. Cselekednem kell! Meg kell Horvait keresnem, hiszen több mint két órája, hogy elment.

Halálos a csend, csak a sűrűn hulló hó szisszen halkan arcomat érintve.

Nagy nyugtalanság vesz erőt rajtam. Tán szerencsétlenül járt vezetőm? Lezuhant és a vadvizek elsodorták? Isten irgalmazzon neki.

A zergét hátamra veszem és átláthatatlan ködben, a hótól elvakítva, érzés és ösztön szerint, de mennem kell, mindig lefelé, azután a völgyben jobbra. Embereket kellene hoznom, hogy megkeressük Horvait. De hol? Hány óra járásnyira találkozhatom emberekkel?

A hó már jóval bokám fölért és mindig sűrűbben havazik, oly csendesesen, mintha a természet meghalt volna és a jó Isten fehér szemfedőt borítana rá.

Isten nevében ismeretlen, rettenetes sziklafalakon egyedül utat keresgélve Horvai fölkutatására indulok.

Minthogy az orom járhatatlan, lassacskán megpróbálók

leereszkedni. Egy függőleges fal tövébe jutva, alig járható meredeken tapogatódzom lábaimmal, míg kezeimmel kapaszkodom és így lépésről lépésre apránként haladok. Ködöt lehelve, a hulló havat elnyelve tátong az éhes mélység alattam, mintha csak arra várna, hogy belezuhanjak.

— Hohé — Jakab — hohé!

Kétségbeesett kiáltásom lélekszakítón fakad keblemből és gúnykacajjal halkán felel a ködök mélyéből a túloldal visszhangja :

— Hohé — Jakab — hohé!

Hidegen borsószik a hátam, füleim sivítanak, mint lázas álomban.

Horvai ezen sziklafal alatt holtan fekszik! . . .

Mintha hirtelen gyengeség szállaná meg térdeimet és szédülnék én, ki soha sem ismertem ezt.

Csak azért sem! Meg kell hűséges vezetőmet találnom!

Ekkor kövek potyognak le a sziklafalból, puskám agyán koppan egy apró kavics. Hogy ez nem jutott eszembe régen! Megtöltöm és egy sziklára célozva két lövést teszek egymásután.

Minden völgyből mint a dörgés jön vissza lövéseim hangja és magasan fölöttem ott, honnét oly kínos vesződéssel leereszkedtem, nagy kiáltás válaszol :

— Hááu — hááu — hu — hu! Kegyelmes Fenséges Uram!

Egymásnak válaszolgatva, mindig közelebb hallatszik vezetőm kiáltása, míg én újra fölfelé mászom. Nemsokára találkozunk. Horvai futva jön le egy hófödte gyepes párkányon, csak úgy liheg, a hátán a nehéz zerge, arca kigyúladva. A sziklafalból a gyepes párkányra kiérve leülök, mert ki vagyok merülve, a zergét leoldom nyakamból. Kezeim az éles sziklától kisebesedtek és szívárog róluk a vér.

— Na, mi történt, Jakab?

— A sebzett zerge nem messze feküdt a lövés helyétől, én azt hittem, hogy ki van múlva, kiáltásomra azonban fölugrott és a falakba iramodott. Utána másztam és végre utólértem a nagybeteget. Tessék csak idenézni,ilyent még nem lőttünk! De azután elért a sűrű köd, nem tudtam már,

hogy hol vagyok, ebben a rettenetes időben, jégverésben, ködben, havazásban eltévedtem. Végre több mint háromórai tévelygés után, midőn negyedszer értem föl az oromra, mindig más helyen, hála Istennek eldőrdült a két lövés. Már azt hittem, hogy nem találunk többé egymásra! A Királyhegy jelezte, hogy baj lesz. A Királyhegynek mindig igaza van!

Este hét órakor, nehéz leereszkedés után a kis Tarpatak békés, friss hóban fénylő, titokzatosan szunnyadó, téli pompájában mosolygó, fölséges vadonában, egy-egy erős zergebakot hátunkon cipelve, sietve haladunk hazafelé.

Azóta megint sok esztendő múlt el, derék vezetőm, Horvai Jakab, az anyaföldben pihen, csendesen alszik. Valahányszor a Magas-Tátra komor sziklafalait és félelmetes szakadékait járom, valahányszor hó- és jégfödte mélységeibe nézek és szépséges völgyeit a Mindenhatóhoz emelt lélekkel látom, hatalmasan morajló zuhatagait csodálva szemlélem, lelkem a mormogó patakokat követve a távolba száll és a halkán suhogó fenyvesben álmodozik, régmúlt idők emlékeit fölébresztve: akkor úgy tetszik nekem, mintha gyermekkori hűségese vezetőm katonás feszességgel előttem állana, mint oly sokszor hajdan, kalapjával kezében és mosolygó becsületes tekintettel kérdezné:

— Nem volna-e jó ma egy zergét lehozni?

És mintha látnám őt, a szép havasi virágokat kalapjáról levéve felém nyujtva, azt kérdezni:

— Szabad-e e virágocskákat kalapjára tűzni Kegyelmes Fenséges Uram? Még frissek és igen finom illatuk van!

Gondolataim tovább szállanak a csendesen álmodozó erdőkön át és a fenyők integetnek az alvó természet hűvös lehelletétől ringatva. Fagyosan fúj le az esti szellő a hómezőről és a viharok lassacskán elsőprik ifjúkori emlékeinket és hideg, jeges ködökkel, őszi dérral lepnek el mindent.

És vajjon mit mondhat most a Királyhegy?

Dübörögve visszhangzik szava a messze távolból:
«Lesz még boldog Nagy-Magyarország!»

SZENT ISTVÁN KIRÁLY INTELMEI SZENT IMRE HERCEGHEZ.

Midőn a Magyar Tudományos Akadémia engem tisztelt meg azzal, hogy ez ünnepi közgyűlésén Szt. István intelmeinek jelentőségét méltassam, egyúttal meg is jelölte az irányt, amelyben ezt a méltatást eszközöltetni kívánja. Hiszen csak olyan várhatott tőlem, amire előismereteim némileg képesítenek ; ez pedig azt jelenti, hogy ez alkalommal háttérbe lépnek az intelmek keletkezésére és szerzőségére vonatkozó kritikai vitatkozások és a súly azok politikai és közjogi jelentőségének kidomborításán nyugszik. Midőn erre törekszem, néhány szót mégis szentelnem kell a tisztán történeti szempontoknak is.

Régibb történetíróink : Horváth Mihály, Szalay László és Toldy Ferenc az ő irodalomtörténetében, az intelmeket egyenesen Szt. István szerzeményének tekintik, még pedig olyan szerzeménynek, mely egymagában is elég volna arra, hogy első szent királyunk nagyságát megállapítsa. A későbbi történeti kritika kimutatta ennek a felfogásnak tarthatatlanságát ; rámutatott arra a körülményre, hogy más fejedelmek is adtak ki abban a korban hasonló intelmeket, és kiderítette a forrásokat, amelyekből az intelmek írója meríthetett és melyek ismerete oly széleskörű tudást tételezett fel, aminő abban az időben csak egyházi férfiaknál volt található. Megnyilvánult az a felfogás is, mely szerint az intelmek keletkezése későbbi korba volna teendő ; de a kritika ezen túlzásaival szemben, különösen Békefi Remig kutatásai folytán, megállapodott nézetté vált, hogy az intelmek valósággal Szt. István korában írtak ; erre vall különösen az azokban foglalt tanításnak teljes összhangzása a XI. századbeli egyházi írók felfogásával a fejedelmi hatalom természetéről

és a fejedelmeknél szükséges erényekről. Békefi Szt. Gellértben keresi a szerzőt, amit későbbi kutatók, azon az alapon, hogy az intelmek irányja nem egyezik Szt. Gellért egyéb ismert műveinek irányával, tagadásba vontak. De általánosnak vehető az a megállapítás, hogy az intelmek szerzője Szt. Istvánkorabeli, idegen nemzetű egyházi férfiú volt. Ebből az folyik, hogy nemcsak nincs ok a nagy királynak az intelmek összeállítására gyakorolt befolyását tagadni, hanem hogy azt ellenkezőleg fel kell tételeznünk; mert az intelmek kétségtelenül az ő kívánságára íratlak, és akkor alig képzelhető, hogy azok tartalma iránt közömbös lett volna. A szerző a rendelkezésre álló kútfőkből merítve összeállította mindazt, ami a kor általános felfogása szerint a keresztény fejedelem erényeit és kormányzati maximáit alkothatta. És tényleg ilyenekből áll a könyvnek majdnem egész tartalma. A magyar kutatás és magyarázás feladata éppen abban állana, hogy felderítse Szt. István személyes gondolatainak és a magyar kormányzati felfogásnak nyomait ebben az iratban, amely első pillantásra szinte a sablonszerűség benyomását teszi.

A hazai szakirodalom ezen a téren még nem sokat végzett; de már Békefi nyomra vezetett és utána főleg Balogh József, kétrendbeli igen érdekes dolgozatában, ezeket a nyomokat kimélyítette. Konjekturákra van itt utalva mindenki, ami engem arra bátorít, hogy az idézett szerzők nyomdokait követve, néhány gondolatot közöljek, melyet figyelemre méltónak tartok, bár nem rendelkezem a történeti forráskutatás terén szakszerű tudással és gyakorlattal. Abból a képből kell kiindulnom, amelyet magamnak a magyar alkotmányfejlődés általános jellegéről alkottam, nem egyes okmányok, hanem alapvető tények tanulsága szerint. Ezeket a tényeket az idegen eredetű kortársak saját ideológiájukba akarták beleszerítani, az ő terminológiájukban előadni és így gyakran akaratlanul félremagyarázták értelmüket, úgy hogy félrevezetővé válhat a leglelkiismeretesebb okmánykutatás is, ha nem tudja kihámozni az eredeti tartalmat az idegen köntösből. Ilyen alapvető tény a magyar állami főhatalom, amint az a vérszerződésből keletkezett és amely merőben ellenkezik Fustel de Coulange-nak Balogh József

által idézett megállapításával, mely szerint a kora középkorban a nemzeti összetartás érzelme ismeretlen volt és esupán a hatalmat viselő személyhez való ragaszkodás tömörítette politikai testté a néptöredékeket. Ez így állott a germán és latinnal vegyes fajoknál, ahol ebből folyólag a politikai szervezkedés megtartotta túlnyomólag magánjogi jellegét; de a magyar főhatalom a komunitásból nőtt ki, mint annak szerve; a komunitás alkotta azt meg többé-kevésbé világos politikai célkitűzéssel. Míkor ez a főhatalom keresztény királysággá vált, bizonyos zavarnak kellett keletkezni a nyugatról átvett új formák és a hagyományos főhatalmi fogalmak közt. Az okmányokban természetesen előtérbe lépnek az új formák és azok ideológiája, mert a szerzők csak ezeket ismerik, a magyar hagyomány pedig akkor még nem bír sem tudományos formulázással, sem irodalommal; de kétségtelenül tovább él a lelkekben és az uralkodónak tudatában is. Szt. Istvánt nem úgy kell képzelnünk, mint a nemzetiségéből kivetkőzött, nyugatról behozott uralkodót, hanem úgy, mint igazi Árpád-ivadékot, akiben tovább él a vérszerződésre visszamenő hagyományos szellem, mindenben, ami a kereszténységgel nem állott ellentétben. Fel kell tennünk, — mert másképp nem is lehetett — hogy ő benne és az ő felfogásában sem létesülhetett a teljes egyensúly e két tényező: az ősi állami szervezet nyers gondolatvilága és a nyugoti szellemű keresztény királyság kicsiszolt eszmeköre közt. Ez utóbbinak az az óriási előnye volt, hogy tudományos expenensekkel bírt, hogy elméletileg fel volt dolgozva és így a korbéli okmányokban túlnyomónak, szinte egyedül irányadónak mutatkozik, ami bizonyára hamis képet ad a teljes valóságról, bár a helyzetet az a körülmény enyhítette, hogy ez a tudományos feldolgozás nagyrészt a karolingiak szelleméből született: hiszen az intelmekre is legnagyobb befolyással Nagy Károly és közvetlen utódainak kapitulárei bírtak, melyek hagyományát az Ottók felújítani iparkodtak. A Nagy Károly-féle birodalmi szervezet pedig közjogi gondolkodáson alapult, hivatalnokok által akarta a birodalmat kormányozni és meg nem engedni annak széthullását fél souverain hűbérállamokká. Ebben az alakban, mely a további

középkori állami fejlődésben nem bírt érvényesülni, Magyarországon azonban igen, nem állottak az új elméletek oly gyökeres ellentétben az ősi magyar hagyománnyal; az összeegyeztetés lehetséges volt; mégpedig úgy, hogy fennmaradt a király és a nemesség közt való viszonyban a közjogi államszervezeti gondolat fölénye, mely az aranybullában nyeri majd teljes megerősítését. Itt csak annak megállapítása érdekel, hogy a fonál Szt. István alatt sem szakadt meg, és ha a reánk maradt okmányokban az említett okokból kevésbé észrevehetővé válik is, az események annál inkább igazolják annak fennmaradását mindazok szemeiben, akik nem esnek abba a hibába, hogy a fáktól nem látják az erdőt.

Az intelmekben is megtaláljuk a nemzeti gondolatvilágnak bizonyára Szt. István személyes befolyására visszavezethető nyomait. Az intelmekben a legnagyobb teret olyan jámbor útmutatások foglalják ugyan el, amelyek a szentírásból és a keresztény tanítás egyéb forrásaiból folynak, általános érvényűek, és alig található ezekben a részekben olyasmí, amit különlegesen Szt. István nemzeti irányú sugalmazására lehetne visszavezetni, hacsak nem az előbeszédnek kiválóan meleg atyai hangját, mely főleg annak utolsó bekezdésében csendül meg megkapóan; «Gyermek vagy, gyönyörűségekben nevelkedtél; a háború, a munka és a különféle nemzetek támadásai, amelyek közt én majdnem egész életemet töltöttem, ismeretlenek előtted. Elérkezett már az ideje, hogy a puba párnák helyett keményebb bánásmódot is láss, amely lelkedet az én parancsaimra irányítja.» Így nem beszél egy közönséges idegen tudós, ezek közvetlenül atyai érzésből fakadó gondolatok.

De mit szóljunk az előbeszéd bevezetése következő szavaihoz: «Mivel nagyon érzem, hogy mindazt, amit Isten teremtett és akár az Égben, akár a földön elrendel, az ész törvénye igazgatja; mivel látom, hogy amit a föld javára az Isten kegyelme adott, — *legyen az királyság, consulság, hercegség, ispánság, főpapság vagy bármely más méltóság* — részint isteni parancs, *részint törvény, részint bírói és polgári hatalom, részint a nemesebb és a vének tanácsa kormányozza és védelmezi*, stb., stb.» Vajjon ezek a szavak a kor általános

felfogását tükrözik-e vissza, midőn «törvény és bírói hatalom», tehát az objektív jogrendnek fölényét emelik ki még a királysággal szemben is? Nem találjuk-e itt nyomát a közhatalmak ama közjogi felfogásának, mely az ősi magyar hagyományt jellemzi és amelyet a nyugoti királyság gondolatvilága nem tudott abból kiküszöbölni, habár azt idegen terminológiájával sokszor elhomályosította?

Nincs-e ugyanennek nyoma a «Tanácsról» szóló 7. fejezet első bekezdésének e szavaiban: «Tanács útján teszik meg a királyokat.» (Consilio enim constituuntur reges.) Nem jut-e itt kifejezésre a magyar alkotmányfejlődésnek az az alapvető ténye, hogy a «kommunitás» a prius, és tőle való átruházásból származik (amint azt később Werbőczy világosan megformulázta) a királyság, a tanács pedig ennek az átruházásnak szerve? És vajjon nem találjuk-e az igazságszolgáltatásról szóló 5. fejezet e szavaiban: «Ne is ítélj te magad, hogy királyi méltóságod fénye kis ügyek által ne veszítsen; inkább utasítsd az ilyen ügyeket a bírákhoz, akikhez a dolog tartozik, *hogy ők ítéljenek saját törvényeik szerint.* (Secundum leges suas.)» — annak az önálló bírói szervezetnek nyomait, mely a «Gyula» bírói méltóságának mindjárt a honfoglalás után történt megállapításában nyert kifejezést? Hiszen az a tanács, hogy az uralkodó a nem főbenjáró ügyek elbírálását bírákra bízza, egyéb fejedelmi intelmekben is előfordul; de az a hozzátétel, hogy ezek saját törvényeik szerint ítéljenek, tudtommal másutt nem található és véletlenül aligha csúszott be Szt. István intelmeibe.

Leglényegesebb azonban vizsgálódásunk szempontjából a jövevények befogadásáról szóló VI. és az ősök követéséről szóló VIII. fejezetek egybevetése, melyet Balogh József érdekesen és meggyőzően fejt ki *Nemzet és nemzetköziség Szt. István intelmeiben* című értekezésében. Őt követve mutatok rá az alábbiakra:

Az előbb idézett VI. fejezetben találjuk azt a híres mondatot, amelyben talán kimerül mindaz, amit a közönség legnagyobb része az intelmekről tud: «Unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est.» — «Az egynyelvű és egyerkölcsű ország gyöngé és törékeny.» Csodálatos, hogy ezt

a mondást a magyarság modern nemzetiségi viszonyaival akarták kapcsolatba hozni és abból fegyvert kovácsolni az egységes állameszme ellen, olyannyira, hogy a szó szoros értelmében ötltek-hatoltak azok, akik egy bizonyos irányú nemzeti politikát is akartak megvédeni, de Szt. István tekintélyén sem akartak csorbát ejteni. Holott világos, hogy ennek a mondatnak, amely oly időben íratott, mikor modern értelemben vett nemzetiségi kérdésnek nyoma sincs, ehhez semmi köze nem lehet, és hogy annak kettős magyarázata van, melyek elseje szinte kínálkozik. Ez a mondat ugyanis a jövevények befogadásáról és azok iránt való előzékenységről szóló tanácsok keretében helyezkedik el indokolásképpen ; a «jövevények» pedig keresztények voltak és a nemzetnek még a pogányság felé hajló részével szemben a kereszténység erejét képviselték. Világos tehát, hogy az a politika, mely a keresztény hit terjesztését és megszilárdítását ismerte legfőbb céljának, mindenkép kedvezett az ilyen idegenek betelepedésének. Besenyők betelepítésére aligha alkalmazták volna ezt a maximát. De miért kellett így általánosítani és az idő-körülmények egy követelményének ily elvi kijelentés alakját adni? Balogh József előbb idézett munkájában, valamint *Szt. István és a Róma eszme* című dolgozatában ennek a feltűnő jelenségnek igen plausibilis magyarázatát adja. Visszavezeti azt Sallustiusnak, a legnépszerűbb római történetírónak, Szt. Ágoston *De civitate dei* című híres munkájába átment előadására Róma nagyságának aeneasi, tehát bevándorló eredetéről és különböző népek csatlakozásával elért kifejlődéséről, úgy hogy a világhatalom fogalma tényleg összeesett a népek összefoglalásából keletkezett birodalom fogalmával, amely eszmekör Nagy Károly császárságában nyert megújulást. Az intelmek tudós szerzője, amint azt a szövegből következtetni lehet, ezekből a tudományos forrásokból merített és a neki congeniális eszméket tudós művébe beleszötte. Szt. Istvánnak ehhez csak annyiban van köze, amennyiben a jövevényekben ő is a kereszténységet Magyarországon megalapozó munkájának segélyezőit látta ; az elméleti megokolást egészen a szerzőnek kell tulajdonítani, Szt. István-féle tanítást abban nem kell keresni.

Máskép áll a dolog az ősök követéséről szóló VIII. fejezetnél, melyet a most letárgyalt VI. mellé kell állítani, hogy ennek egyoldalúsága kiegyenlítést nyerjen. Első pillantásra ez a fejezet nem tartalmaz egyebet, mint kegyes tanácsot, az ősök követésére való irányítást az atya iránti engedelmesség szempontjából. Végül azonban olyan fordulatot találunk benne, amely kisiklik ebből a személyes színezetű gondolatmenetből és az ősök követésének politikai és nemzeti színezetet kölcsönöz. «Mert nehéz lesz» — így hangzik a fejezet zárómondata — «ezen országban uralkodnod, ha az előtted uralkodott királyok nyomdokain nem haladsz. Melyik görög kormányozná a latinokat görög módra? Vagy melyik latin kormányozná a görögöket latin módra? Egyik sem. Kövesd azért az én szokásaimat, hogy a tied becsüljenek, az idegenek pedig dicsérjenek.» Helyesen jegyzi meg Balogh József, hogy ez a fordulat, mely stíl tekintetében is kirí a gondolatmenet folytonosságából, alig születhetett az intellemek tudós szerzőjének gondolatvilágából, mely a tökéletes fejedelem ágostoni jellemzésének eszmekörébe zárkózik és a nemzeti hagyomány fogalmától teljesen idegen. Itt valóban, a fantázia megerősítése nélkül, ráismerhetünk annak a Szt. Istvánnak sugalmazására, akiben tovább élt a nemzeti hagyomány és akinek szervező munkásságában ez a hagyomány nem tűnt el a beözönlő idegen államszervezeti eszmék hatása alatt, hanem általuk csak módosult, illetve öregbedett, míglen az utódok alatt a kettő összeforrt, de olyképpen, hogy felülmaradt az eredeti magyar gondolat: a közhatalmak közjogi jellege.

Ilyen nyomokra vezet az intelleme körül újabban végzett és még korántsem befejezett kutató munka, mely azt is igazolja, hogy azok méltán foglalnak helyet a Corpus Iuris élén, bár nem közjogi jelentőségűek abban az értelemben, mintha konkrét jogszabályokat tartalmaznának, de igenis abban, hogy méltó előbeszédül szolgálnak egy olyan törvénygyűjteménynek, melynek látszólag gyakran chaotikus és heterogén elemekkel vegyített részletein keresztül mégis fel lehet ismerni a magyar államalkotó gondolat folytonosságát.

FERENCZI ZOLTÁN EMLÉKEZETE.¹

(1857—1927.)

A régi egyiptomiak hite szerint az embereknek lelkükön, a Bá-n, kívül van egy másik szellemük is, a Ká. Mindkettő együtt születik az emberrel, s mindkettő elhagyja a halál pillanatában az ember porhüvelyét, de amaz kiszabadulva az élettelen testből, fölszáll az üdvözültek birodalmába, emez nem mozdul el mellőle, ott lebeg körülötte továbbra is, hogy óvja emlékét és elhárítsa az ellenséges támadásokat. Az a mély gondolat, amely az egyiptomiaknak ebben a költői, főlemelő hitében rejlik, valóban igazolódik az emberi élet egy vonatkozásában. Az az alkotó szellem, az a Ká, amely a költőkben, művészekben, tudósokban dolgozik, műveikben megrögzítve földi létük megszünete után is tovább él, fölntartja nevüket, hírüket, megvédi emléküket a legkegyetlenebb ellenség, az idő támadása ellen — a lélek azonban, a Bá, mikor elszakadnak azok a finom szálak, amelyek a testhez fűzték, eltűnik előlünk idegen szférákba, örökre, visszaidézhetetlenül.

Ferenczi Zoltán Ká-ja is, az ő alkotó szelleme, itt maradt velünk, nyomtatott műveiben, s megmarad eleven erőnek mindaddig, amíg könyveit el nem porlasztja az idő. Ferenczi Zoltán, az irodalomtörténetíró, csak dolgozni szűnt meg, mikor itt hagyott bennünket, élni nem. Tudományos munkásságának eredményei száz év múlva is épp olyan könnyen hozzáférhetőek lesznek, mint ma; hogy milyen volt

¹ Nagy hálával emlékszem meg e helyen Ferenczi Zoltán leányáról, Batóné-Ferenczi Sári úrasszonyról. Igen sok érdekes adatot volt szíves közölni velem édesatyja életének régibb szakaszaira vonatkozólag, s ami még nagyobb segítség volt, visszaemlékezéseiből sok vonást és színt kaptam az itt következő arcképhez.

Ferenczi mint tudós, mi a jelentősége és értéke irodalomtörténetírői működésének, azt a késő kor embere is épp olyan jól, sőt még jobban meg tudja majd állapítani, mint mi. Ferenczi Zoltán Bá-ja azonban elválhatatlanul oda volt kötve Ferenczi Zoltánhoz az emberhez, s ez a lélek számunkra csak addig él, amíg az ember emléke él azokban, akik őt személyében ismerték. Amikor kidől majd sorainkból az utolsó, aki még ismerte és szerette Ferenczit, akkor utolsót lobbanva elsötétedik a földön lelkének fénye is.

Vajjon nem lehetne-e meghosszabbítani ezt az életet, nincs-e mód átmenteni a jövőbe valamit Ferenczi Zoltán lelkéből? Vajjon, ha egy emberöltőre terjedő barátságunk emlékeivel szívünkben és elménkben, megpróbálnók megrajzolni Ferenczinek az embernek képét, nem tudnók e külső kép mögött megvillantani a belső képét is s azt papírra vetve örökül hagyni az utánunk jövő nemzedékeknek?

*

Ferenczi Zoltán — ez a név már vagy egy évtizede ismert volt, mikor Ferenczi az ember mint homo novus fölbukkant a fővárosban. Ez 1899-ben történt; ekkor került Szilágyi Sándor utódként a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatói székébe. Addig Kolozsvárott élt, s Kolozsvár már akkor is nagyon messze esett Budapeستől, noha csak a Királyhágó választotta el Erdélyt az anyaországtól, nem szuronyos oláhoktól őrzött vámsorompó. Aki vidékre szorult, aki kinnrekedt a főváros irodalmi életének sodrából, azt nem ismerték. A Budapestre összpontosított tudományos és irodalmi közvélemény akaratlan vagy épen öntudatlan göggel nem nézett túl a város határain, s amit hajdan az antik Róma lakóinak az urbs jelentett, azt jelentette a mult század végén Budapest tudományos köreinek a főváros: a magyar világ kezdetét és végét. Íme Ferenczi Zoltán megírt Kolozsvárott egy sereg tudományos értekezést, egy csomó tudományos könyvet, köztük egy háromkötetes Petőfi-életrajzot, s Akadémiánk nem méltatta figyelemre ezt a munkásságot, pedig nem lehetett azzal vádolni, — ma sem lehet — hogy túlságosan sokat követel azoktól, akik előtt megnyitja fényes

palotáját. Még a Kisfaludy-Társaság is csak koszorúját nyújtotta a Petőfi-életrajz jutalmazott szerzőjének, tagsági oklevéllel ekkor még nem tisztelte meg.

A budapesti tudományos világ egyébként sem méltányolta érdeme szerint a kolozsvári tudós irodalmi munkásságát. Még leginkább szerkesztői működése vonta magára a figyelmet. Ferenczi 1888-ban, Csernátoni Gyulával és Korbuly Józseffel, egy egészen újszerű és éppoly nagyjelentőségű gondolatot valósított meg: *Petőfi Múzeum* cím alatt egy folyóiratot indított meg. A folyóirat megfelelt címének: a maga egészében Petőfinék volt szentelve, s azt tűzte ki hivatásául, hogy minden feléről megvilágítsa költői munkásságát, földerítse életének még homályos mozzanatait, megoldja a régi Petőfi-problémákat s fölvesse melléjük újakat. Közölt tehát értekezéseket és tanulmányokat, s azok, noha irodalmunk vezéregyéniségei nem igen szerepeltek szerzőik között, nem egyszer értékes szempontokkal szolgáltak, és közölt adalékokat, addig nem ismert anyagot tárva föl. A *Petőfi Múzeum* nyolc évfolyama, — folytatása a szintén Ferenczitől szerkesztett *Petőfi Könyvtár*, 1908-tól — bár közleményeinek értékesebb fele, az adalékok, csak nyers anyag volt, hivatást teljesített: összegyűjtve a mindenféle szétszórt és napfényre hozva a lappangó 'Petőfiana'-t, a Petőfire vonatkozó ismereteknek és adatoknak olyan tömeget adta, hogy bennük, mint a márványban a szobor, készen volt a költőnek teljes életrajza, csak mester kellett, aki kifaragja. A szerkesztő érezte magában a hivatottságot — talán korábban fogant meg lelkében az életrajz vágya, mint a Múzeum gondolata, s emez már születése percében amannak eszköze kívánt lenni — s bízott erejében, meg abban az írói készségben, amelyre eddigi tudományos dolgozataival¹

¹ Ezeket a dolgozatokat a maguk idejében nem méltatták figyelemre, azután meg teljesen megfeledkeztek róluk. Ez némiképpen igazságtalanság, kivált az első kettővel szemben. Való, hogy *A népies versalakok története* (1879, 156 l.) újat nem adott a maga korában sem, lényegében nem tesz egyebet, mint történeti rendbe szedve költőinket, felsorakoztatja használt versformáikat — s ez hasznos eljárás, tanulságossá is lehet, ha levonja más azokat a tanulságokat, amelyeket

szert tett. Hozzá is fogott, még 1889-ben, a munkához s éveken át dolgozva megírta és megjelentette háromkötetes *Petőfi-életrajzát*.¹

Habent sua fata libelli! Ferenczi Petőfi-könyvén valóban fátum ül. Ez a hatalmas, több mint ezer lapnyi könyv, a legnagyobb magyar lírikus legnagyobb szabású életrajza, jóformán üdvözlés nélkül lépett a világba. Egy háromszólamú, de kissé fanyar hivatalos bírálaton kívül² csak egyetlenegy komoly — de szerencsére meleg — hang köszöntötte, az is a történetírás folyóiratában;³ az irodalomtörténet hallgatott róla akkor is, később is — érdeme szerint mindmáig nem méltatta senki. Ma már, egy emberöltővel megjelenése után, tisztán látjuk értékét, s jóval nagyobbak, mint a maga korában gondolták. Akkor még azt sem írták meg róla, hogy vállalt föladatát a lehető legjobban végezte el, e helyett bizonyos kicsinyléssel néztek le reá. Dícsérték ugyan a Petőfi életére vonatkozó adatoknak szinte teljes összegyűjtését és kritikai megrostálását, de ezt mint afféle

Ferenczi még nem tudott levonni — és tele van a szerző fiatalos hevőből kipattant túlzó vagy egészen alaptalan állításokkal — egy részükét még a tudomány ötven év előtti állapota sem menti: de mint a történeti rendszerezés első kísérletének van jelentősége, s egyik-másik megállapításában igazi kritikai elmével csillan fel (p. o. Szenci Molnár Albert formáinak ritmustalansága). Való az is, hogy *A kurucvilág énekei* című tanulmánya (1880, 52 l.) bőbeszédű, formátlan és nehézkes, értékes szempontjai nem jutnak a tárgyalás során kellőképpen érvényre, de vannak értékes szempontjai; ha nem láttatja is tisztán a kuruc költészet termékeinek jellegét és az egyes versek belső kapcsolatát, írója tisztán látja, s aki mélyen elmerül a dolgozat tanulmányozásába, az föl is ismerheti. Azóta színesebb és elevenebb képet rajzoltak a kuruc költészetéről, mellette Ferenczi fakó képe már nem élvezhető, bele is került az irodalomtörténet lomtárába. És mégis hálátlanság róla megfeledkezni. Mai szemmel nézve sem látjuk avultnak (csak a Thaly hamisítására épült jellemzéseket — de erről Ferenczi nem tehet) s ami jó volt benne, az él ma is — fölszívódva az újabb dolgozatokba.

¹ 1896., VIII, 390 ; 308 ; 411. l.

² A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, 1891. 33—36. l. A bírálók Vadnai Károly, Beöthy Zsolt és Gyulai Pál voltak.

³ Váczy János bírálata a Századok 1897. évfolyamában, 731—736. l.

adatgyűjtő, alsóbbrendű szellemi munkát nem sokba vették, magát az életírást meg pusztán keretrajznak ítélve megrották, hogy hiányzik belőle a tartalom, Petőfi lelki világának rajza és költői munkásságának jellemzése. Nagyúri büszkeségükben megfeledkeztek azok a kritikusok arról, hogy a pályázat föltételei szinte tilalomfát állítottak ebben az irányban Ferenczi elé, s ő éppen azt adta, amit tőle követeltek. S megfeledkeztek arról, hogy a *Petőfi-életrajzban* földolgozott adatok jó részét maga Ferenczi kutatta föl, s a sok fölburjánzó gazból, a hibás és téves, vagy éppen koholt és rossz-hiszemű adatok tömegéből, szigorú kritikával kiválogatta az igaz, értékes anyagot, az ellenmondásokat elsimította, a problémákat megoldotta. Pusztán szorgalommal és lelkiismeretességgel nem boldogult volna ebben a munkájában Ferenczi, kellett hozzá 'magasabbrendű' szellemi munka is, ítélőerő és az értelem értékesebb funkciói. A jelenből visszanezve a múltba úgy látjuk, hogy Ferenczi életírása, Petőfi emberi és költői pályájának teljes rajza, nemcsak a XIX. század végén volt a maga nemében tökéletes munka, hanem ma is az: ma sem lehetne jobban elvégezni. Ami új adatot azóta Petőfi életére és sorsára vonatkozólag föltártak, az nem jelentős, még csak árnyalatokban sem változtatja meg a Ferenczi adta képet, s az joggal rögződött bele a köztudatba. És ez nem az én egyéni ítéletem, ez a közvélemény szava: nincs leírva, talán még ki sincs mondva, de benne él a lelkekben.

Sőt azt hiszem, még egy lépéssel tovább kell mennünk, és revízió alá kell vennünk a *Petőfi-életrajz* értékét más szempontokból is. Vajjon valóban pusztán keret az, adatoknak és eseményeknek fölfűzése az időrend fonalára, s a tényeknek ebben a rideg világában elsikkad, ami a költőben legbecesebb, a lélek? Való, hogy Ferenczi nem elemzi, még csak nem is rajzolja hőse lelki mozgalmait, de annál gondosabban keresi meg Petőfi külső élményeiben a lelki történések rugóit vagy ezeken keresztül egy-egy költeménye fogantatásának körülményeit. Az irodalomtörténet mesterei, rávetítve lámpájuk Röntgen-fényét, keresztülnézhetnek az életrajz külső burkán, s akkor a könyv lapjain ismételt

eljük villan Petőfinek emberi és költői arca! Az sem áll, hogy az életrajz nyers tényhalmaz, mechanikusan egymásra rakott adattéglák tömege. Ferenczi formálta a készen kapott vagy fölkeresett anyagot, bizonyos szerkesztő művészettel szerves egységgé fejlesztette s a maga egyszerű, de gondos és nem minden csín nélküli előadásával vonzóvá tette. Nem tagadjuk, hogy Petőfi pályája a maga mozgalmasságával, regényes fordulataival és a benne tükröződő egyéniség szeretetreméltóságával önmagában is érdekes; de hogy a *Petőfi életrajza* még a laikus számára is kedves olvasmány, abban van érdeme Ferenczi írókészségének, tapintatának és ízlésének is.

A magyar irodalomtörténet pozitivistá irányának a *Petőfi-életrajz* mindenha egyik legjellemzőbb terméke marad, Ferenczinek pedig kétségkívül legnagyobb szabású és legbecesebb műve.

Ferenczi fiatalkorának másik nagyméretű terméke, *A kolozsvári színészet és színház története*,¹ anyagában még sokkal gazdagabb. Rendkívül széleskörű levéltári kutatás alapján az ismert adatokat igen sok ismeretlennel egészíti ki s nemcsak színésztörténeti ismereteinket bővíti hatalmas mértékben, hanem — kivált a XIX. század első negyedére vonatkozólag — a művelődéstörténelem is sokat köszönhet a részleteinek. Egészében, igaz, tervtelen és aránytalan: túlságosan elmerül a régibb korok színészeti állapottainak rajzába s minden apró nyomon elindulva messze kalandozik tárgyától, a tárgyalás későbbi folyamán pedig a vázlatos keretet száraz adatokkal tölti ki; mint írásmű formátlan is, inkább krónika, mint história — mégis igen hasznos munka: egypár kidolgozottabb fejezete ismereteink végleges összefoglalásának tekinthető, adatai pedig a kolozsvári színészet történetére vonatkozólag megbecsülhetetlenek, s jó részük Ferenczi nélkül örökre elveszett volna.

A *Kolozsvári színészet története* még kevesebb pesti vizet zavart, mint a *Petőfi-életrajz* — a fővárosi legfőbb irodalmi fórumok tekintete, láttuk, elsiklott Ferenczi fölött. Otthon

¹ Kolozsvár, Jubileumi bizottság kiadása, 1897. N. 8-r. 539 l.

azonban, a maga patriájában, nagytekintélyű férfi volt : már nyolcadik éve a kolozsvári Egyetemi Könyvtár igazgatója s az erdélyi főváros szellemi életének egyik vezéregyénisége. S annál nagyobb volt tekintélye, mert szédítően merész ívben emelkedett pályája. A rideg tényeknek, életadatainak pusztá egymás mögé sorakoztatása élesebb világot vet erre a lendületre, mint a legfényesebb méltatás. Huszonkét éves korában, 1879-ben, megszerzi Ferenczi Kolozsvárt a tanári és doktori oklevelet, a következő évben, a tanári állást szinte egészen megkerülve, Erdély fővárosában polgári iskolai igazgató, alig telik el újból egy év, s már a kolozsvári egyetem magántanárává habilitálja, rövid két év múlva egy állami szakiskola élén találjuk, s öt év elteltével, 1891-ben, harminnegyedik életévében, olyan állásba kerül, amelynél szebb és kívánatosabb tudományos ember számára alig van. egy gazdag s éppen az ő tudományos irányához simuló könyvtár vezetője lesz. S mi segítette őt fokról-fokra, újabb meg újabb magasságokba? Coriolanus gögös válaszát vethette volna ő is oda a kérdezőknek : «enérdemem».

Valóban az. Nem volt más „protektor“-a, mint szorgalma, vonzó egyénisége és fejlett értelme — mindez jórészt atyai örökségként szállott reá. Édesatyja, Ferenczi Károly, báró Bánffy Ernő tisztartója, nem volt mindennapi lélek. Jogot végzett, ismerte és szerette a római és magyar klasszikusokat, kedvvel idézgetett belőlük, s nemcsak a betűvetésre meg Horatius-idézetekre tanította meg fiát, hanem megszerettette vele Petőfit is, s a kis Zoltán már hét éves korában egy egész sereg Petőfi-verset tudott könyvetéve. Aki hisz az ómenekben, joggal keresheti ebben a mozzanatban a későbbi Petőfi-búvár Ferenczi szellemvilágának első föl-villanását. Az apa kiegyensúlyozott lelke és filozófiai tanulmányoktól támogatott világnézete is mély hatást tett fiára : az a filozófushoz méltó nyugalom, amellyel a férfitvá érett Ferenczi az élet rögzös utait járta, az a reflektáló hajlam, amellyel az emborsorsok megszokott fordulataiból szeretett valami egyetemes érvényű igazságot kihüvelyezni, gyermekkori élményekben bírja alapját. A kolosborsai tisztartó-lak,

amelyben Ferenczi 1857. okt. 7-én született, a benne folyó tiszta családi élet, a munkás, művelt apának és a tíz gyermeket szülő derék édesanyának harmóniája determinálta Ferenczi Zoltán egyéniségét.

De Ferenczi egyelőre még kis diák, a kolozsvári ref. kollégium egyik legjobb tanulója, atyjának büszkesége, anyjának — maga jegyezte föl fiatal asszony korában — élet-öröme. Szelíd, csendes, jóviseletű fiú volt; úgy látszik, már akkor kiütközött belőle a rendnek és a pontosságnak az a szeretete, az előljáróknak és a szabályoknak az a nagy megbecsülése, amely olyan jellemző lett később a hivatalnok Ferenczire. Szerették is a kollégiumban, de ő nem szerette az ottani életet. «Tudod, kérlek alássan, — mondta egyszer évtizedek múlva, visszaemlékezve diákéveire — igen sok volt ott a durvaság, mind a fiúk, mind a tanárok részéről.» Ez az egyszerű kijelentés, amely látszólag nem több pusztán ténymegállapításnál, most, harminc esztendő távolából, összevetve tapasztalatainkkal, sokat megértet Ferenczi jelleméből. Jó szíven kívül ezeknek a fájdalmas emlékeknek is részük lehetett abban, hogy Ferenczi mind a katedrán, mind könyvtár-igazgatói szobájában olyan udvarias, türelmes, sőt kedves volt. Tanítványai — nem volt sok, hiszen rövid ideig volt tanár — rajongtak érte, mert úgy bánt velük, ahogy abban az időben nem volt szokás: szelíden, szeretettel; könyvtár-igazgatónak meg éppen azért nem volt ideális, mert túlságosan jó volt mindenkihez. Nem akart abba a hibába esni, mint az ő föllebbvalói: nem akart durva és kegyetlen lenni. Nem is volt. Amint elfoglalta állását az Egyetemi Könyvtárban, előbb Kolozsvárt, majd Budapesten, egy kézlegyintéssel ledöntötte az igazgató és a tisztviselők között emelkedő falat: közvetlenségében per te szólította alárendeltjeit s azoktól is megkövetelte ezt a pajtási tónust, még öregkorában is, még a legfrissebb gyakornoktól és a legfiatalabb írógépes kisasszonytól is. Nagyképűségről és ridegségről nem volt oka bárkinek is panaszkodni, — sajátos élmény volt számunkra a szép palota nyomasztó sötétsége és a benne tanyát vert kedélyesség. Ez talán nem ment a könyvtári ügyvitel rovására — az inkább, hogy az igazgató nem tudott parancsolni, csak

magának. Ha valaki rosszul végzett valamit, nem idézte maga elé, hogy zárt ajtó mögött megmossa a fejét. Egyszerűbb módot talált: megcsinálta őmaga helyette jól. Ha a könyvtárosok réme, a cédulázás, nem folyt elég gyorsan, jó példát mutatott őmaga, — nem hiszem, hogy bármelyik alárendeltje annyi könyvet katalogizált, mint maga az igazgató, aki nem akart durva és nem tudott szigorú lenni. Ilyen gyümölcsöt hajtottak diákkori szomorú tapasztalatai!

De fölismerszik az irodalmi élet színpadán mozgó Ferencziben is a szelíd, durvaságtól irtózó kis diák. Mikor fölkerült Budapestre, mint előkelő állású, gazdag irodalmi munkásságú, rokonszenves egyéniségű ember, csakhamar belesodródott az irodalmi élet forgatagába. Az akkor igen mozgalmas volt. A Kisfaludy-Társaság azidétt elnökválságon esett át, Gyulai kétévtizedes uralma után megkezdődött Beöthyé; az Akadémiában és az egyetemen, amint tudósok között másként nem képzelhető, tudománypolitikai kérdések izgatták a lelkeket, és személyi kérdések kavarták föl a kedélyeket; pártok és klikkek küzdöttek, nem annyira hatalomvágyból, mint inkább azért, hogy az írók és tudósok feszülő energiája alkalmat találjon a kirobbanásra, s a szembenálló felek nem is élesre fent törrel, hanem finom tüvel ejtettek egymáson sebet. Ebbe a küzdő világba vetette Ferenczit a sors. Még mielőtt a Kisfaludy-Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé fogadta, rendes látogatója lett a tudományos intézmények fiókjainak, a kávéházak irodalmi asztaltársaságainak, ahol a pártok vezérei maguk köré gyűjtötték híveiket, kifőzték a csatatervet s kiosztották a szerepeket. Ferenczit hol Heinrich Gusztáv, hol Beöthy Zsolt, hol meg Riedl Frigyes asztalánál lehetett látni, beletartozott tehát mind a három társaságba, de valójában egyiknek sem volt tagja. Eljárt közélük, mert megkívánta lelke az irodalmi levegőt, és szerette az okos emberek beszédét, de mozgalmaikba nem kapcsolódott bele, terveikből nem vállalt részt, nem lett pártemberré. Az irodalmi táborozásoktól meg éppen távoltartotta magát. «Tudod, kérlek alássan, igen sok volt ott a durvaság» — ismételhette volna meg szavait. Függetlenségét akkor is megtartotta, mikor megnyílt

előtte a tudományos és irodalmi társaságok kapuja, előbb a Kisfaludy-Társaságé 1903-ban, azután Akadémiánké 1905-ben; a Petőfi-Társaságnak már 1897 óta tagja volt. 1907-ben pedig alelnöke lett. Ferenczi páratlan munkakedvéhez és határtalan munkabíráshoz jogot formált mind a három társaság, s ő mindegyiknek készségesen rendelkezésre bocsátotta erejét: fölolvastott, ünnepi beszédet mondott, bírált, szerkesztett: nem volt tudományos jellegű munka, amelyet visszautasított volna. Kivált a Petőfi-Társaság volt a szívéhez nőve, hiszen annak a nevét viselte, akit eszményképéül tisztelt — s az első volt, amely tehetségét fölismerte és méltányolta. Meg is hálálta busásan. Hallgatok arról a sok és sokféle szolgálatról, amelyet neki tett, de egyet mégis meg kell említenem: annak a Petőfi-múzeumnak, amelyet a társaság a Petőfi-házban, Jókai egykori lakóházában állított föl, alapításától kezdve Ferenczi volt az igazi lelke, ő szervezte s ő vezette mindaddig, míg halálos ágyába nem dőlt. De a társaságok belső életébe nem avatkozott, még a Petőfi-Társaságéba sem, noha mint alelnöke két évtizedig állott az élén. Ha meg időnként, ami emberek között elkerülhetetlen, a lelkek villamos feszültsége heves vitákban tört ki, ő félreállt és nem csatlakozott egyik félhez sem. A harc nem volt az ő eleme: míg körülötte szenvedélyes szócsaták folytak, ő nyugodtan, szótlánul ült helyén s néha-néha mosolyra nyílt ajka. A tett embere kicsinyelte-e le ezzel a mosollyal a meddő szóharcokat, vagy a harmóniájában megzavart lélek leplezte vele kellemetlen érzését — ki tudná megállapítani.

Tettekben valóban nem volt hiány. Ferenczi a fővárosban éppen olyan szorgalommal dolgozott, mint a vidéken, s nagyszámú tudományos értekezéseit és tanulmányait mellőzve, egy negyedszázad alatt nyolc nagy művel (tíz kötetben)¹

¹ Időrendben: *A könyvtárak alapronaljai.* (143 képpel.) 1903. X, 240 l. — *Bárá Eötvös József.* (Számos képpel. M. Tört. Életrajzok.) 1903., 304 l. *Deák élete.* Három kötet. 1904. XV, 463; XII, 433; XI, 445 l. — *Csokonai.* (Költők és Írók.) 1906. 160 l. — *Petőfi eltűnésének irodalma.* (Petőfi Könyvtár XXIV. k.) 1909. 160 l. — *Rimay János.* (M. Tört. Életrajzok.) 1911. 264 l. — *A szépirodalom áttekintése 1867-től 1900-ig.* (Műveltség Könyvtára.) 1913. 547—671. l.

és három szövegközléssel¹ gazdagította a magyar irodalomtörténetet. Ezek között az utóbbiak között ott szerepel: a *Vásárhelyi daloskönyv* — ezzel Ferenczi XVII. századi világi líránk emlékeinek egyik legbecsesebb gyűjteményét tárta az irodalmi kutatás elé; és Széchenyi híres vitairata Kossuth és a Pesti Hirlap ellen — ezt meg Ferenczi igen értékes fejtegetéssel vezette be, ismertetvén egyfelől a mű előzményeit és hatását, másfelől Széchenyinek a munkából kivillanó eszméit és céljait.

Még nagyobb szellemi munkát fektetett Ferenczi a maga könyveibe, kivált négy írói életrajzába és abba a nagyszabású összefoglalásba, amelyet a XIX. század utolsó negyedének magyar szépirodalmáról adott. Változatos anyagon kellett megpróbálni erejét, mindegyikben eltérő föladatokat vártak megoldásra, sőt ismételten kellett módszert is változtatnia: érthető, hogy az öt könyv messze kerül egymástól, értékben is, jelentőségben is. De mindegyiken fölismerésnek azok az erények, amelyek Ferenczi tudományos egyéniségét jellemezték: szinte túlzott lelkiismeretesség az anyag összegyűjtésében, fáradhatatlan szorgalom új adatok föl-kutatásában, és a tudományos ismeretek széles köre.

A négy életrajz, ha más-más szempontot alkalmazunk megítélésükre, többféleképpen rendeződik párokká. A Rimay- és a Csokonai-életrajz föltárt anyag alapján készültek, így adatokban kevés újat nyújtanak, de hősük működésére vetnek erősebb fényt; a tárgyi érdek mindkettőben annyira lenyűgözi a szerzőt, hogy a stílus magasabb követelményeire nem fordít nagyobb gondot. A *Csokonait* másfelől az Eötvös-életrajzhoz fűzik kapesok: ezek igazi írói életrajzok, mindegyik gazdag értékes irodalomtörténeti megállapításokban. Az *Eötvös* és a *Deák* tárgyban és stílusban szinte antipodumok, mégis szorosan összetartoznak: egyfelől terjedelmesebbek és súlyosabbak, másfelől jelentékenyebbek, mint a másik kettő. A *Deák*- és a *Rimay*-életrajzot az tartja össze, hogy

¹ *Vásárhelyi daloskönyv*. (Régi Magyar Könyvtár.) 1899. 247 l. — *Tragoedia Bornemisza Péter által*. (Facsimile kiadás.) 1923. 146, VII l. — *Gr. Széchenyi István, A Kelet népe*. (Széchenyi összes munkái.) 1925. 684 l.

ezek történeti életrajzok s a másik párnál egyenetlenebbek. Amabban az adatok gazdagsága, emitt szegényessége akadályozta Ferenczit, hogy tökéleteset alkosson. Rimay életéről csak kevés, töredékes följegyzés maradt fenn, inkább csak államférfíui működéséről szólnak történeti emlékeink, emberi pályájáról igen keveset tudunk, egyéniségéről még művei sem adnak elég éles képet — a róla adott arckép inkább mozaik, mint freskó: érdeke a részletekben van, nem az egészben, s nem is kell nagyon közel lépni hozzá, hogy meglássuk az összeillesztett részek között a hézagokat. De azért a könyv nemcsak Rimay politikai pályáját világítja meg sokkal élesebben, mint eddig láttuk, hanem költői munkásságát is nem egy tekintetben igazabb színben mutatja be és a hozzáfűződő problémák közül többet végérvényesen megold. Hiányosságában is — ezért nem a szerző felelős, hanem a szerencsétlen véletlen — Rimaynak hosszú időre utolsó életrajza: mást, részletezőbbet és megbízhatóbbat nem várhatunk.

Ez az ítélet a maga egészében ráillik a *Deák életére* is, noha az egészen más természetű alkotás. Hiánya alig van, ellenkezőleg, jóval többet ad, mint amennyire szükség volna. Ferenczi jól tudta, hogy Deák működése nemcsak szorosan összefonódik nemzetünk életével, hanem vagy két évtizeden keresztül a nemzet életének az uralkodó személye mellett a legfontosabb tényezője volt: eleme a magyar históriának. Aki tehát meg akarja írni Deák életét, annak el kell beszélnie nemzetünk politikai történetét 1849-től 1867-ig, sőt vissza kell nyúlnia 1849 elé vagy másfél évtizeddel s túl kell mennie jó pár évvel 1867-en — nemcsak azért, hogy megértsük Deákot a politikust, hanem azért is, mert ennek a kornak politikai történetét Deák csinálta. Volt Ferenczinek bátorsága megragadni ezt a nagy föladatot s volt ereje is megoldani: egyfelől áttanulmányozta a történeti forrásokat, a könyvek, folyóiratok, hírlapok ezreit, sőt kéziratokat is, köztük nagy számmal addig nem értékesítetteket, másfelől belemerült, sőt egészen beleélte magát e félszázad politikai mozgalmába, azokba a nagy kérdésekbe, amelyek a nemzetet ezidétt foglalkoztatták, azokba az eszmékbe és törekvé-

sekbe, amelyek a nemzet jobbait vezették. Így aztán ennek az alapos tanulmánynak s ennek a 'beleélésnek' eredménye, Deák háromkötetes életrajza, nem pusztán írói életrajz, amelyből megismerjük hőse életét részletesen, minden mozzanatára kiterjeszkedve, és emberi egyéniségét fejlődésének egymást váltó korszakaiban élesen kirajzolódva, hanem történeti forrásmunka is : megrajzolja nemzetünk félszázados politikai életét a maga mozgalmasságában és teljességében. Ezért a teljességért azonban súlyos áldozatot kellett hozni a szerzőnek : lemondott a művészi koncentráció és összhang elvéről s magára vette a terjengősség vádját. Bizonyos, hogy a kevésbé edzett olvasó kifárad, míg végére jut az 1300 lapnál terjedelmesebb munkának, s némi csalódást érez, hogy biográfia helyett nemzeti históriát kap, mégpedig nem külső fordulataiban, élénken elbeszélte eseményeiben bemutatva, hanem a politikai tárgyalásoknak szinte véget nem érő útvesztőin át vezetve ; bizonyos az is, hogy Deák életének és működésének rajza, jórészt éppen az állami élet küzdelmeinek terjedelmes ismertetésével, nem olvad kellő egységbe : de épp oly bizonyos, hogy egyrészt mint élet- és jellemrajz, másfelől mint korrajz jóformán minden vonásában hű és találó, még árnyalataiban is — olyan képet adott Ferenczi, hogy rajta nem kell igazítani. Ez a hűség és megbízhatóság nem pusztán a tényekre, az elbeszélésekre vonatkozik. Helyesen jegyezte meg egyik kritikusa, Deák eszméinek legnagyobb élő tisztelője, Concha Győző, hogy van ennél az érdeménél, a külső igazságnál még egy nagyobb érdeme, az, hogy nem pártirat, nem dicsőítő apológia.¹ Valóban, a *Deák élete* belsőleg is igaz s fényes bizonyosságot tesz Ferenczi elfogulatlanságáról és ítélőerejéről. Abban az időben írta munkáját, mikor hazánkban a féktelen pártpolitika a múlt jelenségeit is belevonta a küzdelembe és azokat a jelen álláspontjáról ítélte meg, s nemzetünknek arról a szakaszáról szolt műve, amikor a politikai ellentétek élesen szembeállították a magyarság két felét s azok hőseit. Ferenczi, menten a politikusok szenvedélyességétől, de elkerülve a historikusok

¹ Egyetemes Philologiai Közlöny, 1903., 498. 1.

hideg tárgyiaságát is, tudott lelkesedni hőséért a nélkül, hogy panegyrist írt volna róla, s tudott igazságot szolgáltatni Deáknak, a nélkül, hogy igazságtalan lett volna Deák kortársaival szemben. Ha kritikuson nem pusztán alkotások bírálóját értjük, hanem azt is, aki az ember érzületeiről és gondolatairól, akarati elhatározásairól és tetteiről mord ítéletet, tehát magáról az emberről: akkor bátran kimondhatjuk, hogy Ferenczi, mint kritikus, a *Deák életében* emelkedett legmagasabbra.

Ferenczi harmadik életrajza, *Csokonai*, egyike a leg-tömörebb magyar tudományos könyveknek. Kényszerűségből lett azzá. Ferenczinek kedves költője volt Csokonai, évtizedeken keresztül foglalkozott vele s nagy, tudományos életrajzot akart róla írni. S ekkor azt a megbízást kapta, hogy egy népszerű irodalmi vállalat számára tíz kis ívre korlátozott kötetbe szorítsa össze mindazt, amit Csokonairól tud: dolgozza bele a gazdag Csokonai-irodalom eredményeit, két nagy s több kisebb Csokonai-monográfia megállapításait, a maga kutatásait s még azt is, amit róla el szeretne mondani! Ferenczi vállalta a föladatot s elkészítette rövid pár hónap alatt a régóta tervezett hatalmas épületnek — modelljét. A sietős munka megérzik a könyv stílusán, a mértéknek lefokozása s az erős koncentráció sem maradt hatás nélkül. A könyvben látszólag kevés az egyéni, s a tudományos apparátus elrejtése miatt nem tűnik szembe, ami benne új, de az iskolázott szem egy-egy jelzón, egy-egy árnyaló vonáson menten észreveszi, milyen nagy szellemi munkát végzett Ferenczi könyve megírása előtt: nemcsak átvette, amit készen talált, megszűrve azt elméjének kritikai szitáján, hanem igen sok helyt kiigazította és kibővítette a régibb megállapításokat. Amit meg Csokonai viszonyáról mond forrásaival és mintáival kapcsolatban, az újszerű és tudományunk gazdagodása, bár tagadhatatlan, hogy Csokonai átvételeit túlságosan kiemelvén, költői képét akaratlanul eltorzítja.

Sokkal kedvezőbb talajból sarjadt ki az Eötvös-életrajz. Itt még értékesebb előmunkálatokra támaszkodhatott Ferenczi, de nem nehezítette meg munkáját alapos, terjedelmes

biográfia — még Voinovich Géza finom és mély tanulmányát sem ismerhette. Így Ferenczi *Eötvöse* az első nagyszabású kép erről a gazdag, sokrétű egyéniségről, s értékét mutatja, hogy épp úgy, mint a *Deák élete*, egy negyedszázadon túl megtartotta egyeduralmát: tudományunk ma sem érzi szűkségét újabb Eötvös-életrajznak. Műve valóban méltó rajza Eötvös életének és munkásságának, az ember, az államférfi és a költő pályájának. Ez jelentősége a tudományban. Ferenczi írói pályáján pedig az a jelentősége, hogy szerzőjének legkiforrottabb, legharmonikusabb, legszebb alkotása. Azt a sok szempontot, amelyből Eötvös bonyolult egyéniségét és munkásságának szétágazó irányait tekinteni kell, Ferenczi biztos kézzel vegyíti, s azt a heterogén anyagot, mely ilymódon felgyült, művészi érzékkel rendezi el. «Gondolatait és érzéseit kiművelt ízléssel fejezi ki. Előadása mindig a tárgyhoz illő; világos, egyszerű, mikor fejteget, színes, képekben gazdag, mikor csodálatát vagy nemes tiszteletét akarja velünk éreztetni.»¹

Ferenczi legsajátságosabb munkája *A szépirodalom és a tudományos irodalom áttekintése 1867-től 1900-ig*. Legújabb irodalmunk egy negyedszázadának méltatása Ferenczi tollából — a dolgozat 1913-ban jelent meg — meglepetésként hatott mindannyiunkra. Ferenczi addig sem mint tudós, sem mint kritikus nem foglalkozott az élő irodalom jelenségeivel, s míg minden kiváló irodalomtörténetírónk szívesen ismertette folyóiratokban vagy napilapokban az új irodalom terméseit, Ferenczi mintha tudatosan kitért volna az efféle föladat elől.² Némi aggodalommal vettük kezünkbe a dolgozatot: hogyan adhat Ferenczi képet egy negyedszázad egész költői terméséről,³ az elbeszélő és drámai művek, meg a lírai gyűjtemények óriási tömegéről — éppen ő, aki magukat a munkákat azelőtt nem olvasta, s aki tudományos szinté-

¹ Papp Ferenc mondja az életrajz ismertetésében, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1905: 139. l. (Némileg áttulizáltan közlöm.)

² Csak az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság pályázataira beérkezett művekről írt kritikákat.

³ A tudományos irodalom ismertetését is adja, de ez alig több mint jól elrendezett bibliográfiai összeállítás.

zisen eddig még nem próbálta meg erejét, ilyen nagyszabásúra még csak nem is gondolt. A szintézis valóban meghaladta Ferenczi erejét: nem emelkedett túl az írók némi külső csoportosításán s a különféle irányokat összetartó belső kapcsolatokat nem tudta megtalálni, de a föladat másik nehézségét mindannyiunk csodálkozására kitűnően lebírta. Noha az anyag zsúfoltsága miatt mondanivalóját e korszak egy-egy költőjéről igen kis térre kellett összeszorítania s egyes műveik jellemzését meg éppen egy-két mondatban kellett adnia: még e miniatűr-képekből is határozottan megállapíthatni, hogy Ferenczi azt a sok száz meg száz, vagy éppen ezernyi kötetet mind elolvasta s véleményét az írókról és műveikről nem mások kritikáiból szűrte le, hanem, ha fölhasználta is az értékesebb bírálatokat, ítéletei autopszián alapulnak, a maga fölfogását tükrözik. Ez ugyan tudósnál még nem érdem, — az anyag áttanulmányozása, a közvetlen megismerkedés az ismertetendő költői termékekkel első, elengedhetetlen kötelesség — de érdeme az embernek. Aki egy népszerű tanulmány kedvéért — mert hiszen a dolgozat a művelt közönség számára készült vállalatban (Műveltség Könyvtára) jelent meg s nem lépett föl a tudományosság követelményével — rá tudja magát szánni, hogy huszonöt évnek jóformán minden szépirodalmi munkáját elolvassa, az a kötelességérzetnek olyan fokára emelkedett, amely ritkítja párját ebben a mi gyorsan élő és még gyorsabban dolgozó világunkban.

De ha még ezt a melegebb, emberi szempontot elvetve, a tudomány magasabb és hűvösebb régiójából tekintünk le erre a négy éves összeállításra, akkor is megérdemli az őszinte méltányolást. Ez volt irodalmunkban az első kísérlet az újabb irodalom irányainak és termékeinek rendszerezésére és összefoglaló méltatására, s nemcsak mintája és előzménye nem volt, hanem még előtanulmányokra sem támaszkodhatott. Tudósaink ezidétt a jelen és közelmúlt irodalmával keveset törődtek, szinte egészen átengedték a napilapok kritikusaiknak, s nemcsak összefoglaló tanulmányokban nem ismertették, hanem még jelentékenyebb írókról is csak elvétve adtak írói arcképet vagy jellemzést. Sőt gyakran még műveiket

sem tették komoly, megbízható kritika tárgyává — akárhány nagyértékű regény vagy dráma nem akadt méltó kritikusra. Így Ferenczinek mindent magának kellett végeznie, a rengeteg anyag összehordását, kritikai megrostálását, csoportosítását s jórészt még értékelését is: bibliográfusnak, irodalomtörténetírónak és kritikusnak kellett lennie egyben. S ezt a hármas föladatát elvégezte becsületesen. Helyesen állapította meg egyik kritikusa: «Ferenczi minden egyes író-t beleilleszt a maga milieujébe, föltárja röviden külföldi vonatkozásait, ismerteti legjellemzőbb műveit, főképpen pedig megbízható, pontos bio- és bibliográfikus adatokat nyújt róla.»¹

Ferenczinek ezt a legfáradságosabb és legmerészebb munkáját méltányolta a tudomány, a napisajtó köréből azonban éles támadások zúdultak ellene. A hírlapírók, akiknek ízlésük más, mint a tudományos kritikusé, s akiket ítéletükben gyakran egyéni rokonszenvük vagy pártjuk és lapjuk érdeke vezet, keveselték a nekik vagy kedveltjeiknek juttatott dicséretet és sokallották a gáncsot, s elfogultságot, rosszindulatot, ízlésbeli eltévelyedést vetettek Ferenczi szemére. A vád egészen alaptalan volt. Hogy Ferenczi, százszámra halmozva egymás hegyé az ítéleteket, helyenként megtévedt, néha egy-egy árnyalattal, néha erősebben, az óhatatlan volt, értékítéleteinek zöme azonban helytálló, s dolgozata ebből a szempontból jóval elfogulatlanabb, mint nem egy újabb, hasonló célú összefoglalás. Sőt éppen az a nagy érdeme, hogy ítéletébe nem játszanak bele idegen, esztétikán kívüli szempontok: pusztán ízlésére hallgatott, s az jó kalauznak bizonyult. S ha bírálni akarnók Ferenczi esztétikai állásfoglalását az újabb irodalom újabb jelenségeivel szemben, inkább az ellenkező irányban kereshetnénk okot a hibáztatásra: alacsonyra teszi az esztétikai értékküszöböt. Így aztán egyrészt nem egy olyan író került Ferenczi jóvoltából az irodalomtörténet palotájába, akinek ott nincs helye, és sok olyan munkáról hangzott el elismerő ítélet, amely nem méltó rá, másrészt kissé mélyebbre esvén a kelleténél a színvonal,

¹ Egyetemes Philologiai Közöny, 1913 : 683. 1.

újabb irodalmunk a maga egészében egy-két fokkal magasabb régióban helyezkedett el, mint ahol mi látjuk. De ez az enyheség az ítékezésben érvényesült az egész vonalon s így nem ízlésének megbízhatatlanságát vagy fogyatkozását jelenti, csak azt, hogy Ferenczi lelkében ezúttal a hidegen mérlegelő tudóst elnyomta a megérteni törekvő kritikus és a melegszívű ember.

Ferenczinek ezek az évről-évre szaporodó tudományos munkái és dolgozatai lassanként kivívták számára a tudományos körök elismerését, s ez nem pusztán abban a külső díszben jelentkezett, amelyet neki a M. T. Akadémia és az irodalmi társaságok tagsági levelei adtak: tekintélyre is szert tett, és szerepet kapott az új század irodalmi életében. A kor vezető egyéniségei megbecsülték benne a tudóst is, az embert is. Az a kettős kép azonban, amely Ferenczi valójának tudományos és emberi feléről kortársai tudatában kialakult, nem volt tökéletes egyensúlyban. Tudományos munkásságának nagy értékét méltányolták, de inkább csak azt, amit adott, és nem azt is, ahogyan adta. Szorgalmas adatgyűjtőt, lelkiismeretes, alapos kutatót láttak benne, nem pedig elmélyedő vagy összefoglaló szellemet és finom érzésű esztétikust, aki minden erejét az irodalomtörténet tudományos feladataira koncentrálja s a művészi felével kevesebbet gondol. Nagyjában találó ez a kép, de egy árnyalattal sötétebb a valónál; vannak, láttuk, Ferenczinek olyan munkái, melyekben, kiemelkedve az adatok nyűgéből többet is. szebbet is ad — hiszem, hogy a jövő revízió alá véve a kortársak ítéletét, azt egyben-másban módosítja s Ferenczit a tudóst méltó helyére állítja. Ferenczinek az embernek képe, úgy amint kortársai elé kirajzolódott, nem szorul revízióra. Ez a kép vonzó, meleg tónusú volt, egy rokonszenves és érdekes férfiarc vonásait verte vissza — kíséreljük meg papírra tenni.

*

Ferenczi nyílt és közvetlen ember volt, szinte ideális megvalósulása annak az ember-típusnak, amelyet Kretschmer, az idegélet kiváló német bűvára cýklothymnek nevez.

Az ilyen karaktereknek nincsenek rejtelveik: őszinteségükben, természetességükben mindig élénk tárják lelküket. De számukra sincsenek rejtelvek. Az életet veszik úgy, amint van, nem kutatnak jelenségei mögött valami misztikumot, valami transcendentset, amit az emberi értelem nem foghat fel. Éppen azért nem sokat bajlódnak megoldhatatlan kérdésekkel, csak ahhoz nyúlnak, amit el tudnak intézni, azt azután könnyen, gyorsan s erejükhöz mértén jól elintézik — legalább is a maguk számára. A külvilág illetésére élénken reagálnak, de a reakció nem szántja fel mélyen lelküket, s kivált a csapások, a bántalmak, a csalódások keltette fájdalmas érzést rázzák le hamar magukról. Elhessegetik maguktól a jövő aggasztó rémeit, gyötrő, lélekmarcangoló problémáik nincsenek, de nincsenek idegeik sem, s épp azért nem ismerik a fáradtságot.

Ki ne ismerné fel a cyklothym ember-típusnak ebben a sablonos rajzában¹ Ferenczi lelki képének konturjait? Annál inkább, mert testi alkata is tipikusan cyklothym jellegű volt: zömök termetű, elhízásra hajló, kerek fejű, derült pillantású. Azt mondják, akik ismerték a nyolcvanas évek elején, hogy egyike volt Kolozsvárt a legelegánsabb és legcsinosabb fiatalembereknek s nagy sikerei voltak a nők körében, — a mi időnkben is tartott még magára, délcegen járt, elmaradhatatlan botját kivont kard módjára szorítva vállához, de a jól táplált, alacsony öregúrban már bajos lett volna felismerni Kolozsvár egykori Alkibiadesét. A nők kedveltje azonban még felismerszett rajta. Női társaságban felvillanyozódott — igaz, hogy általában élénk volt emberek között — s a mult század lovagjainak udvariasságával tette nekik a szépet. Egyébként is könnyű helyen állott nála a szó: sokat és szívesen beszélt, s mind a komoly fejtegetés, mind a könnyed csevegés fordulatai közé sűrűn szőtt egyéni élményeket — általán szeretett magáról beszélni, de olyan kedvesen, annyi szeretetreméltósággal tette, hogy ez az apró hiúság elvesztette nála minden bántó vonatkozását.

¹ A vonásokat Kretschmer könyvéből (*Körperbau und Charakter*, Berlin, 1926. 214 l.) gyűjtöttem össze.

És mint Kazinczynak, neki is volt érzéke másoknak ilyen gyöngesége iránt: örömet dícsérte az embert szembe, s ezt a dícséretet annál szívesebben hallottuk tőle, mert tudtuk, hogy meggyőződésből teszi, — hiszen épp olyan nyíltan szemünkbe mondott olyant is, ami fáj. Nem vettük zokon, mert tudtuk, hogy hátunk mögött sem mond egyebet. Szokatlan és nagybecsült tulajdonság volt ez, mikor manapság olyan általános, hogy az ajak hangja egészen más, mint a szívé. Ferenczi őszintesége valóban egészen kivételes jelenség volt. Még azokat az apró megszokott, hétköznapi hazugságokat is nehezen ejtette ki, amelyekre a társadalmi életforma szinte rákényszeríti az embereket: igaz ember volt az élet minden vonatkozásában. Éppen azért könnyű és kellemes volt vele az együttlét: adhattuk magunkat egészen bátran, nem értett bennünket félre s nem magyarázott bele semmit szavainkba.

Ferenczi őszinteségét azonban csak megalapozta közvetlen természete; hogy annyira megerősödött, abban része volt életviszonyainak is. A sors kedvezése már pályája elején tisztas állásokba emelte és ezáltal megszabadította attól a lélekemésztő gondtól, hogy megküzdjön a mindennapi kenyérért. Így nyugodtan élhetett családjának és munkájának. Délelőtt a könyvtárnak dolgozott, délután magának, tudományos művein, az este a családjáé volt — s nem volt más ambíciója, mint ezt a három kötelességét mennél jobban teljesíteni. *Coke* híres szállóigéjét, *my house is my castle*, senki sem idézhette több joggal, mint ő: az Egyetemi Könyvtár épülete, amely neki hivatalt is, otthont is nyújtott, valóban az a vár volt számára, ahol minden veszedelemtől megvédvé élhetett hivatásának. Ebből a biztos otthonból nem is vágyott ki. A közéletben nem kívánt szerepelni — sok ott a törtetés és tülekedés, mondogatta. De meg a maga tudományos munkáját mindennél többre tartotta: az volt a meggyőződése, hogy akkor teszi a legnagyobb szolgálatot a köznek, ha íróasztala mellett dolgozik.

Ez az életmód és az azt kormányozó életideál, a munkának és a családnak mint legnagyobb emberi értékeknek megbecsülése, függetlenné tette Ferenczit az emberektől.

Nem szorult senkire, mert nem várt senkitől semmit, és nem félt senkitől, mert nem árthatott neki senki — szerencsebb volt Archimedesnél : az ő várába nem férközhetett idegen, hogy megzavarja tudományos és családi „cirkulus”-ait. Könnyű volt elkerülnie a társadalmi élet két általános gyöngeségét, a hízélgést és a tettetést — ez érteti meg őszinteségének szokatlan fejlettségét. Az őszinteség mindig az erőnek a nyilvánulása, s Ferenczit erőssé tette függetlensége.

A lelki függetlenségnek ez az érzete, az a tudat, hogy boldogul a maga erejéből, még mélyebben is érezte hatását : ez formálta ki mint döntő tényező Ferenczi világnézetét, vagy mondjuk inkább : életfelfogását. Igazi, filozófiailag megalapozott világnézete Ferenczinek nem volt, nem is lehetett, egyrészt mert a realitás iránti nagy érzékével túlságosan hozzátapadt a konkrétumhoz, s idegenkedve a „szürke” elmélettől meg az elvont bölcselkedéstől, az emberiség nagy kérdéseibe nem merült el mélyebben, — bár időnként izgalomba hozták lelkét — másrészt mert számára a világ csak keret volt s nem önálló jelentés-tartalom. A világ elől a maga csigaházába visszavonuló Ferenczi annak mozgalmait csak szűk résen át nézte, a hideg szemlélő közömbösségével. Nemcsak nem kapott fel erre az ördögmotollára, de az élet szédületes körforgására nem is igen volt kíváncsi. Az ő koncentrikus körei csendesén, nyugodtan keringtek egyetlen fixpontjuk körül — s ez a fixpont őmaga volt. Ami rajta kívül esett, az őt csak abban a vonatkozásban érdekelte, amelyben kapcsolatba lépett vele. Rövidsugarú életszemlélet volt ez, csak befelé mély, nem kifelé is, de magja nem egoizmus volt, alacsony, durva önzés, csak egocentrikus életfelfogás, erősen hedonisztikus színezettel. Az ember célja — így konstruálta meg maga számára vezérelvét — a boldogság, az élet tehát arra való, hogy élvezzük, s a világ arra, hogy ezt az élvezetanyagot szolgáltatassa.

Hogy azonban ez a hedonizmus Ferenczi számára nemesveretű életforma volt, arról kezeskedik, hogy életelvének tengelye a munka megbecsülése s lendítőkereke az igazság erejébe vetett hite volt. A munkát tartotta az emberiség igazi hivatásának, s valóban életének javarészét, korai fű-

ságától kezdve egészen addig a pillanatig, amíg halálos ágyába dőlt, munkában töltötte. De nemcsak, s talán nem is első sorban, kötelességtudásból élt a munkának, nem is pusztán az igazság kutatásának és közlésének vágyától vezetve, hanem mert benne, a tudományos munkában, a végzettől számára rendelt munkafajban, találta az élet legnagyobb gyönyörűségét. A munka tehát nem eszköz volt szemében más, magasabbrendű cél szolgálatában, hanem maga is cél és élettartalom. A munka az az életfunkció, amely sohasem hoz csalódást, az igazság diadalt itt e földön csak a munka által ül.

Egész lelkét mégsem tudta betölteni a munka, sokkal többre volt az. Keresett és talált Ferenczi más téren is gyönyörűséget. Ember volt ő is, nem gép, megkívánta az üdülést, a szórakozást. Szerette a művelt embereknek, kivált az asszonyoknak társaságát, a színházat, és mindenkifelett a zenét, s ha valami ilyesfajta, ízlésének megfelelő mulatsága kínálkozott, önként sohasem mondott le róla. De az embereknél és a művészeteknél is jobban kívánta a magányt, az elmerülést a maga lelkébe. Nem volt az a kívánatos szórakozás, amelyet ne áldozott volna fel magányos esti sétájának kedvéért. Amikor elérkezett ennek a mindennapi élvezetének órája, még a figyelmét legjobban lekötő munkát is abbahagyta. A természetben meg éppen élvezte a magányt. Egy-egy szép nyári alkonyon órákhosszat el tudott ülni erdélyi nyaralója erkélyén, magába mélyedve, gyönyörködve rózsáiban, melyek befutották a barna oszlopokat, s a néma esti hangulat varázsa csak akkor tört meg, amikor megzendült a bokrok alján az első csalogány trillázó hangja.

A munka, az emberek, köztük első sorban szeretett családi köre, áldott jó felesége, hű gyermekei és sógorának, Hubay Jenőnek házanépe, meg a szórakozások, a magány és a természet: ez volt Ferenczi számára az élvezetek forrása, ez volt maga az élet. S ennek az életnek minden sugarát Ferenczi maga felé irányította, ebben rejlett éppen életfelfogásának egocentrikus volta. Megszívelte Goethe tanácsát: «Gehe du in heiterer Stille deinen Weg zu dir

selbst» — s e gondolat értelmében, amelyet maga is szeretett idézgetni, mindig magát kereste, s mindent magára vonatkoztatott. Eltorlaszolta a kifelé vezető utakat, felvértezte magát a hiúság vásárának csábításai ellen, hogy annál biztosabban találjon magára.

Ferenczi nagyon szerette az életet — úgy, amint annak körét maga számára megvonta — s az életben tagadhatatlanul önmagát, de ez az önös érzelme a külvilágnak még abban az erősen szubjektív felfogásában sem vált másokra nézve bántóvá vagy terhessé, amely olyan jellemző volt Ferenczi lelki alkatára. Első sorban — bármily különösen hangzik — azért, mert páratlanul erős volt önbizalma és rendületlen a hite abban, hogy ő mindent, amit rábíz a sors, a legjobban végez. Az ilyen fejlett önérzet könnyen csap át lenéző gőgbe — Ferenczinél ellenkezőleg a türelem és méltánylás forrása lett. A gőg és a lenézés ugyanis rendszerint védekezés. Kicsinyeljük vagy éppen megtagadjuk mások érdemeit, hogy a mienk annál jobban tündököljön. Ferenczi erejében bízva, nem szorult erre a méltatlan fegyverre. Nem féltette senkitől sem koszorúját, sem pozícióját, s mivel a maga érdemei olyan nyilvánvalóak voltak, szívesen elismerte a másokét. Az irigység, az alacsony lelkeknek ez a nemtelen érzése, valamint ennek tudományos körökben elterjedt s csak egy árnyalattal tisztultabb válfaja, a féltékenység meg éppen egészen idegen volt szívéből: tudott örülni mások sikerének, sőt mindig készen állott a maga erejével vinni ügyüket diadalra. Nem a pajtáság vagy a barátság vezette, még kevésbé a viszonzatszolgálat reménye; nemesebb talajból sarjadt készsége: szíve jóságából. Ferenczi Zoltán jó ember volt, természetből az, és tudatosan is az. Három évtizedet éltem vele együtt át, bizalmas barátságára méltatott, bár jóval fiatalabb voltam nála, volt alkalmam bepillantani érzésvilágába: nyugodt lelkiismerettel elmondhatom, tele volt a szíve jóindulattal. S ami még biztosabb fokmérője a jóságnak: nem ártott senkinek, nem vetett gáncsot, nem intrikált és nem tört senki megrontására. Amit kiterített holtteste mellett mondtam Akadémiánk oszlopcsarnokában, hogy ravatalánál egy seb sem indul vérzésnek, mert nincs

ember, akit megbántott volna, az nem a kegyelet túlzása volt, hanem igaz meggyőződés. Ez a legnagyobb dícséret, amellyel embert illethetünk, ebben nyilvánul az igazi jóság. Mert könnyű biztos partról mentőrudat nyújtani a süllyedőnek, könnyű kisebb-nagyobb szívességeket tenni embertársainknak, de nem bántani őket, mikor erre alkalom nyílik, lemondani arról a diadalétréről, amely egy jól sikerült hadjárat nyomán jár, mikor ellenfelünk a porondon marad: erre csak nemes lélek képes, aki el tudja hallgattatni a lélek mélyén lappangó szennyes indulatokat.

A nemtelen érzéseknek ez a lefojtása tudatos működés volt Ferenczinél, bizonyítja egyik sűrűn emlegetett mondása: «A természet rendjével az erény és a jóság egyezik meg, a bűn ellenkezik vele. A bűn tehát idegen növény a lélekben, éppen azért, mihelyt kitépjük, könnyű lemondani róla.» Ő ki is tépte lelkéből, s emelt fővel járta az igazság útját, mert — hogy ismét az ő szavait idézzem — «aki meg akarja tartani önbecsülését, annak az egyenes útról egy pillanatra sem szabad letérnie.» Valamint Deák, akinek életrajzát megírta, ő is rendületlenül hitt az igazság erejében, a tiszta, nemes, becsületes törekvések sikerében. Hite még akkor sem tört meg, mikor az isteni Gondviselés munkájába durva kézzel belekontárkodó emberi gonoszság romba döntötte hazánkat s elszakította tőlünk országunk kétharmadrészét, Erdélyt is, legdrágább kincsünket. Pedig ő Erdély elszakításával még többet vesztett, mint mi: ő szülőföldjét is siratta, meg élete nagyobb felének, négy évtizednek, elérhetetlen messzeségbe űzött feledhetetlen emlékeit. Arany Jánosra hivatkozott: Arany a nemzeti gyásznak hasonlóan sötét napjaiban is mert egy szebb hazát remélni és benne az erény diadalát — a trianoni gonoszság, Nyugatnak ez a szörnyű eltévelyedése, csak kilengése az emberiség lelkének, majd visszazökken az medrébe, s az ember megjavulásával helyreáll az erkölcs uralma. Hogy az emberiség erkölcsi fejlődése, ha nagy ingadozások és visszaesések során át is, a multból a jelenen keresztül a jövőig egyenes, emelkedő vonalban halad, hogy az ember egyre jobba és nemesebbé válik, ez meggyőződése volt, s erejét abból a másik meggyőződésből szítta,

hogyan az erény lényegében az értelem funkciója, s az emberi értelem fokozatos fejlődését nyomon követi az erény megerősödése. Leányának írta egyik levelében : «Mi az igazi jó? — kérdelem Senecával. A tudás! És mi a rossz? A tudatlanság. Mentől több tudás, annál nagyobb boldogság. Mert mi más akadhatna? A szépség, az erő nem : ezek nem élnek túl az öregséget. Keresnünk kell tehát valamit, ami nem múlik el, egy minden akadályokkal szemben győzhetetlen erőt, magasabbat minden javaknál. Mi ez? Egy tudással teli, emelkedett lélek.»

Ferenczi, láttuk, emelkedett lélek volt ; közismert az is, hogy igen sokat tudott, a nyelvek egész sorát, az ismereteknek egész tömegét, s nemcsak a maga tudományos érdeklődésének köréből, hiszen ifjúkora óta késő aggságáig állandóan olvasott és tanult, s kitűnő emlékezete az új ismeretek mellett frissen tartotta a régieket is : ő valóban tudással teli, emelkedett lélek volt, s így önmagában megvalósította azt az ideált, amelyet az ember elé célul kirajzolt. Érthető, hogy birtokában volt az erőseknek az a lelki kincse, amit közülünk, tépelődő, önmagunkban, erőnkben, munkásságunk értékében kételkedő gyöngé emberek közül, még a legnemesebbek is irigylenek : az önmagával megelégedettség. Milyen felemelő érzés lehet, milyen hatalmas ösztönző a további munkásságra az a tudat, hogy minden dolgozatunk tökéletes, hogy' megacélozhatja erőnket az a hit, hogy munkásságunkra szüksége volt a köznek. Tudós számára ez a hit, ez a tudat az igazi boldogság, s Ferenczinek olyan mértékben volt benne része, mint kevés társának.

Ezek a töredékes vonások, Ferenczi lelki képének elemei, mind egy gyújtópont köré rendeződnek el. Ez a gyújtópont az ő megingathatatlan optimizmusa. Látszólag nem más, mint pusztá eredője amazoknak, valójában alapjuk és egyben koronájuk. Ferenczi optimizmusa nem a kispolgárok naív életöröme volt, nem az a könnyelműségig, léhaságig fokozódó gondtalanság, amellyel ezek a szűk láthatárú, a mindennapi lét kicsinyes viszonyain túl nem néző emberek az élet szédítő mélységei fölött járnak, s behűnyván szemüket, nem látják annak sötétlő örvényeit. Nem, az ő optimizmusa

mélyről tört fel. Lelkének szerencsés berendezettsége — az imént vetettünk egy pillantást beléje — volt az alapja, s megfontoltan építette ki határozott, egész életét irányító fel-fogássá, tudatos életelvvé. A mi világunk a legjobb világ, vallotta ő is Leibniz-cel, de nem azért, mintha nem látta volna azokat a súlyos sebeket, amelyeket az emberiségen az élet és az emberi gonoszság ejt. Az ő derült lelkére is ráborult a szomorúság, ha megjelentek előtte a Nyomor, a testi-lelki Fájdalom, a Halál rémképei, meg az Önzés és a Kapzsiság torzalakjai; felháborodott, ha látta, hogy boldogul a hitvány és elbukik a nemes, de mindez nem döntötte meg azt a meggyőződését, hogy az életben mégis minden úgy van jól, ahogy van. Erős Isten-hite elűzte a lehangoló képeket, s vigasztalást talált abban a gondolatban, hogy

Való, hogy sokszor bús e földi létünk,
De van gyakran egy-egy szebb pillanat;
Hitlen hiszünk, remény ellen remélünk,
S kárpótlást a lét egy szép perce ad.
Az élet nagy tudósa ezt tanítja:
A csillagot a felhő elborítja,
De felhő elmegy, csillag ott marad,
Mint égi fény, mint örök virradat.

S hogy ez a meggyőződés, a hívő keresztyén vallásosságából kisarjadva, egészen átjárta elméjét is, azt mutatja a következő idézet. Egy leveléből írtam ki, a világháború legzivatárosabb napjaiban vetette papírra:

«A háború az önfeláldozás oly tetteire hív fel, hogy ezáltal az megszűnik bűnnek lenni — erénnyé lesz. A háború borzalom, de eredete az égben van, s van néhány oly elemi tulajdona, melyek megőrzik születése bélyegét.»

A háborúnak ez a beállítása valóban nem az a naív, kritikátlan optimizmus, amely mindent derülten fog fel, ezen rajta van az egyéni megmunkálás sajátos színezete, azt mondhatnám: filozófiája.

Erre az optimisztikusan színezett életfelfogásra Ferenczi-nek igen nagy szüksége volt az életben. Pályája ugyanis csak messziről nézve volt sima, közel lépve hozzá feltűnnek azok a sötét foltok, amelyek megszakították harmóniáját, kivált

élete, második felében, amelyet Pesten töltött. Külső díszben és tekintélyben egyre emelkedett, de a sors kegyetlensége újabb és újabb megpróbáltatásnak tette ki, a legnagyobbnak is, ami embert érhet: sorra elvette tőle azokat, akik legközelebb állottak szívéhez, családjá tagjait, s az a virágzó családi kör, amelynek Kolozsvárt boldog feje volt, alig egy évtized alatt teljesen megsemmisült. Eltemette először feleségét, aki nemcsak szerető élettársa volt s gondos anyja gyermekeinek, hanem ő volt az, aki egyrészt nagy műveltségével, művészi tehetségével, másrészt értékesítve társadalmi helyzetének előnyeit, egy új világot tárt fel előtte, szebbet, finomabbat, differenciáltabbat, mint amilyen az otthoni volt, a kis erdélyi faluban meg a kolozsvári hónapos szobában. Azután eltemette egyetlen fiúgyermekét, éppen akkor, mikor férfivá érve elindította, biztató jelek kíséretében, életpályáját, majd egyetlen fiú unokáját, akit ő tanított olvasni s akivel már egészen kicsi korában meg tudta szerettetni Petőfit — milyen nagy volt boldogsága, mikor egy ízben a Tisza partján sétálva vele, éppen ott, ahol Petőfi lelkében a *Tisza* című költeményének eszméje megfogant, a kisfiú egyszerre megszólalt: — Űgy-e, nagyapa,

Ott ahol a kis Tur siet beléje.

Mint a gyermek anyja kebelére . . .

A meghatottság könnye csillant meg az öreg ember szemében, hiszen gyermeki léleknek ez a közvetlen megnyilatkozása egységbe foglalta a tudósnak legnagyobb élményét és az embernek legtisztább érzését: csodálatát Petőfi iránt s unokája szeretetét. S lesujtott rá a legnagyobb csapás. Volt egy leánya, akit mindenkinél jobban szeretett. Bájos jelenség: fehér, mint a lilium — de épp oly törekeny is — s a testét sorvasztó kór, átszellemítve arcának vonásait, még vonzóbbá tette. Szeméből valami földöntúli sugárzott, s az egyként volt jele a lelkében lobogó költői ihletnek és a korai halálnak, amely ott leskődött a fiatal leány pihegő tüdejében. S hiába vitte a halál kísértése elől leányát mindenhova, ahol megcsillantották előtte a gyógyulás reményét, — Erdélybe, a Tátrába, a Garda-tó partjára, a tenger mellé,

Sziciliába, a havasok világába, Davosba — alighogy a siralmak hóborította völgyének képei közé belesírta Ferenczi Magda a pusztulás himnuszát, a *Fehér árnyak* című páratlanul finom regényét: eltemette ezt a gyermekét is, szeretetének és büszkeségének igazi tárgyát. Magára maradt. Még utolsó élő gyermekét is, az egyetlen, aki örökölte atyjának tudós hajlamát és képességeit, öreg korában legmegértőbb támaszát, Sári leányát, a kiváló regényíró, messze idegenbe szólította asszonyi kötelessége.

S ez a sok súlyos csapás nem törte meg Ferenczit. Mi, akik tanui voltunk szenvedéseinek, csodálkozva láttuk, hogy a temetést követő napon csakúgy ott ül íróasztala mellett s rója sűrűn egymás mellé apró betűit, mintha semmi sem történt volna. Még életének legnagyobb katasztrófája sem lendítette ki mindennapi munkarendjéből. Megvallom, mikor először találtam ilyen gyászeset után munkájánál, egy pillanatra még előttem is felvillant az a gondolat, hogy a kötelességérzetnek ez a túltengése rideg és embertelen. Van érzés, van szeretet abban a kemény lélekben, amely ilyen hamar le tudja gyűrni fájdalmát, legszebb reményeinek szétfoslását? Vagy talán közös vallásunknak az a tanítása dolgozott lelkében, hogy mindannyiunk sorsa eleve el van határozva? A predesztinációban való hit, amelyet Ferenczi, mint buzgó református, meggyőződéssel vallott, valóban bővizű forrása az Isten akarátában való megnyugvásnak, de vajjon Tompa aki szintén ezzel erősítette szívét, mikor meglátogatta az Úr, nem viselte-e haláláig szívében a gyermekei elvesztén érzett fájdalmat, s nem lázongott-e, Isten szolgálja létére is, annak akarata ellen? S mikor engem, kis gyermekem nyitott koporsója mellett állva, azzal vigasztalt Ferenczi: «Légy erős, barátom. Tud meg, hogy nem szenvedni nem lehet, de eltűrni a fájdalmat igenis lehet, mert a balsorsnak van egy győzelmes ellensége, a béketűrés» — hiába látta be értelmem szavai igazságát, háborgó szívemet nem tudta elcsendesíteni. Ferenczi el tudta hallgattatni fájdalma zokszavait, s mikor ezt újra meg újra tapasztaltam, úgy gondoltam, megtaláltam a rejtély nyitját. Az a lázas munka, amelybe gyásza után rögtön belemerült, valami menekvésfele volt számára a fájdalom elől, afféle

kábítószer: munkába fojtotta bánatát, amint a primitív lelkű magyar, a paraszt, borba fojtja. Dolgozott, nem azért, mert érzéketlen volt, hanem, hogy érzéketlen legyen, hogy a munka izgalma megölje fájdalmát.

És mégsem ez az igazi magyarázat. A munka valóban enyhülést hozott lelke sebére, de hogy ezt az áldásos hatását kifejthesse, előbb azt a lelket kellett alkalmassá tenni a munkára. Erre pedig Ferenczi szilárd hite a predesztinációban és törhetetlen akaratereje még együtt sem lett volna önmagában elég. Szerencsés kedélyalkata, a cyklothym típusú embereknek ez a becses adománya, és még inkább optimista életfelfogása volt az, ami lecsillapította lázadó érzéseit, s megerősítette szívét az élet legnagyobb csapásai között. Egy 1913-ból, Magda leányának halála évéből való fogalmazványán, a margóra írva, találtam ezt a gondolatot — az övé-e, vagy úgy írta ki valahonnan, nem tudom: «A halál csak egy lépés lelki fejlődésünkben, oly természetes, mint a születés és az élet; s akiket halottaknak hiszünk, valóban élőbbek, mint mi.» Aki ezeket a sorokat le tudta írni a halál előrevetett árnyékában, azt optimizmusa valóban kiemelhetette a legnagyobb fájdalom öléből is, fel a belenyugvásnak olyan nehéz, sokunkra nézve olyan elérhetetlen világába.

*

Azok a töredékes vonások, amelyeket emlékeimből Ferenczi Zoltánról összekerestem, hívek és talán jellemzők is, mégsem merem magam azzal biztatni, hogy rajzomban Ferenczi Zoltán találó lelki arcképévé rendeződtek. Egy nagy fogyatkozása mindenestre van: olyannak mutatja be ez a kép Ferenczi Zoltánt, amilyennek látszott, s nem olyannak, amilyen volt. Nem arra célzok, hogy számunkra minden embertársunk *φαινόμενον*, s igazi lényegét, azt, ami a látszat mögött lelkében van, a *νοούμενον*-t igaz valója szerint sohasem ismerhetjük meg, hanem arra, hogy Ferenczi egy nagy titkot rejtegetett szívében. Ha nem okoznának szavaim félreértést, azt mondanám: Ferenczi álarcot viselt, s lelke egyik felét gondosan, tudatosan elleplezte előlünk, nagy önfegyelméssel, egy életen át. Hogy a mindig derült

és szívesen, szinte gyermekies könnyűséggel kacagó, de erős lelki Ferenczi Zoltán mögött, akinek egyetlen célkitűzése volt életében, a tudományos munka, van egy másik Ferenczi is, egy gyöngéd, mélázó, sőt álmodozó, s hogy álmainak világa éppen nem a tudománynak szürke birodalma: az harmincéves ismeretségünk után, csak 1926 őszén, tehát egy félévvel Ferenczi halála előtt villant fel előttem. Ekkor történt, hogy a 70-ik évében járó öregúr meglátogatott s egy nagy szívességre kért: olvassam el regényének kéziratát s mondjak róla őszintén véleményt. Meglepett, hogy Ferenczi regényt írt, de nem csodálkoztam rajta, hiszen minden irodalomtörténetíró lelke mélyén ott szunnyad a költészet koboldja, de legtöbbünknek van ereje megakadályozni, hogy felébredjen. Úgy gondoltam, s természetesnek is találtam, hogy a munkában eltörődött tudós megcsökkent ellenállását lebírta az életre sóvárgó kis ördög, s az átnyujtott *Penelope* című regénye kései, de első kiteljesedése egy élet lefojtott vágyainak. Annak látszott valóban. Régi szabású történet volt, a 80-as évek szellemvilágának terméke. Hőse egy főúri nevelő; megszereti tanítványának édesanyját, s noha a nála idősebb, de bájos, gyöngéd özvegy is számtalan jelét adja, hogy megfogta szívét az ő értékes egyénisége, még csak gondolni sem mer arra, hogy szerelme viszonzásra talált. Egy hősies tette, mikor élete kockáztatásával kimentí a biztos halálból neveltjét, kipattantja féltve őrzött titkát, s erre az asszony, széttörve a kor és a rang elválasztó korlátait, boldogan nyújtja kezét a derék jeune homme pauvre-nak. Ócska tárgy, naív mese, mondhatná valaki; az is, sőt az volt már negyven évvel korábban is, abban a korban, amelybe a regény gyökerei lenyúlnak. Egészen bizonyos, hogy Ferenczi régi élményeiből szötte. Persze nem az eseményeket élte át, — azok, s talán a miliórajz is, elgondoltak — hanem átélte hőse érzelmeit, vágyait! Mégis jobban gyöngíti hatását egyfelől az, hogy a cselekvény menete az expozícióban adva van, s a sablonos kibonyolítás is előre látható, ami az érdekevés rovására megy, másfelől az önéletrajz formájába öntött regényeknek kellemetlen, de szinte elkerülhetetlen mellékzöngéje. Azáltal, hogy az ifjú maga beszél el a megható

és felemelő fordulatokban lepergő történetet, — a regény anyaga szinte rákényszerítette ezt a formát — magát mint annak hőstét akaratlanul is nagyon szép világításba állítja, s így elbeszéléséből valami bántó hivalkodást érzünk ki. Mégis érdeklődéssel olvastam a *Penelopét*, s érdeklődéssel olvashatná mindenki, aki szerette Ferenczi Zoltánt, mert ebben a regényben benne van, egészen, minden jellemző vonásával, az a Ferenczi Zoltán, akit mi ismertünk: a tudós a maga alaposságával, nyílt elméjével, igazságra törekvésével. Ezt a regényt igazi tudós írta, s ez felismerszik stílusán is, mesevezetésén is. Stílusa újabb igazolása Buffon szellemes mondásának: kifejező, tartalmas, hű tolmácsa a szerző gazdagon áradó képzeteinek, komolyabb és súlyosabb, körülményesebb és magyarázóbb, mint amilyent költői mű megbír — a maga egészében hű képe Ferenczi Zoltán tudós egyéniségének. Csalódásunk szinte teljes lesz, amikor megszólalnak a regény hősei. Mély, megkapó gondolatok csendülnek meg ajkukon, de ezek a gondolatok nem mindig telnek intelligenciájuktól. Ilyenkor a szerző hangját halljuk ki szavaikból, ő beszél a maga nagy tudásával. A mesevezetés is tudósra vall. A cselekvény minden fordulatát előkészíti és indokolja, nem ér bennünket semmi váratlanul, mert a szerző hőseinek minden lelki megmozdulását feltárja: kiütöközik a regényíróból a tudós, aki nemcsak, s nem is annyira képzeletünkre akar hatni, mint inkább az értelmünkre.

Mindezt őszintén megírtam Ferenczinek s hozzátettem, hogy művészi kéz könnyen segíthetne regénye egyik-másik fogyatkozásán. Ismerve tudós önérzetét, el voltam készülve, hogy zokon esik majd neki szigorú ítéletem. Nagy meglepetésemre mindenben igazat adott nekem, s hogy ez nem pusztán előkelő gesztus volt részéről, bizonyítja az, hogy megkért: dolgozzam át kiadásra regényét. Erre már alig pár hónap múlva bekövetkezett halála miatt sem kerülhetett sor, s a *Penelope* nyomdafestéket nem látva pusztá emléke Ferenczi költői hajlamának.

De nem egyetlen emléke. Halála után irodalmi hagyatékában leánya egy másik regénytöredékét találta meg: *Az utolsó Töttössyt*. Pszichológiai regénynek indult, egy

szerencsétlen házasság történetét beszélte el, ugyanazzal a józan okossággal, amelyet a négy évtizeddel későbbi *Penelopé*-ban ismertem meg. Ez a töredék ugyanis még Ferenczi ifjúkorából ered, s így e másik regénykísérlet világánál későbbi regénye is egészen más jelentőséget nyer. Megértettem ekkor, hogy emez nemcsak kései megmozdulása a Ferenczi lelkében élő költői hajlamnak, hanem utolsó fellobbanása is az évtizedeken át parázsló tűznek: vele az öreg Ferenczi visszatért az ifjú álmiaihoz. Mikor azután ezen a nyomon elindultam, a feltevésemet erősítő bizonyítékoknak egész sorára bukkantam. Megtudtam, hogy ifjúkorában írt két drámát, 1884-ben *Az aranykakas* című népdramát, — ezt Kolozsvárott s egypár más vidéki színpadon elő is adták — 1885-ben a *Lázár János* című tragédiát: mindkettőnek nyoma veszett; kiadásra nem méltatta őket, kéziratuk elhányódott. Majd mikor magam is átvizsgáltam Ferenczi írásait, alaposan, minden iratot átnézve, azt az érdekes felfedezést tettem, hogy ez a költői tűz nem is csak parázslott, — vagy egy félszázadon át — hanem időnként, sokszor, lángra is lobbant. Megtaláltam először roncsait egy történeti tragédiának — főhőséről *Judit* lehetett a címe. Ami megmaradt belőle, az csak törmelék: verses alakba, drámai jambusokba foglalt párbeszédék Judit és szerelmese között, még a dráma tárgyát és költői eszméjét sem sejteti, de annyit megvall, hogy cselekvénye a török-magyar harcok idején játszott s katasztrófával végződött; az is bizonyos, hogy írója elméjében készen állott az egésznek terve, s jóval több volt belőle, mint ez a 26 lapnyi szövegrészlet — a maguk ziláltságában beszédes tanui a tárgyával vívódó író küzködésének.

Találtam egyebet is, érdekesebb emlékeket, s azok arról tanuskodnak, hogy a Ferenczi lelkéből ismételten kicsapó láng sajátosan költői reflex-szel világított. A regény és a dráma, valamint a műfordítás — ezzel az utóbbival Ferenczi pihenő óráiban szívesen foglalkozott, monumentális emléke a *Faust* első részének teljes magyar szövege — nem mindig az öntudatlanul dolgozó művészi ösztön terméke. Az ilyen költői művek nem úgy buggyannak ki a feszülő lélekből, gyakran az elme játékaik, az értelem termékei — céloztam már

előbb reá, hogy éppen az irodalomtörténetírók hajlamcsak az ilyen műfaj-tévesztésre. A költői hajlam önkéntelen kicsapódása a líra, s valóban találtam lírikumokat is szép számmal elrejtve Ferenczi tudományos kéziratai között. Találtam verseket, egypárat letisztázva, jelülül annak, hogy szerzőjük úgy gondolta: kész, kerek alkotások, elnyerték végső formájukat, s találtam sokkal többet úgy, amint éppen kipattantak az alkotó lélekből, első fogalmazásukban, nyersen, hirtelen papírra vetve. Sőt nagyszámmal maradtak fenn a kezeügyébe eső papírlapokra hevenyészve írott sorok vagy versszakok, töredékek vagy éppen törmelékek, hasztalan próbálkozások, mert csalóka volt az ihlet, vagy pedig az anyag ridegsége kifogott a megmunkáló kéz erején.

Ezek a versek művészi szempontból nem jelentősek. Egypár reflexív költemény a tovaillanó boldogságról, az emberi élet értelméről és igaz értékeiről, a nő hivatásáról, egy-két hangulatos kép a természet világából és életéből, azután szerelmes versek, s nem mindig a szerelmen bölcselkedő férfi nyugalmával, néha az azt élvező szenvedélyes hevével is, végül strófák hitveséhez, gyöngéd, meleg versek, a hű férj ragaszkodása ahhoz az asszonyhoz, akinek szép szeméből egy életen át boldogság sugárzott feléje, vagy az árván maradt öregember bánatos visszaemlékezése, mikor elhagyta örökre, akit szeretett. Legmegindítóbb, nemcsak a feleségéhez írottak között, hanem az egész gyűjteményben, *A mi akácunk* című, a sztánai akácfájukról, amely virágaborulása idején mindkettőjüknek olyan nagy gyönyörűséggel szolgált. Most, írja a versben, felesége halála óta először, újra nyílnak rajta a fehér virágfürtök, újra illatárban fürdik tőlük az egész kert, de

E virágerdő most mért vonzna engem?

Virágból már csak annyi érdekel.

Amit sírodra lehet még letennem,

És sírkereszted ékesíteni fel.

Lírai sóhaj a többi is, s jelentőséget akkor nyernek, ha időrendbe szedve őket azt látjuk, hogy a legutolsó egy 1918-as akadémiai meghívó hátlapjára van írva, s a legrégebbi keltezett 1889-ből való — de vannak ennél jóval korábbiak is. Egy életen át kísérte tehát Ferenczi dallal kedélye hullám-

zásait, örömeiben és bűjában gyönyörködtette magát a saját lantja zengésével: a költészet az ő számára — mutatja az a gond, amellyel verseit csiszolta, az a sok törlés, igazítás, amelyet rajtuk tett — nem a művelt emberek szórakozása volt, nem pihentető játék, hanem komoly ügy, szóval: művészet. Halálos ágyán leányának meg is vallotta, hogy ő nem tudós, nem irodalomtörténetíró akart lenni, hanem költő, nem mások művészi alkotásainak magyarázója, hanem alkotó művész. Hatalmas, de gondosan rejtegetett vágy élt egy ideig szívében a szabad, magasan szárnyaló élet után, ahol kiélheti magát teljesen, ábrándokat hajszolva és álmait énekelve; a költészet világa felé nézett vágyakozó szemmel, a művészi dicsőség lángözönében szeretett volna állani — és lett belőle a mindennapi élet teherhordója, a tudomány munkása, a könyvtár rabja. Miért? Nyilván közrejátszott sorsa alakulásában az élet gondja, a megélhetés problémája, a családi élet terhe, ami mind kenyérkereső pálya felé vonta. De az igazi ok mélyebben rejtett: belátásában. Ferenczi, láttuk, ismerte a maga értékét, s amint mindenben őszinte volt, azt sem titkolta, hogy nagyra tartja tudományos munkáinak jelentőségét: verseiről azonban soha, senkinek sem tett említést, még családja tagjainak sem. Ez az ő lelki összetétele szerint kétségtelen bizonyosága annak, hogy érezte verseinek csekélyebb értékét. Amint erre az igazságra rájutott, azonnal ráeszmélt a másodikra is: igazi tehetség híján a költészet csalútra vezet, nem szerzi meg számára azt, amit oly mohón sóvárgott, a dicsőséget. Nehéz szívvel bár, de tudatosan lemondott költői ábrándjairól, s korán, férfikora küszöbén, rátért arra a másik útra, melynek mentén szintén integettek feléje a dicsőség rózsái, ha azok nem pompáztak is olyan ragyogó színekben. A tudós sikereinek reményével vigasztalva magát az elmaradt diadalokért — hisszük, hogy amint a tudománynak nem volt oka megbánni a cserét, ő maga is, öregségre jutva, megnyugodott a neki sorsosztályul esett hivatásban.

Megkönnyítette lemondását, hogy csakhamar nagy élményben lett része: abban az igézetben, amelyet lelkére Petőfi tett. Elmerült Petőfi költészetében, fölfedezte benne

azt az embert, aki mindent elért, amit neki elérni nincs módjában, és fölfedezte azt a költőt, aki megszólaltatta az ő minden érzését és minden gondolatát. Megtalálta Petőfi költészetében a maga nagy hazaszeretetét és humanizmusát, azt a küzdelmet egyfelől a sorssal, másfelől vágyaival, amelyet maga is végigharcolt, azt a gyönyörködést a természet képeiben, amely az ő lelkét is elfogta az Isten szabad ege alatt, azt az elmélyedést az emberi lét nagy problémáiba, amely pihenő óráiban őt is elmélkedésre készítette: mindazt az izgalmat, amely átviharzott lelkén, szeretetet és haragot, sóvárgást és aggodalmat megtalálta ebben a páratlan költészetben, s úgy megszólaltatva, olyan művészettel és igazsággal, amint ő szerette volna tolmácsolni. Petőfivel foglalkozva, olvasva és magyarázva, életét megírva, költészetét megvilágítva, ebben a tudományos föladatban valójában a hamvába holt költő élte ki magát, a maga vágyát egy izgalmas és dicsőséges, merészen lendülő és magasra szárnyaló élet után — így terítette magára az élet szürke robotosa az élet királyának bíbor palástját.

De egy élet ábrándját, egy emberi sorsot beragyogó eszményt csak le lehet fojtani, kiölni a szívből nem — nem is szabad, mivé lenne az élet ábrándok és eszmények nélkül. Ferenczi is csak megtagadta költői hivatását, de nem mondott le róla teljesen. Az élet prózájából, a gondok és fájdalmak elől szívesen menekült a maga költői világába — jellemzően írja egyik cím nélküli versében, 1903-ban:

Kint súlyos küzdés földi létem.
Szívemben rímek küzdenek . . .

Küzdött velük, ismételten, s a lantot, Arany tanácsa szerint, kebléhez szorította élete végéig — sőt a legtisztább hangokat éppen akkor, élte alkonyán csalta ki belőlük. Bizonyosága az a kis gyűjtemény, huszonöt vers Magda leányáról, amely senkitől sem sejtve, titokban kelt életre — s meg kellett szakadni költőjük szívének, hogy napvilágra kerülhessenek. Fájdalomban születtek, fájdalom szól minden sorukból. Az elsőt közülük azon a szomorú tavaszon írta, mikor az orvosok nem merték már tovább titkolni a szülők előtt a szomorú valót, hogy bájos fiatal leányuk

tüdejét megtámadta a szörnyű kór, s gyógyulást csak a davosi klíma nyújthat, a másodikat *Búcsú* címmel,¹ elválás-sukkor. Már ebben a második versben benne rezeg a gyermeke életéért aggódó atya sötét hangulata :

Isten veled, kedves leányom!
 Az óra búcsuzóra int.
 Lángolni arcod újra látom,
 Új életkedv derít megint.
 Remény készit téged távozásra,
 Ott kint meggyógyulsz, azt hiszed.
 Könyűm szakad lábad nyomára,
 De csak menj, menj, Isten veled.

Csakhamar megérkezik Davosból az első csapás híre : Magda elvesztette hangját, azt az ezüst-csengésű hangot, mely vigasztalta, felüdítette atyját az élet küzdelmeiben, elvesztette, örökre : «a természetből egy húr kiveszett» — az apa szívéből kiveszett a remény. Leánya levelei nyomán átszenvedti kedvesének minden gyötrelmét, azt a testi kínnál is égetőbb fájó érzést, hogy ereje minden nappal fogy, s az út a dermesztő hidegen, a fagyosan csillogó hómezőn át nem a gyógyulás, hanem a sír felé vezet. Egészen beleéli magát reményevesztett, Davos fojtogató öléből menekülni vágyó leánya lelkébe, s magára öltve az ő képét megírja egyik legmeghatóbb versét, egy sirámot az édesanyához. A leány ajkáról hangzik a szó, de az apai szívből fakad :

Zord Alpokon túl, nagy tavak körében
 Olajfák közt most is tavasz virít ;
 Szelíd szellő lejt át ott enyhe éjen,
 Narancserdőn virágok kelyhe nyit,
 Kék ég hint csókot azur-tó vizének,
 Napfény a tájon, dal, madár-karének.
 Anyám, oh jer!

E napra vágyom én, vigy innen el!

(*Levél Davosból.*)

S mikor megindul a vándorlás, hol délre, hol északra, minden állomásán dallal köszönti leányát az apa, dallal, melyben a halálos aggodalom ólomzürke felhőjén nem tud

¹ Később, mikor az első elválást újabbak követték, szomorú szívvel *Az első búcsúra* változtatta címét.

áttörni a bizalom derűs sugara. Csak egy ízben, akkor is csak rövid időre, váltja fel a kétség szorongató érzését az enyhülés, mikor Lussinban együtt ünneplik a nagy beteggel karácsony szent estéjét. Már a megnyitó szólamokba is lop egy kis meleg fényt a boldog viszontlátás előrevetett tudata :

Kék Adriában, Lussin szép szigetjén,
 Nap völgye az a bájos kis vidék,
 Hová igyekszünk, karácsony közelgven,
 Mert lányunk ősszel oda költözék.
 Ünnepszombatja van ma és ez estén
 Sovárgva ott ohajtunk lenni még —
 Lány szellő, hullám, delfinek, szirének,
 S te, gőzerő, hajónk gyorsan vigyétek.

(Egy karácsony.)

S mikor megérkeznek, s a kis szobában a karácsonyfa alatt együtt van a család :

Belép az est. A gyertyák mind kigyúlnak,
 Beleng közénk egy méla áhitat ;
 Feledve percre a jelent s a multat,
 Föllélekszünk lány enyhület alatt,
 Szerezve bár egy szép órát magunknak,
 Minőt az élet ritka kedvben ad :
 Sohsem hívém, hogy ily bús földi létben
 Ily tiszta percet szívem még megérjen!

(U. ott.)

Az utolsó menedék : az áldott szülőföld, az otthon s a szerető édesanya karja. Valóban,

Szerelmem, Erdély, idejön a nyáron
 Keresni enyhülést egy ifju lány ;
 Sokat csalódva járt több messzi tájon,
 Napon-havon járt délibáb után.
 Jön hozzád most új próbát tenni, hátha
 Meggyógyul itt, bájos szülőhonába.
 Virágos rétek, erdők, patakok,
 Reményeinkben meg ne csaljatok.
 — — — — —
 Állunk remegve, mint örvénynek szélén,
 Hol lent az ár zúg viharos napon,
 Fel gőzfelhők gomolygnak, és mi, nézvén
 Meredten, mi van a túloldalon,
 Sikolyt hallunk át, segélyt esdve onnan,
 S nekünk kell várni tétlen izgalomban.

— Oh rétek, erdők, forrás, patakok
Reményeinkben meg ne csaljatok.

(Erdélyben.)

De besurrant már a sztánai nyaralóba a halál — nem az a kegyetlen, zörgő csontváz, amilyenek a középkor embere elképzelte, hanem amint a görög képzetvilágban élt, egy szelíd, szomorú angyal. Bársonyos újjával gyöngéden lefogta a megtört szemet. Az apa szívéből kibuggyanó fájdalom újra dalban kristályosodott ki, előbb *Euthanasia* cím alatt a könnyű halál pillanatát örökítette meg, azután azt az erejéből nem vesztő fájdalmat, amely leánya emlékét körülbegette. Nem lázong bennük a gyermekétől megfosztott apa, nem száll pörbe a kegyetlen végzettel, nem is csuklik el a hangja — még az *Euthanasiában* is, mely katasztrófa nyomán, a fájdalom legégetőbb fázisából született, a költői ihlet munkájára valami sajátos harmóniává simul az atyai szív mélyeséges szeretete és a lélektépő bánat fájdalma.

Egyáltalán az egész ciklust bizonyos nemes mértéktartás jellemzi. A reménytelenség borús hangulatát mérsékli a kedélynek alóla kisugárzó melege, a fenyegető jövő rémképeit s a beteljesült aggodalom lesujtó érzését a változhatatlanba való belenyugvás. S ha a művész nem tudja is mindig simára csiszolni az anyagot, amellyel dolgozik, az, csiszolatlanul is, tiszta fényű. Gyémántragyvogású az apa könnye is, benne egész világ, egy emberi lélek tükröződik.

Aki ezt a versciklust elolvassa, az elé egy új Ferenzi Zoltán körvonalai bontakoznak ki. Nemcsak s nem is annyira a költő Ferenczire gondolok, hanem arra, hogy az élet utait öntudatosan, felemelt fejjel járó vidám Ferenzi, amilyenek emlékünkből él, talán nem is volt az igazi. Az igazi ez a másik ember volt, az álmodozó, a mélázó, a szomorú, aki lerázva magáról a világ porát, az élet zaja elől elvonult otthonába, s ott zárt ajtók mögött lehajtott fejjel ráborult az írására, s az lassanként átnedvesedett a csöndesen szivárgó könnyektől.

Az, ami igazán emberi, igazán mély volt Ferenzi Zoltánban, ezekben a fájdalmas órákban revelálódott.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

A TUDATTALAN PROBLÉMÁJA.

Nincs mit tagadnunk, hogy a divat, az élet elalaktalanításának ez a talán legveszedelmesebb, mert legszuggesztívebb tényezője, nem kíméli meg a méltóságára büszke filozófiát sem. A divat befolyása a filozófiára két irányban észlelhető. A filozófia divatos áramlatai vagy a problémák megoldásában — azt mondhatnók: tartalmi tekintetben — éreztetik hatásukat, vagy a filozófiai problematika kialakítását befolyásolják feltűnő módon. Első esetre példa Schopenhauer tanának és a pesszimizmus életfelfogásának térhódítása a múlt század második felében; a második eset pedig ott jelentkezik mindenütt, ahol valamely bölceleti író eredeti vagy eredetinek látszó problematikája oly betűnyi pontossággal tükröződik az őt követő írók dolgozataiban, hogy a divat kényszerítő hatása alatt az eredetiségnek utolsó lehellete is eltűnik s talán csak a többé-kevésbé ügyes stilizálás különbözteti meg a szóbanlevő iratokat egymástól. A divat hatásának bármelyik formájáról legyen szó, tagadhatatlan, hogy a filozófiának hasznára egyik sem szolgál, sőt ahol ez a divat rendszeresen űzi a maga féltelenedését, ott a filozófiai eredetiség és a gondolkodás önálló energiája meg teljesen veszendőbe.

A bölceletet a divat kártékony hatásától hát mindenáron meg kell védelmezni, s ez a védelem akkor lesz leghatékonyabb, hogyha a divatos problémákat vagy tanokat beható vizsgálat tárgyává tesszük és azt igyekezünk megállapítani, hogy a divat kegyeit élvező probléma minő helyet foglal el a filozófiai rendszer keretében, — van-e rendszerfejlesztő ereje, megoldása járul-e valamely új elemmel a böl-

cselet gazdagításához s ezáltal érdemessé teszi-e a vele való foglalkozást?

A tudattalan problémája kétségkívül a ma divatos és közkedvelt, minduntalan és mindenütt — irodalomban, művészetkritikai dolgozatokban, szociológiai elmefuttatásokban, vallásbölcseleti elmélkedésekben — felbukkanó problémák közé tartozik és igen gyakran szerepel úgy, mint amitől a szellemi és a testi élet egészsége, gazdagodása, megértése és kialakítása függ. Nem lesz talán érdektelen, hogyha ezúttal ennek a divatos filozófiai problémának közelebbi vizsgálatát kíséreljük meg. Ha sikerülni fog kellő világossággal felfejteni a probléma főszálait és megállapítani a bölcselet egész rendszere szempontjából való jelentését és fontosságát, akkor hisszük, nem lesz munkánk minden haszon nélkül.

Feladatunk megfejtése érdekében következőképpen tagoljuk dolgozatunkat. Az I. szakaszban szemügyre vesszük röviden azokat a megoldásokat, amelyekkel a filozófia története folyamán találkozunk, és megvizsgáljuk, hogy mit jelentettek ezek a megoldások a bölcselet egészére és a probléma megoldására nézve. A II. szakaszban a probléma mai állására vetünk egy futó tekintetet s a probléma feltűnő szálaira mutatunk rá. A III. szakaszban azt igyekezünk megállapítani, hogy vajjon van-e a tudattalannak szerepe a lelki élet és szellemiség kialakításában, és ha van, ez a szerep mennyiben visz közelebb a normális lelki élet természetének, lényegének s a magasabb szellemi műveleteknek megértéséhez.

I.

Tévedés lenne azt gondolnunk, hogy a tudattalan problémája a bölcseletnek és lélektannak egészen új kérdése, amely csak az elmúlt pár évtized kutatásainak köszönheti eredetét. Ezek az újabb kutatások, amelyeket tagadhatatlanul főleg Freud pszichoanalízise indított meg, legfeljebb csak feltámasztották és a lélektani kutatások homlokterébe állították ezt a nagyfontosságú kérdést. A tudattalan kérdése a gondolkodás története folyamán már többször felbukkant és szolgált elmélkedés tárgyául. Ezeknek az elmélkedéseknek

közös vonásuk az, hogy mind metafizikai irányban haladtak és a probléma lélektani fontosságára súlyt nem vetettek. A kérdést a böleselet keretében először Leibniz tette magyarázat tárgyává, sőt nála a tudalmatlan fogalma egyenesen rendszerképző jelentőségű volt. Természetesen ő is a maga metafizikai álláspontjáról vizsgálta a kérdést s a problémát a monádokról szóló tan keretében igyekezett tisztázni, illetőleg a maga rendszere szempontjából felhasználni. Egészen a Descartes tanára helyezkedik s az ő «mens semper cogitat» tételét tartja szem előtt, amikor a tudatos és a tudattalan között nem minőségi, hanem csak mennyiségi különbséget lát. A nem-tudatos kép nem más, mint a kicsiny kép — petite perception, insensible perception — ; több kicsiny kép ha egyesül, létrejön a tudatos kép, amely már elég nagy arra, hogy tudatunkba jusson. A tudattalan kép és a tudatos kép között az átmenet tehát tulajdonképpen teljesen észrevétlen, s más, ha Leibniznak a *lex continuir*ról szóló tanát figyelemben tartjuk, nem is lehet. A nem-tudatos kép, a petite perception azonban nem csupán a lélektan vagy a megismerés területére korlátozódik, hanem metafizikai tényezővé lesz és kozmikus jelentőséget nyer. Leibniz tana szerint a monádok állanak az egész metafizikai koncepció központjában, s ezek a monádok soha sincsenek képek nélkül ; ezek a képek pedig kicsiny, nem-érzékkelhető, nem-tudatos képek. Csupa tudattalan képekkel természetesen csak a monádok legalsó fokán találkozunk : vannak monádok, amelyek a tudattalanság sötét körén még felül nem emelkedtek. Az ember azonban a tudattalan képek mellett egy sereg tudatos kép felett is rendelkezik, s megfordítva, tudatos képek mellett a tudattalan képek tömege tölti el lelkét.

Arra a kérdésre, hogy mi különbség van a tudattalan és a tudatos képek között, leghelyesebb, ha Leibniz hasonlatával válaszolunk. A tenger zúgása — úgymond Leibniz — az egyes hullámok által okozott zajból tevődik össze. Az egyes hullám által okozott zaj igen kicsiny arra, hogy emberi fül meghallja ; ámde mégsem lehetne azt mondani, hogy az egyes hullámok a legcsekélyebb zajt és zörejt sem okozzák. Ha így állana a dolog, akkor nem léteznék a tenger zúgása

sem, hiszen nem lenne miből összetevődnie a tenger zúgásának. Az egyes hullám által okozott zaj kicsiny, nem-érzékeltető, gyenge, szóval nem-tudatos képecske, amely csak akkor lesz előttünk a tenger zúgásában tudatos, ha többedmagával összetevődik s így erős, érzékeltető, szóval tudatos képpé változik. Amint Leibniz mondja, mi a kicsiny, nem-tudatos képeket *percipiáljuk* ugyan, de nem *appercipiáljuk*. Az *apperceptio* csak akkor jön létre, hogyha a nem-tudatos képek összegeződése végbemegy. A képek bennünk az *apperceptio* által jutnak teljes világosságra: *apperceptio* nélkül minden képünk homályos és sötét marad.

Leibniz tanának e rövid vázlatából is kitűnik, hogy nála a tudattalan fogalmának súlypontja a metafizika területére esik: az egész mindenség a maga fejlődő tendenciájában arra tör, hogy a nem-tudatosnak régiójából a tudatos birodalmába jutva, elérje az öntudatnak legmagasabb fokát, ahol csupa világosság és fényesség minden. Annál a párhuzamnál fogva, amely megvan Leibniznél a logika és a metafizika között, egészen természetes, hogy a tudattalan képek szerephez jutnak a logika, illetőleg az ismeretelmélet terén is, amint ezt ismeretelméleti főművének már előszava is bőszegesen bizonyítja; ámde a fogalomnak lélektani vizsgálatával nem találkozunk Leibniz egyetlen művében sem. A lelki élet tüzetesebb ismeretének hiánya ennek a ténynek kielégítő magyarázatát adja.

A tudattalannak szerepe Leibniz örökségeképpen szállt a német idealizmus bölcséletére. Már Fichte tanításában előkelő hely illeti meg a tudalmatlant: az Én nem-tudatos kényszerűséggel állítja maga elé a maga korlátja gyanánt a Nem-Ént. Az Én kifejlésének történetéhez az első alapot tehát az Énnek egy tudalmatlan tevékenysége adja, hogy azután ennek a kifejlésnek minden mozzanata a tudat teljes fénye és világossága mellett történjék. A tudatos munka számára az első alapot s hozzá az első lökést egy nem-tudatos ténykedés nyújtja. Fichtének ez a gondolata volt döntő hatással Böhm Károlyra is, kinek bölcséletében az ismerés tárgya az Én által nem-tudatos kényszerűséggel alkotott és kivetített kép. A tudattalan fogalma a német idealizmus bölcséletében azon-

ban igazi jelentőségre Schellingnél jut. Schelling a Kant és Fichte tanában döntő fontosságra emelkedett Én-t megtartja ugyan, de melléje egyenrangú tényezőül állítja a Nem Ént, illetőleg a természetet. A természetbölcselet nála a rendszer egyenrangú részeként szerepel. Sőt az Én és az öntudat kifejlése Schellingnél a természet kifejlése nélkül, s ennek megfelelően a «szellem filozófiája» a természet filozófiája nélkül meg sem érthető. A természet bölcseletében pedig a tudattalan fogalma központi helyet foglal el.

A tudattalan fontos szerepének megértése szempontjából el kell mondanunk röviden a következőket. Schelling filozófiájában éppen úgy, miként Fichtében, az öntudatnak az egész rendszert átható és rendszerképző ereje van: a filozófia tulajdonképpen nem is egyéb, mint az öntudat története. Ezt a történetet pedig a maga szüntelen való folyamatosságában s a maga jellemző szakaszaiban, kibontakozó mozzanataiban csak akkor lehet feltüntetni s megérteni, hogyha teljesen feltüntetjük azt a párhuzamosságot, amely megvan a természet s az intelligencia, a Nem-Én és az Én között. A természet nemcsak másodrangú és segítő tényező, hanem a szellemmel merőben egyenrangú. A természet éppen olyan realitás, mint a szellem. Az tagadhatatlan, hogy a természet és a szellem, az öntudatra jutott filozófia között bizonyos ellentét áll fenn. Ezt az ellentétet Schelling nem is tagadja, de hangsúlyozza és követeli, hogy a filozófia oldja föl azt. A filozófia feladata egyenesen ennek az ellentétnek megszüntetése. A mindenségben ugyanis az igazi ható és teremtő erő az intelligencia, amely kétféle módon hat. «Die Intelligenz ist auf doppelte Art, entweder blind und bewusstlos, oder frei und mit Bewusstsein in dem Erschaffen einer ideellen Welt.»¹ A filozófia már most azért, hogy a tudalmatlan és a tudatos intelligencia azonosságát feltételezi, megszünteti az intelligencia és a természet között levő ellentétet. A tudalmatlan intelligencia eredetien azonos volt a tudatos intelligenciával és ugyanarról a gyökérről sarjadt, mint emez. Ez az azonosság közvetlenül

¹ V. ö. Schelling műveinek Schröter-féle, 1927-től kezdve megjelent kiadásában a II. köt. 271. és köv. lapjaival.

mutatkozik a géniusznak egyszerre tudatos és tudalmatlan alkotásában. De kimutatható közvetve is, mintegy a tudaton kívül a természet produktumaiban, amennyiben azokban az ideálisnak és a reálisnak legtökéletesebb összeolvadása észlelhető. A Schelling által kezdett transzcendentális filozófia éppen azért létesül, hogy az intelligenciának ideális és reális tevékenységét azonosnak vallván, arra törekedik, hogy a reálist minden téren az ideálisra vezesse vissza. Hogy csak egyetlen példát említsünk, Schelling az égitestek mozgásában megnyilatkozó felséges törvényszerűséget nem abból magyarázza, hogy a természetben a legpompásabb geometria valósul meg és ölt alakot, hanem azt tanítja, hogy a természetben az igazi produkáló erő maga a geometria, — «*dass die vollkommenste Geometrie das Producierende der Natur ist.*» Azaz a Schelling bölselete szerint a természetben eredetileg a tudatossal rokon produktivitás nyilatkozik, csak hogy mi ennek a produktitásnak a természet produktumaiban csupán reflexét látjuk.

E fejtegetések elégségesen bizonyítják, hogy a tudattalannak Schellingnél is csak metafizikai jellege és jelentősége van, és magyarázó ereje is pusztán metafizikai kérdések megoldásában érvényesül. A tudalmatlan, Schelling tana szerint, a tudaton kívül keresendő, tisztán ontológiai principium, s mint ilyennek, csak az ontológiai elmélkedések terén van jelentősége. Az így értett tudattalannak azonban egyenesen rendszerképző ereje van: a transzcendentális filozófia a reálist — a tudattalan tevékenység produktumát — az ideálisnak rendeli alá; a természetfilozófia ellenben az ideálist a reálisból magyarázza és igyekszik megérteni. A két tudomány tehát végső elemzésben egy, s csak feladatuk ellentétesége által különböznek; miután pedig ez a két ellentétes irány egyformán szükségképpen, egyformán szükségképpen a két tudomány is.

A tudalmatlan produktív erejéről szóló tanból szükségképpen következik Schellingnek az a tanítása, hogy nemcsak a szerves, hanem a szervetlen világnak is minden tünete az intelligencia tudattalan tevékenységének eredménye. Heimsoeth helyesen mutat rá, hogy míg Kant taná-

ban a természeti causalitas és a szabadságból való causalitas a hatásnak két heterogén fajtája volt, addig Schellingnél ebből a tanból egy általános ontológiai tétel lesz, amely szerint minden természeti causalitas alapjában véve szabadságból való causalitas, csak hogy itt nem tudatos, akaratból eredő szabadságról van szó, hanem a tudalmatlan intelligenciának a természet külső produktumaiban reálisan és objektíve megjelenő öntevékenységről.¹ A természeti világban is tehát intelligencia működik s következésképpen a természetben is feltalálható mindaz, ami keletkezését és meglétét az intelligenciának köszönheti. A természetben is van autonómia, csak hogy ez az autonómia, amely az intelligencia lényegéből folyik, nem az akarat tudatos szabadsága, hanem a tudalmatlannak öntevékenysége. Ez az öntevékenység, amely által a természet önmagát realizálja, ép olyan végtelen tevékenység, mint a tudatnak önmagát kifejtő tevékenysége, azaz a tudattalannak önmagát kifejtő magatartása pontosan ugyanaz, mint a tudatnak önmagát kifejtő szabad tevékenysége. Schellingnél nem a tudalmatlanságból értünk meg valamit a tudatra nézve, hanem megfordítva, a tudatból értünk meg mindent a tudattalannra nézve. A tudattalanságról való tant itt is metafizikai érdek sugallotta, amely metafizikai érdek abban nyilvánult, hogy a természetet is, éppen úgy, mint a tudatot, a végtelen fejlődés sorozataképpen kellett felfogni, ha t. i. Schelling a szellem és a természet merev kettősségét meg akarta szüntetni. A folytontartó, végtelen és teremteni meg nem szűnő fejlődés az egyetlen mód arra, hogy ez a dualizmus megszűnjék és helyébe a tudatos és a tudattalan látszólagos kettőssége lépjen. Hogy ez a koncepció rendkívül gazdag és termékeny volt Schelling szellemének s tanának kifejlésére, az kétségtelen. Kétségtelen azonban az is, hogy ez a koncepció sem vitt közelebb a tudalmatlan lényegének és az egyéni életben való szerepének megértéséhez. Lényegében most sem tudunk többet erről a tudattalanságról, mint amennyit Leibniz-

¹ *Metaphysik der Neuzeit* c. műve (megjelent 1929-ben a *Handbuch der Philosophie* keretében) 135. sk. 1.

től megtanultunk. A tudattalannak szerepe Schellingnél a metafizika területén kiteljesedett és rendszeralkotó ereje kétségtelenebbé vált, metafizikai jellege azonban teljesen megmaradt, sőt rendre-rendre a misztikum területére csúszott át, amint ezt *Weltalter* című munkájának fejtegetései bizonyítják.

A tudalmatlan fogalma, habár metafizikai szerepét itt is megtartotta, mégis közelebb került az élet valóságához a modern bölcelet egyik kiváló képviselőjének, Eduard von Hartmannak rendszerében. Hartmann alapvető műve *Philosophie des Unbewussten* cím alatt jelent meg 1869-ben és múlt feltűnést keltett hazánkban is. Az itt előadott tanokra Schelling bölcelete nem kis hatással volt, habár Hartmann nem a tudat tényeiből indult ki, hanem az érzéki tapasztalat tényei szerint tájékozódott. És továbbá nem az idealizmus, hanem a realizmus álláspontjára helyezkedve alakítja ki rendszerét, melyet «konkrét monizmus»-nak nevez. Az ő törekvése is az, hogy bizonyos bölceleti, tehát spekulatív eredményekre jusson el, de e célból egyedül helyesnek az induktív módszert tartja. Az induktív módszernek segítségével alapozza meg az ú. n. transzcendentális realizmust, mely abból az alap-meggyőződésből indul ki, hogy azok a különböző érzéki benyomások, amelyeket a kényszer érzése kísér, távolról sem az érzékelő Énből veszik eredetüket, hanem az Énen kívül eső és az Énre visszautasíthatatlan hatást gyakorló dolgoknak az Énre tett hatásaiból érthetők és értendők meg. Ezek a külső dolgok, éppen mert az Énen kívül esnek, az Éntől függetlenek. Azt ugyan nem lehet tagadni, hogy érzéki benyomásaink egytől-egyig szubjektív jellegűek; de másfelől azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a szubjektív jellegű benyomások mégis csak az Énen túlra, az Éntől független empirikus valóságra utalnak.

Ez a tőlünk, illetőleg az Éntől független tapasztalati világ — s itt kapcsolódik be a tudattalan fogalma Hartmann bölceletébe — a maga valójában («An sich») tudattalan. A tudattalan az a reális substantia, amely az egész természetnek alapja. Azok a kategóriák is, amelyeknek segítségével a világ ismeretére szert teszünk, a tudattalannak tevékenységi

módjai, melyek egyfelől az objektív világnak alaphatározmányai, másfelől pedig tudatunknak funkciói. Az így értelmezett tudalmatlan Hartmann rendszerében egyenesen az Absolutummal azonosul : az Absolutum maga a tudattalan, melynek két attributumát kell megkülönböztetnünk : az *akaratot*, amely aktív ugyan, de alapja nincs, végtelen ugyan, de logikát nem ismer, és a *képzetet*, amely passzív ugyan és véges, de másfelől logikus is. A két attributum, az akarat és a képzet, egymásra van utalva : ha nem volna az akarat, akkor a képzet minden erő nélkül szűkölködnék és erő híján nem lenne képes reálissá lenni. És viszont : ha nem volna a képzet, akkor az önmagában véve ész nélkül szűkölködő akarat nem lenne képes meghatározott akarássá lenni.

A tudattalan fogalmának segítségével Hartmann metafizikája következőképpen alakul ki. A világ kifejlése egy meghatározott folyamat keretében megy végbe. Az egész folyamatot mindenekelőtt az jellemzi, hogy kezdete nem okozott, nem okkal bíró kezdet, mert ha az volna, akkor nem lenne kezdet. hiszen a kezdetet megelőzően kellene lennie valaminek, ami az ok szerepét tölti be. Ha pedig ebben a folyamatban, illetőleg a folyamat kezdetében nincs ok, akkor nincs logika sem, amiből az következik, hogy a világ kezdete nem magyarázható a képzetből, hanem csak az akaratból, amely minden ész és logika nélkül szűkölködik. És ez a kezdetében logikátlan világfolyamat logikátlan marad mindvégig. Természetesen ebből a logikátlanságból — ha az egész dolgot logikailag mérlegeljük — egyéb nem következhetik, csak az, hogy ezt a logikátlanságot meg kell szüntetni. Hogy pedig ez a logikátlanság megszüntethető legyen, létre kell jönnie — úgy mond Hartmann — a tudatnak. Ha azonban a tudat meg is született, ez még mindig nem teszi lehetővé azt, hogy a világfolyamat azonnal megszűnjék, mert, amint láttuk, a logikumnak önmagában az akarat nélkül elég ereje nincs, főleg nincs arra, hogy egy egész világfolyamatot meg tudjon szüntetni. Egy hosszabb menetű fejlesre éppen azért van szükség, hogy ennek a menetnek tartama alatt maga a folyamat és vele együtt az akarat megszűnjék. Az akaratnak ez a megszűnése ismét csak akkor lehetséges, hogyha a nem-akaras is a tudat tartalma lesz.

E ponton válik egészen világossá a tudat keletkezésének metafizikai szükségszerűsége. Tudnunk kell u. i., hogy Hartmann felfogása szerint a világ egész kifejlődésének célja az, hogy megszabaduljunk a létezés kínjától. Mert magának a létnek sincs semmi értelme. A világ kezdetekor a vak és tudalmatlan akarat csak véletlenül s, amint láttuk, minden ok nélkül lépett be a létbe s ez által a lényeg világából a jelenségek, a potencia világából az aktusok világába. A tudatra már most éppen azért van szükség, hogy ennek a közvetítésével, illetőleg segítségével a képzet az akaratnak ezt a hibáját kikorrigálja és jóvá tegye. A tudatnak kell az akaratot ismét a potencia, a nem-lét állapotába visszavezetni s így a létezés kínjától megszabadítani. A tudatnak kell meggyőznie mindenkit arról, hogy a boldogság állapotába csak úgy juthatunk el, ha megszüntetjük az akaratot s általa a létet. Azaz : a tudattalan vak akarat a létbe és a kín világába lépve boldogtalanságot szült, s a világ egész kifejlésének más célja nincs, csak az, hogy a tudattalan akarat ismét a nem-lét világába téríttessék vissza s ezáltal megszűnjék a kín.

A világ kifejlésének folyamában a tudalmatlan akarat az egész processzusnak megindítójaként szerepel s Hartmann filozófiai rendszerének alapvető pillére, amelyen az egész épület nyugszik. A tudattalan azonban még egy másik szempontból is nagy jelentőségű. Tudnunk kell u. i. azt, hogy a világ-kifejlés folyamán nemcsak a kín lesz nyilvánvalóvá és tulajdonképpen a nem-lét lesz létté, hanem e processzus által jut a szellem is önmagának tudatára. A természetté létel folyamán a tudattalan tudatossá válik, azaz az eddig tudattalan szellem tudatossá lesz. E tudatossá válásnak megértése azonban a causalis magyarázat segítségével lehetetlen s ezért Hartmann a pusztá mechanisztikus magyarázat elégtelenségének kimutatásával követeli, főleg a szerves világ jelenségeinek vizsgálatánál, a teleológikus szemlélet alkalmazását. Ebben a tekintetben Hartmann a merev pozitívizmus és a meddő materializmus idején úttörő munkát végez és előkészíti a talajt jelenünk számára. Felfogásának megértéséhez ki kell emelnünk azt, hogy tana szerint, ha csak pusztán causalis szempontokat alkalmaznánk a természet ismeretében, akkor csak félig

ismernők meg a természetet, mert a finalitas nem csupán a szellem világában működik, hanem a természet birodalmában is. A különbség csak az, hogy míg a szellem világában való működése teljesen tudatos, addig a természet birodalmában való finalitas merőben tudattalan. Ha a célszerűség nem lenne jelen tudattalan formában a természet tüneményeiben, nem lehetne ott a szellem világában sem tudatosan. Ahhoz, hogy a szerves világ előállhasson és fejlődhessen, szükség van bizonyos vezető és szabályozó erőkre, melyek a természet folyamatát meghatározott célok felé vezetik. Az a mechanikus kiválasztás, amelyet Darwin hirdetett, csupán arra jó, hogy kiküszöbölje azt, ami a célnak nem megfelelő, de segítségével a célszerűnek keletkezését és előállítását megmagyarázni lehetetlen. Ezeket a természetben működő, irányító erőket *domináns*oknak nevezi Hartmann és ezekkel akarja megmagyarázni a biológia nagy problémáit: az ösztön keletkezését, az öröklést, a célszerű reflexek előállítását stb. Ezeket a dominánsokat az jellemzi, hogy intelligens, de tudattalan erők, csak az élet tartama alatt vannak egy bizonyos meghatározott szervezethez kötve, azaz a szerves életet szabályozó erők tudattalanok és égyénfelettiek. Az életelv is tudattalan és pszichikus elv, melynek nincs sem emlékezése, sem reflexív képessége, ismeretei sincsenek, melyeket tapasztalat által szaporítani tudna. Úgy működik az életelv is, mint minden más erő, azaz immanens törvények szerint és determinisztikus szükségzerűséggel. Minthogy azonban ezek a törvények magasabbak, azért magasabb a nekik immanens teleológia is, mint a szervetlen természetben működő teleológia. A *Problem des Lebens* c. alatt megjelent biológiai tanulmányaiban Hartmann nyomatékosan mutat rá arra, hogy a szerves élet tüneményeiben működő teleológia tudattalan jellege egy cöppet sem csodálatosabb, mint az, hogy a bennük működő causalitas is tudattalan. Az életelv személytelensége és superindividualitása mellett harmadik alapvető jellemvonása a tudattalanság, amely nélkül az élet egyetlen jelensége sem érthető meg. Az életben tevékeny minden domináns is merőben tudalmatlan. Mivel pedig ezeknek a szabályozó erőknek is pszichikai jelleget kell tulajdonítanunk, ezért a tudattalan lelki tényezők

nagy szerephez jutnak a természet egész világában. Ha továbbá tudjuk azt, hogy a tudattalan döntő befolyást gyakorol a felsőbb és az alsóbb egyéni lélek kialakulására és tevékenységeire is, akkor nyilvánvaló lesz, hogy Hartmann rendszerében a tudalmatlan az a tényező, amelynek segítségével a természet és a szellem ellentétét meg lehet oldani, de egyzersmind az a tényező is, amely a természet és a szellem között összeköttetést létesít. Éppen ezért vár Hartmann igen sok és gazdag eredményt a tudattalan fogalmának metafizikai és lélektani vizsgálatától, amit eddig mind a filozófusok, mind a pszichológusok elmulasztottak. Éppen ezért emeli ki minduntalan azt, hogy az általa ú. n. központi tudat — das Zentralbewusstsein — nem az egész lélek, hanem a léleknek csak tudatos, passzív, érző belső oldala, amely belső oldalt a tudattalan, aktív, dinamikus külső oldal egészít ki. Ezen az alapon igyekezik megoldani a pszichofizikai problémát is, aminek tüzetesebb előadása már nem tartozik feladatunk körébe.

Az előadottakból kiviláglik, hogy a tudalmatlannak Hartmann filozófiájában is főleg metafizikai jellege van, habár másfelől lélektani szerepe is kétségtelen. A lélektanba is azonban a metafizika területéről került, mint az egész rendszert alakító és éltető fogalom. A tudattalan fogalma nélkül ez a rendszer soha ki nem alakult volna, amint sohasem indult volna meg a világekfejlés végzetes folyamata sem, ha a tudattalan ősakarat egy véletlen folytán azt a folyamatot meg nem indította volna. Az egész rendszer központján álló abszolút substantia szellem ugyan, de tudattalan szellem. A tudattalan szülője ennek a világnak és Hartmann bölcseleti rendszerének.

II.

Leibniz, Schelling, von Hartmann tanaiban a tudattalan metafizikai fogalmazása és szerepe lett előttünk világossá. A legújabb idők kutatásai ezzel ellentétben a tudalmatlan fogalmának lélektani oldalát állítják előtérbe és lélektani szerepét igyekeznek tisztába hozni. Ezek a kutatások tagadhatatlanul Freud munkássága nyomán indultak meg és első sorban a pathologikus lelki jelenségek megértésére igyekeztek a

tudattalan fogalmát tüzetesen megvizsgálni s e pathologikus esetek gyógyításában a nyert eredményeket felhasználni. Úgy látszik, hogy a tudattalan kérdésre vonatkozó német irodalom ma is a Freud tanának hatása alatt áll és fejlődik ki: vannak e tannak heves védelmezői, vannak elszánt támadói és vannak végül olyan német férfiak is, akik Freud eredményeit, de főként módszerét higgadt mérlegelés tárgyává tévén, igyekeznek a felhasználható elemeket felhasználni, a helyt nem álló eredményeket és módszerei fogásokat kiküszöbölni.

Freud tulajdonképpen maga is az ú. n. trauma-tannak volt a híve, amely tan értelmében a hisztéria és a vele rokon jelenségek oka a beteg egyénnek valamely lelki sérülése, amely sérüléseknek nyoma a lélekben tudattalanul évek hosszú során át megmarad. Freud maga ezzel a megoldással nem elégedett meg, hanem a probléma mélyére ereszkedve azt a kérdést vetette föl, honnan ered az, hogy némely egyén a hisztériára, illetőleg a hisztériát okozó lelki traumákra, a léleknek tudattalanul évek hosszú során át megmaradó sérüléseire diszponálva van? A kérdés logikai kényszerrel vezetett a lelki trauma előállításának vizsgálatára.¹ Így jutott el ezeknek a vizsgálatoknak során Freud az ő ismeretes gátlási elméletéhez, amelynek értelmében főleg a nemi élvösztön nyilvánulásai a lelki élet fejlettebb fokán erkölcsi és szociális okokból meggátoltatnak. Ez a gátlás azonban nem jelenti azt, hogy általa a meggátolt ösztönizgalmak merőben meg is semmisíttetnek, hanem csak azt jelenti, hogy a tudat azokat elutasítja magától. Az így elutasított ösztönizgalmak tehát nem lesznek tudatosak, hanem merőben tudattalanok maradnak. Ezeknek a tudattalan elemeknek felfedése az álomelemzés útján történik. Az álom fedi fel előttünk azokat a titkokat, amelyek a tudat elől elvonulva a tudattalan mélyén lappanganak. Ennek az elemzésnek tüzetesebb tárgyalásába ezúttal nem bocsátkozunk. Csak annyit jegyzünk még meg, hogy míg Freud tanában a gátlást szenvedő ösztönök között az első, sőt mondhatjuk bátran: egyedüli a nemi ösztön, addig az ő nyomain

¹ V. ö. B. G. Jung: *Das Unbewusste im normalen und kranken Seelenleben*. 1929. Zürich, Leipzig, Stuttgart und Wien. 14. sk. I.

járó Adlernél az Én hatalmi ösztöne áll előtérben, sőt emelkedik egyeduralomra. Freudnál az Én — hogy úgy mondjuk — csak függeléke a szerelmi ösztönnek ; Adlernél ellenben a szerelem csak eszköz a felülkerekedés és a hatalom megszerzésének céljára. Jung a kettő között levő különbséget, amely kétségkívül tipikus különbség, az *introvertált* és az *extravertált* jellem különbségeire vezeti vissza és ez úton kísérli meg a tudattalannak megismerését. Az introvertált, a befelé néző jellemet a dolgoktól való húzódozás, a visszavonultság, a reflexió jellemzi. Az ilyen jellemű egyén fél a külső világ tárgyaitól, mindig védekező állásban van és szívesen búvik a gyanakodó megfigyelés bástyája mögé. Az extravertált, a kifelé néző jellemet ezzel szemben az előzékenység, a derült nyíltság, szolgálatkészség teszi ismeretessé. Az ilyen jellem gyorsan beletalálja magát minden adódó körülménybe, hirtelen köt és old szét viszonyokat s gyakran minden gyanakodás és óvatosság nélkül merészkedik ismeretlen helyzetekbe. Az introvertált egyénnél döntő az alany és annak állapotai, az extravertált jellemnél a tárgy és a külvilág jelenségei. Freud tana — amint ezt Jung igen világosan mutatja ki — a tárgy álláspontjából indul ki, míg Adler hatalom-elmélete az alany álláspontját tartja szem előtt. Amint látjuk, Jung is Freud tanításából indul ki, de azt lényegesen átalakítja és kibővíti.

Amíg Freud tudattalanon csak azokat az infantilis irányítottságokat érti, amelyeket össze nem férhető jellegük miatt a tudat visszautasít, addig Jung a tudattalan körébe utal minden olyan lelki elemet, amely a tudat küszöbértékét nem érte el,¹ ide számítva a küszöbalatti érzéki észrevételeket is. A Jung által így értett tudattalan azonban sohasem nyugvó és tétlen valami, hanem szüntelenül a maga tartalmának átesoportosításával van elfoglalva. Ez a jellemző aktivitás csak a pathologikus esetekben merőben független, az egészséges lélekben ez a tevékenység a tudattal koordinált s a kettő között compensatorikus viszony áll fenn. A nem-tudatosan előállott képek és gondolatösszefüggések teszik az

¹ V. ö. B. G. Jung: *Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewussten* c. mű (Darmstadt 1928) 11. sk. 1.

álom tartalmát is. Az álom a léleknek igen nagy, természetes produktuma, amelyen át éppen ezért következtethetünk a lélek bizonyos alap-irányultságaira. Az álomnak elemzése által Jung arra a meggyőződésre jutott, hogy a tudattalanban meg lehet különböztetni két réteget. Az egyik réteget a személyes tudattalannak — *persönliches Unbewusstes* — nevezi (i. m. 26. l.). E rétegben bennelévő anyag személyes természetű, amennyiben egyfelől az egyéni lét folyamán szereztetett, másfelől pedig olyan pszichikai tényező, amely tudatos is lehetne. E materialékról ki tudjuk mutatni személyes jellegüket azáltal, hogy keletkezésüket vagy megjelenésüket vagy hatásaikat a mi személyes multunkból bizonyíthatjuk. Ezek a tudattalan tartalmak a személyiségnek integráns részei, amelyek alkalomadtán tudatossá tehetőek, ami által személyiségünk terjedelme növekedik. Ez a növekedés elsősorban az erkölcsi tudatra vonatkozik, mert az asszimilált tudattalan tartalmak rendszeren leszorított vágyak, emlékezések, tendenciák stb.

Vannak azonban olyan tudattalan tartalmak is, melyek nem személyes jellegűek, hanem merőben *kollektívek*, mert nem csupán bizonyos személyiségeknél lelhetőek fel, hanem minden lélekben feltalálhatóak. Ezek a kollektív tartalmak őseredeti és természeti lelki funkciók által jöttek létre, ami érthető is, mert az emberi agyvelő — úgymond Jung — hihetőleg ma is úgy működik, mint a régi időkben, pl. a görögök-nél. Ezeket az ősi, szunnyadó tartalmakat és képeket nevezi Jung archetypusoknak, amelyeket az álom primitív, analogikus gondolkozásmódja ismét életre hívni képes. Itt tehát tulajdonképpen nem öröklött képekről, vagy tartalmakról van szó, hanem öröklött pályákról vagy öröklött kategóriákról. Azt mondhatnánk ezek alapján, hogy a mi személyes lelkünk öröklött és egyetemes diszpozíciók széles, mély fundamentumán nyugszik, amely diszpozíció, mint ilyen, tudattalan. Személyes lelkünk tehát úgy aránylik a kollektív lélekhez, mint az egyén a társadalomhoz. Jung tanítása szerint ezen kollektív, ősi elemek nélkül nem is lenne az ember ember. Itt azután a különben higgadt ítéletű Jung is elragadtatja magát és az energia megmaradásának elvét is ilyen ősi képnek tartja, amely a kollektív tudattalanban szunnyadozott. Végül Jung a kol-

lektív tudattalant az irrationálissal azonosítja, amiként a tudatos a racionálissal lesz identikus. A tudatos személyiség — hirdeti ismét más helyen Jung — csak többé-kevésbé önkényes metszete a kollektív tudattalannak. A tudatos személyiség csak álarca (persona = személy, de álarc is) a kollektív személyiségnek. A személyiség elhiti velünk, hogy mi individuumok vagyunk, holott a mi egyén-mivoltunk csak játszott szerep, melyben a kollektív lélek szól felénk. A kollektív tudalmatlannak ez a nagy szerepe és fontossága, amely oly eredetivé teszi Jung felfogását, könnyen megérthető, ha nem feledjük azt, hogy Jung tana szerint a kollektív tudattalan tulajdonképpen minden idők világtapasztalásának lecsapódása, tehát oly képe a világnak, amely aeonok óta képződik és alakul. De így érthető az is, hogy a tudattalanban oly lehetőségek szunnyadoznak, amelyek előtt a tudat teljesen zárva marad, mert hiszen a tudattalan olyan subliminális lelki tartalmak fölött rendelkezik, melyek a tudat előtt ismeretlenek, sőt rendelkezik a fölött is, amit a tudat már rég elfelejtett vagy figyelmeire sem méltatott, s ehhez járul még megszámlálhatatlan évezredek tapasztalatának bölcsesége, amely ott van elraktározva az emberi agyvelő pályáin.

Jung tanáról beszélve még csak azt a kérdést vessük fel, hogy miben állanak hát szerinte ezek a végtelenül fontos tudattalan folyamatok. Jung is kénytelen bevallani, hogy mi ezekről a folyamatokról természetesen semmit sem tudhatunk, amíg azok tudattalanok.¹ Csak alkalmilag leplezik le magukat előttünk részint symptomák, részint cselekedetek, affektusok, fantáziaképek, álmok által. Ámde ekkor is csak közvetett következtetéseket vonhatunk a tudattalan természetére nézve, de igazi természetüket meg nem ismerhetjük. «Wir gelangen nie weiter als bis zu einem Gleichsam — als ob.» Azt azonban mégis tudjuk, hogy a tudalmatlan soha sincs nyugalmi állapotban: mindig tevékeny, még akkor is, ha alszunk vagy álmodunk. Köztük és a tudat között nem az ellentét, hanem a compensatio viszonya áll fenn. A kettő egymást kölcsönösen egy Egésszé, egy Önmagává — *Selbst* — egészíti ki, amiből

¹ *Die Beziehungen . . .* stb. c. mű 97. sk. lapjain.

az a tétel következik, hogy az, amit «Önmaga» szóval jelölünk, a tudatos Én felett álló nagyság. Éppen ezért ezt a mi önmagunk valóját a maga totalitásában megismerni képesek nem vagyunk, mert ehhez az kellene, hogy a Rész megismerhesse az Egészet.

Jung tana a pathologikus lelki élet ismeretéből, az orvosi gyakorlatnak türelmesen szerzett és gazdag tapasztalatából indulva ki, Freud módszerének felhasználásával ugyan, de sokkal gazdagabb eredményekkel ajándékozza meg a normális lélekkel foglalkozó pszichológiát, mint akár Freud, akár közelebbi tanítványainak bármelyike. E tekintetben legyen elég a jellemek lélektanáról szóló művére hivatkoznunk, amely valóban nem csupán a lélektanra, hanem a pedagógiára és az orvostudományra is nagy és tartós hatással lehet.¹

A tudalmatlan problémájának gazdag irodalmával találkozunk a francia bölcseletben is. Ennek lehet tulajdonítanunk azt, hogy a francia pszichológusok ma már igen beható vizsgálatokat folytatnak annak kimutatására, hogy miféle szerepe van a tudattalannak a normális lelki élet kialakulásában. Ők a pathologikus lelki élet vizsgálatának alapján nyert eredményeket a normális lelki élet mélyebb és valódibb megismerése érdekében nagy leleménnyel és finom érzéssel hasznosítják. Ezeknek a kutatásoknak szinte kivétel nélkül közös jellemzője az, hogy a lelki élet finalitását és a szellem autonómiáját minden fenntartás nélkül ismerik el, sőt állítják a lélek igazi ismeretének elengedhetetlen feltételül. A különböző irányok tüzetes ismertetésére helyünk nincs. Megemlékezünk azonban mintegy jellemzésül G. Dwelshauvers párizsi tanár *L'Inconscient* c. művéről, mely a tudattalan lélektanának synthetikus előadását nyújtja. (Paris. Flammarion. 6. kiadás. 1928.) A szerző, ki a tudattalan kérdésével már évek sora óta foglalkozik, a metafizikai tudattalantól megkülönbözteti a lélektani tudattalant, amely tapasztalaton alapul és azokat a tényeket jelöli, amelyek

¹ A mű címe: *Psychologische Typen*. Zürich, Leipzig és Stuttgart 1920.

nem alkotják részét tudatunknak. A tudatunk részét nem alkotó tudattalan azonban nagy hatással van egész pszichikai tevékenységünkre. A lelki élet u. i. meg nem érthető azon synthesis nélkül, amelynek segítségével a lélek előtt megjelenő nyers anyag formát nyer. Ez a nyers anyag lehet igen különböző, de azok a hajlamok, dispositiók, ösztönös erők, amelyek az önmegfigyelés és introspectio számára elérhetetlenek, egytől-egyig a tudattalan birodalmába tartoznak. Tehát nem szabad a tudattalant valami entitás-félének felfognunk és metafizikai jelentéssel felruháznunk. Nem lehet felsorolni azokat az eseteket, kezdve a gyermek ösztönös cselekedetein és végezve a hirtelen feltűnő emlékképekkel, melyek kétségtelenné teszik, hogy van egy tudattalan élet, melynek pszichológiai fontossága el nem vitatható. A tudattalannak ebben a végtelen birodalmában a tudattalannak sokféle fajtáját lehet megkülönböztetni, de mindenik befolyással van lelki életünk kialakulására. Ide tartozik elsősorban az ú. n. pszichofizikai tudattalan, amely különösen a mozdulatoknak a külső ösztökékhez való alkalmazásában nyilvánkozik. Ezt követi az automatismusok egész serege, ahová tartozik a szokás, az utánczás, a suggestio stb.; ide tartozik azonban a személyiség disszociációja is a kettős személyiség ismeretes eseteivel. Különös figyelmet érdemel éppen a normális lelki élet szempontjából a tudattalannak az a fajtája, amelyet Dwelshauvers *dinamikus tudattalannak* nevez. A dinamikus tudattalanból hiányzik mindaz, ami automatikus és mechanikus, és ott van mindenütt, ahol tudományos vagy művészeti teremtésről van szó. Ez a tudattalan tevékenység felette áll minden mechanizmusnak s ott érezteti erejét már az eszmék szabad associációjában. Fel kell tennünk, hogy az a kép vagy eszme, amely kapcsolódott, már ott élt énbennem, tehát ott volt dinamikus állapotban, ott mint lehetőség mindaddig, míg a *totalisatio törvénye* ebből az állapotból elő nem hívta. (E törvény, amelyet Hamilton és Höfdding állítottak fel, azt mondja ki, hogy a tudat által megélt valamely együttesnek valamely aspectusa feléleszti azokat a többi tényezőket is, melyek ezen együttes létrehozásában szerepet vittek.) A dinamikus tudattalan

nyilatkozik akkor is, amikor valamely tudattalan érzéklet egy kép keletkezését szuggerálja. A Laplace által említett párizsi kereskedő azt a nótát kezdte el dúdolni, amelyet tőle 200 lépésre egy koldus dúdolt, de amelyet ő egészen tudalmatlanul érzékelt. Ide tartoznak az emlékezésnek a dispositiói, amelyek együttvéve a latens és dinamikus emlékezést alkotják és amelyek egytől egyig tudalmatlanok. Ha pedig ezek a dispositiók egyéni jellegűek, elérkeztünk az öröklés rejtélyéhez, ha pedig a faj tendenciáiról van szó, akkor az ösztön kérdése bukkan elő. Minden ösztönös folyamat tudalmatlan, mert nem az akarat hozta létre, — és nem is tudatos — hanem egy belső kényszer; és ez a tudalmatlan is dinamikus, mert nem egy egyszerű automatizmusban áll, nem mozdulatok mechanikus ismétlése, hanem tevékenységre ösztönző.

Az emberi léleknek affektív állapotai is szoros viszonyban állanak a dinamikus tudattalannal. Dwelshauvers helyesen emeli ki az affektusos állapotoknak azt az éles jellemzőjét, hogy akár minőségüket, akár sajátos árnyalatukat tekintjük, sohasem más állapotoknak megismétlései vagy életre keltései, hanem mindig valami váratlant, valami újat hoznak a lélek számára. Ennek az újszerűnek és váratlannak kifejeződése éppen az, ami ezekben az affektív állapotokban tudattalan. Érzelmek, szenvedélyek a tudattalannal formálódnak; világosan mutatják ezt a szeretet és a gyűlölet érzelmei, amelyek tudattalanul ott vannak a lélekben, de tudatunk csak akkor vesz tudomást róluk, amikor cselekvésre kerül a sor. Ezért a cselekedet sok esetben önismeret. Az affektív tudattalan tehát tény, amely az intellektuális tudattalant megelőzi és gyökerei az ősök lelki világának talajába nyúlnak alá. Az érzelmek egy tudattalan, végtelenül gazdag, belső életnek a megőrzői.

A dinamikus tudattalannak legteljesebb nyilatkozásával az *inventió*ban találkozunk. Ez lehet tudományos vagy művészeti inventio: mindenik esetben a dinamikus tudattalan hatásaival találkozunk. A tudományos inspiratio terén Henri Poincaréra hivatkozhatunk, aki bevallja, hogy problémáinak megoldásában nem egyszer kellett rájönnie

arra, hogy a keresett eredmény nagy hirtelenséggel éppen akkor jelentkezett, amikor a legkevésbé várta volna. Poincaré ezt a tényt egy hosszantartó belső és tudattalan munka nyilvánvaló jeléül tekintette. Természetes, hogy ennek a tudattalan munkának elő kell készíttetnie s azután, ha a hirtelen eredmény jelentkezett, azt rendezni és tudatos munkával igazolni kell. Úgyhogy a tudományos kutatás lépései tulajdonképpen ezek: az eredmény tudatos előkészítése, a tudattalan munka, a keresett megoldás hirtelen felbukkanása, az igazolás és szerkesztés tudatos munkája.

Végezetül rá kell mutatnunk arra, hogy Dwelshauvers miféle szerepet tulajdonít a tudattalannak a szellem aktusai-ban. Már maga a gondolkodás nem egyéb, mint tudatossá tétele annak, ami eddig tudattalan volt. «Penser, c'est faire passer l'inconscient dans la conscient» (i. m. 252. l.). Ez pedig csak úgy történhetik meg, hogyha vannak bizonyos előfeltételek, van a lelki életnek bizonyos szervezete, amely lehetővé teszi a reflexiót, azt t. i., hogy a lélek a maga lelki tevékenységét tehesse a maga gondolkodásának tárgyává. Ez a pszichikai élet természetesen már azelőtt létezik, mielőtt az egyén reflectálna. Itt van ez a lelki élet a maga érzékenységgel, mozgásaival, tendenciáival, tevékenységével. Ezt a lelki életet pedig nem a tudat teremtette, hanem annak egyszerűen csak egy részét alkotja. A szellemi élet kibontakozik a tudattalannak a tudatosba való lassú átmenete által, még pedig nemcsak az egyéni, hanem a kollektív csoportok életében is. A tudományok története is azt mutatja, hogy a haladás a kevésbé tudatosból az inkább tudatosba való átmenetel által történik, aminek során a zavaros benyomásokból világos és tiszta fogalmak lesznek. A szellem tevékenysége önmagát organizálja, de mi ezt a munkát szemlélni képesek nem vagyunk. Agondolkodás racionális tevékenysége munkába lép, mielőtt ismerné önmagát. Nem is tudja megismerni magát, amíg munkába nem lép. Magát tevékenységének produktuma segítségével ragadja meg. A szellemi tevékenységre való reflexio követi ennek a tevékenységnek természetes nyilatkozását és gyakorlását. Úgylátszik tehát, hogy tudattalanul működik. Saját logikai törvényeit alkalmazza

a nélkül, hogy azoknak formulázását ismerné, amiként a gyermek kimond érthető kifejezéseket olyan mondattani viszonyok alkalmazásával, amelyeknek létezéséről fogalma sincs. Itt tehát a tudattalannak legmagasabb formáival van dolgunk. Magának a szellemnek aktusa tudattalan és sok embernél mindvégig tudattalan is marad. A teremtő erőt ezek szerint nem a tudat képviseli, amely csak szabályoz, konstituál és igazol, hanem a dinamikus tudattalan. Ezt a szellemi tevékenységet pedig az agyműködésre visszavezetni nem lehetséges. A szellemnek saját tevékenysége van és ennek a tevékenységnek megvannak a maga sajátos, kizáró jellemvonásai. Dwelshauvers egyenesen azt vallja, hogy a szellem különböző tevékenységeit az agyvelő meghatározott részeihez kötni nem lehetséges. Az a cerebrális mythologia, amely speciális központokat különböztetett meg, csődbe jutott. A mi szellemi tevékenységünk nem engedelmeskedik lokális isteneknek. A fiziológia éppen ezért nem is lehet alapja a lélektannak, hanem csak segédtudománya.

Az a gazdag és színes kép, amelyet Dwelshauvers a tudattalanról rajzolt, a tudattalan jelentkezését felöleli és a lélek felsőbb tevékenységének, az értelmi tevékenységeknek és a szellem aktivitásának ismeretét nem egy ponton bővíti s világosabbá teszi. Ezt a képet néhány ponton ki lehetne egészíteni azoknak a tanulmányoknak és vizsgálatoknak alapján, amelyeket ebben az irányban az angol, de főként az amerikai lélektan végzett. Ezek a tanulmányok már eredetüket is a vallás bölcséleti vizsgálatának köszönhetik s a tudattalanra vonatkozó angol-amerikai kutatások túlnyomó százaléka most is a vallás és a mystikus jelenségek vizsgálatával kapcsolatos.¹ Közös jellemvonásuk ezeknek a tanulmányoknak, hogy a tudattalannak végtelen fontosságáról és rejtett gazdagságáról egyformán meg vannak győződve, sőt közülök nem egy a tudattalan csodáiról és még sok meglepetést tartalmazó rejtélyeiről beszél. Az angol filozófia s

¹ Erről hű képet ad dr. Muzsnay László: *A lélek rejtelmes világa* c. munkája. Budapest 1928. és Bíró Bertalan: *A tudatalatti világ William James lélektanában*. Szeged 1929.

annak hatása alatt az amerikai bölcselet is a tudattalannak kozmikus jelentőségét tartja szem előtt, s nem döbben vissza attól sem, hogy a kérdésnek helyes megoldásától a halhatatlanság problémájának is megoldását várja. James a mystikus élményeknek a gyakorlati, a cselekvő élet mezején óriási fontosságot tulajdonít és azt tanítja, hogy azok a tudat alatti mélységekből fakadnak fel. S a dolog valóban úgy áll, hogy ezek a mystikus élmények nem csupán a vallás lényegének mélyebb megértéséhez vezetnek el, hanem arról is bizonyosakká tesznek, hogy a mi közvetlenül megélt. Énünkön kívül van egy magasabb eredetű Én is, amely életünket tulajdonképpen alakítja és vezeti. Ezért James nem is habozik kijelenteni, hogy a tudatalatti bátran lenne nevezhető tudatfelettinek is, mert olyan kincseket tartogat számunkra, amilyenekkel minket a tudat megajándékozni távolról sem képes. James hangsúlyozta ugyan, hogy a tudattalant nem lehet többé úgy tekinteni, mint furcsa és különös jelenségek, meg nem érthető tények sötét világát; ámde a tudattalannak tüzetes és megnyilvánulásának minden területére kiterjedő vizsgálatával egyetlen művében sem találkozunk; élete utolsó felében metafizikai hajlandósága mind nagyobb erővel hatalmasodik el rajta és a tudattalan általános lélektanának kialakításában szemmel láthatóan gátolja. Követői is szinte kizáróan a vallásos élet tüneményeinek területén kutatják a tudattalan jelentkezését és szerepét, arra törekedvén, hogy a vallásos életnek eddig meg nem értett, nagyjából mystikus jelenségeit a tudattalan segítségével kielégítően magyarázzák meg. Az elért eredmények alapján azután igen kitartó kísérletezések folynak abban az irányban, hogy a tudattalan a vallásos élet gyakorlásában, a cura pastoralisban és a vallásos pedagógiában is az őt megillető helyre jusson. Hogy ezeknek a kísérleteknek mennyiben van jogosultságuk és mennyi eredménnyel jártak, ennek megbírálása, sőt tárgyalása sem tartozik feladatunk körébe. Tüzetes tárgyalásukból magára a probléma jelenlegi állásának megismerésére sok haszon nem származnék.

III.

Tanulmányunk I. szakaszában megvizsgáltuk azokat a tanokat, amelyek a tudattalan fogalmát metafizikai fejtegetések tárgyává tették és rendszerük kialakításában előkelő helyre állították. A II. szakasz a kérdés jelenlegi állását tüntette fel és arra mutatott rá, hogy a probléma lélektani kezelése miféle újabb kérdéseket vet föl s ezekkel kapcsolatban a normális lelki élettel foglalkozó pszichológia számára a tudattalan fogalma mely pontokon ad fel új problémákat. Ez a szakasz végül azt fogja vizsgálni, hogy vajjon van-e szerepe a tudattalannak a lelki és szellemi életnek kialakításában, s ennek a szerepnek megismerése mennyiben visz közelebb a szellemi és a lelki tevékenység lényegének mélyebb megismeréséhez.

A közbeszéd a tudatos és a tudattalan között levő ellentétet rendszeresen a szerves és a szervetlen létezők között levő ellentét jelzésére szokta használni. Mi ezt a szóhasználatot figyelem nélkül hagyva, azokat a jelenségeket fogjuk figyelemmel kísérni, amelyek kétségtől lelkünknek tartalmát teszik, de a belső megfigyelés, az introspectio részére hozzáférhetetlenek. Ezek a jelenségek tehát a lélek területén belül fordulnak elő, de tudatunk körén kívül esnek. Ilyen jelenségek létezését tagadásba venni nem lehet, mert hiszen a mindennapi tapasztalat bőséges mértékben szolgáltat számunkra alkalmat, hogy ilyen jelenségek létezéséről meggyőződhesünk. Képek feleledése, emlékezés, álmok, suggestio és önsuggestio, egytől-egyig a tudattalan működése mellett tesznek világos és vissza nem utasítható bizonyosságot. A lelki életnek némely szomorú, pathologikus elferdülése pedig szemtől-szembe állít bennünket az oly rejtélyesnek látszó tudattalannal. Tudattalanon tehát nem értünk valami substantialis létezőt, valami rejtélyes entitást, amely a maga ismeretlen tevékenységével az egész világegyetem területét áthatná. Tudattalanon egyszerűen ezeket az említett jelenségeket, illetőleg ezeknek összeségét értjük: a tudattalant határfogalomnak tekintjük, amely a tudatosnak területét elválasztja attól a területtől, amely már a tudat világosságán

kívül esik. A tudat ezek szerint nem is tekinthető olyan feltételes, hypothetikus oknak, amelynek hatásaként kellene azután a lélek birodalmához tartozó, de a tudat területén kívül fekvő jelenségeket felfognunk.

Az így értett tudattalannal már ott találkoztunk az ismerés folyamatának legelején. Ha u. i. azt a kérdést vetjük fel, hogy mi az ismeretlen tárgya, akkor világos, hogy a tőlünk független, rajtunk kívül fekvő, azt mondhatnók: reánk nézve transcendens tárgyakat az ismeret tárgyaiul tekintenünk lehetetlen. Ennek a transcendens tárgynak előbb immanens tárggyá kell alakulnia, ha ismeretünk számára hozzáférhető akar lenni. Ez az átalakulás pedig kényszerűen és tudattalanul megy véghez az emberi lélekben. A tőlünk független és rajtunk kívül fekvő tárgyról alkotott képünk lesz az ismeret tárgyává: mi csak képeinket tudjuk megismerni, amint ezt már Platon óta tudnunk kellene. A megismerendő kép merőben a léleknek alkotása és pedig kényszerű, tudattalan alkotása. Nem tőlem függ az, hogy vajjon ezt vagy azt a képet, amely a tőlem független és rajtam kívül fekvő tárgy hatásaképpen keletkezik lelkemben, elkészítsem-e vagy sem. Elkészül az idegrendszerem, érzékszerveim segítségével, akár akarom, akár nem, és így tudattalanul képződve megjelenik tudatom előtt, a megismerés tárgyául. A megismerendő képnek ebben a tudattalan előállításában nincs semmi, ami érthetetlen vagy esetleg éppen megütközést keltő lehetne. Sőt ellenkezőleg, éppen ez a tudattalan előállítás biztosítja azt, hogy a megismerés nem önkényes és a mi egyéni tetszésünktől független művelet. A független tárgy hatására a kép a lélekből alakul ki minden egyénre nézve kényszerűen és minden egyénnek tudatos hozzájárulása nélkül. Az egyén tudatos munkája csak ott kezdődik, ahol a lélek erről a tudattalanul készült képről tudomást vesz, maga elé állítván s ezáltal magával szembe-sítvén azt. A megismerendő kép, mint immanens tárgy tehát teljességgel a lélek tevékenysége által, a lélek mélyéből került felszínre s egyéb nincs is benne, mint ami beléje a külső tárgy ingerlése folytán magából a lélekből származott. A lélekbe nem mehet be semmi, ami nem lélek, s az általa

tudattalanul készített kép sem egyéb, mint a lélek tartalmának egy része.

Ha a tudattalan kényszerűséggel, de a lélek elhatározó tevékenységével készült kép ott áll előttünk, mint a megismerésnek tárgya, az ismerésnek feladata éppen abban fog állani, hogy a tudattalanul készült képben megjelenő tudattalan tartalmat a maga öntudatos tartalmává, a maga igaz birtokává tegye. A birtokba vételnek ezt a nehéz és föltétlenül tudatos, sőt öntudatos műveletét nevezzük megismerésnek. Ami a tudattalannak mélységes birodalmából felbukkan a tudat elé, az még ez által a hirtelen felbukkanás által távolról sem vált ismertté. Csodák által ismerethez jutni aligha lehet. Ez a felbukkanás lehet meglepő és újszerű a tudatra nézve, de ismeret semmiesetre sem lesz. Minden jelentés, amelyben nekünk a világ csodálatos gazdagsága és kimeríthetetlen bősége megjelenik, — s ez a csodálatos gazdagság és kimerülhetetlen bőség csak mint jelentés jelenhetik meg előttünk — minden jelentés a szellemiségnek tudattalan mélyéből merül fel a lélek bámuló szeme előtt. A szellemnek előbb tudattalannak kell lennie, hogy öntudatosná, azaz saját magává lehessen. Hogy mi ez a szellem a maga tudattalanságában, azt megismerni sohasem fogjuk, mert a tudattalannak már fogalma ellene mond annak, hogy az ismerés közvetlen tárgya lehessen. Az én személyes életembe ez a tudattalan tartalom csak a jelentés által ellátott kép segítségével hatol be, hogy azt gazdagabbá tevén kiteljesítse. Valóban azt kell mondanunk, hogy a tudattalan nemcsak az ismerésnek egyenesen logikai feltétele, hanem feltétele a *személyiségnek* is, amely annál gazdagabb és tömörebb lesz, minél bőségesebb mértékben tette a benne tudattalanul szunnyadó tartalmat a maga öntudatos tartalmává. Éppen azért, mivel a személyiség végtelen szöttezésben a láthatatlan szálacskáknak egész serege búvik meg, éppen ezért tulajdonképpen minden személyiség örök rejtély, de örök kincsesbánya is, amelynek rejtett mélyeiből megbecsülhetetlen értékeket lehet napfényre hoznunk. A személyiség igazi kibomlása éppen úgy, mint az ismerés kifejlése is, nem jelent egyebet, mint a tudattalan állapotból az öntudat

tiszta és acélos fényére való felbukkanást. Mi ezt az öntudatossá válandó tudattalant a tapasztalat és a megismerés tárgyává tenni nem tudjuk, az soha érzékelésünk alá nem kerülhet, de ezen tudattalan nélkül nincs sem ismeret, sem személyiségnek ideális értékek által való kiteljesülése. Ha nem lenne ez a tudattalan szellemiség, akkor honnan nyerné az öntudatos szellemiség a maga végtelen, napról-napra növekedő tartalmát? A szellemben semmi sem kerülhet bele, csak ami benne van, s mi a szellem öntudatos tartalmát máshonnan nem eredtethetjük, csak a még tudattalanság állapotában levő szellemből. Azt mondhatnók, hogy a szellemiség a maga valójában tudattalan s lehet is bátran az, mert neki nincs szüksége a tudatnak semmiféle differenciáló kategóriájára, amelyek nélkül azonban az egyéni lélek a szellemhez hozzáférni sohasem képes. A szellem nem szorul rá a tudatnak semmiféle kategóriájára, semmiféle szabályára avagy törvényére, mert a szellem önmagának törvénye és szabálya.

Az a tény, hogy a szellemi teremtés tulajdonképpen nem egyéb, mint a tudattalannak tudatossá tétele, kellőképpen mutatja, hogy a tudat éppen nem elhanyagolható tényező a teremtés nagy folyamatában. Távolról sincs igaza Freudnak, mikor a tudatot egyenesen a tudattalan gátjaul fogja fel s egész elméletét erre a helytelen értelmezés útján szerzett meggyőződésre alapítja. A tudat segítő apparátusa nélkül a tudattalan, bármi sok kincset rejtegesen is méhében, megmarad a maga potenciális létezésében, de létre nem hoz és nem teremt semmit. A tudattalannak csodatevő ereje nincs, így tehát csodát hiában várunk tőle. A tudattalan a benne szunnyadó potenciákat valósággá tenni, tehát teremteni csak a tudat segítségével képes. Ezzel tisztában kell lennie mindenkinek, aki a tudattalan és a szellemi élet lényegéhez közelebb akar férkőzni. Itt semmiféle mystikus elmerülés és occultista hóbort nem segít: a valóságot nem lehet sem elpárologtatni, sem tönkre spekulálni. A tudattalan s a tudatos örökös correlatióban álló fogalmak, amiből az következik, hogy aki ezt a correlatiót meg nem értve erőszakosan széttépi, az mind a kettőt, mind a tudattalant,

mind a tudatost s velük együtt a szellemi teremtést is a meg nem értés zsákmányává teszi.

A tudattalan mélyén szunnyadó potencialitás csak a tudat segítségével lesz aktualitássá. Ez a tétel a tudattalan és a tudatos között levő viszonyt tökéletesen megvilágítja. A szellem a maga tudattalanságában, mint differenciálatlan, azaz tökéletes valóság, minden értéknek summitását és teljességét rejt magában s következésképpen telve van a létezőre irányuló potencialitással. Ebben a potencialításban az egész jövőendő szunnyadozik és benne van a szellem kialakítandó képének praeformált alkata. Semmi létezővé nem válhatik, ami mint potencialitás a tudattalan szellemben benne nincs. Ez a potencialitás aktuálissá akként válik, hogy a tudattalan a tudat kategóriáinak és funkcióinak segítségével az öntudat állapotába megy át. Bizonyításra nem szorul, hogy érzékleteink által alakítjuk ki a körülöttünk elterülő világnak képét, ez az átalakulás pedig mindig tudattalanul megy végbe, s talán ennek kell tulajdonítanunk, hogy a kialakított kép a maga alapvonásaiban és gerincében az egyének szerint nem különböző. Habár itt döntő szerepet a szellem alkatának egyetemessége visz; ki merné azt állítani, hogy mikor érzékleteink tömegéből az idő, a tér, a substancialitás stb. kategóriái szerint a külvilág dolgairól és e dolgok között levő viszonyokról képeket készít magának, akkor tudatos és szabad munkát végez? Tudattalan az a tevékenység, amely érzékleteink szétszórt adatait a tárgyak összefüggő képévé fonja össze.

Ez a tudattalan tevékenység, amely nélkül semmiféle synthesis nem lehetséges, öntudatunk szűk körén kívül megy végbe, s mi csak arról a kész eredményről tudunk, amely végül tudatunk előtt jelentkezik. Erre a tudattalan szabályozó tevékenységre legyen szabad egyetlen példát idéznünk. Mikor valamely testnek súlyát szemmel mérlegeljük, a tudattalan tevékenységbe lép azonnal: a súly becslése aligha történhetnék meg, hogyha izmaink tudattalanul a test súlyának megfelelően össze nem húzódnának s nem adnák ezáltal a mértéket a test súlyának megbecslésére. Az izmoknak alkalmazkodása, amely nélkül itt a súly megbecslése szemmérték-

kel lehetetlen volna, tisztán pszichikai és tudattalan munka. Az alkalmazkodás és a mozgás tudattalan elemei nélkülözhetetlenek — hogy még csak ezt említsük meg — az emlékezés előállítására is. A tudattalan motorikus elemek igen nagy számban fordulnak elő a visuális és akustikus képeknél. Már sokkal kisebb számuk az ízlés- és a szagképek előállításánál. Miután pedig a tudattalan főként motorikus elemekből áll, a szín- és hallási képek, melyekben a motorikus elemeknek túlnyomó szerepük van, sokkal könnyebben hívhatók az emlékezetbe, mint az ízlés és a szaglás képei, melyeknek létrejöttében a motorikus elemeknek alárendelt szerepük van. E két példa is mutatja, hogy azok a synthesisek, amelyek nélkül lelki élet létre nem jöhet, távolról sem foglalnak magukban csupán tudatos elemeket, hanem tudattalan elemek is igen előkelő helyet foglalnak el ezekben a synthesisekben. Maguk a synthesisek pedig, mint synthesisek, merőben a tudattalan tevékenységei.

Windelband a tudattalan kérdésével foglalkozva igen világosan mutat rá arra, hogy akkor, amikor érzékleiteinket a kategóriáknak, mint a kapcsolás absztrakt formáinak segítségével dolgokká és a dolgok között történő folyamatokká formáljuk és alakítjuk, akkor ennek az átalakító és formáló munkának éppen nem vagyunk tudatában.¹ Ezért Windelband nem is riad vissza attól a kijelentéstől, hogy az érzéki észrevétben a logikai struktúra már eleve benne volt tudattalanul s mi ezt a tudattalanul már meglévő logikai struktúrát csak a tudományos gondolkodásban és a tudományos gondolkodás által tesszük világossá. Ezzel a felfogással teljesen egyezik az, amit fennebb a nem-tudatos kényszerűséggel keletkezett képekről mondtunk: a nem-tudatos képben ugyanaz a tartalom és jelentés van benne, ami az öntudatos utánképzés által a tudományos gondolkodás kategóriáinak segítségével tudatossá tétetik. De ismételjük: az a tény, hogy a tudattalan és a tudat világosságára emelt logikai struktúra ugyanaz, illetőleg, hogy a nem -

¹ W. Windelband: *Die Hypothese des Unbewussten*. Heidelberg 1914.

kényszerűséggel készült kép és a szabadon utánképzett kép tartalma ugyanaz, ez a tény arra mutat, hogy a tudattalan és a tudatos szellem tartalma is egy és ugyanaz, csakhogy emitt világossá lett az, ami a tudattalanban differenciálatalanul rejtve volt.

A tudat szerepét és fontosságát, valamint a tudattalan értékét illetően James éppen a Freuddal ellentétes végletbe esik, amikor minden tudati munkát végtelenül alacsonynak vél, a tudattalannak pedig egyenesen emberfeletti értéket tulajdonít, s inkább szeretne tudatfeletti, mint tudatalatti világról beszélni.¹ A tudat és a tudattalan között minden minőségbeli különbségtétel merőben igazolatlan, ha a valóság szilárd talaján akarunk maradni. Kár a felett vitát folytatni, hogy melyik értékesebb: a tudat-e, vagy a tudattalan? Az kétségtelen, hogy míg lelkünk mechanizmusa oly tehetetlen és hiányos, mint most, addig reánk nézve mind a kettő, a tudat és a tudattalan, egyformán nélkülözhetetlen. De ha ezt az értékbeli különbségtételt mégis fenn akarjuk tartani, akkor kikerülhetetlen nehézségekbe ütközünk. Az értékkülönbség feltétlenül maga után vonja a tartalom különbségét is, hiszen egy emberfeletti világ a maga egész meglétében, így tehát tartalmában is merőben különbözni fog ettől a mi emberi világunktól, amelyet túlságosan nagyra értékelni mi magunk sem vagyunk hajlandók. Ha azonban ez a tartalmi különbség fennáll, akkor lehetetlenné válik minden ismeret, amely — mint tudjuk — Sokrates óta nem egyéb, mint a tudattalannak tudatossá, a homályosnak világossá, a bonyolultnak egyszerűvé tétele. A tudatosság, a világosság, az egyszerűvé tétel egy és ugyanazon tartalomra vonatkozik: a tudattalan és a tudatos tartalma egy és ugyanaz, aminthogy ugyanazok azok a szellemi tényezők is, amelyeknek segítségével képezzük mind a kényszerű és tudattalan, mind a szabad és tudatos képet. Ha akár a tartalom, akár a szellemi tényezők megfelelőek és azonosak nem lennének, az emberi ismeret lehetet-

¹ V. ö. Ravasz László: *Megjegyzések a vallás lélektanához*. «Az emberélet útjának felén» c. kötet (Kolozsvár. 1925) 16. sk. lapjain. — Makkai Sándor: *A tudatalatti*. «Zörgésetek és megnyitattik nektek» c. kötet (Kolozsvár. 1924) 14. sk. 1.

lenné válnék. A tudattalan tartalom és a tudattalan szellemi tényezők, a tudatos tartalom és a tudatos szellemi tényezők azonossága az ismeret lehetőségének alapfeltétele. Az ismeret kozmikus és életet fakasztó szerepét éppen abban kell lát-nunk, hogy a tudattalanul keletkezett tartalom tudatossá válik s ezáltal nemcsak a szellem kifejlését munkálja, hanem végtelenül gazdaggá teszi az egyéni szellemet is. A tudattalan képalkotásban maga a szellem fejt ki magát. Ezt a tényt ellenmondás nélkül el kell fogadnunk, mihelyt elismerjük azt, hogy megismerésünknek más tárgya nem lehet, mint az ideális tartalmat magában rejtő, tudattalan kényszerűséggel készült kép. Aki pedig ezt a tényt elismerni nem hajlandó, annak azt kell elsősorban megmutatnia, hogyha nem ez a kép az ismeret tárgya, akkor honnan és miféle más tartalom juthat be a szellem zárt körébe annak ideális tartalmán kívül.

És itt még egy rendkívül figyelemreméltó pontra kell rá-mutatnunk, amelyet — tudtunkkal — Windelband említett legelőször már idézett értekezésében. Ha az ismerés egész folyamát tüzetesen megvizsgáljuk és a szellem természetéből megértjük, rá kell jönnünk arra, hogy mindaz, amit mi a priori érvényesnek mondunk, lélektanilag tekintve, való-ban tudattalan alkatrésze az empirikus élménynek, amely már ezért is a megismerésnek, illetőleg a megértésnek végső gyökere. Az élményben ez az a priori érvényes tartalom csak a későbbi, higgadt és tudatos reflexió segítségével hámozható és dolgozható ki. Ebből a tényből pedig ismét csak a tudat magasrendűsége világlik ki. Mindaz a tartalom ugyanis, amely a tapasztalati élményben már implicite a priori benne van, csak az által lehet az egyéni tudat birtokává, hogy az egyéni tudat egy egyetemes törvényszerűséget, még pedig az objektív szükségszerűségeknek egyetemes törvényszerűségét rejti magában. Miután pedig ez az egyetemes törvényszerűség az egyéni tudaton felülre utal, ebben az értelemben lehet igazán tudatfeletről beszélni. Ezt elfogadva, nincs semmi akadály annak sem, hogy Windelband nyomán különbséget tegyünk a tudatalatti és a tudatfeletti között. Tudatalatti mindaz, ami eredetileg ugyan a tudatban keletkezett, később azonban ismét a tudat alá süllyedt, csak alkalomra várván,

hogy ismét a tudat világosságára kerüljön. A tudatfeletti ellenben minden egyéni tudaton túl egy általános és a priori törvényszerűsége utal.

Már fennebb említettük, hogy az ismerés feltételét tevő tudattalan sohasem lehet ismerésünk tárgya. Annyi azonban kétségbe nem vonható, hogy — a szellem természetének megfelelően — ez a tudattalan is csupa szüntelen való tevékenység, mégpedig szüntelenül teremtő tevékenység. A teremtés ott folyik le a tudattalan mélységeiben, amint ezt nagy tudósok és még nyilvánvalóbban a nagy művészek bizonyágtétele igazolja. Poincaré a keresett matematikai megoldásokat nem egyszer hirtelen való felvillanásokban ragadta meg, hogy azután a tudat munkája által ezt a felvillanó eredményt igazolja s ezáltal megismerje. Hogy a tudattalannak ezt a tevékenységét a tudatnak sokszor kízó és nehéz munkája előzi meg, az bizonyos ; ámde bizonyos az is, hogy a tudat munkájának végeztével a tudat teremtő tevékenysége produkálja a felvillanó eredményt, amelyet azután ismét a tudat munkája tesz igazán ismeretté az igazolás és a logikai rendszerbe állítás által. Hasonló eredményre jutott Beaunis, a nagy francia fiziológus is, aki szerint az anyaeszme (*l'idée mère*), amelynek nyomán, ha egyszer a tudatban megjelent, a másodlagos eszmék egész serege születik, az anyaeszme a tudatban ennek minden hozzájárulása nélkül jelenik meg, a nélkül, hogy a legpontosabb önmegfigyelés által is képes lenne a legcsekélyebbet is megtudni erről a hirtelen való felvillanásról. Az anyaeszme tehát Beaunis-nál is a tudattalannak mélyéből bukkan elő s Beaunis azután teszi ezt az anyaeszmét tudatos értelmi munka tárgyává. Sőt egyenesen azt mondja Beaunis, hogy minél erősebben utánaveti magát ilyen anyaeszmék keresésének, annál kevésbé sikerül neki ilyet megragadni : mintha menekülnének előle, ha keresi őket. Beaunis a tudattalannak ezt a munkáját szisztematikusan állította a maga szolgálatába azért, hogy mihelyt a keresett megoldás nem jelentkezett, azonnal abbahagyta a munkát, sokszor néhány hónapig is és engedte, hadd dolgozzék a szüntelenül tevékeny, de soha ki nem fáradó tudattalan. De nem folytatjuk a példák idézését : nagyhírű tudósok számtalan nyilatkozása és

az önmegfigyelés tesz bizonyosságot arról, hogy a tudattalan szellem örökös teremtő tevékenység. A tudattalan teremtő tevékenysége és a tudat igazoló, bizonyító tevékenysége nélkül a gondolkozás minden fáradozása hiábavaló.

Ha a tudattalannak a szellemi élet kialakításában való szerepével tisztában vagyunk, bővebb magyarázat nélkül is világos, hogy a probléma innen két irányban ágazhatik el. Az egyik irány a lélektan felé vezet, s ebben az irányban haladó vizsgálatok feladata az, hogy a probléma lélektani fontosságát tisztázzák. A másik irány a metafizika területére vezet: ebben az irányban haladó kutatások a problémának kozmikus jelentőségét tárják föl, hogyha ilyen jelentőség egyáltalán van. Az ismeretelméleti, lélektani és metafizikai fejtegetések pedig együttesen meghatározzák a tudattalan problémájának filozófiai fontosságát és kijelölik a rendszerben való helyét s szerepét. A következőkben hely és idő hiánya miatt csak futólag érintjük ezeket a kérdéseket.

Nyilvánvaló, hogy a normális élet lélektanában a kérdés megvizsgálása immár elodázhatatlan feladat. Ma már bele kell törődnünk abba, hogy a tudatos lelki élet a lelki élet egész körét távolról sem meríti ki, habár nem adunk igazat az egyik kiváló modern pszichológusnak, aki azt a kijelentést tette, hogy a tudat csak egy nagyon tűnékeny és nagyon kicsiny momentum: szellemi aktivitásunk szinte a maga egészében a tudaton kívül fejlődik ki.¹ Számolnunk kell immár azzal, hogy a lelki életnek mind az alacsonyabbfokú, mind a magasabbrendű megnyilatkozásaiban a tudattalan tevékenységével szinte kivétel nélkül találkozunk. Leibniz tana után ennek a ténynek nem lett volna szabad veszendőbe mennie. Hiszen főművének előszavában ő maga figyelmeztet bennünket, hogy a szellemről szóló tanában a tudattalan érzéketeknek éppen olyan nagy fontosságuk van, mint a legkisebb testeknek a fizikában. Ennek a megjegyzésnek sarkalnia kellett volna a modern lélektant a lélek

¹ H. Wallon: *La conscience et la vie subconsciente*. A G. Dumas által szerkesztett *Traité de Psychologie* II. köt. 487. l. (Páris 1924. Alcan.)

tudattalan területének vizsgálatára, amelyet Hering 1870-ben Bécsben tartott értekezésében az emlékezés magyarázatára sikerrel alkalmazott. Megállapította Hering, hogy közelebbi vizsgálat mellett az emlékezés tulajdonképpen nem a tudat tehetsége, hanem sokkal inkább a tudattalané. A képek ugyanis csak futólag lépnek a tudat színpadára, hogy azután ismét eltűnjenek a kulisszák mögött és új képeknek adjanak helyet. Csak az a kérdés, hogy mivé lesznek azután, ha a színpad mögött eltűntek. Semmiesetre sem maradnak meg, mint képek, hanem csupán az idegállományban levő sajátos hangulatokként élnek tovább. Ez a hangulat teszi lehetővé, — úgymond Hering — hogy az idegállomány, ha helyesen pendítjük meg, ismét azt a hangot adja, amelyet tegnap adott. Tegnapom és mám között az éjjeli álom tudattalanságának egész szakadéka tátong s ezt a szakadékot az emlékezet tölti ki. A modern lélektanok, miközben a lelket alaposan atómokra bontották és azután ezekből az atómközből ismét összeszerkesztették, merőben elfeledkeztek Hering derék kezdeményéről is. Ma hát újból fel kell vennünk az elejtett fonalat és a tudattalan kérdését a lélektan keretébe állítva rendszeres kutatások és tárgyalások alá kell vennünk. Meg kell tüzetesen vizsgálnunk a tudattalan szerepét az emberi lélek egész területén s azután azt kell vizsgálnunk, hogy mennyiben jelentkezik ez a tudattalan az állati életben. Ha ugyanis a lelki életet nem azonosítjuk a tudatélettel, hanem szélesebb körűnek fogjuk fel, akkor az állatlélektan művelése is több eredménnyel biztat. A tudattalan megismerésének érdeke egyenesen kényszerít az állati léleknek megvizsgálására, — félve mondom ugyan ki — de kényszerít a növényi élet megfigyelésére is, annak megállapítása céljából, hogy vajjon nincsenek-e a lélek életének lelki megnyilvánulásai is. Fechner műve a tudomány mai álláspontjáról és mai eszközeivel ugyan, de sürgős folytatásra vár. Hátha kiderül e komoly és türelmes kutatások folyamán, hogy a lélek csakugyan általában az *életnek* elve, amint ezt Aristoteles tanította. Hátha kiderül az is, hogy az organikus világ tudattalan méhében ott szunnyadozik az az egyetemes potencialitás, amely a tudat segítségével csak az ember által és az ember életében

lehetett eleddig aktuális. Hátha kiderül, hogy az embernek nem kell merőben izoláltatnia a szerves világ többi részétől csak azért, hogy vélt méltósága bizonyítható legyen, hanem egész milétét jobban értjük meg, hogyha egy szilárd alapokra fektetett filozófiai anthropológia az ember helyét ebben a végtelen mindenségben a *lex continui* segítségével állapítja meg.

Mindezeket a vizsgálatokat, úgy látszik, két alaptörvény vezeti. «Semmi sem kerül a lélek tudatos terére, ami nem a tudattalan kényszere folytán került volna oda», — ez az első törvény — ; «a legmagasabb szellemi műveleteknél semmi sem villanhat elő hirtelen a tudattalannak mélyéből, csak az, amit az előző tudatos munka készített elő» — ez a második alaptörvény. A második alaptörvény egy igen figyelemre-méltó tényt is rejt magában implicite, azt ugyanis, hogy a tudattalan munkáját sohasem az akarat, hanem mindig az értelem munkája indítja meg. Az akarat ezt a munkát, amint Beaunis megjegyezte, de Baudouin rendszeresen ki is mutatta, csak akadályozza és megzavarja.

A probléma másik arca a metafizika felé tekint. Ha a szellem alkotásai eredetileg tudattalanok s a szellem a maga természetére szerint tudattalan, akkor bátran felvethető a kérdés, hogy vajjon nem jogosult-e a Leibnitz tana : vajjon a szervetlen világ tudattalan és kényszerű tevékenységeiben nem kell-e a szellem működését látnunk? Az ismeretelmélet álláspontja e tekintetben nem kétséges. Ismeret szempontjából a világ valóban az én képem, s az ismeret főcélja egyéb nem lehet, mint az, hogy a világ hű képét szolgáltatssa nekünk ; a vera imago mundi minden önzetlen és igaz ismeretnek legegelőbb feladata. Az ismeretelmélet tanítása szerint mi a világot megismerni csak annyiban vagyunk képesek, amennyiben képesek vagyunk azt szellemmel áthatni és a szellem formáiba önteni. Más azonban az ontologikus metafizika szempontja ; itt az a kérdés, hogy mi a természet a maga valójában és hogyan lehet azt megismerni. Erről az állásponttól fel lehet, sőt a problematika teljessége érdekében fel is kell vetni azt a kérdést, hogy mit jelent a tudattalan a világ való-létében. Vajjon ez a tudattalan nem utal-e a

lélek tudattalan működésére? E tekintetben félénk kezdeményező lépésekkel mind sűrűbben találkozunk napjaink bölcséletében és természettudományában. A nem régen elhunyt filozófus Becher bizonyos bogárfajtáknak bizonyos növényfajtákkal szemben tanúsított magatartását az inter-individuális lélek felvételével igyekezett megmagyarázni; az illető állatfajta és az illető növényfajta közös lélek szabályozása alatt áll, s innen érthető meg az, hogy ezek az állatok a maguk petéit éppen a legalkalmasabb időben és a reájuk, illetőleg a jövőendő nemzedékre nézve legalkalmasabb növényekben helyezik el. Sőt tudattalan lelki tényezők felvételét a híres berlini fizikus, Planck is kénytelen megpendíteni, mégpedig nem a szerves, hanem a szervetlen, a fizikai világ tüneményeinek magyarázatára.

E ponton nyilvánvalóan a természettudomány szava döntő fontosságú. Különösen a biológia kutatásai érdekliek e kérdés eldöntésénél a filozófiát. Ha a lélek a maga tudattalan tevékenységében általában véve az életnek kialakító elve, akkor az élet fogalmának vizsgálata megköveteli a lélek ezen feltételezett szerepének komoly megvizsgálását is. Ez a vizsgálat természetesen csak akkor vezet eredményre, ha a biológusok nem restelik majd kissé tüzetesebben tájékozódni a filozófia és a lélektan területén. Ilyen tájékozottság alapján talán kielégítő feleletet tud majd adni egy céltudatos és higgadt biológia a kollektív tudattalan kérdésére is. Ezt a kérdést ugyanis sem elodáznunk, sem metafizikai ábrándozásokkal elintéznünk nem lehet. Tagadhatatlan ugyanis, hogy a tudattalan szépszámmal rejt magában személytelen tartalmakat is; öröklött kategóriák vagy Jung által ú. n. archetipusok (öröklött szimbolumok és jelképek) az egyéni és személyes tudattalan gazdag tartalmát teszik, és alkotórészei annak a léleknek, amely egyes fajoknál és meghatározott földrajzi, de még inkább szellemi környezetben hosszú idők folyamán kialakult, és amely az így kialakult közösségeknek szinte eltörülhetetlen jelleget ad. Ezek a kategóriák és archetipusok az öröklés törvényszerűségével szállanak nemzedékről nemzedékre, lesznek a tudattalan legalsó, de éppen azért a legmélyebb és legtartósabb rétegévé, ahonnan

azután az egyéni és személyes tudattalanon keresztül lesznek hatókká és kelnek életre a tudat világoosságában. Úgy látszik, valóban igazat kell adnunk e tekintetben Pierre Janetnek, aki szerint a kollektív lélek a lelki funkciók alsóbb rétegét (parties inférieures) foglalja magában, azaz az automatikusan lefolyó és öröklött, mindenütt meglevő, tehát személyfeletti és személytelen részét az egyéni léleknek. Ezzel szemben pedig a tudat és a személyes tudattalan a lelki funkciók felsőbb rétegét (parties supérieures) hatja át, tehát az egyéni léleknek azt a részét, amely az ontogenesis útján szereztetett és fejlesztetett ki.¹ Talán azt sem lehet tagadni, hogy a gondolkodásnak és az érzésnek minden alapformája ebből a kollektív és személytelen tudattalانبól ered. Bármint álljon is a dolog, annyi kétségtelen, hogy ezeket a nagyfontosságú kérdéseket csak a biológia segítségével lehet kielégítően megoldani: a szó szoros és igazi értelmében vett életfilozófia a biológia tanításait nem nélkülözheti s a tudattalan problémájának maradék nélkül való megoldása, vagy legalább is az ilyen megoldásra való törekvés az életfilozófiának keretein belül kénytelen elhelyezkedni.

A probléma tovább ágazását a társadalom-, a művészet-, a vallás- és a néplélektan körébe tovább nem követjük. A problémának tüzetes vizsgálata a logikai szálacsákák segítségével úgyis eljut a kérdés minden részletének felfejtéséhez és megkísérrelheti a meg nem oldott rejtélyek kibozását. Mi csupán a kérdést a maga horderejében számbavenni és vizsgálatához ösztönzést nyerni, illetőleg adni törekedtünk.

BARTÓK GYÖRGY.

¹ V. ö. B. G. Jung: *Die Beziehungen . . .* stb. c. művének 30. sk. l.

EGYETEMI NEVELÉS.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

III. Az egyetemi nevelés követelményei.

1. a) Az egyetemi szellemet akarva érvényesíteni, előbb maga az egyetem kénytelen erre alkalmassá tenni a talajt. Az egyetemi nevelés ezen kezdődik: akadályokat kell a saját útjából elhárítania. A legfőbbet, az egyetemi szellemnek nem kedvező közállapotokat sem egyes tanároknak, sem az egyetemnek mint intézménynek nincs módja közvetlenül megszüntetni, de a változást előkészíthetik. A közviszonyok javulásának feltétele az is, hogy a közműveltség emelkedjék, a nemzet tudatossága kifejlődjék, ez úton benső fogyatkozásaink tervszerűen apasztassanak. Ez irányban dolgozva az egyetemek sokfelé ágazó hatása a többi feltétel bekövetkezését is remélhetőbbé teheti. Ebben mindenik tudománykar és mindenik szaktudomány, mindenik tudományos főiskola részes lehet, ha nevelői feladatát csakugyan komolyan veszi.

Ez a komolyság először is egy közvetlen nehézség nagy súlyát ismerteti fel. Ezt mindnyájan egyformán látjuk: az élet bajai, a lelki nyugalom anyagi gátjai az egyetemi hallgatók tetemes részét is lekötik, talán soha annyira, mint most. Hiányzik a külső békeség is a tanulmányokban való elmélyedéshez, még inkább a lelki erő a felvillanó eszmény megragadásához és szabad követéséhez. Egész korunk — gyötrelem látni — hihetetlenül messze van a lelki függetlenségtől; ifjainkat nem a benső szabadságot megtestesítő, erős és bátor nézésű felnőttek tábora, hanem a magáért, családjáért s ki tudja, mi másért hallgató, megalkuvó, nem gondolkodó, csak szolgáló, szomorú emberek sokasága veszi

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1930. évi 631. számában.

körül. Az egyetem küszöbéhez érkező fiatalembert ma nem a csúcs felé indulás emelő érzése, nem a szabad széttekintés várva-várt öröme hajtja, hanem jövőjének kegyetlen bizonytalansága, óvatos emberek erőtlenítő intelmei, a könnyű boldogulás útján tehetetlenül sikeresen futók példái valami egészen más lelki állapotot teremtenek benne. Ez bizony nem kedvező talaj az egyetemi nevelésnek. Efféle baj azonban nyugodtabb időben is volt s a nevelő különben sem válogathat: arra az alapra kell építenie, amely előtte áll, legfeljebb elegyengetheti valamennyire a maga számára. Ezt az egyengetést mindenik fokon elvégzik a művelődés intézményei. Az elemi iskola a gyermek szerteszét gyűjtött ismereteit rendezi, mielőtt újat nyujtana; a középiskola összeegyezteti többfelől gyűlt első osztályosainak elemi ismereteit s mindenik tantárgy iskolai tanulásának értelmét megmagyarázza növendékeinek, mikor újhoz kezd.

Ehhez hasonló, nem gyermekes, nem iskolás, hanem magához méltó bevezetést kell adnia az egyetemnek is. Fel kell vetnünk önmagunknak a kérdést: mit tehetünk benn az egyetemen avégre, hogy hallgatóink mindjárt kezdetben megértsék, hová kerültek, miként lehet ráeszméltetni azt is, akinek eddig senki sem mondta, hogy mi vár reá és mit várnak tőle, amint belépett az egyetem kapuján. Ez minden egyes egyetemi tanárnak személyes kérdése; az tartozik lenni. Amióta az egyetemek nem előírt «tananyag»-ot mondanak fel, hanem tudományt művelnek, nem az egyetem felelős az egész hatásért, hanem mindenik tanár a magáéért. Külön, mindnek meg kell tehát tennie mindent, amivel hallgatóit tanítványokká, vagyis az egyetem szellemének részeivé avathatja. Ezt kiki a maga módján végzi. Ezeket az egyéni lépéseket szabályozni nem lehet, mert ezek ereje éppen személyes voltokból táplálkozik. Azonban ezeken kívül pár olyan intézkedés is szükséges, amelyekkel az egyetem, mint a maga egészében egy célt szolgáló, sajátos célzatú művelő intézmény nevelő szándékát nyíltan bevallja és az ifjúságot az egyetemi nevelés irányító eszméivel is megismerteti. Ezen a fokon csak az értelmi úton való megnyerés lehet értékes és ennek ez a nyíltság egyik biztosítója.

b) Egyenesen meg kell mondani: mit tart az egyetem hallgatói érdekének, mit vár tőlük s mit ajánl, mit nyújthat nekik. Ki mit és hogyan tud vagy akar felhasználni, az már az ő dolga; az egyetem csak azt teheti, hogy mintegy feltárja önmagát új hallgatói előtt.

Évégre szükséges, hogy minden tanév elején legyen néhány órás előadás *Bevezetés az egyetemi életbe* vagy efféle címmel, közösen mindenik kar I. évesei számára. Kötelezővé tenni nem kellene, de a tanrendben ajánlani s oly időre tenni az előadások legelső napjain, amikor mindenik I. éves ott lehet. E bevezetést többféle alakban lehet elgondolni s különböző szakok művelői nyilván nem is igen végeznék azonosan. Mindenesetre olyan tanárnak kell ez előadásokat tartania, aki ezeken az órákon nem saját szakja vagy kara, hanem az egyetem képviselőjének tudja magát érezni. A feladat: egyrészt a hallgatók tudatosságának fejlesztése, helyes irányba indítása, másrészt pedig meggátolása annak a lelki elkülönülésnek, amely a karokon való szétoszlás miatt az ifjúságban mindig bekövetkezik.¹

Az egyetemi élet tudatossá tévése céljából világítsák meg ezek az előadások 1. a középiskolai és egyetemi élet különbözősét, 2. az egyetemek történetét s a mai magyar egyetem feladatának kettősségét, a tudományos tanulmányozás és a kenyérkeresetre készülés egybefonódását, 3. az egyetem szervezetét és az itteni tanulás alkalmait (előadás, szeminárium, laboratórium, klinika, szakkönyvtárak és egyetemi könyvtár, folyóiratok jelentősége). Ezek a bevezető előadások közvetlenül az egyetem egységét, közvetve a nemzet egységét is szolgálják, ha 4. felhívják a figyelmet arra, hogy a tudomány egyetlen, óriási egység, a különféle karok hallgatói tehát ugyanúgy összetartoznak, ahogyan a tudomány fogalmában valamennyi szak együtt van; ha 5. megérttetik, hogy a különféle munkatereket az élet egymásra utalja, egymással tehát kölcsönösen törődniök, egymás szaktanulmányai iránt is érdeklődniök kell azoknak, akiknek feladata pályájokon a tudományos műveltség erejét érvénye-

¹ Az itt közölt terv szerint tartottam az 1926/7. és 1927/8. tanév elején 6—6 órát Szegeden *Bevezetés az egyetemi életbe* címmel.

síteni. Néhány, 4—6 órán minderről el lehet mondani a legszükségesebbet ; fontos, hogy ne hosszasan húzódjék ez heti 1—1 órán, hanem pár nap alatt folyják le, mintegy a bevezetés hangulatában tartva az egész I. éves ifjúságot, amely az első napokban most báméskodva ödöng.

c) Ugyanez a gondolat kíván ugyanilyen módon külön, szintén pár órás tájékoztató előadásokat az egyes karokon az ottani tanulmányokhoz kötött életpályák feladatairól, az azokon végzendő munka jóságának feltételeiről, az egyes foglalkozási ágak társadalmi helyzetéről és erkölcsi követelményeiről,¹ az illető kar tudománykörének benső egységéről. Ez a *Bevezetés a tudománykar életébe* azért fontos, mert elősegíti a hivatásérzés ellenőrzését, a pályaválasztás felülbírlását, határozott irányt ad az életfeladatra készülésnek, mértéket az önbírálatra és sok, homályosan látó ifjú szemét nyithatja fel. Ez előadásokat nem tarthatja akárki, hanem mindenik karon olyan tanár, aki saját szakja tudományos kérdéseinek egyetemes vonatkozásait is ismeri, a kar tudományköréhez fűződő munkaterek iránt is érdeklődik s van ereje ahhoz, hogy érdeklődését hallgatóira is át tudja terjeszteni. Ezek a tájékoztató előadások nem pusztán gyakorlati érdeket szolgálnának. Bizonyos, hogy szükséges tisztázunk és ébren tartanunk a tudományos munkára készülő ifjakban az életpálya gondolatát, de viszonyaink között még szükségesebb arra figyelmeztetnünk mindenkit, hogy ezeken a pályákon igazán értékes munkát csak az végezhet, aki egyetemi éveit elmélyedő tanulmányozásra fordította és a kenyérszerző munkába az egyetem szellemét magával viszi.

Mind az egyetemi életbe, mind az egyes karok munkájába bevezető előadások kétségtelenül szükségesek és a mai szakadék áthidalására jók lennének addig, amíg a középiskola utolsó évei valahogyan át nem alakulnak.² Lehet

¹ Hazai példa erre a kolozsvári, majd a budapesti egyetem orvosi karán id. Imre József és Székely Ágoston ny. r. tanárok által az orvosi etikából kezdett előadások ; ilyeneket tartatott meghívott előadóval budapesti működése idején a menekült pozsonyi egyetem orvosi kara is.

² Kár, hogy egészen feledésbe merült Schneller javaslata : a középiskoláról az egyetemre átvezető kétéves liceum gondolata.

ugyan olyan nézet is, hogy «ezen a fokon ilyen iskolás kioktatásra» nincs már szükség, a főiskolai hallgatók «nem gyerekek». Szószertint ezzel az ellenvetéssel találkoztam 20 évvel ezelőtt, amikor effélet javasoltam a polgári iskolai tanárképző-intézetben, amely pedig akkor még nem is volt főiskola. Akkor is azt mondtam: éppen azért lehet és kell ilyen előadásokat tartani nekik, mert már ezek megértik. Csak ilyen rendszeres felvilágosítás és útbaindítás után van jogunk szemökre vetni, ha nem egyetemi módon élnek, ha nem látják és elhanyagolják jövőnk munkájuk jóságának feltételeit. Értékesebb ifjak ilyen tájékoztatásokért hálásak szoktak lenni; ezt bizonyára nem egyedül tapasztalom. Az ilyen szándékú előadások — vagy ha lehetne: beszélgetések — készíthetik elő igazán a talajt az egyetem nevelő hatásának befogadására, menthetik meg a tanárt némely bosszúságtól s a legtöbb hallgatót sok felesleges ingadozástól és idővesztéstől.

d) A szakszerű tanulmányozásba is bele kell vezetni a kezdőket. Az egyetemi nevelés szempontjából tehát igen komoly követelmény, hogy mindenik tanár vessen számot hallgatói minőségével, előzetes készütségével. Rendszerint az erre a válasz: «nem lehet annyira leszállani, hogy mindenki megértse», «nem törődhetem mindenkivel», még többször hallatszik, hogy egyetemi előadásban nincs szükség egyébre, mint az ismereti anyag előterjesztésére. Mindezt másként látjuk, ha a nevelés gondolata él bennünk, vagyis ha akarunk hatni s ha a hallgatókat csakugyan felemelni kívánjuk az egyetem magaslatára. Természetes, hogy a magunknak kiszabott mértéket nem hagyjuk el sem a tömeg, sem egyesek gyengesége miatt. De itt nem is erről van szó, hanem arról, hogy akik olyan idősek, olyan előkészülettel jöttek elénk, azokat mégis csak nekünk kell átsegítenünk a köztünk és köztök levő nagy távolságon. Semmi esetre sem kötelessége az egyetemen senkinek az egyéni mulasztásokat figyelembe venni vagy éppen pótolni; csupán arra a távolságra gondolok, amely a középiskolai tanterv és a legtöbb tudomány szak egyetemi előadásának kezdete között ismeretes. Ezen segítenie sem kötelessége a pusztán kutató tudósnak, de a tanár-

nak az. Ha nem szóval, akkor könyvben, ha nem személyesen, akkor magántanár, adjunktus vagy tanársegéd útján, de valahogyan mindenkinek fel kell világosítania új hallgatóit arról: mihez kezdenek, tőle mit várjanak, mire figyeljenek. Ez azt jelenti: annak a tudományszaknak mi a helye, jelentősége, mai állapota; mit kaphatnak meg az előadás hallgatásával, miképpen kell a tanulmányozást megkezdeniök és folytatniök, mit kell esetleg a megértés kedvéért előre megtanulniök. Ez tehát *Bevezetés az egyes szaktanulmányokba*. Nemcsak hallgatóin, de magán is lényegesen segít, aki ezt el nem mulasztja. Csupán egyetlen mozzanata ez a főiskolai oktatástannak, aminek tárgyköre sokkal bővebb, semhogy itt csak fel is lehetne sorolni.¹

Azonban mindezekhez eljut maga is, aki azon gondolkodik, hogy szaktudományának egyetemi oktatásában miért nincs sikere, avagy miképpen tudta elérni a kedvező eredményt. Eljut erre a meggondolásra mindenki, aki felismeri, hogy különböző dolog a kutatás és a kutatásba való bevezetés, más a kutatás eredményeinek a többi kutató (a kész szakemberek) előtti kifejtése és egyetemi hallgatókkal (tanulókkal) való közlése. Ez a különbség némelyik tudományban vagy egy-egy részletben csekély, másutt tetemes. Meg kell gondolni azt is: miben tér el egymástól az iskolai és az egyetemi oktatás módszere, miként lehet valamely ismeretkörben kutatóvá nevelni az érdeklődőket és kielégíteni a pusztán eredményekkel törődőket. Sürgősen szükséges volna valamennyi tudományág egyetemi módszerét kidolgozni, de az sem menthetne fel senkit a személyes meggondolás alól. Minél fejlettebbek a tanulók és minél önállóbb a maga tudományában a tanár, annál kevésbé érhet el sikert valami átvett, idegen módszerrel; nem is tudná alkalmazni.

e) Mindamellet lehetnek és vannak is egyetemes érvényű oktatástani követelmények az egyetemi oktatásra nézve is. Ilyen maga a tanulmányok kezdetére most javasolt bevezetés mindenik szakban. Ehhez kellene járulnia a tudo-

¹ V. ö. H. Schmidkunz. *Einleitung in die akademische Pädagogik* (1907); ebben becses jegyzetek vannak e kérdés multjáról is.

mányszak történetének is, mert a hallgatók feladata a továbbhaladás lesz, ismerniök kell tehát szakjuk anyagának, kapcsolatainak, irányelveinek, tudományos módszerének addigi alakulását. S vannak nevezetes, de részben nem is tárgyalt kérdések. Ilyen pl. az összefoglaló és a részletekről szóló előadások viszonya egymással, elrendezése, feladata, — a különböző évfolyamú hallgatók elkülönítésének és együtt hallgatásának előnyei és hátrányai, — a tanulás és tanulmányozás már említett különbsége, sajátos követelményei az egyes szakokban, az előadások és gyakorlatok módszertani kérdései, sőt az előadások és tudományos kézikönyvek viszonya is. Ez és számos hasonló kérdés tisztán állhat egyes tanárok előtt, de nincs bennök közvélemény; a tapasztalás azt mutatja, hogy ezekre nézve van határozottan egyetemhez illő és van ezen a színvonalon alól maradó eljárás is. Ezek a módszeres kérdések éppen azért fontosak, mert az egyetemi nevelésben az értelmi elem uralkodik.

Ezzel kapcsolatos, de az egyetem erkölcsi hatása szempontjából is figyelmet kíván két, látszólag apró részlet. Egyik a szünetek, másik az órákra járás kérdése.

f) Az egyetemen kívül állók gyakran emlegetik gúnyosan a sok szünetet. Aki azonban otthon van az egyetemen, tudja, hogy a szünet nem a semmittevés, hanem a sokkal mélyebb munka ideje tartozik lenni tanárra és hallgatóra nézve egyaránt. Még ahol nem zsúfolt is a hallgatók napi-rendje, a sokféle előadás hallgatása és — tegyük fel — rendszeres feldolgozása gátja annak, hogy saját kérdéseikkel foglalkozzanak, bizonyos irányú irodalmat tanulmányozzanak, esetleg az előadásokon kívül eső részletben elmélyedjenek. Ahhoz kell szokniok, hogy ennek az ideje a szünet. S ebből az következik, hogy a tanár és a tudományos személyzet részére a szünet éppen nem üres és szabad idő, hanem ez a legjobb alkalom a tudományos munka iránt érdeklődők kielégítésére, megnyerésére, munkatársak kiválasztására. A tanár számára is a szünet az elmélyedés vagy összefoglalás időszaka. Sokféle itt a lehetőség szakonként és egyénenként; a felfrissülés jelentőségét se szabad kicsinyelni egyik fél szempontjából sem, de a fő az, hogy a hallgatók a szüneteknek

a tudományos munkában való nagy jelentőségét felismerjék. Annak is nevelő hatása van, amit a tanárról e tekintetben tapasztalnak.

g) Szintén a nevelés szempontjáról látjuk fontosnak az előadások látogatását. Ennek komoly, erkölcsi oldalát minden jóra való ifjú felismeri: aki rendszeresen ott van, önként vállalt kötelességét teljesíti, a hanyag ezt mulasztja el. A létfenntartás céljából hivatalba járás és hasonló elfoglaltság kényszerűségét meg lehet érteni, de az egyetemi étellel összeférőnek tartani nem lehet; erről nem is szólva, ezen kívül minden egyéb esetben áll, hogy a szorgalom és hanyagság erkölcsi minőséget jelent. Az ellenőrző névsor-olvasásnál többet kell érnie annak, ha az a bevezető előadás ezt is megérteti az ifjúsággal. S a megértést elősegíti, ha a kérdés másik, tanulmányi oldalát is felmutatjuk. A rendszeres előadások csak hézagtalan sorban fejtik ki azt a nevelő erőt, amely bennök rejlik, s ha a hallgató távolléte miatt a folytonosság sűrűn megszakad, akkor a befogadott hatás is hézagos, csekélyebb értékű, bizonytalan marad.

Az lehet vita tárgya, hogy az egyetemi előadásoknak szükséges-e egész féléven át zárt egységet alkotniok, nem ér-e ugyanannyit, néha még többet is, az egy-egy vagy kevés órán elvégzett kis egységek sorozata. Ez az előadások elrendezésének imént már említett kérdése. Ha azonban ilyen, magokban is teljes fejezetekből állanak az előadások, akkor is mindeniket meg kell a hallgatónak ismernie, mert azt csak feltenni sem lehet, hogy egyetemi tanár ilyen sorozatában semmi, végigmenő főgondolat ne legyen. S ha van, azt a tanár nemcsak kijelenti, hanem kifejti, igazolja; nem elég tehát pl. az első órán az alaptétel megnevezését tudomásul venni, hanem meg kell figyelni: mint vonul az végig és hogyan igazolódik az egész sorozatban. E nélkül nem több a hatása, mint egy-egy felolvasásnak, alkalmi vagy népszerű előadásnak. Nem kicsinylés ez, de bizonyos, hogy ezek is mások, az egyetemi előadás is más, mind a módszere, mind a rendeltetése.

Az egyetemi életbe való bevezetéshez e felfogás kifejtése és beoltása is hozzátartozik. Érvényesítése azonban nem

történhetik semmi külső kényszerrel. Ha valami az egyetemen értéktelen, ez csakugyan nem érne semmit, mert nem az kell, hogy valaki ott üljön, hanem hogy tanulni óhajtson. S ez ismét visszatéríti e gondolatmenetet kiindulásához : az előadások rendszeres látogatásában vagy rendszeres elmulasztásában is az mutatkozik meg, hogy miképpen alakul a benső kapcsolat tanár és hallgató között.¹

2. a) Az egyetemi nevelés minden kérdése a tanár személyéhez juttat, a fejlettebb ember a központ itt is, mint a nevelésben mindenütt. Tanári minősége és egyéni magatartása, azaz tudományos értéke, feladatára való rátermettsége és emberi értéke, munkája közben nyilvánuló tulajdonságai biztosítják vagy zavarják az egyetemi szellem uralmát. Az ifjúságnak szükséges bevezetés haszna is a tanárokon fordul meg. Az egyetemen csak olyan tanárnak szabad lennie, aki teljesen kifejlett személyiség, vagyis aki tudatos és nemes egyéniségét érvényesíti tevékenységének minden részletében. Csak az ilyen tudja hallgatóival a szükséges kapcsolatot megteremteni. Az egyetemi ifjúság — szellemi fejlődése ebben áll — a benső szabadság felé halad s ezen a fokon már nem veheti hasznát másnak, csak szabad embereknek, akikkel közvetlenül érintkezhetik, iskolás korlátok nélkül. Az egyetemi tanár elvileg majdnem korlátlanul szabad ; munkáját a tárgya sajátossá teszi ugyan, de nem köti meg semmi, hallgatóival való érintkezését pedig egyedül maga szabályozza ; maga és az ifjak között nem holmi rangkülönb-

¹ Az egyetemi nevelés szempontjából is messzire ható jelenség az együttlakások (internátusok, kollégiumok) szervezése ; ez az egyetemi kérdés hazai, legújabb alakulásában e tekintetben a legfontosabb. Több oldalról lehet elgondolni a kedvező, de a nem-kedvező hatást is, sőt némi tapasztalás már is lehetséges. Különbséget kell tenni férfi- és nőhallgatók intézetei között, s nem egyaránt illik mindkettőre, amit az egyetemi nevelés szempontjáról az önállóság fejlődése érdekében követelményként fel kellene állítanunk. Az egész kérdés központja az, hogy az együttlakások szervezetének minden tekintetben erősítenie kell az egyetemi szellem érvényesülését. Ha az egyetem és internátus között a szellemben különbség van, mindkettőre veszedelem ; a kiegyenlítésnek nem szabad az egyetemet szorítania hátra.

séget lát, hanem csak ideiglenes távolságot, amelyet neki kell tanári munkájával és bánásmódjával napról-napra csökkentenie.

A két fél viszonyának alakulásában a tanár személye a döntő: a szóbaállás, érdeklődés, a segítség készsége biztatja a fiatalembert a közeledésre s erre szolgál az érintkezésnek látszólag egyoldalú módja, az előadás is. Aki tanár, az valóban hatni is akar, nem magának tartja az előadást, hanem a hallgatónak és akkor nem csupán ezekre hat, hanem önmagára is. Aki a hatással törődik, előadása után azt kérdezi magától: vajjon sikerült-e olyan világosan beszélnie, hogy megértsék, s az önvizsgálat eredménye a következő előadás anyagát is, módját is befolyásolja. Ez az eljárás az előadást szellemi érintkezéssé teszi tanár és hallgatói között, mert a kapcsolat szálait nemcsak a tanár szava, hanem a hallgatók arcán látszó megértés is szövögeti. Még inkább fejleszti ezt a kölcsönösséget a szemináriumi, laboratóriumi, klinikai munka, mert e közben megbeszélés is lehetséges és szükséges. A tanár személyének nem minden egyes hallgatójára ugyanaz a hatása; ez természetes, mert kapcsolat csak a két fél tulajdonságainak együtthatásából keletkezik s ami az egyik esetben vonzó, az máskor ellenkezést is okozhat. De mindig igaz, hogy a tanár személyisége határozza meg valamely tanszék súlyát és hatóerejét, az egyes szakok körében az egyetemi nevelést.

Ebből a szempontból kell nézni az egyes tanszékek dologi és személyi szükségleteit is, mert ami a tanári munka külső körülményeihez tartozik (helyiség, felszerelés, tudományos segédszemélyzet), mindaz feltétele a személyes hatás kifejtésének, tehát az egyetemi nevelésnek tárgyi követelménye. A felszerelés magától értődik. A tudományos segédszemélyzetről is elég itt annyi, hogy a gyakornok, tanársegéd, adjunktus szerepe éppen helyzetök sajátossága, tanárhoz és ifjúsághoz egyaránt közeléte miatt a nevelés szempontjából különösen fontos, mindenik tanszék mellett kívánatos. Mindezek alapján véve csak a tanár hatásának eszközei; lassanként fejlődnek az egyetemi nevelés önálló szerveivé s akkor már arra a közbenső szerepre nem is alkalmasok.

b) A tanári személyiséget központi helye miatt érde-
mes volna részletesen elemezni. A neveléstudomány az
utóbbi években mind többet foglalkozik a nevelővel s amit
erről (a nevelői lelkületről) mondhatunk, jórészt alkalmaz-
ható az egyetemi tanárra is. Erre nézve ugyan bonyolultabb
a kérdés, éppen az egyetem feladatának kettőssége miatt, de
az itt elmondottakból kitetszik, hogy az egyetemi tanár lélek-
tanát is csak akkor tisztázhatjuk, ha a feladatának mindkét
részében mellőzhetetlen nevelést tekintjük kiindulásnak. S
ekkor benne is az egyéni minőség alapelemeit, a lelki alkatot
látjuk legfontosabbnak. Az egyetemi tanár eszménye: az
egyetemi eszmény; kérdés: mennyire él ez valakiben s
mennyire érvényesül általa. De itt nem az a fő, hogy erről a
tanár beszélni tudjon. Az egyetemi szellem továbbadására
nem e szellem mibenlétének fejtegetése a leghatásosabb esz-
köz, hanem a példa, az egyetemi szellem megszemélyesítése.
S erre csak az képes, akit az a szellem teljesen áthatott. Vilá-
gos, hogy ez az egyetemi tanár egyéniségében az első kellék.
Ahogyan a kezdő tisztviselő az előljáróját, az iparos ifjú a
mesterét a hivatal, a mesterség képviselőjének nézi s követni
vagy kerülni való, vonzó vagy elriasztó példát lát benne:
olyanformán szolgál az egyetemi tanár is hallgatójának
mintaképül a tudományos megismerésre, tárgyiaságra, be-
csületes munkára törekvésben, alapot ad az életfeladat meg-
ítélésére, mértéket az önbírálatra. Sokszor a nélkül, hogy
ezt a hallgató észre is venné, a tanárral kialakuló viszonya
döntően meghatározza pályáján, a tudományos munkásság
terén való lelki elhelyezkedését, az idősebb nemzedékkel való
lelki viszonyát. E hatás tudata és szándéka a tanári lelkület
fő jellemvonása; e tudatosság ereje s a várható hatás minő-
sége a tanszékre való jogosultság mértéke.

A tanár példájának ez a szinte megdöbbentően nagy
hatása különös súlyúnak mutatja a tanár tudományos önálló-
ságának kérdését. Aránylag mindig parányi részlet az, amiben
valaki a magáét nyujthatja, de mindig tisztán kell a hall-
gató előtt állania annak: ki mit tart a magáénak. Mind tudo-
mányos, mind erkölcsi szempontból végzetes az ifjúság fej-
lődésére, ha az önálló ember akár előadásaiban, akár

munkáiban önállónak adja ki magát. A tudományra nézve azért baj, mert hamis színben láttatja a szak hazai állapotát, eltitkolja az idegen hatások átvételét, csak eredményt nyújt, de dolgozásra meg nem taníthat. Erkölcsi szempontból pedig méreg, ha a hallgató rájön, hogy eltulajdonított idegen vagy az, amit tanára személyes birtokának hirdetett. Egy-egy ilyen eset vagy tönkreteszi a tanár hitelét a hallgató előtt s bizalmatlanságot ébreszt mások iránt is, avagy azt a vélekedést ébreszti, hogy «így is lehet» s ekkor vége jóidőre a tudományos becsületességnek, az ifjúság gondolkodása mételyessé válik. Az idegen tollakat használó tanár sem példájával, sem szavával nem tud egyetemi nevelést folytatni; nem is akar, hiszen ha belevezetné hallgatóit a tanulmányozásba, önmagát leplezné le. Az ilyen ember tudományos foglalkozása miatt nem való egyetemre, erkölcsi állapota miatt nem való sehová, ahol ifjúsággal kell érintkeznie.

Gyakran kerül szóba, kivált tanszékek betöltésekor, hogy ki jobb egyetemi tanár: a nagy tudós-e, aki azonban tanári feladatával nem igen törődik, vagy aki tudósnak talán kisebb, de egész lélekkel végzi a tanári munkát. A kérdés így nem egészen helyes. Ha ugyanis valaki igazán nagy tudós, az hallgatói szellemét nem akarva is meghatározza, de az ilyen akar is hatni, mert éppen tudománya mélységénél fogva ennek szükségét érzi. Más az eset, ha olyan embert nevezünk nagynak, aki valamely kis részlet búvárlásával szerzett nagy érdemeket, de abban a részletben el is merül és az összefoglalás képességét nem árulja el. Az ilyet maga és a tudomány érdekében jobb meghagyni az őt kielégítő aprószeres munkánál. Tanszékre az üljön, akiben az egyetem feladatának mindkét ága iránt van érzék és érdeklődés, aki szaktudományán valóban uralkodik, nemcsak tájékoztatni, hanem irányítani is tud az egész területen, bár maga természetesen ennek csak egyes részeit művelheti.

A tudós fogalma valaha egészen egybeesett az egyetemi tanáréval; ennek ma csak az egyik oldalról van jogosultsága: az egyetemi tanárnak tudósnak kell lennie. De a tudós meghatározása nem egyértelmű s egyéniség dolga, hogy a szükséges jellemvonások közül kiből melyik erősebb. Az

egyetemnek kétségtelenül az az érdeke, hogy tanáraiban a kutatás képességén kívül az összefoglalás készsége és széleskörű érdeklődés uralkodjék; e nélkül egyik feladatát sem töltheti be jól: sem bent, a tudományos munkában nem érvényesítheti a részek nagy egységének gondolatát, sem kiint, a gyakorlatban nem terjesztheti az élet és a tudomány egymásra utaltságának ismeretét. Egyetemi tanárnak csak az való, akinek vannak megoldandó kérdései és ezek jelentőségét nagynak tartja, de tudja, hogy ezek, bármilyen széleskörűek is, csak részletek s e részletekből az egység felé igyekszik haladni és másokat is arra vezet. A «nagy tudós, de rossz tanár» és a «nem nagy tudós, de kitűnő tanár» szokásos ellentétbeállítását az egyetemre vonatkozóan nemcsak felületes, hanem értelmetlen is. A tudósnak is, tanárnak is sajátos alakja egyesül az egyetemi tanárban, mint ahogy az egyetem is se nem múzeum vagy laboratórium vagy kórház, se nem iskola vagy internátus, hanem a tudomány eszközeit és a fejlődőkre hatás módszereit sajátosan alkalmazó tudományművelő főiskola.

c) Az egyetem sajátossága és a munkájához fűződő nagy érdekek miatt nevezetes az a kérdés, hogy van-e mód az egyetemi tanárok szükséges minőségének biztosítására. A szaktudományokat sorra lehetne venni: hol mi az elősegítője, hol mi a nehezítője annak, hogy az egyetemi tanár csakugyan ez lehessen. Elég lenne itt pl. az orvosi kar egy-egy elméleti és gyakorlati tanszékét összevetni, de a részletezés felesleges. Mindenik szakra nézve igaz, hogy az «egyetemi tanárképzés» valami olyan lenne, mintha költőket és vallásalapítókat akarnánk képezni, azaz valamely határozott minta szerint alakítani. Tudjuk, hogy az ilyen erőltetett alakítás csak közepes anyagból való emberen sikerül és csak a megszabott rendű munkában jó hatású; az értékesebb egyéniség túl nő a kereten mindenütt s a személyes munka nem tűri az előzetes megkötést. Arra igenis szükség van, hogy a csírák fejlődhessenek, az önnevelésre, az egyetemi tanár sajátosságának kialakítására az erre való ember alkalmat nyerjen. Ez a magántanárság egyik értelme, e felé vezet a tanárságé, adjunktusi munka, amelyik szakon ilyen van, s azért

is kellene mindenütt, hogy az egyetem szellemében vezetett ember e szellem megszemélyesítőjévé is kinőhessen magát. Ma a mi viszonyaink között többnyire csupán az orvostudományi és természettudományi szakok művelőinek lehet alkalmok arra, hogy egyetemi tanszékre valóban előkészülhessenek, azaz ennek teljes feladatát, a tudományművelést is, a nevelést is átélhessék; ezeknek is csak akkor, ha igazi egyetemi tanárok körében élhetnek. A többi tanszékre természetesen kívülről kerülnek a tanárok: a jogászok hivatalból vagy bíróságtól, a bölcsészeti kariak könyvtárakból, más gyűjteményekből, főként a középiskolából. Mindkét csoport rendszerint egyedül az irodalmi munkásságban látja egyetemi tanári jogosultságát; gyakran csak akkor gondol az egyetemi nevelés sajátos feladataira, ha nehézségekkel találkozik és becsületesen akarja ezeket megoldani. Ugyanez a helyzete az olyan hittudományi kari tanárnak is, aki lelkeszkedésből, meg az olyan orvosnak, aki a gyakorlatból lépett tanszékre. Felemelő példáit ismerjük annak, hogy a kívülről jött ember is kiválóan betöltheti egyetemi rendeltetését, de biztosíték nincs arra, hogy az idegen területről jött tanár nemcsak maga érzi jól magát az egyetemi szabadságban, hanem az egyetem is nyomban megkapja benne, amire szüksége van.

Ebből az látszik, hogy ha valami iskolás előkészítés képzelenség is, előkészületre, az egyetemi feladat előzetes átélésére szükség van. Az egyetem szerezhet erről magának némi biztosítékot azzal, hogy a magántanári jogosításkor nem csupán az irodalmi dolgozatokat nézi, hanem az ú. n. személyi minősítés alapjául első sorban azt tűzi ki: mit mutat és mit tesz remélhetővé a jelentkező éppen az egyetemi szellem szempontjából. «Szorgalmas kutató» vagy «derék ember», ez csak olyan természetes követelmény, mint a büntetlen előélet; a magántanári jogosultságig ettől még hosszú az út. Tanszékek betöltésekor pedig egyesegyedül csak az egyetemi szellem követelményeit volna szabad döntőnek tekinteni; ebben egyéni és tudományos érték egyaránt benne van. Az új tanárok kiszemelése az egyetem legnagyobb jelentőségű joga; ezt azzal a benső szabadsággal és a felelős-

ség mélységes átérzésével kell a tanároknak érvényesíteniök, amely az egész tanári munkának legfőbb feltétele. A tudomány és az egyetem javát komolyan akaró, egyetemi szellemű tanárok — a várományosok vagy jelentkezők már végzett munkája iránt teljes megbecsüléssel — ilyenkor mindig és egyedül azt nézik: kitől mit várhatni még az egyetem feladatainak összetartozó két ágában. Ki mennyi joggal és hogyan jut egyetemi tanszékre, annak rendkívüli jelentősége van mind az ő munkájának, mind a hallgatók fejlődésének, egyetemről, tudományról, tanárokról való felfogásának alakulására nézve. Éppen ezért igen kívánatos, hogy a jelölések tudományos indokolását tartalmazó egyetemi munkálatok megfelelő alakban rendszeresen a nyilvánosság elé kerüljenek. Egyetlen biztosíték lenne ez arra, hogy a tudományos önkormányzat (az egyetemi autonomia egyetlen igazi, de életbevágóan fontos követelménye) az egyetem tanári testületét mindig a leginkább arravaló szakemberrel igyekezzék kiegészíteni. Pusztán ezen az egyenes úton elnyert kinevezés teheti jogossá a minden munkához szükséges önérzetet, amely mellől ekkor nem hiányoznék a tudományos munkásságban annyira szükséges szerénység sem. Akiből ez hiányzik, nem élte át igazán a tanári feladatot s nem tudhatja befogadni azokat a hatásokat, amelyek őt ezután érik. Mikor ugyanis az új tanár székét elfoglalta, ezzel nemcsak alanya, de tárgya is lett az egyetemi nevelésnek: nemcsak ő nevel, hanem őt is alakítja új feladata s alakítja különösen az a szellem, amely régebbi kartársaiban körülte él és tanszékének hagyományaiban is körülveszi.

E szellemet azonban csak az iránta fogékony ember veheti észre, s fogékonyvá senki sem válhatik akkor, amikor már a tanszéken ül. Az egyetemi tanárságra a lelki előkészülés az egyetemi évek alatt kezdődik, abban a pillanatban, amikor feltárul valaki előtt az egyetem lényege s tudatossá kezd benne válni az egyetemi szellem. Semmi más mód nincs egyetemi tanárok előkészítésére, mint az egyetem szellemének szabad érvényesülése. Csak ez tehet bárkit is képessé arra, hogy e szellemnek maga is érvényesítője lehessen. Egyetemi tanárrá

csak az egyetem levegője nevelhet és egyetemi tanárnak is csak ez tarthat meg.

Ezért kell nyomatékosan hangoztatnom minden félreértés elhárítására, hogy az egyetemi nevelés itt kifejezett óhajtása nem erősíti, hanem erőtléniíteni szeretné azokat a törekvéseket, amelyek az egyetem iskola-voltának egyoldalú kidomborításával komoly veszélyt hozhatnak a tudományművelő főiskolára. Semmi kétség, az elmondottak is újból bizonyítják, hogy az egyetemnek vannak iskolaszerű vonásai s ezek megfelelő érvényesítése céljából van szükség egyetemi nevelésre. De azt nem szabad megengedni, hogy elveszzen az egyetemnek századok rendjén kialakult eszméje s felnyomuljon helyére immár az «öreg gimnázium», ami jó a maga helyén, de baj, ha az egyetem a kisiskolák sorába hanyatlik. Ezt idézi elő minden szándék, amely az egyetemtől elkülönített kutatóintézetet vagy a gyűjteményekben végzett munkát magasabbrendűnek tünteti fel; veszedelem az egyetemre minden lépés, amely sokasítja az egyetemen a határozott életpályákra való, apróra szabályozott előkészítést, ami bármily alakban is előírt anyagnak megszabott időben és terjedelemben való előadását és hallgatását teszi kötelezővé. Arról szólni sem kell, hogy az egyetemnek nemcsak veszedelme, hanem ellensége minden olyan mozdulat, amely az egyetemi tanárok tudományos szabadságának akármilyen célzatú és alakú korlátozását célozza vagy okozza s az egyetemi polgárok szabadságát iskolás módon szorítja rendtartási szabályok közé. Az egyetemek életének efféle módosítása közvetlenül a mostani hallgatóktól vonná el az egyetemi levegőt, közvetve pedig, már a második nemzedékben, a tanárok feladatát szállítaná alább. S mi következnek azután, amikor e tanítványok tanítványai kerülnek fel az egyetemre?!

Ez a körforgás világítja meg élesen az egyetemi nevelés jelentőségét. Ezért legfőbb követelménye minden érdeknek, amelyet az egyetemnek kell kielégítenie, hogy ami az egyetemen és az egyetemmel történik, tisztán és szabadon az egyetem szellemében történjék.

IMRE SÁNDOR.

A GÉP.

Félbe kellett szakítani a világkongresszus egyik legfontosabb ülését, melyet a Felix Drang von Rhein, a mechanika vezérképviselőjének vehemens támadása után az elnök nyomban föl is függesztett.

Az objektivitás fagyos testületében ez a szokatlan esemény most már másodízben történt meg és pedig ezúttal is a francia chauvinismus követelőző túlzása miatt. Ugyanis Philipp Jules de Coucourbet, az emberiség szaporodásának statisztikai tudósa, azzal az indítvánnyal lepte meg a kongresszust, hogy most, minél előbb, vagyis azonnal, még a folyó 2242. esztendőben a tudományos világ méltóan ünnepelje meg a két nagy francia tudós: Bailly, a csillagász és Condorcet, a filozófus születésének és tragikus halálának ötszázadik évfordulóját. Felix Drang von Rhein indulatosan pattant föl. Heves fölháborodását szemmel láthatóan mérsékelni igyekezett ugyan, mégis a benső szenvedelem tiltakozó hangján jelentette ki, hogy Bailly mint tudós egyáltalán nem teszen számot, s bizonyos szomorú hírnevet is csak azzal szerzett, hogy véletlenül emlékezetes tömeghisztéria sodrába került, aminek szánandó áldozatává is lett; Condorcet pedig, bár nem tagadható, hogy elmékedéseiben némi filozófiai mélységig el tudott jutni, maga játszotta el nimbuszát azzal, hogy öngyilkosságával tett bizonyosságot arról, hogy lelki méltósága a tudomány magaslatán alul maradt. És végre is a tudományok világkongresszusa nem alázhatja meg magát a Tudományt, nem glorifikálhatja annak szobraivá azokat, akik egyszerűen csak politikai alkoholisták véres dührohamának estek áldozatul.

— Ha századunkban, — tette hozzá Felix Drang von

Rhein a harangkondulás kemény germán hangján — mely a Tudomány százada, egyáltalán van még némi értelme és jelentősége a jubiláris ünneplésnek, amit magam részéről a hajdani poháripár avult hagyatékának tartok, akkor is csak arról lehetne szó, aki a tudományok mai általános közszellemének utat nyitott, vagyis Camille Flammarionról. Ő fejtette ki legelőször, hogy az emberiség kultúrélete csak akkor kezdődik majd, hogyha gondolkozásának alapjává és középpontjává a csillagászatot teszi. Ha fölismeri, hogy minden attól a viszonytól és aránytól függ, amelyben Urániával vagyunk, tehát legelső sorban ezt kell tisztáznunk. Igaz, hogy Flammarion az Embert leszállította az önhitt góg tizenharmadik paripájáról, de megismertette igazi helyzetével. Megtanította rá, hogy a Mindenséggel szemben hiába pöffeszkedik. Camille Flammarion: Uránia legelső bölcselője! Próféciáját négyszáz esztendő igazolta és megerősítette; Uránia az erő, a bölcsesség, a hatalom, nem az ember.

Coucourbet úr és Felix Drang von Rhein tanulságos szóváltásából mindenesetre világosan kitűnt, hogy az a nacionalista ellentét, amelynek ideológiája miatt a gall és a germán szellem annyi véres és verejtékes harcot vívott ezer éven át a kupolatermekben épp úgy, mint a Vogézekben, még ma is. vagyis 2242-ben is ott lappang még a tudósok objektív lelke mélyén is. Felix Drang von Rhein, mintha észrevette volna, hogy rajtacsípték, engesztelékeny hangon jegyezte meg, hogy néhány nap múlva újabb előterjesztést készül tenni az emberiség ama nagy problémájának megoldása felől, mely a kongresszust már oly régóta méltán foglalkoztatja.

A világ ötvenhét legnagyobb tudósa lélekzetvisszafojtva hallgatta az utolsó szavakat. Mindenki tudta, hogy Felix Drang von Rhein túlságosan is komoly tudós, akinek minden szava föltétlenül reális okon alapszik, tehát nemcsak figyelmet, de respektust is érdemel. A hangulat fordulását az elnök fölhasználta és nyolc napra fölfüggesztette a kongresszust. Legelsőnek, persze, Philipp Jules de Coucourbet úr hagyta el a gyűléstermet, fölvetve a fejét és egyáltalán nem titkolgatva érthető neheztelését. Coucourbet úr hű maradt a francia elegancia tradícióihoz; elegánsan neheztelt. A jako-

binus konvent megtapsolta volna, de a tudósok nem tapsolnak.

A tudósok szelíden mosolyogtak a Coucourbet úr jakobinus eleganciáján, de fölizgatódtak a Felix Drang von Rhein bejelentésén, melynek közömbös hangjában a meglepetés előretolt árnyéka fenyegetőzött. Hallgatag találgatták, miről van, miről lehet szó. A tudományok világkongresszusát mintegy harminc évvel ezelőtt, a XXIII. század elején szervezték meg. abból a célból, hogy a világ legnagyobb tudósai zavartalanul és kizáróan a tudományoknak szentelhessék életüket, megkíméltetve az élet minden gondjától és profán küzdelmétől. A kongresszus szakadatlan permanenciában dolgozott : sohase szünetelt. A Kárpátok egyik legkiesebb völgyében a villámos hőkisugárzás teljes kihasználására szerkesztett elmés fűtőgépekkel örökös májust teremtettek a tudósok eme gyarmatának, melynek laboratóriumait és ideális lakóházait mindama technikai szerkezetek útján, amelyek a fény, a villam, a mágnes, a rádium, a gáz és még száz másféle fölhasználható erő segítségével összehálózták. bekapcsolták a Mindenség műhelyébe. A világ ötvenhét legnagyobb tudósa, akit a jó sors idejuttat, a szó szoros értelmében ideális életet él. Magával a külső étellel semmit sem kell törődnie ; a tudomány az élet. Főadata az, hogy innen, a tudományok tündérligetéből folytonos éber figyelemmel kísérje a világegyetem minden jelenségét, bármi hozza is azt létre, és ami fölbukkan, azt a tudományok sokféle ágazatának szempontjából összevesse. megvizsgálja és haladéktalanul beleillessze a tudományok elevenen fejlődő rendszerébe. Vagyis reális valósággá tegye, amit a fantaszták álmodtak, hogy Uránia a tudomány ellenőrzése alá kerüljön. A fantaszták mindig bolondokat álmodnak, de a tudomány alchimiájában minden bolondságból bölcseség lesz.

Beleszámítva az adjunktusokat és kezelőket, mindösszesen körülbelül kétszázötven emberfölötti lény telepedett meg a csodák eme völgyében, melyből a tudomány lángoló fénye áradt szét a világegyetembe. Közönséges nyelven Tudásfalva nevet kapta a tudósok eme gyarmata, melynek minden kijuttat szavát a rádió rögtön végigkürtöli a világon és hang-

hullámai mindjárt az új sajtó kolumnáira is odatapadnak és úgynevezett nyomdai terméké válnak át. Húsz másodperc alatt a Föld, a Hold, a Mars minden zugában tudják azt, ami Tudásfalva tanácstermében kilobbant a lángelmékből.

Tudásfalva levegője tehát az örökös tavasz üde virágillatának és a tudományok ódon dohának a keveréke. Vagyis a derús humorú dán delegátus tréfás iróniája szerint a műzeumok költői doha.

Természetes, hogy a korszellem már a tudományokat is megtépászta, de a cinikus ostromokból a tudományok mégis élelmesen mindig ki tudtak siklani, miután áldozati bornyúnak a költészetet odadozták. Költészet és esztétika ugyanis nem tartozik Tudásfalva tananyagához. A tudomány nem vesz tudomást a költészetről. A tudomány maga a pozitívum, a költészet ellenben csak illata a lelki életnek; szellemi pálinka, aminek mámore meghamisítja a valóságot. Kétórai józan alvás... és az illat elröppent.

A tudományok állandó világkongresszusán és a hatáskörébe eső mindazokon a bolygókon, amelyekkel érintkezik s amelyek a Végtelenségben az emberi tudomány kitartó akaratára révén a Föld érdekcsoportjához kapcsolódtak, már csak elnézően és megbocsájtóan mosolyognak a költészet naivitásain, amelyeket rég eltűnt világ ártatlan szórakozásának tartanak, amelyekben a primitív ember az Olympos primitív félisteneit utánozta. A tudományok állandó világkongresszusa kicsinyeli a költészetet. A cicomát, amit a félvad őserdőlakók aggattak magokra, hogy az egésvadak előtt fönn tarthassák tekintélyüket az érthetetlen varázsigeek fontoskodó csöngésével. A tudományok állandó világkongresszusa, mint a nemzetközileg szervezett reális csalhatatlanság, egyetlenegy tekintélyt ismer: önnönmagát. Az ötvenhétfejű autokrata szentül hiszi, hogy kezében van a világegyetem minden titka, csak ki kell nyitnia a megfelelő skatulyát.

A szegény poétákon mindez semmit se fogott; fanatikusan tovább muzsikáltak és daloltak, s észre se vették, hogy már csak önnönmagokat és egymást mulattatják. De a komor kritikusok, akik még az ő édes dalaikat is megkeserítették, egymásután ugráltak le a felhőkarcolók harmincadik emele

téről. A poéták örültek. Nem a kritikusok pusztulásának, hanem annak, hogy ők, a szegény fantaszták ideleln maradtak a földszint tarkavirágos rétjein és madárdalos berkeiben . . . Hogy sohase vágyakoztak a kritikusok harmincadik emeletére.

Mi izgathatta, mi lephette hát meg ezt a testületet, mely előtt már a Kozmosz minden titka föltárult, ami még meglepetést tartogathatott? Mi lehet még ennek fontos? Mi az, amivel Felix Drang von Rhein meglepheti? Egyáltalán hogyan lehet, mivel lehet meglepni a mindentudó és mindentlátó Tudományt?

Hallgatag töprenkedtek rajta és hallgatag találgatták a Felix Drang titokzatos problémáját. Felix Drang von Rhein a mechanika világtudósa, tehát valószínű, hogy problémája valamely géptalálmány megoldása lehet. Bizonyára valamely új gép, ami az embernek további utat nyit a világ csillagrengetegébe. Nagyon sokra becsülték a Felix Drang von Rhein tudományos komolyságát, tehát szófukar bejelentését már eleve is eseménynek tartották s annak magyarázatát a tudós speciális tudományszakában keresték. A bökkenő azonban ott volt Tudásfalva szépségsodájában, a szőke miss Lyane Peddyben, akiről mindenki tudta, hogy a Felix Drang fáradhatatlan, sőt rajongó munkatársa, már tudniillik amennyire a tudomány méltóságával a rajongás egyáltalán összeegyeztethető. Lyane Peddy, a newyorki dollármilliomos gyönyörű leánya, mesés szőke szépség, még az ifjúság legelső rózsáival bájos arcocskája hamván és máris a földmágnesség legtekintélyesebb világtudósa, holott nálánál tökéletesebb mágnessé soha, még a régi bolond poéták se álmodhattak. Ő bizonyára tudna valamit mondani a Felix Drang von Rhein titkáról, melynek előkészítésében segített is neki, de Lyane épp úgy hallgatott, mint maga Felix Drang. Sőt Max Kjölden is hallgatott, a svéd delegátus, aki abban a hírben állott, hogy Felix Drangnak épp oly bizalmasa, mint Lyane Peddynek. De mindez csak merő találgatás, amiből annyi a valóság, hogy Felix Drang von Rhein impozáns, szinte robusztus lelki férfiaságával teljesen magához szédítette a szép Lyane-t, tudományos bűvárkodása, titokzatos terve és vakmerő kísér-

letei utopisztikus lázálmaiba, amikből ellenben Max Kjöldent meglehetősen ridegen zárta ki.

Max Kjölden *A csapadékok vándorlásának légi útvonalai* című meteorológiai remekműve révén került a földgömb ötvenhét legnagyobb tudósa közé, de ezt a tudománykört Felix Drang csak alsórendű segédtudománynak tartotta, aminek az igazi tudományok főszege társaságában nagyon alárendelt szerep jut, melynek jelentőségét emelni, vagyis jelentéktelenségét leplezni nem lehet, bármily tetszetős és hangzatos címekkel és poétikus szóvicomákkal sem. Felix Drang ezt a kíméletlen kritikát nem közölte magával Max Kjöldennel, de az ember vagy megtudja, vagy megérzi a kíméletlen kritikát a nélkül is, hogy szemébe mondják.

Max Kjölden tehát nemhogy segített volna Felix Drangnak, hanem szívesebben rombolta volna össze mindazt, amit a nyerstermészetű germán tudós tervelt és alkotott. Max Kjölden, ha a szép Lyane-t megpillantotta, máskülönben is alig bírt magával. Már halkán, imitt-amott suttozták is, hogy lelki izgalma néha olyan mérveket ölt, hogy aggodalomra is okot ad, és kétségessé teszi a vándorló csapadékok légi elméletének további fejlődését. Max Kjölden olykor alig tudta fékezni sóvár vágyát, hogy a Lyane szőke hajának selyemhullámaait megsimogassa, miközben kék szeméből esengő tekintettel biztató mosolygást koldult. De ezt a néma esengést Lyane egyáltalán nem értette vagy nem akarta megérteni. Miért is Max Kjölden, tudományos objektivitásának cinikus megtagadásával homályos értelmű versszakokba is foglalta, hogy miss Lyane Peddyt tulajdonképpen ki kellene vonni az emberi kritikák gyarló mértéke alól, mert minden jel azt bizonyítja, hogy őt titokzatos isteni erők álmodták s hogy szépségének fogalma még a teljes és tökéletes glorifikáció szavaival sem írható eléggé méltóan körül.

Lyane azonban a csapadéktudós szeme közé kacagott.

— Na, Kjölden, úgy háromszáz év múlva ismételje meg mindezt!

Kjölden hüledezett. Zuhanyt érzett a nyakszirtjén.

— Há ... rom ... száz ... év!

— Igen, háromszáz. Akkorára talán én is hozzávénułök az ön avatag rímeihez és sánta ritmusaihoz.

Mindez kizárni látszik annak a valószínűségét, hogy Felix Drang von Rheint és Max Kjöldent olyan mély rokonszenv fűzte volna egymáshoz, aminek alapján a Felix Drang tudományos vízióinak megvalósításában Max Kjölden részt kívánt volna venni. A valóság éppen ellenkező volt; Max Kjölden inkább került a Felix Drang laboratóriumainak még a tájékát is. Viszont, ha a mechanika nagy tudósa elmerült munkájában és a magány abszolút csöndjére áhítózott, még Lyane is magára hagyta. Lyane ilyenkor kísétált a hegyek kanyargó útjaira és valamelyik fordulónál véletlenül többnyire Kjöldenre bukkant. Lyane bosszankodott, de a tudománynak tartozott vele, hogy Kjöldennel szóba álljon. Leginkább a kongresszus napirendjéről vitatkoztak, de meg kell vallanunk, hogy vitatkozásuk hangja ingerült szóváltáshoz hasonlított. Lehorgasztották töprengő fejüket, mintha a földön valamit keresnének, amit elveszítettek: megfejtését mindannak, ami a homlokuk mögött motoszkált és lelküket láthatóan nyugtalanította. Max Kjölden oldalvást szüntelenül égő szemmel ügyelte a miss Lyane graciózus mozdulatait, amik ritmikus tánchoz hasonlítottak és a csapadékok világhírű tudósát sokszor hevesen izgatták. A minduntalan ismétlődő ilyes önsanyargatás közben Max Kjölden egyszer végre is kizökkent a sodrából.

— Miss Lyane, — szólt ellágyulva a szép szőke bálványhoz — azt hiszem, hogy mi megcsaljuk magunkat. Ámítjuk egymást, mert bennünket is ámítanak.

Lyane kérdezően nézett a tudósra. Magyarázatot várt.

— Különös beszéd!

— Igen, — indulatoskodott Kjölden — mindaz, amit mi csinálunk, csakugyan ostobaság: hiábavaló ellenkezés az élet és a természet ősi világrendjével. Amit mi csinálunk, az paródiája az igazi életnek. Üres fontoskodás. Holott az élet nem fontoskodik. Főláldozzuk az élet szépségeit és elszalasztjuk gyönyöreit ostoba hiúságok, sőt hiábavalóságok kedvéért. Mi áldozatok vagyunk, miss Peddy! A tudománynak, a khimérák óriásának áldozatai.

A szép Lyane elszörnyedt. Úgy érezte, hogy a Max Kjölden szentségtörő szavai megbeestelenítik az emberi szellem ideálját: a tudományt.

— Hallatlan! — háborgott Lyane. — És ön beszél ilyeneket! Honnan meríti ezt a vakmerőséget?

De Kjölden nem ijedt meg. Sokkal elszántabb volt, sem-hogy megijedt volna. Talán maga se vette észre, hogy a gyönyörű leány közvetlen közelébe húzódott. Feje majdnem érintette a Lyane dús szőke hajának finom fodrait. Kjölden alig bírt magával.

— Gyűlölöm a tudományt, — kiáltott illetlenül — mert imádom a szépséget!

— Szépséget? — csodálkozott Lyane hidegen. — A tudománynál semmi sem szebb!

Kjölden izgatottan simította hátra a haját.

— A tudománynál minden szebb, miss Lyane! Ön okvetetlenül szebb. Ön a világon mindennél szebb!

Megszorította a Lyane kezét. És miss Peddy összeborzongott, mintha fáznék. Nagyon megalázottnak érezte magát, amint zavarában az értelem tétova sugara gondolataiba világított. Már is röstelte, hogy fizikai gyöngeségével elárulja a tudományt . . . Hogy némiképp szinte megcsalja Felix Drang von Rheint, a tudomány hőst, aki bizonyára nem is sejti, hogy mialatt ő világproblémája titkainak áldozik, azalatt ő, Lyane, akit munkatársának képzel, az idióta félszeg tévelygéseit hallgatja, amint megtagadja és megcsúfolja a tudós fönséges hivatását. Lyane ingerülten rántotta vissza kis fehér kacsóját a Max Kjölden csontos kezéből.

— Méltatlanság, amit beszél, Kjölden!

— Kihez méltatlan?

Lyane lesújtó és korholó tekintettel mérte végig.

— Hozzám mindenestre méltatlan.

Királynői göggel vetette föl gyönyörű fejét és visszafordult. Max Kjölden szégyenkezve sompolygott utána. Szégyelte, hogy gyöngébb miss Peddynél, sőt hallgatag röstelkedve vallotta meg önnönmagának azt is, hogy a szépség eme remekműve előtt alighanem ostobának is látszhatott. Max Kjölden harmincéves volt, és tízéves tudósi pályája folyamán

az örökváltozó vándor : a felhő, annyira lefoglalta minden érdeklődését, hogy a női lélek szerkezetének tanulmányozása soha eszébe se jutott. Ha csak egyetlen pillantást vetett volna a miss Lyane lelkére azokból a pillantásokból, amelyeket oly megszámlálhatlan pazarul áldozott a miss Lyane csodálatosan finom és őrzítő szőkeségének, akkor már tudta volna, hogy a nő lelkének ítélőszéke előtt a férfi nemcsak mint vádlott áll. hanem már mint elítélt bűnös is, ha azon a legnagyobb bűnön rajtakapták, hogy — ostoba. A gonosz férfi néha még imponálhat is a nőnek, az ostoba — soha!

Lyane összehasonlította a szentimentális Max Kjöldent a nyers és robusztus Felix Dranggal. Lyane ezt az összehasonlítást párhuzamnak nevezte, melyben a költészetet a tudománnyal szembeállította. Persze, a tudomány győzött. Lyane lelkesedve és büszkén döntötte el önmagára nézve ezt a párbajt. A büszkeség a tudománynak szólt, melyhez hű maradt, a lelkesedés ellenben Felix Drang von Rheinnak, aki a gyámsoltalan és ingadozó Max Kjöldennél mindenestre legalább is annyival különb, hogy erősebb. Sőt becsületesebb is. Felix Drang őszinte. Hisz a tudományban. Kjölden hipokrita ; megcsalja még a tudományt is. Lyane nem lett volna nő, ha Kjöldent választotta volna.

Pedig Lyane azonfölül még tudós is volt, nagy tudós, aki teljesen tisztában volt a Felix Drang von Rhein értékével. Bizonyos volt felőle, hogy Felix Drang egyszer a világ nyakára ül, hogy úgy mondjuk : megnyergeli a világot. Ebben a hitében a Max Kjöldennel való összehasonlítás még jobban megerősítette. Úgyhogy mikor néhány napi magányosság és töprenkedés után a kongresszus ülésén megjelent, Lyane mohó szemmel kereste Felix Drang von Rheint, hogy szokatlanul meleg tekintettel köszöntse és hallgatag kiengesztelje őt már azért is, hogy összehasonlította, így tehát egy pillanatig tétozva. Lyane úgy tett, mintha a sarokülésben gubbaszkodó szegény Max Kjöldent észre se venné. Felix Drang nagyon elmélyedt gondolataiban és szórakozottan nézett Lyane-ra, ami a százszorszép tudósnak zokon is esett. Azonban nem sok ideje jutott arra, hogy apprehendáljon. Az elnök, névszerint Rodriguez Espagnola, megigazgatva gyűrött ing-

gallérját, udvarias bókkal mosolygott Felix Drang von Rhein felé.

— Mielőtt a napirend tárgysorozatára térnénk, — szólt — az ülést megnyitván, örömet nyújtok alkalmat Felix Drang von Rhein úrnak, hogy amennyiben multkori fölszólalását ezúttal kiegészíteni óhajtaná, ezt késedelem nélkül megtehesse.

Felix Drang csakugyan késedelem nélkül emelkedett föl ülőhelyén. (Jobbszárny, harmadik sor, ötödik zsöllye.) Igen, kiegészíteni óhajtja multkori fölszólalását.

— Röviden, lakonikusan, azzal, hogy a háromszázéves álom valóra vált: megvan a gépember, a mechanika legvakmerőbb alkotása . . .

— A gölem — bólintott mosolyogva az elnök. Kissé gúnyosan ismételve: a gölem! . . .

Felix Drang azonban hevesen tiltakozva rázta meg fejét.

— Nem! Semmi gölem! Semmi tréfa! A gölem babonás papok játékszere. Ellenben az én gépemberem igazi, valóságos, élő ember. Épp úgy mozog, cselekszik, beszél és dalol, mint akármelyikünk. Pontos lélekszerkezettel álmodik és gondolkodik, önálló kezdeményező erővel és öntudatos akarattal. Semmi különbség sincs közötté és a természetes ember között.

A légy dongását is meghallhatták volna a roppant teremben. De Tudásfalván már nincsen légy; a «röpülő piszkot» végképpen kiirtották. A világ ötvenhét legnagyobb tudósán az általános elképpedés látszott. Szinte azt mondhatnók, hogy a Tudománynak leesett az álla.

— Hogyan? — dadogott az egyik tudós. — Semmi különbség se volna?

— Semmi! A sejtek hiánytalan szövevényével szerkesztett emberi élet hasonmása — gép. De semmi se mutatja, hogy gép. Idegrendszere, érhálózata, mirigyei, összes szervei megvannak. Élő emberi organizmus, akárcsak magam. Mintha csak a tükörbe néznék, mikor ránézek.

— És a — lélek?

Felix Drang nagyot lélezett.

— A lélek? Találmányomnak, a gépembernek vagy embergépnek ez a belső, láthatatlan mozgó szerkezete, vagyis

ereje némikép bonyolultnak látszik; holott épp olyan egyszerű, mint a többi része. Mechanikai emberem lelki konstrukcióját már ab ovo arra a föltevésre alapítottam, hogy a végtelen világűrben ott kószál, kóborol mindaz az energia, mely fizikai elhelyezkedését elveszítette vagy megváltoztatta és új elhelyezkedést keres, miközben akarva-nemakarva részt kell vennie a Mindenség, a Kozmosz sohase szünetelő rohanásában, alkotásában és rombolásában. Milliárd meg milliárd emberi lélek is, mely földi formájától függetlenné lett, minden elemével együtt a világűr megszámlálhatatlan csavargó erői között van. Sohase tudhatjuk, melyiknek a haragja cikázik és dörög a felhőkben, vagy melyiknek derűje mosolyog a napsugárban és festi pirosra a szamócat és kékre az ibolyát. Melyiknek éjjeli látogatása játszik mulatságos vagy gyötrelmes álmainkban. A megszámlálhatatlan láthatatlanságokban, amik a rádió fény- és hanghullámait is keresztül-kasul hordják a világon, ott villognak, rezegnek és esetleg dolgoznak a kifürkészhetetlen másvilági életrendszerben a hangok, gondolatok, érzések, indulatok, sóhajok, szemsugarak és szívdobogások, vágyak és akaratok szikrái is. Nemcsak az ősember vad üvöltését vagy a sivatag forró orkánjának a hangját idézhetjük ki onnan, de egyáltalán minden energiát, ami a világ fönnállása óta bármily úton létrejött. Minden, ami volt, ma is megvan és örökké meg is lesz. A világegyetem birtokállománya nem változik, vagyis nem fogyhat és nem nőhet, noha formái szüntelenül változnak is. És amilyen mértékben tökéletesednek műszereink, amikkel vadászgatunk, olyan mértékben válogathatunk a Végtelenség roppant múzeumában, kincstáraiban és raktáraiban. Föltevéseim helyesnek bizonyult. A szükséges műszereket sikerült megtalálnom. Tehát meg kellett találnom azt is, amit kerestem: a mechanikai ember pszichikai életének szerkezetét, melynek alkatrészeit mágnes és villamos szerszámom a Végtelenségből fölszippanította. Ennyi az egész.

Ennyi az egész! De ez az ennyi több volt annál, amit maga a Tudomány is elképzelhetett. Félelmes volt. Ijesztő. A tudományok világkongresszusa megdermedt. Eszébe jutott, hogy a gépembertől csak egy lépés a gépistenig... A kon-

gresszus már alig bírta annak a roppant lehetőségnek a rémségét, amit Felix Drang megnyitott. A kongresszus dinamit-raktárhoz hasonlított, ami fölrobbanni készül.

A feszült várakozás ez izgalmas pillanataiban azonban váratlan fordulat történt. Az elnöki emelvény körül félkörben húzódó padsorok egyikében új felszólaló emelkedett föl, nyilván azzal a szándékkal, hogy a Felix Drang világraszóló bejelentésére reflektáljon. A kongresszus türelmetlenül fordult feléje. Ki ez? Mit akar? De a következő pillanatban az izgalom halotti néma csöndbe fűlt. A lélekzet elállt, mintha a tudósok fuldokolnának.

A Felix Drang von Rhein hidegen beszélő alakjával szembefordulva, a másik oldalon, ugyanolyan hideg nyugalommal, ugyanúgy játszva a cvikkerével, éppen úgy mosolyogva, másik Felix Drang állott, minden mozdulatában és porcikájában hajszálíg pontos hasonmása az első Felix Drangnak. Vagyis ott állott Felix Drang von Rhein Nr. II. — A kongresszus tagjai hol az egyikre, hol a másakra néztek. Szemükkel ösztönszerűen keresték a terem plafondján, a sarkokban és köröskörül a tükröket és vetítőkészülékeket, amikkel ezt a tudományos, de hihetetlen bűvészi tréfát esetleg rendezték. Ki rendezte? Semmi felvilágosító jelentést se fedezhettek föl. Ellenben a két egyforma Felix Drang villogó szemmel nézett farkasszemet. Az első, aki a bejelentést tette, elmosolyodott, mintha mulatna a kongresszus zavarán és meg volna elégedve a saját mag egyéniségének másodpéldányával. De mihamar komor barázdák szántották föl a tudós homlokát, amint a másodpéldány vakmerően megszólalt. Mintha csak a maga hangját hallotta volna.

— Ez misztifikáció, tisztelt kongresszus — szólta a második Felix Drang, az elsőnek nyugodt biztonságával. — Mert az igazi Felix Drang von Rhein — én vagyok. Amaz, ott, hasonmásom a túlsó oldalon, az, akit én hívtam életre. A gépember, akit be akartam mutatni s aki most azzal kérkedik, hogy ő alkotott engem. Megszökött a laboratóriumból, amint tudatára ébredt annak, hogy önálló, szabad cselekvő és kezdeményező képessége van.

Előre mutatott. Felix Drangra. De az első számú Felix Drang tiltakozóan és fenyegetően visszamutatott.

— Hazudik! — kiáltotta. És az igazelműség lángoló haragja gyúlt ki arcán. — Az igazi Felix Drang — én vagyok! De hiszen önök úgy is ismernek engem! Amaz pedig az én gépemberem. A gölem. A homunkulusz. A mechanpsyche. A lélek gép. Vagy géplélek. A mechananthropos. ha úgy tetszik.

Az egyik kipirult, a másik elsápadt. Máskülönbén a két Felix Drang között a legcsekélyebb különbség se látszik. Két egyforma külsőben két egyforma lélek. Ugyanaz a gondolkozás, hit, érzés, modor, ugyanaz a hang és mozgás. Mióta a világ áll vagy rohan, soha meg nem történt. hogy teljesen egyenlő két akármilyen létrejöhett volna. A világrendet a teljes és folytonos változatosságra, az egyenlőtlenségre alapították. És most, íme, itt van a két egyforma ember. Két egyforma Felix Drang. Senki se tudja, melyik az igazi, melyik a gép. Az első Felix Drang kétségbeesett haraggal néz körül. Büszkeségében halálosan sértve érzi magát. Már látja, hogy ő az, aki áttörte a világrend korlátját és érzi, hogy a saját alkotása bosszulja meg vakmerőségét. Azok, akiktől koszorút várt, megtagadják. Annyi, mintha megtagadnák, mert haboznak, tévóváznak, megzavarodnak. Az elnökök mentőgondolata támad.

— Kérdezzük meg miss Lyane Peddyt : melyik? Melyik hát? Ebben csak ő lehet csalhatatlan, egyesegyedül. Nos, mondja meg. Melyik az igazi? Melyik a gép? Ő. egyedül ő nem csalódhatik.

Persze, méltóságán alulinak tartja, a tudomány gőgje nem engedi, hogy kiejtse azt a nevet, amelyet sohasem ismert el, amit mindig csak az idegek kóros vibrációjának tartott. Nem bírja bevallani, hogy a szerelemhez kénytelen fordulni, abban a titokban, amelyet a tudomány meg tudott alkotni, de megfejtetni nem bír. Fejtse meg ő : a szerelem.

— Melyik hát? Melyik az igazi? Melyik a gép?

Miss Lyane Peddy, a csodaszép rejtvényfejtő azonban aléltan hanyatlott hátra ülőhelyén. Gyönyörű arcoeskájáról az utolsó vércsöpp is elszökött s a helyére sárga sápadtság telepedett. Szeme üveges merevséggel tapadt az első Felix

Drangra, majd fáradtan átosont a másikra. És Lyane is csak sóhajt:

— Melyik? . . . Melyik hát?

Tehát ő sem tudja! Tehát a szerelem se tudja. Vagy talán csak visszaadja az évezredek sértegetést; most ő hagyja cserben a tudományt? A tudomány a világba bámul. Tehát ő is? Tehát ő se?

A csüggedés leverő hangulata áradt el a kongresszuson. Vége! Mindennek vége! A tudománynak is, a szerelemnek is!

De az elnök nyugodtan lóbálta meg monokliját a vékony aranyláncon és közömbösen szólt.

— Nos, tisztelt kongresszus, a dolog világos. A gépember, sőt a géplélek csakugyan megvan. És mi büszkén nézünk a Tudományra, de még büszkébben nagyérdemű barátunkra, Felix Drang von Rhein úrra, aki a tudománynak ezt az új dicsőséget megszerezte.

Minden szem az elnök felé meredt. Nem értették. Nem hitték. A szemekből néma kérdések sugárzottak és pislogtak elő don Rodriguez Espagnola úr, az elnök felé.

— Hogyan? Miért? Melyik Felix Drang? A kettő közül?

— Semmi kétség, tisztelt kongresszus — folytatta nyugodtan az elnök. — A gépember ő: a Felix Drang von Rhein Nr. II. Az új ember. Egyetlen bizonyíték is elégséges: íme, legelső lépése az, hogy föllázad alkotója ellen. . . . Felix Drang von Rhein No I. fényesen és tökéletesen oldotta meg a szörnyű problémát. A tudomány győzött.

Fojtott, halk sikoltás röppent el. A miss Lyane Peddy szép szőke feje bágyadtan hanyatlott zsöllyéje támlájára. Egyesegyedül ő érezte az elnök kijelentésének végzetes súlyát. Igen, a tudomány győzött. A gép győzött. Elgázolta ősi, örök ellenségét: a szerelmet.

LŐRINCZY GYÖRGY.

KÖLTEMÉNYEK.

Imádkozom: legyek vidám...

Én Istenem, legyek vidám,
Hogy házamat vidítani tudjam.
Mosolyogjak, ha bántanak
És senkire se haragudjam.

Arcom ne lássa senki sem
Bánkódni gondon és hiányon.
Legyen szelid vasárnapom,
Ha mosolyog a kisleányom.

Én Istenem, legyek vidám,
Ma minden nyugót tűzre vessek.
Nyujtsam ki kincstelen kezem
S szegényen is nagyon szeressek.

Tudom, sokat büvölt a gyász,
A hollós téli bút daloltam.
A bátrakkal hadd mondok el:
Panaszkodtam, mert balga voltam.

Én Istenem, legyek vidám,
Ujjongjon újra puszta lelkem,
Mint rég, mikor falum felett
Az első forrásvízre leltem.

Ködökbe csillanó sugár,
Víg fecskeszó bolond viharban,
Tudatlan gyermekhang legyek
A jajgató világ-zavarban.

A madarász.

Már minden törömet lehoztam.
 Ma elhagyom cseles tanyám.
 Amit kalitkáimba fogtam,
 Azt is mind elbocsátánám.

Madárrabok szemét meguntam,
 Nekem nem kell kalitka-dal.
 Jöhet már más leső-helyemre,
 Cselt jobban értő, fiatal.

Magasra is hiába mennék,
 Szédülök már a csúcsokon.
 S akinek annyi cselt vetettem,
 A ritka sast el nem fogom.

Kis, könnyű púp a hátizsákom.
 Az este vár. Indulhatok.
 Madarak fenn a kék magasban,
 Daloljatok, suhogjatok —:

Már minden törömet lehoztam.
 Ma elhagyom cseles tanyám.
 Amit kalitkáimba fogtam,
 Azt is mind elbocsátánám.

ÁPRILY LAJOS.

Himnusz Görögországhoz.**I.**

Ragyog a tenger kékje hajnalfényben,
 Mindent üdít a drága napsugár :
 Szép az idő! Parthenon tetejében
 Építi fészkét kis fecskemadár.
 Minerva, küldd el szent baglyod minékünk,
 Hadd űzze patkányok rút fajzatát!
 Göröghonért ha kell áldozni éltünk',
 Ne féljük — egyszer jó csak — a halált!

II.

Mind aranyosabb lesz a tenger habja,
 Szép az idő! Fönn szikla magasán,
 Hol egykor Prometheust tépte, marta,
 Egy keselyű tanyázik egymagán.
 Zord ellenség, hogy ne onthassa vérünk,
 Készítsd elő hajóid gyors hadát :
 Göröghonért ha kell áldozni éltünk',
 Ne féljük — egyszer jó csak — a halált!

III.

Pythia szól, halljátok jós igéit :
 «Üdv néktek, óh ifjú isten-sereg!»
 Ida hegyétől Nizza szép öbléig
 Virulnak újra olaj-ligetek.
 Föl a falakra, ha fegyverre kéltünk!
 Dicső Salamis visszhangja kiált :
 Göröghonért ha kell áldozni éltünk,
 Ne féljük — egyszer jó csak — a halált!

IV.

Hímezzétek, arák, fehér ruhátok,
 Megtérő hős majd oltárhoz vezet ;
 Hegy oldalán babérlombot ha vágtok,
 A győzőknek koszorút kössetek!
 Bámuló Európa elé lépünk,
 Űrítve a dicsőség poharát :
 Göröghonért ha kell áldozni éltünk,
 Ne féljük — egyszer jó csak — a halált!

V.

Mi egykor volt, az eljöhet majd újra!
 E rózsaszínű szirtösvény felett
 Ha láthatnók ismét megvalósulva
 Minden álmunk közt a legszebbiket!

Keresztény lelkünk elnémulna nekünk?
Csak sorvadnánk és tespednénk tovább?
Göröghonért ha kell áldozni éltünk,
Ne féljük — egyszer jó csak — a halált!

VI.

Ha győztes hirnökével Marathonnak
El is bukunk, megtettük a miénk!
S vérünk ha vegyül porával a honnak,
Hős Leonidas képe leng felénk.
Megadja a gyümölcs színét a vérünk
S lugasban a szőlőnek zamatát:
Göröghonért ha kell áldozni éltünk,
Ne féljük — egyszer jó csak — a halált!

Himnusz a Naphoz.

Provence-nak fényes tüzes napja,
Zord szélvész vidám rokona,
Bár tőled a Durance-nak habja
Elfogy mint Craunak hév bora,

Ragyogjon fényed a világnak!
Űzz el minden bajt, minden árnyat!

Jóságos Nap, jövel!

Sugárid drága fényivel!

Emészt minket tüzednek lángja,
És mégis, ha megjő a nyár,
Avignon s Arles minden lánya
Reád mint istenére vár!

Ragyogjon fényed a világnak!
Űzz el minden bajt, minden árnyat

Jóságos Nap, jövel!

Sugárid drága fényivel!

A jegenye, hogy téged lásson,
Törekszik a magasba fel,
A gomba is ott lenn a páston
Csak a te hívásodra kel.

Ragyogjon fényed a világnak!
Űzz el minden bajt, minden árnyat!
 Jóságos Nap, jövel!
Sugárid drága fényivel!

Barátim, a Nap kelti létre
A munkát és a dalokat,
Tanít honunknak szerelmére,
Honvágyunk tüzéből fakad!

Ragyogjon fényed a világnak!
Űzz el minden bajt, minden árnyat!
 Jóságos Nap, jövel!
Sugárid drága fényivel!

A földet a Nap hő világa
Táplálja és melengeti,
Ha többé nem ragyogna rája,
Egyszerre vége vón' neki!

Ragyogjon fényed a világnak!
Űzz el minden bajt, minden árnyat!
 Jóságos Nap, jövel!
Sugárid drága fényivel!

Mistral Fr. után

GYULAI ÁGOST.

SZEMLE.

Debrecen város Déri-múzeuma.

Debrecen, a «nemes város», a közelmúltban nagyszabású, új kultúrintézménnyel lepte meg a magyar és a külföldi tudós világot : a Nagytemplom és a Kollégium közelében, a régi történelmi Fűvészkert helyén felépíttette a Déri-múzeumot.

Debrecen város életében a századok eleje a nagy alkotások ideje. A XIX. század elején oltárt emel a magyar nyelvnek és a nemzeti irodalomnak. A nagy tűzkatasztrófa hamujából fényesen új életre kelti a Nagytemplomot és európai hírű kollégiumát. Otthont ad a hontalanul bolyongó magyar színészeknek, s művésztelepén virul elsőnek hazánkban az akkor nagyon divatos képzőművészeti műfaj : a rézmetszés.

A XX. század kezdetén híres kollégiuma egyetemmé fejlődik. A város tetemes áldozatokkal siet a nagy közművelődési intézmény támogatására. Még készen sincs teljesen Európa egyik legszebb egyeteme, már áll, sőt működik az egyetemhez méltó tudományos intézete : Debrecen szabad királyi város Déri-múzeuma.

A Déri-múzeum valóban Debrecen város múzeuma. Debrecen város közönségének hatalmas áldozatkészsége hozta létre és rendezte be. Gazdag anyagának túlnyomó része Debrecen város tulajdona, az épületet és berendezést debreceni iparosok készítették.

Az új múzeum szervezete túlmegy a múzeumok szokásos keretein. Valóságos kultúrház ez és környezetével egy szép kis kultúroázis Debrecen város szívében. Ezen a meghitt, csendes helyen, ebben a modern nagyvárosi parkban valóban a műzsák tanyáznak.

Az épületen körül sorban Debrecen város régen elhúnyt kiváló bíráinak és főpapjainak koporsószerű hatalmas sírkövei hevernek. Tuják és babérbokrok közt, intím környezetben kedves kis szobrok állanak. Az impozáns park közepén szökőkút csobog s mögötte a múzeum kibontakozó homlokzata megkapja a szemlélő lelkét.

A múzeum megépítésénél a tervező műépítészek, Györgyi Dénes és Münnich Aladár, a környező épületek stílusát vették irány-

adóul. Így építették a múzeumot empire stílusban, sőt a városi tanács elővigyázatból azt is elrendelte, hogy a Déri-téren a jövőben épüendő házaknak is hasonló stílusban kell épülni, mint a Déri-múzeum.

Kultúrház maga a múzeum, mert benne nemcsak egy gazdag gyűjtemény nyert elhelyezést, hanem földszinti helyiségében helyet talál a Közművelődési Könyvtár, melynek 20,000 kötetét díjmentesen használhatja Debrecen városnak minden rendű és rangú lakosa. A földszinten, központi helyen, modern kivitelben épített nagy előadóterem 250 ember befogadására áll készen. Két kiállítási termében képzőművészeti és más időszaki kiállítások rendezhetők.

Az I. emeleten nyert elhelyezést Debrecen város régi múzeumának ősrégészeti, néprajzi és történeti anyaga, amelyhez csatlakoznak a Tiszántúl nagy részének hasonnemű emlékei. Így a múzeum anyaga teljes egészében tiszántúli, alföldi magyar anyag.

Az ősrégészeti rész végig vezet bennünket az Alföld tiszántúli részén élő népek őstörténetén. Kezdődik a paleolithikummal. Az Alföld vízjárta terein ekkor még emberi telepek ugyan nem voltak, de a környező középhegységek barlangjaiban bőséges leletek találhatók. A múzeum gipszmásolatban mutatja be ezeket a tárgyakat, képekben és diapozitívekben az összehasonlító anyagot.

Az Alföldön szerteszét emelkedő halmokból bőséges neolith-anyag került elő. Debrecen város múzeumának vezetősége nagy gondot fordított arra, hogy a város határában és a szomszédos törvényhatóság területén levő őshalmokat feltárja. Dr. Zoltai Lajos szorgalmát nem egyszer bőséges lelet jutalmazta. A Déri-múzeum neolithikuma így aránylag gazdag, kő- és csontszerszámai tereprajzokkal és a szerszám használatának képekben való bemutatásával mintegy megszólaltatják a különben szóotalan, hideg anyagot. A korszerű primitív technika bemutatása rendkívül hasznos egy olyan tanító rendeltetésű múzeumban, mint a Déri-múzeum.

A kőkorszak után nagyon gazdag bronzkori kultúra volt ezen a vidéken. A Déri-múzeum igazán értékes leletekkel dicsekedhetik. A hajdusámsoni raktárleletnek pompásan díszített bronzcsákányai, bográcsai rendkívül becses értékek. A gyűjteményt a fémolvasztás és öntés technikájának képekben való bemutatása egészíti ki. A hiányzó tárgyak képekben és diapozitíveken láthatók.

A bronzkor gazdag agyagkultúráját főképen az urnákon lehet szemlélni. Ezeket Egyeken és Bagon ásatva ki a régi városi múzeum.

Mind a korai, mind a kései vaskorszak emlékei feltalálhatók

a múzeumban, ami azt mutatja, hogy a megújuló nagy árvizek ellenére sem akadt fenn ezen a területen az emberi telepedés és kultúra folyása.

Rendkívül szemléletesen tagozódik e terem utolsó szekrényeiben a népvándorlás korának anyaga egészen a magyarok bejöveteléig. E gyűjteményben a hortobágyi halmos temetők leleteit szemlélheti a közönség. Láthatja jellemzetesen a sírok elrendezését és a csontvázak helyzetét, a gyöngyfüzért a karokon és bokákon. E sírok a Kr. u. II. és III. századból valók.

Tudományos szempontból nagyértékűek a debreceni határban felásott hún és avar sírok. Ezek lovassírok. A sírokban lócsontokat, kengyelt, zablát találtak és rendkívül becses, bronzból öntött, küzdő állatokat ábrázoló szíjvég-csatokat.

A kiállítási szekrények vasvitrinek. Bennük a kiállított tárgyak képekkel gazdagon vannak illusztrálva s csoportosan kiemelve, rövid, de jellemző nyomtatott felírások jó útbaigazítással szolgálnak a látogatóknak.

A múzeum legvonzóbb része a néprajzi osztály. Kezdődik a magyarok nagy ősfoglalkozásával, a vadászattal. Ki vannak állítva a népies primitív vadászó eszközök: csapdák, török és ezeknek alkalmazását rögtön látja is szemléltető képeken a látogató. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a csapdák leírása a kép alatt található és az ajtónál egy táblán a népies vadászatnak egész története olvasható nyomtatásban, a kiállítás tanítóértéke vitán felül áll.

A halászati részben mindaz az eszköz látható, melyet a kisvízi halász a Hortobágyon és a Tiszán használ. Míg a nagy tárgyak pódiumon, falon és mennyezetén könnyű áttekinthetőséggel vannak elhelyezve, addig használati módjuk két szemléltető táblán, a falakra akasztott képeken és az ablakra szerelt diapozitíveken van bemutatva. Rend, csín, ízlés mutatkozik az elrendezésben.

A következő nagy terem a már eltűnő hortobágyi pásztoréletnek van szentelve. A hatalmas anyag rendszeresen és nem zsúfoltan van elhelyezve. A gazdag tárgyi anyagból a legszebbek, legjellegzetesebbek, legősibb darabok vannak kiválogatva. Az anyagok vasvitrinekbe zárva, felettük hatalmas fénykép-anyag, pásztor-típus-festmények oly híven tárják elénk a hortobágyi régi pásztoréletet, ahogy a kutató a helyszínen ma már nem találja meg, mert kiveszett.

A hortobágyi pásztorművészetet a pompásan fonott karikások, erszények, bugyellárisok, berakott botok, sok alakú fokosok, balták, kampók, változatosan díszített szarutárgyak és fa beretvatartók

képviselik. A letűnt magyar korszaknak e szép emlékei méltán ragadják meg úgy a hazai, mint a külföldi látogató lelkét.

Az egyik nagy álló vitrinben az utolsó hortobágyi nomád pásztor vezeti szamarát. Ősi típus. Minden holmiját a szamar viszi. A másik nagy vitrinben egy gulyás és egy csikós számadó látható a pásztortűz mellett. A bogrács ősi szolgálóra akasztva, alatta szárított árva tőzeg. A kiállítást rajzok s nyomtatott leírások magyarázzák.

A pásztorélelet bemutató gyűjtemény után a debreceni mezőgazdasági terem következik. Debrecen városnak és közelebbi környezetének nagyszabású mezőgazdasági története van itt bemutatva. A figyelmet mindjárt megkapja két hatásos darab, két kipusztult malom-fajta: a szélmalom és a szárazmalom. Majd egy hatalmas fasajtó áll előttünk a debreceni szőlőskertekből. Egy nagy álló szekrényben a debreceni lószerszámok szép gyűjteménye szemlélhető. A régi debreceni szíjgyártómesterek remekbe készült művei ezek, melyek lassankint kihalnak, mielőtt a lófogatókat véglegesen kiszorítanák a gépi járművek. A falakon képek, az ablakokon diapozitívek az egyes mezőgazdasági munkálatok menetét mutatják be.

A néprajzi résznek egyik legjobban sikerült s igen tanulságos látnivalója egy beépített debreceni civisház. Ehhez hasonló a legtöbb alföldi ház. Egyszerűsége, tiszta, csinos kivitele, ízléses berendezése megragadja a látogatót. A debreceni ház ép úgy, mint a legtöbb alföldi ház, hármas tagozatú: konyha (pitvar), nagyház, kisház. A kisház itt földes s benne egy gubásmester szövö a gubát. A nagyház deszkával padozott, benne boglyakemence fehérre meszelve, a padlás gerendázott. A mestergerendán szappan szárad, dohány, beretvatartó, kalendárium hever. Öreg tölgyfa asztalon a biblia. Kedves, családias hangulatot áraszt az egész.

Ami tárgy a konyhából kiszorult, a folyosón felállított két vitrinben van elhelyezve. A beépített típustól eltérő házak a falakra felakasztott képeken és az ablakra szerelt ízléses diapozitíveken szemlélhetők.

Nem kisebb esztétikai és tanító hatása van a népviseletet szemléltető szobának. Itt a debreceni viselet történeti sorrendben van kiállítva. Szép vasvitrinekben vannak elhelyezve a bőrruhaviselet darabjai. A debreceni polgároknak nagyon felkapott viselete volt félszázaddal ezelőtt a felkötős férfibunda, válla ízlésesen kivarrva. A kiállított, szépen himzett asszonyi kis bundák a szűcsiparnak valóságos remekdarabjai. Még most is készítik, de nem olyan

szépek többé, áldozatul estek a modern áramlatnak. Mellények, ködmönök, színesen kivarrva a régi bőrviseletnek vidékünkön kiveszőfélben levő emlékei.

A szemben lévő beépített szekrényekben dúsan virágozott cifraszűrök pompáznak. Egyik szekrényben magában áll a gyönyörű, színben és ízlésben mintaszerű vőlegényi szűr. Egy nagy szekrényben régibb szűrök láthatók átalvetővel és újabb darabok szép applikációval. Egy kisebb szekrényben gyöngyös párták, férfi és női zsinóros mellények, színes húsvéti tojások vannak kiállítva. Minden darab a kiháló népies művészetet mutatja ízléses elhelyezésben, könnyen áttekinthető összeállításban.

A hajdan olyan nagyjelentőségű debreceni kismesterségeknek külön termet szentelt a rendezőség. Megérdemlik, mert századokon keresztül a lakosság fő megélhetési forrásai voltak. Főleg a szűrszabó- és szűcsipar van kiemelve. Mind a kettő régi híres, ma haldokló iparág. A múzeumban egy-egy műhely áll darab- és készáruval, ősi szerszámokkal. A másik szobában fazekas- és pipásműhely van felállítva. Minden darab ötletes kimunkálásával, élénk színeivel a régi magyar népművészet alkotásaihoz számítandó.

Debrecenben a cseréppipa-gyártás annyira ki volt fejlődve a múltban, hogy százezer számra szállították ki a pipát külföldre. Sok és ötletes pipaforma, cifrázó csontok és fácskák szépen elrendezett sorozatát szemléljük egy szekrényben.

A két műhely között egy fülkében a ma is híres debreceni mézeskalács-ipar van bemutatva. Külön vannak a színes, piskótaszerű és külön a régi egyszerű mézesek. A mézesek mellett a régi pompás mézeskalács-formák is láthatók, melyeket a mester maga faragott ki. E műhelyek eleje a régi debreceni tornác módjára van kiképezve és a tornác felső szélén a régi, ma már veszendő kisiparok régimódi cégerei sorakoznak s teszik festőivé a folyosót.

Köztudomású, hogy a régi debreceni polgárok túlnyomó nagy része iparos és kereskedő volt. Hatalmas céhek virágoztak századokon keresztül. A céhek emlékeiből egy színes termet állított össze a rendezőség. A kiállított anyag céhládákból, szabadalomlevelekből, céhtörvényekből, jegyzőkönyvekből, színesen festett fészabaduló levelekből, hatalmas céhkorsókból van egybegyűjtve.

A remek-rajzok gyűjteményének kulturális jelentősége is van. E gyűjtemény pl. azt mutatja, hogy Debrecenben az asztalos- és ácslegényeknek már 1750-től kezdve remek-rajzot kellett készíteniük.

Az ipari és kereskedelmi élet nevezetesebb mozzanatait is

képek és diapozitívek ábrázolják s történelmi szempontból táblák és térképek világítják meg.

A művelődéstörténeti részbe jól van beleillesztve az első debreceni patika 1772-ből. A patika régi felszerelésének korszerű fiülkében való felállítását a kegyeletnek is kedves megnyilvánulásaként hat.

Debrecen város régi történetét aránylag kevés, de eszméltető emlék mutatja be. A hiányzó anyag képekkel és térképekkel van pótolva. Külön termet kaptak a régi református egyházi és kollégiumi emlékek. A kiállítási anyag még kiegészítésre szorul. Ezt meg is ígérte mind a két testület. Addig is, míg ez az ígélet a közel jövőben valóra válik, a Debrecen-vidéki református egyházaknak ma már nem használt, de műbeccsel bíró, művelődéstörténeti érdekességű darabjait állították ki.

Felvonulnak a régi diákok régi viseletükben (tóga). Szép sorrendben sorakoznak előttünk. Egy jól sikerült kép a tűzoltó deákok kivonulását ábrázolja a tűzhöz. Nem feledkeztek meg a rendezők a művész, rézmetsző deákok kulturális emlékeinek bemutatásáról sem.

Új szempont érvényesült a város kulturális és irodalmi emlékeinek bemutatásánál. Mindabból, amit az ősi nyomda 1561 óta előállított, ki van állítva egy-egy válogatott példány, vagy fényképmásolatban vagy eredeti darabban. Ezek az ódon könyvek nagy magyar kulturális erőt képviselnek, melyet még jelentősebbnek éreztetnek a debreceni színészeti emlékek. Debrecenben már 1798 óta állandóan játszik magyar színtársulat. Lelkes munkájuknak fényes tanubizonyságai a régi magyar színlap-sorozat, a régi színészek szerződésai, továbbá azoknak a színész kiválóságoknak fényképei, akik működésüket Debrecenben kezdték (Jászai Mari, Blaha Lujza, Küry Klára, Prielle Cornélia, Ujházy Ede, Pethes, Ódry Lehel, Vizvári stb.).

Külön szekrényben vannak a híres debreceni könyvkötések a XVII. és XVIII. századból. A szép debreceni ex libris sorozat beszédesen mutatja a debreceniek könyvszeretetét.

Debrecen város tragikus sorsú költőjének, Csokonai Vitéz Mihálynak, külön szobát biztosított a kegyelet. Bár ereklyéinek nagyobb részét féltékenyen, a nyilvánosságtól elzárva őrzi a kollégium, a kisebbik részből is csinos gyűjteményt tudott összeállítani a rendezőség. Középen Ferenczy István Csokonai-szobrának márvány másolata áll, a szekrényekben pedig Csokonai és Lilla emlékei, kéziratok, a költő régi és újabb kiadású versei vannak bemutatva.

A falakat Csokonai és Lilla képe, a költő verseinek színes illusztrációi díszítik, melyek Haranghy Jenő festőművész alkotásai.

A debreceni gyűjtemény utolsó szobája a táblabíró-világ művészetének a XIX. század első felére jellemző emlékeit foglalja össze. A szekrényekben számos apró kép, festett szelence, filigrán tárgyak, porcellánedények, színes, metszett üvegek mutatják e korszak ízlését.

Márványlépcsők vezetnek fel a II. emeletre. A szemlélő a márvány kupolacsarnokba lép. Márványból vannak a falak, a padló; a megvilágítás szabályozása kellemes, meleg hangulatot áraszt el a csarnokon. A legkiválóbb magyar szobrászoknak egy-egy jelesebb alkotása van felállítva körül. A magyar műalkotásnak egy-egy iskolapéldáját mutatják e szobrok.

A kupolacsarnokon át a Déri-gyűjteménybe jutunk. Déri Frigyes bajai születésű, Bécsben élő gazdag selyemgyáros volt, aki hatalmas vagyonának egy részét műtárgyak gyűjtésére fordította. Költséget nem kímélve, a legnagyobb gonddal, szakemberek bevonásával halmozta fel az emberi művelődés különböző korszakainak jellegzetes kulturális emlékeit. Ezt a szép gyűjteményt élete alkonyán a magyar államnak ajándékozta azzal a kikötéssel, hogy az örökös letétként a legnagyobb magyar vidéki egyetemi városban őriztessék (1920).

A kormánykörök figyelme Debrecen városára irányult, amely már eddig is fényes tanubizonyságát adta áldozatkészségének az egyetem érdekében. Déri nemcsak gyűjteményét adta, hanem arra is gondolt, hogy egy szép palotát építtet és rendeztet be gyűjteménye számára. E boldog reményben váratlanul elragadta a halál (1924).

Debrecen városa a nagy adományozóhoz méltóan gondoskodott a gyűjtemény további sorsáról. A gyűjteményt nagy áldozatok árán Bécsből hazahozatta és mivel a korona romlása folytán az építkezésre Déri által letett összeg semmivé vált, a nemes város a maga költségén emelte fel és rendezte be a tervezett kultúrpalotát. A nehéz viszonyok közt hatalmas áldozatot hozott, mikor egymillió nyolcszázezer pengőt adott ki pusztán muzeális célra, de ezt az áldozatát nem hozta hiába, mert európai színvonalú tudományos intézetet alapított.

A Déri-gyűjtemény a II. emeleti rész felét tölti ki. Anyaga egyetemes kulturális jellegű. Egyiptomi szobával kezdődik, amely egészében az egyetemi oktatáshoz szükséges szemléltető kis gyűjtemény.

A klasszikus ókor tárgyainak görög része görög földről és Dél-

Itáliából származik, míg a római rész túlnyomólag magyarországi lehelhelyekről való.

A keresztyén korszakot főleg egy nagyon értékes fegyvergyűjtemény képviseli. Bár Déri a magyar emlékeket igyekezett összegyűjteni, ez emlékek nagymértékű pusztulása miatt ez csak részben sikerült neki. Ámde fáradozása nem volt hiábavaló, mert ez a gyűjtemény így is nagyon értékes tárgyakat tud felmutatni.

A Déri-féle gyűjteménynek legszebb darabja egy XVI. századbeli gobelin. Pompás flamand munka ez. Azt a jelenetet ábrázolja, mikor a német fejedelmek hódolnak V. Károly császár előtt.

A gobelin alatti tárlóban ezüst markolatú, gyémánttal kirakott magyar díszkard és arany jogar ékeskedik. Magyar sisakok, kardok és számszeríjjak alkotják főként a szép fegyvergyűjtemény anyagát, az erdélyi ötvösség remek-darabjai értékes részét teszik a gyűjteménynek. Kis-plasztikai gyűjteménye az ó-, közép- és újkorból szintén nagyon becses.

Porcellángyűjteménye válogatott. Egyik szekrényben herendi porcellán, másikban Zsolnay fayence-collectio van s mind a kettő méltóan képviseli a magyar műipart.

Leggazdagabb azonban Déri gyűjteményének keletázsiai csoportja. Itt összehasonlító módszer szerint történt a rendezés. A török kulturális emlékekkel kezdődik, a perzsa, indiai, kínai kultúrával folytatódik és a japánival végződik. A kínai cserépművek közt van egy, a Krisztus előtti II. századból való ősrégi darab. Jellemzetes színes porcellán vázák, fehér porcellán szobrocskák sorakoznak. Egy állványon Buddha aranylakkal bevont faszobra áll. A kínai bronztárgyak, japán porcellánok, selyemszövetek, elefántcsont faragványok közt rendkívül értékes darabok láthatók.

A Déri-gyűjtemény céltudatosan összeállított anyagában leg-egységesebb, legjelentősebb rész az érem-gyűjtemény. Mintegy 3000 darabból álló — 1027 darab arany — csoport a magyar pénz és a magyar vonatkozású emlékérem fejlődését mutatja. Különösen nagyértékű az erdélyi érmek csoportja, amelyben nem egy ritka, sőt gyakran kiadatlan darabbal találkozunk. Az ezeréves Magyarország összes pénzei és a különféle pénzverdék kiadásai képviselve vannak a gyűjteményben és ezek a pénzek nem a közönségesebb, gyakran előforduló darabok, hanem a ritkább, nehezebben hozzáférhető évjáratok és típusok. Külön elismerést érdemel az emlékérem-csoport, melyben a maga teljességében képviselve van a magyar érem-művesség. Mindezeket összevetve, érték és gazdag-

ság tekintetében hazánkban mindjárt a Nemzeti Múzeum Éremtára után helyezhető a Déri-múzeum éremgyűjteménye.

A Déri-múzeum képzőművészeti anyaga egymagában is nagyon számottevő művelődési tényező. A bőkezű adományozóval nemes versenyre kelt a magyar állam, jól összeválogatott, számra is tekintélyes letéti anyagával. E kettőhöz járult Debrecen város a maga szerény képanyagával és szobrokkal.

Az elrendezés nagy szakértelemmel, ízlésesen van keresztül-vive. A rendező alkalmazkodott a múzeum tanító rendeltetéséhez. A régmúlt idők művészetéből ad ízelítőt a kiállítás három első cabinetje, ahol úgyszólván valamennyi festőiskola: olasz, német-alföldi, német és francia képviselve van egypár darabbal.

A gyűjteménynek egységes, kitűnő része a XIX. századbeli magyar festészet fejlődését csaknem teljes egészében felölelő gazdag és változatos anyag. Ehhez mintegy bevezetésül szolgál két régebbi mesterünknek, Kupetzky Jánosnak és Mányoky Ádámnak arcképsorozata. Folytatódik Markó Károly *Eszményi tájképével*, Borsos József férfi és női arcképeivel s Barabás Miklós arcképeivel.

A hetvenes és nyolcvanas évek történeti és genre festészetéről elsőrangú vásznak tájékoztatnak, köztük Székely Bertalannak kissé színpadias *Zrínyi kirohanása* s Kernstock Károlynak *Agitátor a munkások közt* című festménye. A magyar tájképfestő-iskola kitűnő régi mesterei, mint Mészöly Géza, Paál László, br. Mednyánszky László, Bosznay István, Szlányi Lajos, az állatfestők közül Pállik Béla s Vastagh Géza sikerültebb alkotásaikkal vannak képviselve. Az utóbbi a népszerű *Ki a legény a csordában* c. képével. A müncheni akadémikusok közül Wagner Sándor, Liezenmayer Sándor s Benzur Gyula képeit látjuk. Az elsőnek a *Debreceni ménes*, az utolsóinak *Kleopatra*, *Lovagias kis Pán*, *Hamvazószerdán* című képei teljes mértékben képviselik ezt az irányzatot. Jelentőségéhez méltó bemutatáshoz jutott Lotz Károly is jó magyaros ízlésű tájképeivel és arcképeivel.

A képgyűjteménynek fő vonzereje Munkácsy Mihály hat festménye, köztük elsősorban az *Ecce homo*. Ez a Krisztus-trilógiának harmadik s egyetlen hazai földön levő része. A Déri-múzeum tervezői hatalmas külön termet építettek az *Ecce homo* számára. Hat nagyméretű képével ez a múzeum legszebb termé.

A hozzánk legközelebb álló korszakot két-három teremre való kép mutatja. Szinyei-Merse Pál költői tájfel fogását a *Vénasszonyok nyara*, a nagybányai stílust Iványi-Grünwald Bélának *Ruhaszáritás* című képe képviseli. Itt láthatjuk Fényes Adolfnak kora fiatalságá-

ban készült *Parasztleány* és Vaszary Jánosnak impresszionista korából való *Reggeli a szabadban* című üde hangulatú képét.

A múzeumot május 25-én országos ünnepély keretében nyitották meg. A megnyitó ünnepen a kultuszminister és a város polgármestere erőteljesen hangsúlyozták az új intézménynek az egész magyar nemzeti életre kiható kulturális jelentőségét. A fővárosi szakemberek a legnagyobb meglepetésüket fejezték ki a múzeum berendezése felett. Az első hetekben több ezer hazai és külföldi látogató tekintette meg a múzeumot és senki sem távozott el a nélkül, hogy ne csodálta volna a magyar nemzeti géniusz teremtő erejét.

Ecsedi István.

A százéves *Hernani*.

A romantikus dráma Victor Hugo *Hernani*jával fényes diadalt aratott 1830 február 25-én. Théophile Gautier találóan írja, hogy a romantikus nemzedék szemében *Hernani*-az volt, ami a XVII. században Corneille *Cidje*.¹ Ezt a gondolatot szép Hugo-tanulmányában Fernand Greggh úgy fogalmazta, hogy *Hernani* premiére-je a romantizmus *Cidjének* ragyogó győzelme.² Nem csoda, hogy még abban az esztendőben Victor Hugóhoz intézett szonettjében Sainte-Beuve így áradozik róla:

Nous sommes devant vous comme un roseau qui plie,
Votre souffle, en passant, pourrait nous renverser.

(Consolations.)

*

A XVII. és XVIII. század nagy tragikai költőinek, Corneille-nek, Racine-nak s Voltaire-nek a tekintélye sokkal erősebb még akkor is, hogysem szembe mertek volna szállni vele. A XVIII. század végén elburjánzanak az unalmas pseudo-klasszikus drámák. A klasszikus tábor vezéreibei: Jouy, Baour-Lormian, Népomucène-Lemercier a hagyomány letéteményesei.

A romantikusoknak még nem volt vezérük, de csakhamar feltűnik Lamartine, Vigny, Hugo, Sainte-Beuve. Beszívárog az idegen irodalom is. Kivált Shakespeare, Scott, Byron, Calderon munkáit kedvelik. A klasszikusok védekeznek és támadnak. Egy teljesen ismeretlen író, Saint-Chamans, *L'Antirromantique* című röpiratában (1818)

¹ Théophile Gautier: *L'histoire du romantisme*, 119. l.

² *Revue de Paris*, 1902., I. k. 581. l.

megkongatja a vészharangot.¹ De Cousin, Villemain, Guizot szabad-
elví előadásai varázserővel vonzzák a lelkeket. Megjelennek Thierry,
Guizot könyvei, Lamartine, Hugo költeményei. A klasszikusok tü-
relme mindinkább tünedezik.

A harcokban a sajtó is élénk részt vesz. A *La Muse Française*
ezt írja: «A harc a szívükben néha hinni akarók és azok közt támad,
kik csak eszükben és emlékezetükben hisznek, a képzelet területén
pedig megépített utakban bíznak.»²

A romantikusok malnára hajtják a vizet a Párizsban játszó
nagy angol színészek. Kemble, Macready, Kean, Miss Smithson
Shakespeare-alakításainak 1827-ben a párizsiak lelkesen tapsolnak.

Jelentős hatása volt a romantikus drámára a melodrámának. Ezt
a műfajt kivált 1800 táján mívelik sikerrel. Ma már Guilbert de
Pixérécourt, Caigniez-t, Cuvelier-t, Boirie-t, Ducange-ot, a melo-
dráma művelőit, elfeledték ugyan, de az irodalomtudomány figyeli
őket, kivált azért, mert hatottak a romantikus drámára a túlzott
kalandosság, gyakori színváltozás, ámító meglepetések mozzanatai-
val, a véletlen játékaival, egymásra nyomakodó színpadi fogásokkal,
borzalmas bűnök színrevitelével, last but not least: kelléktárukkal,
földalatti rejtekeikkel, titkos rugóikkal.³

Forr, erjed a romantikus költés. De a vizsgáló elmét ködképek
zavarják: mi a romanticizmus, mi a lényege, mi újat teremt? A kér-
dés elméleti tisztázására maga Hugo vállalkozik.

Elmefuttatásában (1824 júliusában) hangoztatja, a füleknek
meg kell hallaniok, hogy forradalom támadt a művészetekben.⁴
Az *Odes et ballades* 1826-i *Előszavában* a szabadság eszméjét hirdeti.
A következő év (1827) novemberében jelenik meg *Cromwell*-drámája
(1827). Híres *Előszavában* lelkesedve ír arról, milyen jogosult a gro-
teszk elem beiktatása a drámába; kárhoztatja a hármas egységet;
az ernyedtt szintelenségek ellenében a szív elevenebb rezdülését
kívánja. Az *Orientales*, a geniális szépségektől ragyogó költemény-
kötet (1829) *Előszava* is, éppen úgy, mint a *Cromwellé*, nagyobb sza-
badságot követel.

¹ L. Paul Albert: *La littérature française au dix-neuvième siècle*
c. könyvében (1883): *Classiques et romantiques* c. tanulmány. 27—38. l.

² 1824. febr. 27.

³ L. a Ferdinand Brunetière-szerkesztette *Victor Hugo* (*Leçons*
faites à l'École Normale Supérieure) c. könyv II. kötetében: P.
Martino: *Le drame romantique avant Hugo*, 1902., II. k. 63—95. l.

⁴ *A Littérature et philosophie mêlée*-ben, Hetzel és Quantin
kiadása, 97. l.

A romantikus merészség a klasszikusokat megharagítja. *Canon d'alarme*-jában (1829) Baour-Lormian megfújja a vészriadót: «A Hugo-k büntetlenül írnak verseket.»¹ De az ellentáborban zúgóldók moraja csak szítja Hugo alkotókedvét. Buzgón készül a döntő mérkőzésre: megírja *Hernanit*. A Théâtre Français deszkáit választja csata-terül.

*

Stendhal egyik levelében azt írja (1830 január 10-én), hogy Victor Hugo *Hernanija* «csatát okoz majd a Théâtre Français-ben.»² De apró csatározások voltak már az előadás előtt is. Hugo a cenzurat azzal vádolta, hogy *Hernaniról* híreket terjesztett.

A színészeknek is szokatlan volt a romantikus szerepvállalás, mert klasszikus szellemben nevelkedtek. Id. Dumas *Emlékirataiban* leírja, hogy *Hernani* próbáin a már 52 éves Mars kisasszony zsémbes, nyomottkedélyű volt; Hugo megfenyegette: másra bizza Doña Sol szerepét, végre ímmel-ámmal engedett.³

Február 25-én volt a nagyjelentőségű előadás. Mint a *Victor Hugo raconté par un témoin de sa vie*-ben olvassuk, felvonultak a «törzsfőnökök»: Théophile Gautier, Pétrus Borel s mások; hívásukra eljöttek Balzac, Berlioz, Jehan du Seigneur, Joseph Bouchardy, azzal a szilárd elhatározással, hogy Victor Hugo nyomán «a romanticizmus rögzös hegységébe» nyomulnak, hogy a szorosokat derekasan védjék a klasszikusok ellen.⁴ Barátai Hugóért a szenvedély lendületével rajongtak.

A perdöntő première-nek Théophile Gautier a koronatanuja. Feltűnést keltő vörös mellényben jelent meg. «Költeményeinket, könyveinket, cikkeinket, utazásainkat elfeledik majd, — írja — de vörös mellényünkre mindig visszaemlékeznek.»⁵ Leírja, hogy «*Hernani* bandáját» Gérard de Nerval toborozta Rioult festő műhelyében. A kis raj a hierro-jelszóra hallgatott. Az volt a hitük, hogy *Hernani* estéje a század legnagyobb eseménye lesz. A lelkesedés dagályba csapó hangján írja Gautier, hogy a Théâtre Français előtt nem Attila húnjai táboroztak, hanem «a jövő lovagjai, az eszme bajnokai, a szabad művészet védelmezői». Jelentős eseményül említi «a fiatal shake-

¹ Jules Marsan : *La Bataille romantique*, 1912., 180. l.

² U. itt. a 153. l. egyik jegyzetében.

³ Alexandre Dumas : *Mémoires*, Tome V, chap. CXXXII.

⁴ Idézza az egész Alfred Barbou *Victor Hugo*-jában, 89. l.

⁵ Théophile Gautier : *Histoire du romantisme*, a Bibliothèque Charpentier 1895. kiadásában : 90. l.

speare-i barbárok»-nak terembe özönlését. Haditerv szerint már kora délután megszállják. Hosszú órákon át türelmesen várják «Hernani ragyogó napja» felkelését. Végre felgyúlnak a lámpák, a terem lassanként megtelik. A vihar egy «enjambement» hallatára tör ki.¹ Ötödik Károly monológja Hugo híveit extázisba ragadja. Victor de Pavie magánkívül van.²

A romantikus dráma kápráztatón diadalmaskodik, a klasszikust gyászos kudarc éri.

*

A tragédia a XVI. század elején játszik Saragossában és Aachenben. Hőse Hernani, spanyol nagyúrból lett rabló. Hernani lángolva rajong Doña Solért, de ez öreg nagybátyjának, Don Ruy Gomez de Silvá-nak a menyasszonya. Szerelmes a király, Don Carlos is a ragyogó szépségű leányba. Erős küzdelem támad a három férfi között Doña Solért. Ez Hernaniért lángol. Hernani zarándokruhába öltözik, hogy láthassa. Résztvesz a Don Carlos ellen szőtt összeesküvésben. De kegyelemben részesül, a nemeslelkű király visszaadja rangját. De boldogsága derűje felé a végzet felhője komorlik. Ünneplés ígéretet tett Ruy Gomeznek: mikor ez az első jelet megadja, ő (Hernani) véget vet életének; átnyújtja kürtjét az aggnak. Mikor Hernani és Doña Sol nászukat ülik, a végzet gyászos komorságával bűg fel a halálba kergető kúrthang. Túlszigázott jelenetben Doña Sol s Hernani méreggel oltják ki életüket.

*

Ez a változatos, eleven mozgalmasságú szerelmi történet mintaszerű példája a romantikus tárgyszövéseknek. Messze estünk a klasszikus dráma egyvonalúságától. Magva: három férfi szerelme egy leány iránt.

Hugo nem veti meg azokat a mozzanatok, melyeket nagyrészt a melodráma kedveltet meg vele. Don Carlos titkos ajtón jut be

¹ Th. Gautier id. m.-ban: 90—113. l. — Gautier nem egyszer szól még a *perruquinisme* ellen vívott harcról, a nagy première-ről, így mikor Célestin Nanteuil-ről vagy Philothé O'Neddyről, «Hernani ragyogó rajá»-nak oszlopos embereiről emlékszik, vagy amikor Devéria festőről ír, ki minden harcban résztvett (U. itt: 59., 67., 220. l.)

² Raymond Escholier: *La vie glorieuse de Victor Hugo*, 1928, 166. l.

Doña Sol szobájába, a dueña, Doña Josepha szekrényben rejti el (I. felv., 1. sz.), a hős zarándokruhában alakoskodik. Ruy Gomez-fali areképén rugót nyom meg, az kétfelé nyílik, rejtekhely tárul fel, ide bújtatja Hernanit (III. felv., 6. sz.). Hasonló fogást használ a negyedik felvonásban: Carlos éjtszaka az összeesküvők elől Nagy Károly kriptájába zárkózik (3. sz.), az ötödikben melodramai a titokzatos fekete dominó feltűnése (1. sz.) s a halált követelő kúrthang felharsanása (3. sz.). Kedveli a romantikus költés kelléktárából jól ismert párbaj mozzanatát is: az első felvonásban Don Carlos és Hernani kardot rántanak Doña Solért (2. sz.). A titokzatos éjtszaka háromszor is szerepel: a kaland, az összeesküvés és a fekete dominó feltűntekor.

A tragédia bővelkedik festői, eleven és hatásos jelenetekben. Kívált meglepetésekre törekszik. Alig akad szokatlanabb tableau, mint az éjtszaka hazatérő öreg nagybácsi-vőlegény, ki menyasszony-unokahúga szobájában nem is egy fiatalembert talál (I. felv., 2. sz.). Szokatlanságával hat az erkély alatt lesekedő király, ki kihallgatja a másikat hívó biztatást (II. felv., 1. sz.). Ilyen a bandita Hernaninak jóhiszemű indulása s a titokleső koronás fő szembekerülése (II. felv., 2. sz.). Megkapó jelenet Doña Solnak tündöklő menyasszonyi ruhában való bevonulása, a zarándok dermedt riadása (III. felv., 3. sz.). Mozgalmas az önmagát leleplező zarándok biztatása a szolgálkhoz, hogy fogják el (III. felv., 4. sz.). Eleven Doña Sol törkirántása az ékszerdobozból (III. felv. 5. sz.), a bűvöletben egymás karjai közé omló szerelmesek meglepése (III. felv., 5. sz.), Don Carlosnak fegyveres kísérők között való méltóságos bevonulása (III. felv., 6. sz.), Doña Sollal való kivonulása, rang szerint kettősrendekben induló uraktól követve (III. felv., 7. sz.). Borzongató a tőreiket az aacheni sírokon köszörülő összeesküvőket meglepni akaró Don Carlos jelenete (IV. felv., 1. sz.), a zord marconaságú összeesküvők elhelyezkedése, sorshúzása, imája, szentenciája, komor esküje (IV. felv., 3. sz.), ünnepi a császárválasztás jelentése (IV. felv., 4. sz.), Hernani származása titkának feltárása s V. Károly (Don Carlos) nagylelkűsége (IV. felv., 6. sz.), Ruy Gomez ádáz bosszúja s a mérgezés idegszagató rémsége az ötödik felvonásban. Victor Hugo maga is érezte, hogy a szörnyűségek halmozása csak árthat. Mint a Glachant-testvérek kézirat tanulmánya igazolja, a költő igen sok «romantikus szörnyűség»-et húzott keresztül *Hernani* ötödik felvonásában.¹

¹ Paul et Victor Glachant: *Essai critique sur le théâtre de Victor Hugo*, 1902. I. k. 256. 1.

A klasszikus dráma számítva kimért s ízléssel kimódolt jeleneteivel szemközt a megáradt képzelet kissé szabados útját követő merészség a ragyogással ámitó vagy zordsággal rémitő jelenetek egymásutánjában nem egyszer találta meg az ötletes kapcsolatot. Mikor Doña Sol az erőszakos Don Carlos ellen, mintegy belső sugalomra, Hernanit hívja, ez csakugyan előtöppan (II. felv., 3. és 4. sz.). Mikor az összeesküvők nagy jelenetében Don Ruy Gomez felemeli kardját, hogy erre esküdjenek, távoli ágyú dörgése morajlik, a kripta ajtaja félig kinyílik, Don Carlos a küszöbre lép s merev mozdulatlan-ságba dermed (IV. felv., 3. és 4. sz.).

Értett Victor Hugo ahhoz is, hogy csattanókkal zárja felvonásait. Mikor Don Carlos azzal menti Hernanit Ruy Gomez előtt, hogy az ő kíséretéhez tartozik, ez a kíséret szóhoz fűzi nagy felvonásrekesztő monológját. Az édes andalgásba merült szerelmeseket a hegylakó riasztó híradása választja el (II. felv. vége).

*

Hernani jellemén mindig mutatkozik valami törés. Merészsége éppen úgy megtorpan, mint bosszúja és szerelme. Jelleme az elképze-lésben Corneille-szerűen klasszikus, de a kivitelben lélektani hibák teszik valószínűtlenné.

Paul Stapfert Hugo fogyatékos lélektana a primitív költőkre emlékezteti.¹ Valóban, Hernani alakja sem vall mélyebb pszichológiára. Nem értjük, hogyan támadt Doña Sol iránt való szerelme, hogyan ismerkedtek meg egymással s mint fejlődött érzésük. Az is csak kiderül, mint lett bandita. Ez bizonyára nem drámai módja a jellemalakításnak. Hugót Hernani rajzában az ellentét mozzanata sugalmazza: meg akarja mutatni, hogy a bandita-szívben is lakhatik nemes érzés.

Általán szokás Hugo drámái lélektani fogyatékoságát felhánytorgatni. Hol e hiba forrása? Kivált két mozzanatra utalunk.

Az egyik Hugo nagy kedvtelése az ellentétekben. Ez mutatkozik már a szerkesztésben is, így a sötétben ólálkodó összeesküvők, a halálatörők tanakodását a császárrá választás életkedvet ébresztő színe váltja fel, az ifjú házások túlárado boldogságának jelenetét a halálé. Tervszerű ez a mozzanat a jellemek alakításában is: a hara-

¹ Paul Stapfer: *Victor Hugo et la grande poésie satirique*, 1901., 59—60. l.

miában királyi szívet, a királyban becsületölőt, az arisztokrata hölgyben a hajsztolt outlaw iránt való lángolást, az aggban fiatalos érzést akart rajzolni. Az ilyen ellentétek már az elgondolásban is mesterkéltek, a kivitelben pedig lélektani képtelenségek.

A másik mozzanat: a líra. Hugo elsősorban és kiváltkép lírikus. A líra a drámában legtöbbször elmosza a körvonalakat. De ha nem drámai vonatkozásban, hanem önmagukban tekintjük *Hernani* jeleneteit, megkapó szépségek tárulnak elénk. *Hernani* és Doña Sol beszélgetéséből a legmelegebb szerelmi líra üdesége árad. Milyen közvetlen varázssal ecseteli *Hernani* erdei életének hajsztás zordonságát Doña Sol előtt (I. felv., 2. sz.)! Milyen lírai lobogással csap fel a bosszú lángja *Hernani* nagy monológjában (I. felv., 4. sz.)! A szerelmi líra bája mosolyog a bizalmas kettes meghitt jelenetéből (II. felv., 4. sz.) De Don Carlos és Don Ruy Gomez is nem egyszer olyan hévvel vall Solnak, mintha *Hernanit*, Hugót hallanók.

Már a *Revue des Deux Mondes* szigorú kritikusa, Gustave Planche, írja 1837-ben: «Victor Hugo a drámához, mint a regényhez is, az óda útján jutott.»¹ Planche élesen látja, hogy Hugo *Hernani*-ban, *Marion de Lorme*-ban és *Le roi s'amuse*-ben lírai mozzanatokat fejleszt s kárhoztatja az érzelmi elem túltengését.² J. Carrara úgy látja, hogy Hugo összes drámái közül *Hernani* mutatja a legerősebb érzelmi hullámozást, «a romantikus dráma őserdejé»-nek tekinti.³ Dupuy úgy érzi, hogy a líraiság «részegítő illata» árad *Hernani*ból.⁴ Brunetière azt fejtegeti, hogy Triboulet, *Hernani* és Gil Blas ajkán keresztül maga Hugo szól.⁵ Más helyen szellemes tömörséggel *Hernanit* így jellemzi: «*Hernani* csak szerelmi duo.»⁶ Georges Pellissier szerint Hugo a lélektant «pompás érzelmi retorikával» helyettesíti.⁷ A két Glachant megállapítja, hogy a bővítésre való törekvés, az «invention

¹ Gustave Planche: *Portraits littéraires* II. k.-ben -: *De l'état du théâtre en France*, 1837, 230. l.

² U. itt, 232. l.

³ J. Carrara: *Heures intellectuelles*, 1894, a Hugóra von. méltatást 1885-ben írta, 184. l.

⁴ V. H. 159—160. l.

⁵ Ferdinand Brunetière: *Les époques du théâtre français*, 1901, 353. l.

⁶ A F. Brunetière-szerkesztette *Victor Hugo* II. k.-nek *Post-Scriptum*ában, 374. l.

⁷ Georges Pellissier: *Le mouvement littéraire au dix-neuvième siècle*, 1905, 187. l.

verbale» erős volt Hugóban, így Hernani nagy monológja eredetileg tizsoros, majd a kézirat margóján megduzzad.¹

*

Hernani a maga korában két nemzedék ügye volt: a klaszszikus támadóké s a romantikus lelkesedőké. De *Hernani* a romantizmus alkonya után sem merült feledésbe, mint a romantikus költészet annyi alkotása, mert belőle költői varázs fuvalma száll s érzelmek zenéje esendül.

Elek Oszkár.

¹ Id. m. I. 6. 231. l.

IRODALOM.

A modern magyar irodalom.

Várkonyi Nándor: *A modern magyar irodalom.* N 8° 466 I. Pécs, Danubia kiadása, é. n. (1929).

Nehéz feladatra vállalkozott e könyv szerzője: pragmatikus fejlődéstörténetet s összefogó képet akart nyújtani a modern magyar irodalomról. Feladata megoldásán eredményeinél nagyobb szeretettel és elmélyedéssel dolgozott, s ő is inkább csak anyagot hordott össze és szempontokat villantott fel az évtizedek mulva, a történeti távlatból elkövetkező synthesis számára.

Munkájának egyik vezető törekvéseül előszavában azt jelöli meg a szerző, hogy az irodalmunkat tárgyaló művek szokott irányától eltérően «bizonyos állandósággal az irodalom korszerűségét igyekszik kidomborítani». Ezt, ha nem is a szerző szellemtörténeti módszerével, de már előtte is megtette Beöthy Zsolt, de különösen Riedl Frigyes is. Az azonban tagadhatatlan, hogy kevés irodalomtörténeti munkában találoztunk még ennyire határozott törekvéssel arra, hogy mennél aprólékosabban tárja fel az író azokat a kapcsolatokat, melyek költői művek és koruk között megállapíthatók.

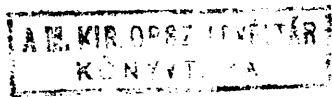
Azt írja továbbá előszavában a szerző, hogy nem csupán a bemutatás és ismertetés a célja, hanem a magyarázat s — amennyiben élő irodalomról van szó— a bírálat is. Azt hisszük, e kor irodalmának történetírója még inkább csak bemutathat és ismertethet, mint magyarázhat, mert hiszen még működésben levő tényezőknek, még hatásukban levő erőknél az eredményeit legfeljebb csak magyarázhatjuk. Várkonyi könyve is egyre többet veszít módszerbeli biztosságából, amint egyre jobban közeledik korunkhoz, tárgyalása itt mindinkább pusztá leltározássá válik s egyre reménytelenebb távolságra sodródik minden magyarázatnak és bírálatnak még a lehetőségétől is. Ezzel együtt jár az is, hogy amint közeledik napjaink irodalmához, beosztása egyre merevebb skatulyázássá lesz.

Talán legnagyobb fogyatkozása éppen annak a bírálatnak hiánya, melyet egyik fő törekvése gyanánt említ. Egyforma komolyságú s egyformán pedáns méltatás alá von kicsit és nagyot,

jelentékenyt és jelentéktelent. Egyes jelesebb írókról szépen sikerült finoman árnyékolni, jól elemző, a művészi alkotás rejtett folyamatai iránt érzékeny fogékonyságról tanuskodó arcképeket nyújt, de viszont gyakran kételyt ébresztenek értékelésének megbízhatósága felől azok az elemzéseik, melyekkel jelentéktelen írókat beható méltatásban részesít, olyan írókat, kik ehhez nem eléggé súlyosak. Közepes vagy még kisebb fajsúlyú írókról olyan phraseológiával szól, amelyet világirodalmi remeknek fejtegetésében szoktunk meg. Ezek az irreális túlzásokba tévedő részletek a tárgy jelentéktelenségének s a tárgyalás tudományos igényességének ellentétével sokszor szinte parodisztikusan hatnak.

Munkájának első, 1900-ig terjedő részében, melynek íróira nézve az értékelés már bizonyos mértékig kialakult, ritkábban találkozunk ilyen meglepő értékelésekkel. Annál sűrűbben hökkentenek meg ilyesmik a második s az elszakított területek irodalmát tárgyaló harmadik részben. Így pl. a fiatalon elhalt és semmiféle feltűnőbb művészi adományokat nem mutató Török Gyula méltatása csupa túlzás. Egyebek közt ezt írja róla: «*A zöldköves gyűrűben* talál önmagára s viszi a magyar regényt addig talán el nem ért magasságba. Szinte úgy áll előttünk, mint a regényművészet problémájának megoldása . . . Beteljesedett és magasrendű művészet Török Gyula műve.» Vagy nem hökkent-e meg, ha Laczkó Gézaról ezt olvassuk: «Írói egyéniségének egyik legfelölőbb vonásakép a Flauberti impassibilitást valósította meg az európai irodalomban talán páratlan tökéletességgel . . . *A Német maszlag, török áfium* a jelenszerű tárgyszemlélet mesterműve . . . s benne valóban sikerült visszateremtenie (!) a XVII. századot.» Teljesen elképesztő túlzás az is, amit P. Ábrahám Ernőről ír: «A befejezett alkotás művésze . . . Robusztus és kevésbeszédű magyar, telve az élet ős képeivel, primitív tökéletességű, cicomátlan költészettel s az igazságnak szinte oly közvetlen ismeretével, mintha magának a természetnek, a teremtésnek részese volna.» Túlzott az a jelentőség is, amelyet Ábrahám drámáinak tulajdonít s azt írja ezekről a teljességgel drámaiatlan munkákról: «A színpadi kompozíció . . . minden művében tökéletes.» A vér is megfagy bennünk: hisz mi fel nem ismert lángelmék közt járunk-kelünk.

Hogyan fogadhatjuk el annak értékeléseit, akit ilyen vaskos tévedéseken kapunk rajta, melyeknek jóhiszeműségét természetesen egyáltalán nem akarjuk kétségbevonni? Általán könnyen bánik a «tökéletes», «páratlan», valaminek «mintaképe» stb. túlzó kifejezésekkel, úgy hogy sokszor az az érzésünk, hogy inkább protegálja, mint

ismerteti az író. Nagy Lajosról ezt írja: «*Vadember* című regénye a realista tárgyilagosság keresztülvitelében szinte páratlan.» Megfeledkezünk arról, hogy Laczkó Gézát is páratlannak mondotta a szerző ugyanebben az írói érényben, s vágyva-vágyunk pótolni azt a vétkes mulasztást, melyet Nagy Lajossal s magunkkal szemben elkövettünk.

Az értékelésnek ez a megbízhatatlansága sok egyenetlenséget és méltánytalanságot von maga után. Méltatásaiban kiegyenlítetlenségek s ellenmondások bőven akadnak. Vargha Gyulával szemben igazságtalanság, hogy az időben utána következő Babitscsal úgy rokonítja, mintha ő állott volna Babits hatása alatt: «Stílusában megmegzendülnek Vörösmarty ünnepélyes hangjai, Arany melancholikus ritmusai vagy a Babitsra ütő forma-alakítás.» Szóval Babits az elsődleges, Vargha csak másodlagos jelenség forma-alakítás tekintetében. Eötvös Károlyról kevesebbet ír, mint pl. Finta Sándorról, ami legalább is méltánytalanság. Ellenben túlzott elismeréssel szól Erdős Renée «elbeszélő művészeté»-ről, holott ez inkább mesterség, s «hiánytalanul írói mű»-nek mondja *Borsó hercegnőjét* és *Nagy sikolyát* s ez utóbbinak «komoly és tiszta felfogását» emeli ki, ami pedig nem valami nagyon árad belőle. Szomorú Dezsőről egyszerűen kijelenti, hogy «bizonyára kitűnő író» — ami nem is olyan bizonyos. Minél inkább közeledik napjaink irodalmához, annál kevésbé bizonyul megbízható kalauznak, de különösen nem az a megszállt területek irodalmának ismertetésében.

Általán szinte túlbuzgó igyekezettel iparkodik mindenkit bevonni tárgyalásába. Még a szakemberek előtt is teljességgel ismeretlen nevek egész tömegét olvassuk felsorolásaiban, sokszor olyan csoportokba osztva be, ahol vagy semmi vagy nagyon kevés keresnivalójuk van. Egyik fejezetének címe: *A kor elbeszélői*. A cím némileg félrevezető, mert voltaképp azt jelenti, hogy ezek a kornak igazi, repraesentans elbeszélői, holott a jelentéktlenebb írókat tárgyalja ebben a fejezetben, kiket minden értékbeli megkülönböztetés nélkül sorol fel. Ide osztja be egyebek közt Koroda Pált, kinek csak két jelentéktelen elbeszélését tudja megemlíteni, s Szabó Endrét, kinek helye szintén inkább a költők közt volna. Egy másik fejezetében szintén az Elbeszélők közt találjuk pl. Mezey Sándort, kinek három művét sorolja fel a szerző s egy sincs köztük elbeszélő, Papp Andort, kinek két kötetét említi, de mindegyik verses kötet. Schöpflin Aladárt mint szépíróként kellene tárgyalnia, e helyett mint kritikust méltatja. Úgy látszik, a szerző törekvése az volt, hogy cédulái közül egy se menjen veszendőbe. Viszont megfeledkezik Dóczy Lajosról.

(Dóczy Jenő ellenben szerepel — mint elbeszélő), s mikor százzámra halmozza az ismeretlen neveket, még csak név szerint sem említi az érdekes Tardos-Krenner Viktort s a termékeny és elmés Maróthy Jenőt.

A szerző felfogásának mintegy magva, központi gondolata az, hogy egész modern irodalmunk, melynek kezdőpontjául 1882-t, Arany János halálának évét veszi, a hanyatlásnak az irodalma. Ennek érdekében kiindulásában mintegy sötétebbre stilizálja még Deák Ferenc joviális alakját is, pesszimiztábnak rajzolja a nemzet jövőjével szemben, mint amilyen gyanánt a köztudatban él, komor, tépett keblű sphynxnek, ki «oly balsejtelmekkel ment sírjába, miket nem közölt senkivel». Az író teljesen azonosítja magát a divatos felfogással, mely a kiegyezés korát mindenáron bűnös, szerencsétlen, vészthozó kornak akarja feltüntetni. Ha megnyertük volna a világháborút, ez senkinek se jutott volna eszébe. A kiegyezés korának kétségtelenül voltak nagy ellentétei s vészesekké fejlődhető összeütközései, de az is kétségtelen, hogy sohasem remélt fölvirágzást hozott magával és a nemzet erejét is növelte. Még csak jóhiszeműnek se mondhatjuk azt a vádat, mely ennek a kornak s bűneinknek tulajdonítja nemzetünk katasztrófáját, melybe pedig a németek rántottak magukkal.

E felé a célzatos megvilágítás felé fordul el szerzőnkél Ady méltatása is. Jelentőségének egyik főbb mozzanatát abban emeli ki, hogy előre látta a katasztrófát. Költészete «kitágul egy nép agóniájává», «egy tragédia látnoka volt s a bukás pillanatában elhallgatott», «a magyar agónia tanulságait lendítette át korszerű eszmei tartalmából». Ez az egyébként defaitista felfogás, mely nemzetünkről mint halotról beszél s mely Ady vátesz-szerepének igazolása érdekében célzatosan színezi a pártviszonyokat s politikai helyzetet is, egyáltalán nem meggyőző. Ady szociális megrázkódtatást, társadalmi és gazdasági téren bekövetkező felfordulást várt, de nem azt a nemzeti katasztrófát, mely ránk szakadt. Ady próféta-szerepének érdekében teljesen egyoldalú lesz az a kép is, melyet a szerző róla fest. Nem szól erkölcsi és ízlésbeli fogyatkozásairól s így tagadhatatlanul forrás, szép éloge-a egyáltalán nem meggyőző.

Általában a szerzőnek az egyes írókról nyújtott képei sok tekintetben eszméltetők és megvilágítók, de teljességre ritkán jutnak, hézagosak maradnak. Szegényes és hézagos pl. Kozma Andor és Vargha Gyula jellemzése. Az utóbbiról egyebek közt azt írja, hogy nem próféta, «nem tudja — mint Ady — a korbácsot kezebe venni.» Ez nagyobb dicsérete Vargha Gyulának, mint amilyenül a

szerző szánta. Vajda Jánosnak egyébként szép méltatásában is megvilágítatlan marad egy nagyon fontos tényező: a természet hatása lelkére és költészetére. Szerencsétlen gondolata Baksayra vonatkozólag, hogy benne a parasztot látja: «Baksayban az alföldi (nem is alföldi, hanem dunántúli volt) paraszttá lett íróvá», s erre még rá is dupláz: «Baksay valóban magyar paraszttá, aki pappá nőtt.» Erőltetett az export-drámáirók leszámaztatása Herczeg Ferenc szalón-vígjátékaiból. Ezt mind a két részről igen erőteljesen utasítanák vissza. Nem tehetjük magunkévá a szerzőnek azt a megállapítását sem, hogy «a tablókban való ábrázolás» jelenti Herczeg «képeletfejlődésének csúcspontját». Ez senkinél sem jelent csúcspontot s különösen nem jelent olyan írónál, mint Herczeg. A *Bizánc* nem a millennium idejéből való, mint a szerző írja, s ennek hangsúlyozása lényeges, mert «a nemzeti élet jelenségeiben a baljóslatú ihletet nem a millennium idején, melynek ünneplő magyarságáról a szerzőnek nincs valami jó véleménye, hanem már csak akkor találja meg a költő, mikor a romboló erők szembetűnőbbekké váltak. Apróbb tárgyi tévedések szinte elkerülhetetlenek ilyen terjedelmes munkákban; felsorolásuk fölöslegesen nyujtaná ez ismertetést.

Sajátságosan egyenetlen a szerző előadásmódja. Amilyen választékos és színes egyes helyeken stílusa, annyira keresett, homályos és körmönfont sokszor. Egymást érik az ilyen kifejezések: «esztétikai ízlés-struktúra», «fiktív probléma-halmazát igyekszik életteljessé applikálni össze» (237. l.), «darabtípusok kaptafájára patkolja ötleteit» (289.), (Szabó Dezső) mondanivalóit «nagy lapokban fölvetett plakátsíkokba higitja föl» (334). Egyes kifejezéseket szeret a közhasználattól minden különösebb indok nélkül eltérően használni, pl. az eredmény *egyhamar* bekövetkezett (csakhamar h., több ízben). Szereti ezt a kifejezést: *talponálló* («íróilag talponálló mű», «talponálló igaz mesék»), pedig a magyar sarkára áll s talpra esik. Egyes kifejezései szinte komikusan hatnak, pl. Gárdonyi stílusa «gyakran a túlzásig takarékos, szinte *modorosan asztmás*» (88), «a fokos, a malomalja *iránszagú népe*» (190), «szülőapa» (234). (Krúdy — Szindbad) «állomásait *kifacsart női szívek* jelzik» (298). (a magyarság) «földbegyűrt nép» (330.). Nem tarthatjuk szerencsésnek az efféle fogalmazásokat sem: Jókai érzékies költő a nővel szemben (63.), «Arany *lúrává öregedett* lantja» (97. Fiatalabb az epikus, mint a lírikus?), Vajdát «meggátolta abban, hogy Byron magyar öccsévé váljék» (124), (Móricz Zsigmond) «mint *parasztból jött ember*» (216.) S végül, magyar irodalomtörténeti munkában

visszatetsző a fölöslegesen használt temérdek idegen szó, főként az ilyen, alakjukkal is bosszantó torz formák, mint «alkotókat tudnak szeligálni soraikból» (406).

Az életrajzi részekben, melyeket Szabó István írt, sok kisebb-nagyobb tárgyi tévedés van; könyvészete nagyon rendszertelen és megbízhatatlan. Figyelmen kívül hagy könyveket s terjedelmesebb, komoly méltatásokat akkor, mikor viszont egészen jelentéktelen könyvismertetések is fölvesz. E pontatlanság jellemzésére legyen elég annyinak megemlítése, hogy Justh Zsigmondnál megfélekedzik Szinnyei Ferenc tanulmányáról, Vértesi Arnoldnál Császár Elemér terjedelmes emlékbeszédéről, Szász Károlynál Novák Sándor könyvéről, Baksaynál Kéky Lajoséról, Kozma Andornál Gagyhy Dénes dolgozatáról, Bartók Lajosnál Loósz Istvánéről, Endrődi Sándornál Szabó Richardéról, Szaboleskánál Oláh Gábor s Papp Ferenc írói areképéről stb.

Az egyébként szép kiállítású könyvben tömérdek sajtóhiba hemzseg, közülök egyesek valósággal komikusan hatnak. Így pl.: Lévay József szül. 1925, megh. 1918; Reviczky szül. 1885, megh. 1889; Pakocs Károly szül. 1932. Ilyesmik javítására feltétlenül nagyobb gondot kellett volna fordítani.

Azt a feladatot, melyre vállalkozott, nem oldja meg a könyv; de kétségtelenül nagy anyagot hordott össze, sok értékes szempontot és finom elemzést nyújt s a fejlődésnek sok mozzanatára világít rá annak, aki nagyobb sikerrel indulhat majd neki ő utána a közös feladatnak. Fogyatközásainak legnagyobb része sajtóságosan nem a szegénységből, hanem anyagának s mondanivalóinak bőségéből fakad. Nem látjuk az erdőt a fáktól s könyvének olvasása közben gyakran visszhangzik lelkünkben Kazinczy mondása: Tűzbe felét! Riedl Frigyes szellemének van ajánlva a könyv s szerzője az elköltözött mesterhez méltó tanítványul mutatkozik sok mindenben: tárgyának odaadó szeretetében, ízlésének eklekticizmusában, vizsgálódásának gyakran elmélyedő rendszerességében s előadásának választékosságára irányuló törekvésében. Ha megtanul fegyvereivel kissé fegyelmezettebben s erejével takarékosabban bánni, érdemes munkát fog végezni.

Kéky Lajos.

A quattrocento toscanai szobrászata.

Ybl Ervin : *Toscana szobrászata a quattrocentóban*. Művészeti Könyvtár, Budapest, Lampel R. 1930. 8°, két kötet, 543 l, 236 képpel.

Hét évvel ezelőtt, 1923-ban Ybl könyvet írt az itáliai gótikus szobrászatról, amely a Művészeti Könyvtár sorozatában jelent meg, *Az olasz szobrászat három százada* című összefoglaló mű első kötete-ként. A könyv, amely áttekinthető és vonzó formában ismertette Itália művészetének egyik mostoha elbánásban részesült, dicsőséges fejezetét, tudományos körökben épp úgy, mint a nagyközönség előtt megérdemelt sikert aratott. A szerző szerencsés tapintattal találta el a hangot, melyen mindkét fórum érdeklődését leköthette : a tudományt néhány értékes új megállapítással szolgálta, ezeket a felfedezéseit pedig a több évszázadra terjedő korszak összefoglalásában rejtette el, amely összefoglalás legjobb értelemben a nagyközönségnek szól. Így hát sokan akadtak, akik a folytatást várták s a szerzőnek pár évvel ezelőtt megjelent, Donatellóval foglalkozó monográfiája mutatta is, hogy Ybl nem lett hűtlenné az olasz szobrászat történetének kutatásához.

A trecento után a quattrocento feldolgozása következett volna, de a szerző munkaközben bizonyára rájött arra, hogy műve az eredetileg felvázolt keretekben nem teljesítheti hivatását. Az olaszországi gótikus szobrászat története elér egy kötetben. Emlékanyaga, ha jelentős is, számszerint nem gazdag. Giovanni Pisanónak, a fő mesternek, hiteles műveit úgyszólván újjainkon el lehet számolni. A kapcsolatok és különbségek jellegzetesek, azonnal felismerhetők. A városok szerint csoportosuló helyi iskolák száma kevés s közülök a pisai magasan kiemelkedik. Ezzel szemben a quattrocento szobrászata minden szempontból gazdagodást, decentralizációt, bonyolódást jelent. Az emléktanyag óriási méretei miatt szinte áttekinthetetlen, az egyes mesterek között, ami az egymásra való hatást illeti, rendkívül sok szál fűződik. A helyi iskolák száma megtízszereződik, s ha közöttük a firenzei vezetőszerpepet játszik is, megtörténik, hogy sienai vagy bolognai művész (pl. Quercia vagy Niccolò dell'Arca) nagy hatással van korára. Az anyag differenciált volta lehetetlenné tesz oly összefoglalást, amely tudományos mértékre igényt tart. Ybl jól tette, hogy nem maradt hű tervéhez, feloldotta az anyagot s ezúttal megelégedett a toscanai XV. századi szobrászat tárgyalásával. Műve így is tekintélyes arányúvá dagadt, két

kötetté bővült, pedig a szerzőt bőbeszédűséggel igazán nem lehet vádolni.

A toscanai quattrocento-szobrászat egyike a művészettörténet legizgatóbb fejezeteinek. A görög művészet virágzása óta nincs korszak, amely ennyire egyetemes jelentőségű és ennyire nemzeti lenne. Nemzeti a probléma beállításában és megfogalmazásában, ahogyan az olasz lélek számára mindig idegen gótikát sajátos céljai érdekében lassan és következetesen átalakítja, ellentétben az északibb nemzetekkel, amelyek a barokkos késő-gótika farsangi mómora után alig eszmélnek rá a renaissance-stílus jelentőségére. Egyetemes a quattrocento-szobrászat abban, amit alkotott, mert eredményei nemcsak az olaszoknak szólnak, hanem mindenkinek, a problémák megoldásai nem korlátozódnak az olasz félszigetre, hanem mindenütt egyformán érvényesek. A gótikus stílust ez a művészet döntötte meg és tüntette el a földről, s a fejlődés kérlelhetetlensége úgy hozta magával, hogy ebből a művészetből sarjadt ki egy újabb világ-szemléletnek, a barokknak mindenkinél hatalmasabb hirdetője, Michelangelo.

Ybl Ervin nyitott szemmel vizsgálódva vezeti végig az olvasót a pompázó száz esztendő történetén. gótikus szobrászat nagy erőpróbái után átmenetileg szélsendő uralkodik az itáliai félszigeten. A szélsendő alatt sok erő és energia raktározódik fel, s amikor az első jelentősebb egyéniség, Nanni di Banco megjelenik a porondon, már a környezet változása is előkészíti az új művészet talaját. Nem a gótika szigorú szellemű, személytelen dómműhelyei állnak a szobrászok mögött, hanem az öntudatra ébredő, hatalomra került városi polgárság s a nagy maecénások sorát büszke és gazdag céhek tarkítják. A dómműhelyek azonban nem tűnnek el, munkájuk, ha lehet, még fokozódik, de már egymással versengő neves művészeket foglalkoztatnak, akiket semmiképp sem lehet az előző századok egyszándékú névtelenjeihez hasonlítani. A másik változás abban rejlik, hogy az olasz művészet elveszti külföldi kapcsolatait, nincs immár köze a francia művészethez, amelynek a nagy Giovanni Pisano sokat köszönhetett. Nanni di Banco dadogó nyelven s nem mindig egyenletes erővel megszólaltatott stílusa az antik művészethez, a császárkori Róma plasztikai emlékeihez fordul, épp úgy mint évszázadokkal előbb az olasz szobrászat atyja, Nicola Pisano fordult. Míg Nicola stílusa rövid életű intermezzo maradt, Nanni di Banco korának vágyát fejezte ki az antik formaeszményhez való közeledésével. A quattrocento-szobrászat első félénk kísérletei a

római arenásokban és szarkofágokban kerestek őst és igazolást. Ezt a hajlandóságot egyformán mutatják a XV. század három hősenek, Querciának, Ghibertinek és Donatellónak művei.

Az antik művészet hatása azonban nem oly nagy, mint a renaissance első nagy méltatója, Burekhardt gondolta, ki az olasz *rinascimento* fellángolását a görög-római művészet másodvirágzásának nézte. Vele szemben a francia Louis Courajod az ellenkező végletbe esett, mikor a XV. század olasz művészetét (különösen festészetét) a burgundi, franko-flamand miniatűr-festésből vezette le. Egyiküknek sincs igaza, s hogy mennyire nincs, éppen a szobrászat története bizonyítja fényesen. Querciának valóban vannak kapcsolatai a burgund szobrászattal, a méltatlanul keveset emlegetett, hallatlan erejű Claus Sluterrel, de művészetében antik emlékek ösztönzései is föllelhetők. Ghibertinek és Donatellónak pályájuk kezdetén csak a gótikához van közük, később itt-ott római minták is felbukkannak, mint halvány ködképek. A gótikából a renaissance-ba való átmenet fokról-fokra, szinte észrevétlenül következik be, s Ybl teljes joggal mutat rá arra, hogy a quattrocento nagy olasz szobrászai nem annyira a római művészetnek, mint saját tehetségüknek köszönhetik hatalmas ívű fejlődésüket. A római művészet csak mankó volt számukra, amelyet sutba dobtak, amint saját lábukon meg tudtak állni.

A toscanai quattrocento-szobrászat kezdetének két legérdekesebb alakjával, Querciával és Ghibertivel kitűnően sikerült fejezetek foglalkoznak. Nehéz nagyobb ellentétet elképzelni, mint amely ezt a két rendkívül markáns művészt elválasztja egymástól. Quercia vad energiájú, nyugtalan, szinte lázas szellemű szobrász, akinek úgyszólván semmi köze az olasz lélekre oly jellemző kikerekített, formailag befejezett előadási módhoz. Michelangelo művein többen már megfigyelték, hogy a figurák szenvedélyes magatartása nincs tárgyi kapcsolatban az ábrázoltakkal, nem Jónás vagy Dániel próféta lelkivilága az, amely ily izgatott formában ölt testet, hanem a michelangelói művészeté. Ugyanez áll Querciaira is. Meg kell nézni egyik főművét, a lucai Trenta-oltárt, szentjeinek örvénylő ruhadőzését, s érthetővé válik, hogy ennek a heroikus művésznek miért nem voltak a maga idejében sikerei. Több emberöltőnek kellett elmúlnia, míg akadt egy művész, aki elég merész volt ahhoz, hogy ott folytassa, ahol Quercia elhagyta. Michelangelo volt ez, s amikor a quattrocento szobrászain Ybl seregszemlét tart, joggal hivatkozik Quercia «geniális időelőttiségére», amelynek a későbbi fejlődésben nagy szerepe volt.

Querciával szemben Ghiberti lány és passzív szobrász. Az Orsanmichele nagy álló szentjeit szelíd redőkbe burkolja. A két nagy bronzkapu, különösen a Porta del Paradiso szokatlan, szinte példátlan engedményeket tesz a festőiségnek, amiért sok kifogás is érte, főképp a tiszta szobrászi stílusért lelkesedő Hildebrand-követők részéről. Ghiberti, aki a középkor vallásos-absztrakt relief-stílusa után újraalkotta a dombormű fogalmát, széles elbeszélő kedvű mester, aki sokalakos kompozícióihoz a korbeli festőművészetben talált ösztönzéseket. Ybl kifejező szóval nevezi műveit bronztájképeknek s rámutat arra, hogy a valószerű ábrázolás és a festői távlat érvényesülése szempontjából mily sokat jelentettek művei.

A mű legterjedelmesebb fejezete Donatellóval foglalkozik. Művészetének négy hatalmas szakáról, szándékairól és értékeiről kimerítő képet ad. Donatello a quattrocento legnagyobbja, aki a monumentális lovasszobortól kezdve a kisplasztikáig mindenütt határjelző műveket alkotott. Művészete szinte Michelangeloénál is következetesebb, fejlődése egyenes vonalú és rendkívül tanulságos. Hallatlan utat tett meg fiatalkori negédes gótikájú Dávid-szobrától az öregkorában készült fájdalmas, vad és nagyszabású, komoran zengő művekig. Ez a fejezet, nagy hőse miatt, erőpróbája az írónak, egyúttal a könyv egyik legsikerültebb részlete.

A quattrocento második felében a fejlődés rendkívül szövevényessé válik. Egymás mellett, egymással versengve jelennek meg az értékes, de Donatellóhoz immár nem hasonlítható művészegyéniségek, kik valamennyien hozzájárulnak egy-egy téglával a fejlődés épületéhez. A hosszú sorból kimagaslik Agostino Duccio, akinek lírikus bájú angyalszobrát Szépművészeti Múzeumunk őrzi, a merev hieratikus Filarete, a Robbia-család, mely a firenzei ízlés, szellem és báj rendkívül közvetlen megtestesítője. Később a tipikus márványszobrászokra kerül a sor, akik zárt csoportban dolgoznak: a Rossellinókra, Settignanóra, Mino da Fiesoléra, Benedetto da Maianóra. Még egy nagy művész emelkedik ki a csoportból, Verocchio, a bronzszobrászat mestere. Ybl könyvét a sienai kismesterek ismertetésével fejezi be, akiknek műveiben — pl. Francesco di Giorgio reliefjeiben — a kutatás nem egyszer hajlandó lett volna Leonardo da Vinci kezét felismerni.

Nem lenne teljes a könyvről alkotott kép, ha nem említénők, hogy eredeti felfedezésekben is bővelkedik. Ezeket a szerző a mai korban szinte ismeretlen szerénységgel gazdagon hinti el műve lap-

jain. Hivatkozhatunk arra a nagyjelentőségű utalására, amely szerint Brunelleschi pályázati kapudomborművének egyik figuráját Giovanni Pisanótól kölcsönözte, vagy Donatello műveinek, így a S. Lorenzo-sekrestye tondóinak meggyőző új datálására. Ezek a felfedezések és helyreigazítások az összefoglaló rendeltetésű kézikönyvek szintjén felülemelik Ybl munkáját s a szerzőnek anyagával való mély összeforrottságáról tanuskodnak.

Egyetlen egy pont akad, amelyben nem értünk egyet a szerzővel, de itt szemben találjuk magunkat nemcsak vele, hanem az egész eddigi irodalommal. VI. Paleolog János bizánci császár bronz mellszobrára gondolunk (I. I. kötet, 243. l.), amely néhány évvel ezelőtt a Museo del Propaganda Fide-ből a Vatikán gyűjteményébe került. Ezt a mellszobrot a műtörténet Filarete műveként könyveli el, megemlítve róla, hogy Pisanello egyik érme nyomán készült. Szerény véleményünk szerint a mellszobor barokk-kori hamisítvány; kizártnak tartjuk, hogy vérbeli quattrocento művész egy képmást nem en face, hanem profilban gondolt volna el, s nézetünket támogatja az arc részletformáinak, különösen a szemnek vérbeli barokk művészre valló ideges mintázása.

Ybl Ervin műve újabb bizonyítéka annak, hogy a magyar művészettudomány mily hatalmas lendülettel fejlődik. Műtörténeti irodalmunk, kivált ami az apróbb részletmonográfiákat illeti, nem szűkölködik értékes alkotásokban, ezek azonban kevés híján a magyar művészet sajátos problémáival foglalkoznak. A nemzetközi művészettudomány egyik legfontosabb metropolisára, a Wick-koffal, Riegllel, Dvořákkal, Strzygowskival és Schlosserrel dicsekvő Bécsre gondolunk, mely a háború utáni nyomorúságban sem veszítette el vezető szerepét, amikor azt hirdetjük, hogy a magyar tudománynak bele kell kapcsolódnia a nagy, mindenkit érdeklő külföldi problémák tisztázásába. Hogy a tudományos felkészültség, rendszerező képesség és éles szem nem hiányzik hozzá, azt Ybl könyve is bizonyítja.

Genthon István.

A muraközi kérdés.

Muravölgyi J.: *Muraköz és a horvátok*. Budapest, 1929. 8° 36 l.

Ha még az alcímek divatban volnának, talán ezt írnám e könyvre: «avagy miként nem szabad magyar propagandát csinálni». Muravölgyi füzete igen alacsony színvonalon mozog, csak azért foglalkozunk vele, mert tiltakozni akarunk az ellen, hogy Magyarországon ellennyomás nélkül írhat akárki akármit, mihelyt a magyar irredenta ügyét véli szolgálni. Az ilyen Muravölgyi-féle munkák csak arra valók, hogy itthon zavart keltsenek, a külföld előtt meg kompromittáljanak bennünket. Nem a füzet célzatát kifogásolom, hiszen a Muraköz visszacsatolása mellett magam is állást foglaltam (*Budapesti Szemle*, 200. k. 21. l.), hanem azt a módot helytelenítem, ahogyan Muravölgyi a hazafias célt szolgálni akarja.

Muravölgyi azt még elárulja, hogy a Muraköz területe 783 km², de már a lakosság számáról beszámolni fölöslegesnek tartja. Az 1921. jan. 31-i délszláv népszámlálás 97,000 embert írt össze a Muraközben. Közülük 94,000 vallotta magát horvátnak, 2000 magyarnak. Ez adatok hitelességében nincs okunk kételkedni.

Muravölgyi két argumentummal véli eldönteni a Muraköz hovatartozásának kérdését: egy nyelvvel és egy történetivel. Szerinte a muraközi nyelv külön nyelv! Ha fejtegetéseit jól értettük meg, van külön horvát, külön szlavón és külön muraközi nyelv (16, 34. l.). Hát ez rendkívül meglepő felfedezés! A világ valamennyi szlavistája pironkodjék, mert erről eddig nem tudtak. Magyar lapokban húsz-huszonöt éve irogat ilyeneket Muravölgyi. Egyre várom, mikor lesz szíves az állításról áttérni a bizonyításra, de eleddig hiába. Csak nem gondolja Muravölgyi, hogy a következő mondattal: «tanukul hívjuk fel az összes szláv nyelvtudósokat, kik, ha azt állítanák, hogy a muraközi nyelv horvát, akkor joggal azt is állíthatnák, hogy a cseh, lengyel, tót és orosz nyelv is horvát» (17. l.) bizonyított valamit? Nagyon téved Muravölgyi, ha azt hiszi, hogy az ilyen kitalálásokkal használ a magyarságnak. Ellenkezőleg fegyvert ad ellenségeink kezébe, akik nevetve idézhetik, miket írkálnak össze a magyarok. A Muraközben ugyanazt a kaj-horvát nyelvet beszélék, melyet a szomszédos horvát területeken, melyeket hajdan Szlavóniának neveztek. A Szlavónia név földrajzi és politikai fogalom. Szlavón nyelv sohasem volt. Az illyr-mozgalom, mely a što-horvát nyelvet tette

irodalmi nyelvvé, a magyar kormányzat alatt álló Muraközt alig érintette. Éppen ezért, mikor a többi kaj-területeken az iskola és a sajtó régóta terjesztette a što-nyelvet, a muraköziek ragaszkodtak nyelvjárásukhoz. Hogy ebben magyar tényezők is szerepet játszottak, azt Muravölgyi jól tudja, hiszen a muraközi nyelvjáráshoz való ragaszkodás példáit Gönczi Ferenc könyvéből (*Muraköz és népe*. Budapest, 1895. 155 l. 8°) írja ki. Gönczi e tényezőkről becsületesen beszámol. Megnyugtathatom Muravölgyit, ha a muraköziek horvátok is, azért joggal kívánhatjuk mi is, ők is a visszacsatolást. A népek önrendelkezési joga nem jelenti azt, hogy egy nyelvet beszélő népeknek együtt kell maradniuk és különböző nyelveket beszélő népek nem élhetnek egy hazában.

Elvileg helyes alapon áll a szerző, mikor történeti joron követeli a Muraköz visszacsatolását. De ahogyan Magyarország történeti jogát igazolja, az hajmeresztő. Kapkod össze-vissza, századokat ugrik előre és hátra, neveket, könyveket emleget, melyek nem tartoznak ide. A tájékozatlan olvasó talán elhiszi, hogy Muravölgyi nagy tudós, de belebódul a szédítő kaoszba és semmivel sem lesz okosabbá. A helyett, hogy akár pragmatikus történetét adná a Muraköznek, amiből szépen kiderülne, hogy a kis országrész mindig ide tartozott, akár pedig elővenné az ellenkező horvát állításokat és azokat rendre megcáfolná, a kettőnek csodálatos vegyülékét kapjuk, teletüzdelve kitérésekkel, szidalmakkal és botránys tévedésekkel. Baj az, hogy a jó Gönczi Ferenc gyöngé historikus volt, így nem lehet mindent belőle kiírni. Szerzőnk hát előveszi Muraköz horvát történetíróját, Horvat Rudolfot, (*Povijest Medjumurja*. Varaždin, 1908. 327 l. 8°) és vitézül másolgatja. Azt mondja egy helyen; hogy Horvat «merész állításai nagyon alkalmasak arra, hogy még a horvátul tudó magyar érdeklődőknek is megingassák a Muraközre vonatkozó történetjogi tudását és meggyőződését». (31 l.) Hát akkor ugyan miért nem veszi sorra és miért nem cáfolja meg Horvat merész állításait? Ez alighanem jobban érdekelné a magyar közönséget, mint az a felfedezés, hogy a rómaiak után a Muraközben nem a horvátok következtek! (15. l.) Vagy az, hogy 810-ben a Muraköz nem tartozott az aquileai «patriarkátusság» (sic!) alá (19. l.). Azt meg azután igazán illenék tudni, hogy a zágrábi püspökséget nem 1084-ben alapította Szt. László! (20., 22., 23. l.) Nem tudom, micsoda okos célja van annak, hogy a horvátokat megrója, mert II. Endrét I. Endrének, IV. Bélát III. Bélának nevezik (32. l.)? Tudtommal a mi I. Endrénk és I. Bélánk nem uralkodott Horvátország felett. Mi köze a Muraköz-

nek ahhoz, van-e vagy nincs horvát pragmatika szankció? (32. l.) Azt hiszi Muravölgyi, ha Karácsonyi János tekintélye mögé bujik és kijelenti, hogy a horvátokkal vitatkozni nem lehet (33. l.), ezzel mentesítve van a muraközi kérdés értelmes előadása alól? Karácsonyi valóban vitatkozott horvát tudósokkal és ezek a viták adhatták tollára ezt a különben jogtalan általánosítást. de Muravölgyivel senki sem vitatkozott, ellenkezőleg ő támad . . . Nem gondolja Muravölgyi, hogy a közjogi köztörvények ideje már elmúlt? Nem jött még rá, hogy a modern közjogi fogalmak becsempészése oly idők történetébe, melyek e fogalmakat még nem ismerték, tudománytalan eljárás?

Igaz az, hogy a Muraköz csak 1849—1861 között tartozott Horvátországhoz; igaz az, hogy Varazsd megye 1861-ben elismerte, hogy ez a Horvátországhoz való tartozás törvénytelen volt és, ezért önként visszaadta Zala megyének a Muraközt. Igaz az, hogy az 1918. dec. 24-i megszállás egyéni vállalkozás volt, amelytől nemcsak a hivatalos Jugoszlávia, hanem a higgadtabb horvát közvélemény is távol tartotta magát. Ellenben kár azt elhallgatni, hogy a Muraköz megszállása csak azért sikerült, mert Károlyiék a magyar katonaságot és csendőrséget visszavonulásra utasították.

Magyarok és horvátok másfél századon át veszekedtek Fiume birtokáért és a város végül egy harmadiké lett. A Muraköz felett máris veszekszünk, pedig még a szerbeké. Kinek lesz belőle haszna, ha összeveszünk? Horvátország felszabadulása a horvátokon kívül első-sorban a mi érdekünk. Hiszen Horvátország elszakadása Jugoszlávia szétesését és minden valószínűség szerint a kis-entente felbomlását jelentené. Legyünk vele tisztában: a magyar és a horvát nemzetnek olyan nagy közös érdekei vannak, hogy azokhoz képest eltörpül a muraközi kérdés jelentősége. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy ne foglalkozzunk a Muraközzel, csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy ne érezzük ki a kérdést. Tessék a szétszakított politikai szálakat társadalmiakkal pótolni, tessék ébren tartani a muraköziekben a Szent Koronához való ragaszkodást, tessék törődni a Muraköz gazdasági és kulturális életével, de ne tessék ilyen röpiratokat kiadni. Miért veszett el a magyarságra nézve a mai Szlavónia? Mert a török idők alatt csak a horvát ferenciek törődtek vele. Miért kell pl. a muraközi horvát népdalok és népdallamok összegyűjtésével csak a horvát Žganecnek foglalkoznia? A muraközi kérdésben nincs is akkora ellentét a magyarok és a horvátok között, mint azt az ember első pillanatra gondolná. Mind Magyarország, mind Horvátország elismerte a Mura-

köz önrendelkezési jogát. Magyarország akkor, mikor a trianoni béke megkötése előtt valamennyi elszakításra ítélt területre nézve felajánlotta a népszavazást, Horvátország akkor, mikor a horvát szábor 1918. okt. 29-i ülésén az elszakadást kimondotta, de semmiféle formában nem igényelte a Muraközt. Tessék azt is mérlegelés tárgyává tenni, hogy a muraközi kérdésnek nemcsak kétféle megoldása van: a Magyarországhoz való visszacsatolás, vagy a Horvátországhoz való csatolás. E két szélső pont között a Muraköz területi egységének megbontása nélkül is a megegyezésem lehetőségei hosszú sora képzelhető el. Kevés lárma, sok munka, kölcsönös türelem és megértés és a muraközi kérdésnek mindkét nemzetet és a muraközieteket egyaránt megnyugtató megoldását meg fogjuk találni.

Bajza József.

A MAGYAR MŰVELŐDÉS FEJLŐDÉSE S ÉSZAKI KAPCSOLATAI.

— Két beszéd. —

I. Magyarország világtörténeti hivatása és kultúrája.

Stockholmban, 1930 április havában tartott beszéd.

Ha önök északi őrhelyükről, skandináv hazájukból eltekintenek a kontinentális Európa felé, alant, délkeletre a szenvedés egy zugolya tűnik szemükbe, egy távoli ország és egy tragikus sorsú nemzet: a magyar. Svédország is élt át hősies történelme folyamán nehéz válságokat és végzetterhes időket; keleti szomszédja állandó veszedelem, akár a cárizmus, akár a bolsevizmus formájában; mégis szinte hihetetlennek tetszhetik önök előtt az az állítás, hogy Magyarország léte, több mint ezeréves multja során, mondhatni állandón fenyegetve volt, s egyetlen század sem tűnt le a nélkül, hogy «a lét és nem lét» kérdése elé ne állította volna. Oly országokban, hol az állam főnnállása egészen természetes, önmagától értetődő, rettenetes sorsnak látszhatik, ha egy nemzet folyvást mintegy ostromolt várban él, folyvást aggódni és küzdeni kénytelen pusztá léteért. S ez a kemény próbára tett nép folytonosan nagy erőfeszítéseket tett kultúrája fejlődéséért, műalkotások létrehozása érdekében, s hogy egyetemeket és könyvtárakat állítson, melyek többször szétrombolva, ismét helyreállíttassanak. Mert a magyarság beleszokott veszélyeztetett helyzetébe; sohasem csüggedt el, hanem mindig újra elleneszegült a kegyetlen sorsnak, politikai küzdelmeit kulturális törekvésekkel nemesítette meg, s politikai és gazdasági nyomorúságát a szellem erejével törekedett megszépíteni, — ezért neveztem tragikus nemzetnek.

A rög szeretete, a hazai földhöz való ragaszkodás oly erős nálunk, hogy minden magyar ember blasphemiának venné, ha valaki azt merné állítani, hogy Álmos és Árpád

vezéreink, akik népüket a Fekete-tenger partjairól a mai Magyarországba vezették, a honfoglalás idején, mikor a magyarok Európában megtelepültek, a hazát rosszul választották meg. Pedig nem lehet tagadni, hogy a Kárpátok völgykatlana, melyek bércei a Duna és Tisza vidékét övezik, az a része Európának, ahol a Középeurópát délről és keletről fenyegető veszélyek felgyülemlettek, s amely — természeti határok híján — Nyugat felé is nyitva áll. A népvándorlás fő népei, mint a nyugati és keleti gótok s a longobardok, mielőtt tovább merészkedtek nyomulni a Balkán-, az Appennini- vagy Pyrenäi-félszigetre, tanyát ütöttek itt, de nem tartották eszélyesnek, hogy itt települjenek le állandóan. A hunok és avarok ugyan Magyarország központját, a Duna-Tisza vidékét választották birodalmuk központjául, de győzelmeik mellett sem tudták itt fenntartani hatalmukat, még Atilla hősi alakja sem volt képes e földön állandó birodalmat alapítani. Ide jöttek a magyarok Árpád vezérlete alatt a IX. század végén; ő legyőzte a néptörmelékeket, melyek régebbi államalakulatokból itt megmaradtak, s népével minden időkre megszállotta a Duna és Tisza partjait. Majdnem egy századig úgy látszott, hogy a magyarok is azon a módon folytatják életüket, mely a hunoknak s avaroknak vesztüket okozta; a X. század folyamán ők is rablókalandokkal portyázták végig Közép- és Nyugat-Európát, ami szétmorzsolódással és elvérezéssel fenyegette őket. A X. század végén azonban áthatotta a nemzet vezéreit a hit, hogy a nemzetnek külső terjeszkedés helyett benső erőgyűjtésre van szüksége. A nagy fordulat Géza fejedelem alatt köszöntött be; ő készítette elő a kereszténység föl vételét, melyet azután Szent István fejezett be. Ő emelte országát királyságra, de koronáját nem Kelet és Nyugat birodalmaitól, nem a német vagy byzanci császár kezéből vette, hanem egy lelki hatalom képviselőjétől, II. Silvester pápától, s ezzel elkerülte, hogy a német vagy a byzanci császárság hűbéresévé tegye az országot. Hogy ez az előrelátás mennyire helyénvaló volt, kitűnik abból, hogy a XI. században a németek, a Saliak hatalmas császári háza idején, a XII-ben pedig a byzanci császár, a harcias Komnenos Emanuel, fegyverrel akarták meghódítani az országot. Mindkét

kísérlet megghiúsult, de így is erős megrázkódtatását jelentették Magyarország önállóságának. Ami egyrészt a nyugati és keleti gótoknak, továbbá a longobardoknak, másrészt a hunoknak és avaroknak nem sikerült, hogy t. i. a Kárpátok völgykatlanában államot alkossanak, azt véghezvitték a magyarok, az Árpádok alatt, a XI., XII., XIII. században, mert államalkotó és -fenntartó erő élt bennök, ami nem volt meg azokban a számosabb és hatalmasabb tömegekben. Politikai tehetségén és katonai erényein felül a nemzet ezt főképp a kultúra iránti fogékonyságának köszönhette, mely képessé tette arra, hogy Európának középkori népcsaládjai közé egyenlő joggal léphessen be. A XI. század végén misszionáriusok jöttek az országba, főképp Itáliából, de Németországból is; eljött a középkor nagy civilizátora, a Benedek-rend, később a premontreiek és ciszterciek, a franciskánusok és dominikánusok, azon korban a kultúra hatalmas terjesztői, s átítták a magyar nép tömegeit a középkor keresztény kultúrájával. A keletrómai egyház is megkísérelte a behatolást, de ezek a szörványos kísérletek nem vertek gyökeret a magyar népben, úgy hogy a protestantizmus nagy mozgalmaig a magyarság egységesen a római egyház hívének vallotta magát. Magyarország művelődési iránya ezzel nyugati maradt, míg délkeleti szomszédaink, a szerbek és románok, szellemi orientációja byzanci-keleti volt. Ez időben emelkedtek román székesegyházaink Székesfehérvárott, Esztergomban, Pécsen; zárdák épültek, apátságok, klostromi iskolák; városok is, melyekben megkezdődött a polgári élet és szorgalom, a kereskedés és ipar. A nép és kultúra ezen kezdődő felvirulását a XIII. század közepén megszakította a mongolok szörnyű betörése, akik elpusztították az országot, egész vidékek lakosságát lemészárolták, úgy hogy e csapás megszűntével az ország néptelen maradt. Magyarország világtörténeti hivatása egyrészt abban állott, hogy az európai kultúra küszöbén Kelet pusztító hordái ellenében őrt állott, ami a Nyugatnak védelmet, nekünk azonban állandó vérvesztést jelentett. Már a XI. és XII. században is sokat szenvedett az ország keleti része a besenyők és kunok folytonos beütéseitől, mire a XIII-ban a mongolok, a XIV-

ben pedig a törökök törtek be, úgy hogy a támadások e crescendója világosan mutatja, mennyire kitéve maradt az ország a népvándorlás lezajlása után is Keletnek és Délnek, hogy valósággal élő bástyafala volt a kereszténységnek, amint ezt a középkor végén kifejezni szokták.

Ez időben a kereszties hadak jelentették azt a szellemi áramlatot, mely egész Európát magával ragadta. Ez az egész Európát átható mozgalom úrrá lett a magyar lélek fölött is, nemzetünk is küzdött a szentföld visszafoglalásáért Szent László s kivált II. Endre hadjárataiban. Később is mindig rá fogok mutatni előadásom során arra a jelentős tényre, hogy az európai nagy eszmeáramlatok, mint a humanizmus és a renaissance, a reformáció és ellenreformáció, barok és rococo, klasszicizmus és romanticizmus, mindig elértek Magyarországra s éreztették termékenyítő hatásukat, tovább délkeletre azonban csak szórványosan jutottak el, miből világos, hogy Magyarország délkeleti határai a legújabb időkig egyúttal a voltaképeni európai műveltség területének is határai voltak.

Előbb azonban újra fölvenném történeti visszapillantásom fonalát, s jelezni kívánom, hogy a XIV. század elején a nemzeti uralkodóház, az Árpádok dinasztíája, melynek vezérlete alatt foglalták el őseink a hazát s azt valóságos európai állammá fejlesztették, szerencsétlenségünkre kihalt. Különös véletlen, hogy egypár évtizeden belül kihalt Ausztriában a Babenbergekek nemzeti dinasztíája, nálunk az Árpádok törzse, Csehországban a Przemyslidáké, Lengyelországban a Piastok, mi e négy monarchikus államban nagy válságokkal járt. Nálunk is a zavarok évtizede következett, s ez alatt a francia Capet-dinasztia egy mellékága, az Anjouk, mely Nápolyon át jutott Magyarországra s nőágon az Árpád-házból sarjadt, foglalta el a trónt. A nápolyi Anjouk olasz szellemi és gazdasági kultúrát hoztak magukkal; pompás rezidenciát építettek Visegrádon, mely a XIV. században Kelet-Európa politikai és társadalmi központja lett, hol francia udvari életet és szokásokat ápoltak, s messze földön híres lovagi tornákat rendeztek. Ez időben már a gótika hatotta át az országot. Erzsébet királyné, Róbert Károlynak, a di-

nasztia alapítójának hitvese, a lengyel Piastok házából eredt; ő építtette a kassai dómot, a gót székesegyházak gyöngyét Kelet-Európában. Ez volt ezen országokban az egyetemek alapításának kora. A luxemburgi IV. Károly alapította 1348-ban a prágai egyetemet, az első studium generalet német földön; őt követte 1364-ben Nagy Kázmér a krakkói, 1365-ben Rudolf a bécsi, 1367-ben a mi Nagy Lajosunk, a második Anjou-uralkodó, a pécsi egyetem alapításával. A főiskola látogatott volt és így sokat tett a magasabb műveltség kifejlesztésére. Nagy Lajos alatt, a század második felében érte el általában a magyar birodalom állami helyzetének csúcspontját, s vált belőle Kelet-Európa vezérlő nagyhatalma.

Sokszor úgy tetszik, mintha a történelem keresve keresné a rikító ellentéteket s az éles csattanókat. Éppen mikor Magyarország ereje és virulása teljében állott, a XIV. század második felében, akkor jelent meg Európában az a merőben hódításra vágyó nép, mely a magyar hatalmat három század leforgása alatt szétzúzta, a török. Európában való megjelenésük, a Balkán-félsziget leigázása Matapan-foktól, Görögország legdélibb csúcsától kezdve a Duna vonaláig, előnyomulásuk Középeurópa felé, Magyarországon át Bécs kapujáig, nem tartozott a világtörténelem azon hatalmas folyamatai közé, melyek, habár véren és nyomorúságon keresztül, mégis előbbre vitték az emberiséget a haladás tövises útján. Nemzetek és kultúrák tiportattak el, de minden haszon nélkül, mert az ozmán birodalom Európában hirtelen összezsugorodott, s nem maradt utána, csak romok és tenger szenvedés emlékezete. Magyarország végzete az volt, hogy vérezzen e hatalom csapásai alatt, hivatása pedig, hogy azt feltartóztassa. Igen, a török hódítás volt az a nagy világtörténelmi esemény, mely Magyarország sorsát a mai napig eldöntötte. Nem akarnék félreértetni, azért sietek hozzátenni, hogy talán sohasem volt rá példa, hogy két nép oly tökéletesen elfeledte volna korábbi ellentéteit, mint mi magyarok és a törökök. Szabadságharcaink vezérei, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth Lajos, a Habsburg-hatalom, a régi ausztriai imperializmus elől Törökországban találtak barátságos befogadásra és olta-

lomra. Az 1877—78-i orosz-török háború alatt az egész magyarság rokonszenve a törökök oldalán volt, annyira, hogy a magyar ifjúság Plevna hős védőjét, Osman pasát, díszkarddal tisztelte meg, amit Abdul Aziz szultán Mátyás király budai könyvtára maradványainak visszaadásával köszönt meg. Legutóbb a világháborúban vállvetve küzdtek magyar és török hadtestek Oroszország terjeszkedési vágya ellen. De bár hangsúlyozom a mai Magyar- és Törökország közt fennálló őszinte barátságot, tisztán történeti szempontból nem tagadhatni, hogy a szerencsétlenség, melyet a török hódítás ránk zúdított, nem ért véget Magyarország felszabadításával. Ellenkezőleg: mai napig tartanak az utóféjdalmak, mert a magyarság az évszázados küzdelmekben csaknem elvérzett, lélekszáma ijesztően megfogyatkozott, nemzeti vagyona megsemmisült, s így meggyöngyölten nem tudta megőrizni állami önállóságát az osztrák központosító törekvésekkel szemben. Végzetes tett volt idegen nyelvű gyarmatosok letelepítése az elnéptelenedett országban, mert ezek a XIX. században, a nemzeti érzés ébredésekor, önálló nemzetiségekké tömörültek s megbolygatták Magyarország egyseges nemzeti jellegét.

Mint említettem, a törökök éppen abban az időpontban jelentek meg Európában, mikor Magyarország ereje teljében mint nagyhatalom állott a Balkán küszöbén, mint oly nagyhatalom, melyhez hozzátartoztak Bosznia, Szerbia, Oláhország és Bulgária mint melléktartományok némi hűbér-szerű kapcsolatban. A törökök előnyomulása gyors volt. 1357-ben, Urkan szultán alatt keltek át a Hellespontuson s hatalmukba kerítették Gallipolit; 1361-ben elfoglalták Drinápolyt, s négy évvel utóbb Murad szultán az ázsiai Brussából ebbe a városba tette át székhelyét. Először Bulgáriára csapott le a bárd, hol az uralkodó családban levő visszavonás jó alkalmat nyújtott a hódítónak a beavatkozásra egy oly ország belső ügyeibe, melynek ereje meg volt oszolva. 1389-ben a szerbek szenvedtek nagy vereséget Rigómezőn. Bulgária meghódítását betételte fővárosuk, Tirnovo elfoglalása 1389-ben. Úgy látszik, Nagy Lajos érezte, mily veszélyt jelent Magyarországra a török hatalom áttérjedése Európába, s

hadat vezetett Bulgária megmentésére. Történeti források híján nem láthatni tisztán e harcok terjedelmét és eredményeit, nagyjában szerencsésen folyhattak ; e győzelmek emléke valószínűleg a máriazelli búcsújáró templom alapítása is, habár mind e diadalok csak részleges sikert jelentettek. Döntő mérkőzésre Lajos nem fogta össze birodalma erejét. Érdeklődését a lengyel trónöröklés s itáliai hadjáratai is igénybe vették, erejét szétforgácsolta, s elmulasztotta az alkalmas időpontot, mikor a veszedelmes tüzet el lehetett volna nyomni, mikor a törökök aránylag még gyöngék voltak, Magyarország pedig viszonylag erős.

Őt a trónon leányának férje követte, luxemburgi Zsigmond, a későbbi német császár. Sokoldalú, életrevaló, a kultúra iránt fogékony férfi, aki 1389-ben Ó-Budán egyetemet alapított, mely a konstanzi zsinaton nem kevesebb mint hat tanára által volt képviselve, s mely theologiai, jogi és bölcséleti tanárok mellett orvosiakkal is dicsekedett. Mint törvényhozó is jelentékeny volt. Legtöbbet diplomata ügyessége ért benne, melynek segélyével ismételten általános európai megoldásokat tudott előkészíteni. Nemzetközi vállalatai közül különösen kettő méltó említésre. Egyrészt sikerült neki több királyságot közös megmozdulásra bírni a török ellen, másrészt elérte, hogy a konstanzi zsinat az egyházszakadást kiküszöbölje. Egyházpolitikája eredményes volt, a lovagi seregek azonban, melyeket 1396-ban Nikápoly mezein összegyűjtött, Bajazid szultán által fölmorzsolattak. Veje, Habsburg Albrecht alatt tovább folyt a harc, a király maga is a háborúban esett áldozatául a pestisnek.

Kiskorú fia, V. László s az ellenkirály, I. Ulászló alatt végre a XV. században megjelent a végszükségben a megmentő : a Hunyadiak hősi nemzetsége ; János, az atya, ki egy ideig az ország kormányzója is volt, s fia, Mátyás, akit királlyá választottak, két emberöltőn át megállást parancsoltak a töröknek. A várnai döntő ütközetben ugyan II. Murad szultán legyőzte a magyarokat, s Ulászló király is a csatateréren veszett, de a Kárpátok, a Duna és Száva vonala, Magyarország tulajdonképeni határai, a század egész folyamán épen maradtak. Mohamed szultánnak, aki 1453-ban elfoglalta

Konstantinápolyt, támadása Hunyadi Jánossal szemben az ország akkori végvára, Nándorfehérvár alatt összeomlott. Nem sokkal utóbb Hunyadi is meghalt a táborban, pestisben, de rövid ideig tartó zavarok után nagyműveltségű fia követte, akit humanistái Corvin Máttyás néven magasztaltak. A Hunyadiak kora egyike művelődéstörténetünk fénykorainak. Már Hunyadi János elkísérte Zsigmond császárt olasz útján s így megérintette a renaissance szellemi áramlata. Barátja, Vitéz bíbornok, nagyműveltségű férfi volt, aki, mint Vespasiano da Bisticci beszéli, jelentős könyvtárt gyűjtött össze; órá bízta az öreg Hunyadi fiának, Máttyásnak nevelését. János építtette Vajda-Hunyad várát kései gót stílusban, a legszebb lovagvárak egyikét Kelet-Európában. Máttyás, kivált mióta Aragoniai Beatrix nápolyi királynőt feleségül vette, egy olasz renaissance-fejedelem udvari életét élte, külföldi művészeket és humanistákat gyűjtött budai várába, melyet nagyszerűvé építtetett át; Vitéz bíbornok buzdítására 1467-ben egyetemet alapított Pozsonyban. Könyvtára, melynek részére a legjobb akkori illusztrátorok dolgoztak, Corvina néven világhírű volt; sajnos, Buda elfoglalása után a törökök szétszórták a világ minden sarka felé, úgy hogy Abdul Aziz szultán a múlt század hetvenes éveiben mindössze 35 codexet tudott visszaadni. Újabban Mussolini nagyszabású gesztussal két codexet adott vissza, s reméljük, a többi kultúrnép is, melynek könyvtáraiban a Corvinából eredő könyvek találhatóak, vissza fogja azokat juttatni hozzánk.

Máttyás halála után két nemzedéken át a Jagello-ház ült a magyar trónra; II. Ulászló és II. Lajos. Politikai tekintetben a hanyatlás kora az övék, a szellemi áramlatok azonban, melyek Máttyás alatt kifejlődtek, egy ideig még tovább tartottak; az átmeneti időben kivált Bakócz bíbornok volt bőkezű pártfogója a művészeteknek. II. Lajos alatt ránk szakadt a nagy katasztrófa. Ő maga, az ország szellemi és politikai vezéreivel együtt, elesett Mohács mezején, 1526-ban.

E szörnyű szerencsétlenség súlya alatt összeroppant a középkori magyar birodalom mint keleteurópai nagyhatalom, s a nemzet — mint ezt a kettős királyválasztás jelképezi — kétfelé szakadt. A nyugati rész, Dunántúl és a Felvidék,

tovább is ellenállnak a töröknek s Habsburg Ferdinándhoz csatlakoztak, őt választották királlyá. A keleti fél, Erdély a Tiszavidékkel, kívül estek minden lehető európai segítség körén, viszont annyira beleestek a török hatalmi körébe, hogy kénytelenek voltak a törökkel megegyezve keresni megélhetési lehetőséget. E keleti rész Szapolyai Jánost emelte pajzsára, mint nemzeti királyt, aki aztán hűbéresi viszonyban állt a győztes II. Szolimán szultánhoz. Szapolyai halála után a török 1541-ben elfoglalta Budát, s az ország közepéből, főleg a Duna-Tisza vidékéből török tartományt formált; a keleti részeket mintegy hűbérképen meghagyta Szapolyai s egy lengyel királylány fiának, János Zsigmondnak a kezén. Így keletkezett a középkori magyar birodalom keleti részéből az újkor küszöbén az erdélyi fejedelemség, fővárosa Gyulafehérvár; ez a kis állam később a harminc éves háborúban Svédország szövetségese volt. A Habsburgok kezén Nyugaton a Dunántúlnak egy része maradt, s azonfelül a felvidék; e részt az erdélyi fejedelemséggel ellentétben magyar királyságnak nevezték, s új fővárosa Pozsony volt. Az ország középrészén ázsiai kulturátlanság terpeszkedett; a habsburgi országrészen a katolicizmus s az olasz-délnémet kultúra lépett előtérbe, viszont Erdélyben s a hozzátartozó keleti megyékben a protestantizmus uralkodott.

A török fennhatóságnak ez a kikerülhetetlen elismerése azonban korántsem jelentette Erdélyre nézve azt, hogy elszakadt volna az európai államrendszertől s az európai kultúrközöségtől. A kis állam protestáns jellege hozta magával, hogy Erdély a protestáns északkal, Észak-Németországgal, Svédországgal, Hollandiával keresett összeköttetést. Egészen magától értetődő volt, a politikai helyzet s a fejlődés iránya hozta magával, hogy mikor 1618-ban Németországban a nagy vallásháború kitört, Erdély mindig a protestáns hatalmak, előbb Cseh-, aztán Svédország oldalán avatkozott bele. Nyugat-Magyarország, a királyi Magyarország, földrajzilag és államilag annyira a Habsburg-imperium hatalmi körébe tartozott, hogy a harminc éves háborúban Ausztria-Spanyolország oldalán kellett küzdenie; az egész nemzet rokonszenve azonban Erdéllyel volt, mely nem csupán a protestantizmus,

hanem egyúttal a nemzeti gondolat öreül lépett föl. Mindenestre mélységes tragikum rejlik abban, hogy Nyugat- és Kelet-Magyarország, a török hódítóval szemben, egymás ellen volt kénytelen hadakozni. Erdélynek a harminc éves háború tartama alatt két fejedelme volt: Bethlen Gábor és I. Rákóczi György. Az előbbi és Gusztáv Adolf svéd király két nővért vettek feleségül a Brandenburgi-házból: Katalint és Mária Eleonorát; ezáltal a Bethlen- és a Wasa-ház sógorságba kerültek, s oly családi kapocs létesült, mely Svédország és Erdély politikai viszonyára is kihatott. I. Rákóczi György azonban a harminc éves háború sorsdöntő éveiben, 1644- és 45-ben, Torstenson oldalán küzdött. Az erdélyi fejedelemség ezen északi-protestáns kapcsolatának természetes következménye volt, hogy Bethlen Gábor gyulafehérvári udvarába oly tudósokat hívott, mint Alstaed, Basire, Bisterfeld, Opitz, Piscator, s ott segélyükkel főiskolát alapított, azonfelül ösztöndíjak útján utat nyitott az erdélyi ifjak előtt a protestáns egyetemek látogatására. Utóda, I. Rákóczi György viszont főkép a sárospataki iskolát viselte szívéen, mely Magyarországnak északkeleti, akkor politikailag Erdélyhez kapcsolt részében feküdt. Sárospatakon is kiváló külföldi protestáns tudósok működtek, közöttük egy Comenius. Hasonlóképen az erdélyi fejedelemség területén állt fenn — a protestáns egyház és Debrecen város támogatásával — a debreceni főiskola. E három főiskola: a gyulafehérvári, mely később Nagy-Enyedre költözött, a sárospataki és a debreceni, rányomták bélyegüket a keleti Magyarország művelődésére századokon át, egészen a mai napig, úgy hogy annak ma is szembetűnően protestáns színezete van, s él benne a törekvés a szellemi kapcsolatok ápolására az északi némentséggel, az angolszász nemzetekkel, továbbá Svédországgal és Hollandiával.

Magyarország Habsburg-katholikus részén is támadt a XVII. században egy nagy kultúrpolitikus és maecenás, Pázmány Péter személyében, aki — a középkori pécsi, óbudai és pozsonyi egyetemek megszűntével — Nagyszombatban a negyedik Studium generalet alapította, melyet 1780-ban Mária Terézia Budára tett át s államosított; ez ma a budapesti egyetem.

Magyarország az itt vázolt nagy események hatása alatt vallási tekintetben bizonyára megoszlott, de ez nem érezte hatását hátrányosan, sőt inkább a magyar szellem gazdagabb és többoldalú kifejlését hozta magával. Magyarországon oly erős a nemzeti érzés, hogy esetleges vallási villongásokat már csírájokban elfojt; hozzá még mai helyzetünk sokkal súlyosabb, mint sem ily versengés fényűzését megengedhetnők magunknak. A nyomorúság mai korában, mely a trianoni béke következménye, a katolikus és a protestáns magyarság egyetértőn és egyöntetűn áll egymás mellett, egyetlen szent akarattól áthatva, attól, hogy a katolikus Nyugat-Magyarország és a protestáns keleti rész szellemi erői egyesüljenek és eltérő színezetű kultúrájuk által minél gazdagabbá fejlődjék Csonka-Magyarország szellemi ereje.

A nyugati országrész vezetői abban a reményben csatlakoztak a Habsburg-házhoz, hogy ez a hatalmas dinasztia, mely egyszerre uralkodott Német- és Spanyolországban, Magyarországot nemcsak megvédheti a török ellen, hanem igája alól fel is szabadíthatja. A három első Habsburgnak, I. Ferdinánd-, Miksa- és Rudolfnak nem nyílt erre alkalma, a következő három, II. Mátyás, II. és III. Ferdinánd, pedig sokkal jobban el volt foglalva a harminc éves háborúban, semhogy erejük maradt volna egy nagy vállalkozásra az oszmán birodalom ellenében. Közben a törökök folyvást előbbre tolták határaikat a szerződésileg megállapított békeidőben is, úgy hogy a XVI. század hatvanas éveiben az egykori Magyarországból északon, délen és keleten csak egy keskeny csík maradt meg. Az alföld, az ország közepe, egészen meg volt szállva, s a magyarság hátraszorult a Kárpátok lábának hegyes vidékeire. Engedjék meg itt, hogy szíves figyelmüket egy példátlanul álló történeti tényre irányítsam. A magyar állam területe az utóbbi 230 év alatt tökéletesen megváltozott: a síkság, mely — az ország szívében — most a trianoni csonka országot teszi — akkor egészen török kézen volt, mint az oszmán birodalom tagja; Nyugat- és Felső-Magyarországot ellenben Erdéllyel egyetemben — mely a törökvilágban a Habsburgok Magyarországa és az erdélyi fejedelemség volt — a trianoni béke vette el tőlünk. Ez a

teljes területváltozás bizonyára történeti és politikai curiosum, de egyúttal legvilágosabb bizonyítéka a magyar történet nagy tragikumának.

A XVII. század folyamán lassanként kimerült a török birodalom életereje. A Köpriliek államférfiúi észjárású nemzetsége még egyszer fel tudta költeni a fellendülés látszatát; 1683-ban a török még egyszer, utóljára, megkísérelte az előnyomulást nyugat felé s megostromolta a Habsburgok székvárosát, Bécsét. A német birodalom és Lengyelország sietett a szorongatott város segítségére, Kara Musztafa nagyvezér kénytelen volt felhagyni az ostrommal, s a szövetségesektől üldöztetve, visszahúzódni Magyarországra. Az átélt veszedelem fölrazta a lelkeket, a siker ösztönzőn hatott, s egy európai koalíció jött létre, mely elbánt a törökkel. E vállalkozás 1686-ban Buda visszafoglalásában érte el csúcspontját, az 1699-i karlovici békében a törökök feladták Magyarországot, a temesi bánság kivételével, mely a XVIII. század elején szintén visszacsatoltatott.

Magyarország így felszabadult ugyan a török járom alól, de minő állapotban volt utána! A folytonos harcok elpusztították az országot, s mikor a török igazgatás az elszegényedett országból nem tudott többé hasznot húzni, az élő emberanyagot hurcolta el s adta el rabszolgául Kelet serailjaiban. S az elvérzett, elszegényedett országnak új ellensége támadt az imperialisztikus Ausztriában. Az osztrák ország-complexumban lassanként polgári és katonai bürokrácia fejlődött ki, mely egy tagadhatatlanul nagyszerű, de alapjában képtelen állami elgondolást állított föl: oly állameszmét, melynek célja az volt, hogy a Habsburgok jogara alatt élő különböző germán, szláv, román és magyar néptörzseket, néptörödékeket vagy nemzeteket egységes birodalomba olvassza. Ragyogó gondolat kétségkívül, egész népeket kódarabokul használni egy óriási birodalom cyclop-építményéhez; de el kellett buknia a népléktan alaptörvényein, mert régi, öntudatos kultúrnépek, minők az északi itáliaiak, lengyelek, a magyarok, magukat természetszerűen öncélnak tekintik, és semmi áron sem nyugodhatnak bele, hogy képzelgő politikai építőmesterek őket pusztá építőanyagoknak használják fel. Pedig ez az

irányzat, ez a törekvés állandó, folytonos, makacs volt ; rejtve maradt, ha az osztrák hatalom külföldi bonyodalmakba bonyolult ; de ha jó alkalom kínálkozott a cselekvésre, akkor nyílt erőszakhoz nyúlt, hogy a magyarság nemzeti önállóságának érzését megtörje. A régi Ausztria ez állandó irányzatához híven a győzedelmes, abszolutisztikus, imperialisztikus «összbirodalom» a törökök kiűzése fejében ellenértékül Magyarország állami önállóságának feláldozását követelte, s el volt szánva, hogy bekebelezi a tervezett összbirodalomba, mint valami tartományt. E politika ellen azonban a nemzet önfenntartási ösztöne fellázadt. Ha azelőtt a török hódítás elleni harc és ellenállás volt a magyar történet vezérmotívuma, most a nemzeti önállóságnak az osztrák központosítási törekvéssel szemben való megvédelmezése lépett előtérbe. Legyen szabad itt egy különbséget hangsúlyoznom. Az alkotmányos új Ausztriával, mely az 1867-i kiegyezés után alakult ki, Magyarország szoros barátságban élt az akkor dualisztikus alapon felépített Osztrák-Magyar Monarchiának keretei között, e kapcsolatot megpecsételte a világháborúban együtt kiontott vér. Imperialisztikus, abszolutisztikus Ausztria alatt mi magyarok azt a centralizáló állami elgondolást értjük, mely háromszázados mult után a XIX. század közepén — 1859-ben Magenta és Solferino, s 1866-ban Königrätz csatamezőin — összeomlott. Ez a központosító Ausztria az utóbbi századok folyamán főleg négy erőszakos kísérletet tett, hogy Magyarország állami önállóságával leszámoljon. Magyarország részéről sohasem maradt el az ellenállás : a harc hol politikai, hol katonai eszközökkel folyt. Az első ilyen tervszerű kísérlet Lobkowitz államminiszter és Ampringen helytartó által történt, a XVII. század hetvenes éveiben. Ez ellen Thököly bontotta ki a szabadság zászlaját. Az ország visszafoglalása után, a XVII. század kilencvenes éveiben Kolonich bíbornok ismételte meg e próbálkozást. Az ő rendszere ellen II. Rákóczi Ferenc ragadt fegyvert, a XVIII. század elején. Azután az ország mintegy hetven évig békét élvezett ; míg a XVIII. század 80-as éveiben II. József császár föl nem újította e törekvéseket az egységes összbirodalom felállítására ; ezek is megghiúsultak, még pedig a magyarok békés politikai

ellentállásán. Utoljára 1848—49-i szabadságharcunk az orosz beavatkozás folytán a világsi katasztrófával végződött, mely után herceg Schwartzenberg és Bach miniszter még egy kísérletet tettek Magyarország végleges beolvasztására. Ez sem sikerült. De sötét tragikum van abban, hogy államfenntartó erők, melyek békés együttélésre és egymás kölcsönös segítésére voltak hivatva, nem értették meg egymást és sem az egyik, sem a másik nem volt elég erős ahhoz, hogy a maga állameszméjét keresztülvigye. Az osztrák centralizmus sohasem bírta Magyarországot bekebelezni, de a magyar függetlenségi törekvés sem bírt érvényesülni, s ezáltal az utóbbi három századon keresztül állandó feszültség állt elő, a bizonytalanság és benső elégtelenség kellemetlen érzése. A sors végzetes uralma nyilvánul abban, hogy az évszázados harcok tényezői, a törökök, magyarok, osztrákok, a világháború után, melyet vállvetve küzdöttek végig, most legyőzve hasonló szorongattatások közt senyednek. A két nagy történelmi tény, a török háborúk és elnyomó török iga, aztán az osztrák beolvasztási törekvések ismerete nélkül nem lehet a magyar történelmet megérteni: e bensőleg összetartozó katasztrófák okozói nagyrészt a magyar nép tragikumának.

De a XVI. és XVII. század politikai katasztrófái középett csodálatosképen fölvirul a magyar irodalom. A reformáció nagy szellemi áramlata, melyet a külföldi egyetemekről hazakerülő ifjak terjesztettek, példátlanul megtermékenyítette a szellemi életet. Iskolák mellett nyomdák támadtak, éles theológiai viták folytak nemzeti nyelven, költők jelentek meg, mint a hazafias és szerelmi dalmok Balassa, aki nemcsak versében énekelte, hogy nincs szebb e széles föld felett a végbeli harcoknál a török ellen, hanem maga is ilyen harcban esett el. Az ifjabb Zrínyi Miklós, a szigetvári hős unokája, nagy őset nemzeti hősköltevényben dicsőítette, s politikai és katonai prózai iratai is jelentősek. Pázmány Péter, az ellenreformáció vezére, erőteljes, tősgyökeres prózát írt, mely stilisztikai tekintetben ma is mintaszerű. Katholikusok és protestánsok egyaránt hozzájárultak nemzeti nyelvünk felvirágoztatásához. Egészen természetes, hogy a reformáció

és ellenreformáció, melyek a magyar szellemet mélyen átjárták, dél és kelet felé nem hatoltak tovább.

A XVIII. században, a törökök kiűzése után elsötétül a kép. A két békességes évtized alatt, mialatt földjét nem tapodta ellenség, gazdasági téren fellendült az ország, népessége is szaporodott; de nemzeti-művelődési téren hanyatlás állt be. A középsorsú nemesség s a honoráciorosztály latin iskolát végzett, hol nyelvérzéke eltompult, a főnemességet pedig Bécs vonta varázskörébe, ahol olasz, francia és német ízlés uralkodott, s a magyar arisztokrácia elidegenedett honfitársai nyelvétől és erkölceitől. A magyar nyelv e korban csak a nép közé szorult; hanyatlása ellen egyes tudósok emeltek szót, a grammatikus Révai és Verseghy, s az író Kazinczy, akik a nyelvbe új életet akartak önteni, azt megifjítani, megnesemesíteni, alkalmassá tenni az új eszmék kifejezésére.

E közben egy általános iskola-reform vitetett keresztül. A protestánsoknak autonom iskoláik voltak, a katolikus iskolák azonban a piaristák, főként pedig a jezsuiták kezén voltak. Midőn 1773-ban a jezsuita-rend eltöröltetett, iskolái, kollégiumai gazdátlanok maradtak, s ez a körülmény alkalmat adott a hatalma fejlődésében levő államnak, hogy az ország iskolaügyét világi úton reformálja, ekkor először. Magyarország szerencséje, hogy erre a nagy pedagógiai föladatra egy nagyészű férfi hivatott el. Mária Terézia nagy királynő választása ugyanis egy nagyműveltségű magyar hivatalnokra esett, Ürményi Józsefre, aki az újjászervezés nagy művéhez két munkatársat nyert meg, Tresztyánszkyt és Makót. Az első protestáns, német egyetemeket járt, finom elméleti fő, a másik katolikus, a feloszlott jezsuita-rend volt tagja, régi gyakorlati ember a tanítás terén. Ez a három férfiú, a felvilágosodáshoz hajló magasrangú államhivatalnok, a protestáns theoretikus és a katolikus tanítómester, egyesült a haza iránti közös szeretetben egy nagy munkára, s megalkották a XVIII. század nyolcvanas éveinek végén a *Ratio educationist*, szerves codexét az egész magyar tanügynek. Ezen az alapon szervezték meg a magyar nevelést és tanítást, immár állami vezetés alatt.

Az írott nyelv megújítása egyrészt, másrészt az oktatás modernizálása addig példátlan fejlődésre vezettek az irodalom terén. Egymás után léptek fel a költők: a két Kisfaludy, Berzsenyi, Kölcsey és Vörösmarty; ódáik, románcaik, balladáik és költeményeik, főképp pedig hazafias lírájuk nagy hatást tettek az ország művelt rétegére, s felébresztették a XVIII. században némileg elszenderült nemzeti érzést. Éppen mivel ezt az irodalmi mozgalmat a patriotizmus legerősebb indítékai táplálták, mihamar át kellett annak terjedni a közélet egész mezejére. Ebben a költők és írók által előkészített kedvező szellemi légkörben lépett fel a huszas években a legnagyobb magyar reformátor, «a legnagyobb magyar», gr. Széchenyi István. Könyvek és röpiratok egész sorával izgatott a reformok mellett, a szociális és kultúrpolitika terén, a mellett arra is törekedett, hogy technikai nagy tettek által a nemzet vagyonosodását emelje. Ő robbantotta szét a Vaskapu szikláit, hogy a Dunát a Fekete-tengerig hajózhatóvá tegye, s gőzhajókat vásárolt Angliában. Az ország legtermékenyebb részét, a Tisza-vidéket, gyakorta árvíz öntötte el; technikai tanácsadójának, Vásárhelyi mérnöknek segítségével kidolgozta a Tisza-szabályozás nagyméretű tervét. Összefog a bankár Sinával és az angol hídmérnök Clarkkel, egy hatalmas híd létesítésére a Dunán Buda és Pest között; ezáltal, valamint a Budapesten összefutó vasúthálózat kezdeményezésével megalapítója a modern magyar fővárosnak. Az 1823-tól 48-ig terjedő negyedszázados reformkorszakban Széchenyi politikai és kulturális vezetése alatt jöttek létre oly intézmények, mint a Nemzeti Múzeum, a Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház, melyek bizonyos tekintetben oszlopai a magyar műveltségnek s életrekelésüket a magyar társadalom áldozatkészségének köszönik. Mint-hogy a centralisztikus összbirodalom székhelye Bécs volt, az ottani udvari színház, a császári ház múzeuma s más ily intézetek alapítása állami eszközökkel történt, Magyarország pedig a maga sajátos helyzetében mindazt, amit máshol az udvar, kormány, egyszerűen az állam tett, a maga erejéből, társadalmi úton hozta létre.

Ebben is lappang egy része a magyar tragikumnak, mely

a XIX. század közepén abban érte el tetőpontját, hogy a bécsi reakció a Kossuth által kezdett, a politikai szabadságért folytatott küzdelem ellen fegyverrel lépett fel, s midőn csapatai a röviddel azelőtt szervezett honvédsereg által Görgei vezérlete alatt vereséget szenvedtek, Bécs a szent szövetség jegyében I. Miklós cár segítségéhez folyamodott. Ez elkésredett harcokban esett el Segesvár mezején a legnagyobb magyar lírikus, Petőfi, aki hazafias énekeinek őszinteségét halálával pecsételte meg, mint előbb Balassa. Az orosz túlerővel szemben a nemzeti hadsereg Világosnál letette a fegyvert, mire a legzordabb abszolutizmus korszaka következett be, mely azonban 1859-ben és 66-ban az olasz és cseh harc-tereken összeomlott. Így mégis csak sutba kellett dobni a centralisztikus-abszolutisztikus összbirodalom áldatlan gondolatát s új, dualisztikus alapon építeni föl a Habsburg-országok jövőjét. A nemzet akkori vezére, a bölcs és mérsékelt réalpolitikusi, Deák Ferenc, 1867-ben megkötötte néhai nagy királyunkkal, I. Ferenc Józseffel, a kiegyezést, mely félretolta az útból a régi vizályt, s megnyitotta az utat Magyarország fejlődésének.

Ferenc József kora, 1867-től fogva a világháború kitöré- seig, talán legtermékenyebb korszaka a magyar történetnek. A XVIII. század szegény volt magyar tehetségekben, de a XIX-nek közepe táján egész sereg géniusz tűnt fel, Liszt és Erkel zeneszerzők mellett a regény terén Jókai, az epikus Arany, a történetbölcselő drámaíró Madách, festők, mint Munkácsy, Székely, Lotz és Benczúr, Ybl és Steindl építő- művészek, hogy csak a legnagyobbakat említsem. Nagyszerű vasúti hálózat létesült, Budapest gyorsan milliós lakosú várossá fejlődött, Fiume kiépült kereskedelmi kikötővé s a hetvenes években új egyetemek alapítottak Kolozsvárott és Zágrábban. Budapesten technikai főiskola létesült, továbbá zeneművészeti és képzőművészeti főiskolák. Az állam megszerezte a herceg Esterházy-féle képtárt, mely új szerzemé- nyekkel Szépművészeti Múzeummá bővült. A királyi palota és a parlament-épület hatalmas építkezései kedvező alkalmul szolgáltak nemcsak a képzőművészetek, hanem az ipar- művészet fejlődésére is. A felsőbb, valamint a népiskolák

ügye egyaránt előbbre haladt, s közvetlenül a világháború kitörése előtt két új egyetem állíttatott fel, Pozsonyban és Debrecenben.

A világháborút megelőző időkre és a kitörésére vonatkozó okiratok kiadása tanúsítja, hogy a hármas-szövetség és az entente vezető államférfiai közül a magyar miniszterelnök, gróf Tisza István, volt talán az egyetlen, aki a nagy érdek-összeütközés közepett a háború ellen foglalt állást. Ő szenttanuja volt a 67-i kiegyezésre következő nagy föllendülésnek és semmi áron sem akarta háborus veszedelembé sodorni a virágzó országot. De békepolitikája a korona tanácsában sem bírt érvényre jutni, Magyarországot belevonták a nagy küzdelembé, s végtére összerogyott, Németország és Ausztria oldalán. Egyetlen legyőzött állammal sem bántak oly kegyetlenül, mint hazánkkal, mely területének kétharmadát, 21 millió lakosságából pedig 13 milliót vesztett el. A trianoni béke ezenfelül is súlyos terheket rótt a kis országra, még reparációs költségeket is fizetnünk kell. Le vagyunk fegyverezve, gazdaságilag megnyomorítva; csak egyetlen út van nyitva előttünk, melyre Trianon sem volt elég leleményes béklyókat rakni: a szellem és a kultúra útja.

De még kultúrpolitikánk előtt is óriás nehézségek tornyosultak. Pozsony és Kolozsvár egyetemei menekülni kényszerültek régi székhelyükről, s Szegeden és Pécssett ütötték fel tanyájukat; a Tisza vidékén a debreceni és szegedi egyetem kebelében nagy költséggel tizenkét klinika épült ki, jobbára a nagy alföldön ötezer népiskolát és tanítólakást építettünk, Európa művelődési nagy központjain, Berlinben, Rómában, Bécsben főiskolai tanulók és kutatók részére internátusokat létesítettünk; ösztöndíjakat osztunk Athén, Genf, Nagy-Britannia, Párizs és az Egyesült-Államok intézetein tanulóknak, úgy hogy állandóan közel kétszáz fiatal tudósunk végez külföldi tanulmányokat. Kultuszminisztériumunk a mi szemünkben most honvédelmi minisztérium, mert a lefegyverzett ország a maga ezer veszedelemmel fenyegetett helyén csak úgy állhat meg, ha a világ művelt népei egyre jobban meggyőződnek róla, hogy itt egy nemes és művelt nép szenvedett sérelmet, minden igazság ellenére.

Európa délkeletén valóban egy tragikus nép él, Európa e részén a legszerencsétlenebb, leginkább szorongatott, de a legműveltebb nép. Az a hősi nép, melynek királyai hadseregük élén estek el Lützen és Frederiksten alatt, s itt alusszák örök álmukat a Riddarholm-templom árnyán, fogja tudni, érteni és méltányolni és szimbolumot fog abban látni, hogy a mi I. Ulászlónk és II. Lajosunk, akik Várna és Mohács csatamezőin estek el, úgyszintén hazafias költőink, Balassa és Petőfi, akik szintén hősi halált haltak, ismeretlen vagy feldúlt sírokban pihennek, hogy a nagy magyarok sírboltjai Székesfehérvárott és Nagyváradon szétromboltattak. Engedjék meg nekem, igen tisztelt Uraim, hogy szenvedő nemzetem részére a nemes svéd nemzet rokonszenvét kérjem.

II. A lengyel-magyar szellemi együttműködés alapjai.

Varsóban, 1930 május 12-én tartott beszéd. .

Ez év november 29-én kétségekívül egész Lengyelország ünnepelni fog, hogy megülje annak a nemzeti küzdelemnek százados évfordulóját, amelyet Czartoriski Ádám és más nemzeti hősök vezetésével kezdett az orosz elnyomás ellen. Ha ennek a centenáriumnak időpontja korábbra esett volna, azokra az évekre, amikor még a lengyel nemzet rabszolgaságban élt, a visszaemlékezés erre a dicsőséges *multra* fájdalmas lett volna inkább, mert az orosz óriás 1831-ben Paskievics vezetése alatt legyőzte a lengyel ellenállást, mint ahogy 18 évvel később ugyanennek a tábornoknak a vezérletével Világosnál a magyar ellenállás fölött diadalmaskodott. Ma azonban az 1830-i lengyel hazafiak reményei valóra váltak és az önök számára november 29-e a dicsőség napja lesz, amely egész Európának hirdetni fogja, hogy az orosz nép csak a durva erőszaknak köszönhette uralmát a lengyel nemzet fölött, amely erkölcsileg mindig felsőbbrendű volt nála.

Az 1830—31-i lengyel hősi küzdelem a legmélyebb benyomást gyakorolta az akkori Magyarországra. A korszak legnagyobb költője, Vörösmarty Mihály, nem egy megkapó és művészi költeményében kifejezést adott annak a fájdal-

mas rokonszenvnek, amellyel Lengyelország gyászában osztozott. És minden magyar iskolában megtanulják azt a költeményét, amelyben az 1831 utáni Lengyelországot élő szoborhoz hasonlítja, amely csak tűri kínjait, de szólni és tenni nem tud. A magyar költő szerint az élő szobornak csak néhány szót kellene mondani, de ebben a néhány szóban erő és ékesszólás volna: «Emberek, világ, természet, nemzetek! Ha van jog a földön és irgalom az égben, tekintsetek rám és kínjaimra!» Ugyanebben a korban, 1833 novemberében, a XIX. század nagy, sőt talán legnagyobb magyar államférfia, Deák Ferenc, felemelte szavát a magyar országgyűlésen Lengyelország érdekében. «Ennek a nemzetnek hajdani nagyságát letiporták, — mondotta Deák — régi szabadságának romjai földön hevernek és a Visztula lengyelvértől áztatott partjain füstöl a szabadságuktól megfosztott lengyelek oltára.» Annak a kívánságának adott kifejezést, hogy a magyar országgyűlés intézzen feliratot a királyhoz, hogy diplomáciai úton járjon közbe a letiport nagy szomszéd polgárjogainak helyreállításáért. Tény, hogy az önök százados, a jogért vívott véres harcai megszerezték a művelt nemzetek legtöbbszörének rokonszenvét, de a magyar nemzet mindig a magéának tekintette gyászukat.

Mi volt az oka ennek a mélységes rokonszenvnek? Először a két nemzet történelmi fejlődésének párhuzamossága. És mivel a történelem irányzó erő a nemzeti szellem és jellegzetesség fejlődésére, a két nemzet történetének párhuzamos, sőt gyakran egymásba kapcsolódó története számos közös jellemvonást fejlesztett ki a lengyel és a magyar lélekben. Az önök fejedelme, I. Micislaw, a X. század második felében térítette népét a keresztény hitre, ebben a korban kezdte Géza fejedelem is Magyarországon a térítés művét és a vitéz első Boleslaw ugyanabban a korban szervezte meg a lengyel királyságot, amikor a mi Szent Istvánunk a magyar királyság alapját megvetette. Mind a ketten arra törekedtek, hogy bevezessék országukat a nyugati civilizáció körébe, ezért választották a kereszténység nyugati, római formáját és nem a keleti, byzanci formát. De mind a kettő azon volt, hogy megőrizze kereszténnyé lett nemzetének

függetlenségét, nem a német császárhoz fordult tehát, hanem a pápához, a lelki hatalom fejéhez, hogy királyi koronát kérjen. Önöknél ugyanabban az időben alapították a gneseni érsekséget, mint nálunk az esztergomit, ahonnan később a lengyel és magyar hercegprímáság egyházi és egyben nemzeti intézménye kisarjadt. Mind a két népnél egyformán megvan a vallásos és a nemzeti eszmének összeolvadása, és tény, hogy a két nép keresztény hitre való térése nem annyira a tömegek belső misztikus szükségének, mint inkább fejedelmek szervező és civilizáló munkájának tulajdonítható.

A római egyházhoz való csatlakozás egyet jelentett ebben a korban a nyugati nemzetek kultúrközösségébe való belépéssel, mert ebben a korban, amely a világi műveltséget nem ismerte, az egyház nemcsak legfelsőbb tényezője, hanem egyetlen tényezője volt a civilizációnak. Mi, lengyelek és magyarok, ugyanegy időben léptünk be a nyugati civilizációnak ebbe a közösségébe és így azután sorra fölkerestek bennünket mindazok a nagy szellemi és művészi áramlatok, amelyek Európa civilizált életének belső értékét alkották. Egyformán építettünk román és gót székesegyházakat és kastélyokat, egyformán elért hozzánk a humanizmus és a renaissance, a reformáció és ellenreformáció külön stílusával, a barokkkal. Egyformán ismertük a XVIII. századbéli udvarok főúri életét és fényűzését a pompázatos rococóval. Megvolt mindkettőnknek klasszicizmusunk és romantícizmusunk. És vesünk most egy pillantást határainkon túl nyugat felé és dél felé: eljutottak-e oda ezek a nagy szellemi áramlatok, amelyek a lengyel lelket és a magyar lelket az európai civilizáció integráns részévé tették? Valóban mindezek az áramlatok csak igen gyengén hatoltak túl Lengyelország és Magyarország nyelvi határain, és ebből megállapíthatjuk azt a főbenjáró jelentőségű ténytet, hogy Európa földrajzi és kulturális határai korántsem esnek egybe. Földrajzilag Európa az Uralnál, a Kaukázusnál és a Fekete-tengernél ér véget, vagyis jó messze keleten, míg a civilizált Európa megáll a lengyel-magyar nyelvhatárnál.

És ha, kezünkben a történelem vezérfonalával, továbbfolytatjuk a két nemzet történelmi kapcsolatainak kutatását,

legyen szabad utalnom nemcsak arra, hogy mind a két nemzet egyidőben lépett be a középkor civilizált népeinek közösségébe, hanem arra a történelmi tényre is, hogy az Árpád-ház ősanja lengyel hercegnő volt, ami kitörölhetetlen jegyet hagyott nemzeti uralkodóházunk jellemén és külpolitikáján is. míg csak az Árpád-ház ült a trónon, annál inkább, mert a középkorban a családi kapcsolatok a külpolitikai kapcsolatokat is élénkebben befolyásolták. Szent Istvánnak, Magyarország első királyának, Gizella bajor hercegnőtől való fia volt Szent Imre, akinek kilencedik centenáriumát Magyarország éppen most ünnepli. A szent ifjú szüzességi fogadalmat tett és vele sírbaszállt Szent István ága. A szent királyt idegen származású herceg követte a trónon, akinek zaklatásai külföldre száműzték az Árpád-ház élő hercegeit. András, Béla és Levente Lengyelországba menekültek, ahol Béla herceg Micislaw alatt olyan vitézül harcolt a pomeránok ellen, hogy a lengyel király feleségül adta hozzá leányát, Risenzát. A három fivér közül Andrásnak csak egy fia volt, Salamon, aki rövid uralkodása után utód nélkül halt el, a legifjabb, Levente, ifjúkorában, nőtlenül húnyt el, úgyhogy valamennyi Árpád-házbeli király, aki I. Bélát követte, ennek Risenza lengyel hercegnővel kötött házasságából származott. Innen van az, hogy kényeztetett gyermekei voltak középkori történetíróinknak, akik a dicsőség fényébe vonva állították alakjukat az utókor elé. De egy bizonyos, hogy az Árpád-ház valamennyi tagja létét annak a frigynek köszönhette, melyben Árpád és Piast vére egyesült.

Az Árpád-ház kihalta után, a XIV. század elején, a francia Capet-dinasztia ifjabb ága, a nápolyi Anjouk foglalták el Magyarország trónját. Ennek a dinasztianak első királya, Carobert vagy Károly Róbert, akárcsak az Árpádok ősapja, Krakkóba ment asszonyért és a lengyel Lokietek Ulászló leányának, Erzsébetnek kezét nyerte el. E frigy folytán a Piastok és Anjouk két nemzedéke, egyfelől I. Ulászló és III. Kázmér, másfelől Károly Róbert és fia, Nagy Lajos, igen szoros politikai viszonyba kerültek. Az érintkezés rendkívül sűrű volt a krakkói és visegrádi udvar közt, és a két várost összekötő úton építette Erzsébet királyné a kassai

székesegyházat, mintegy az ég áldását kérve a két uralkodóház és a két nemzet szövetségére. Fia, Nagy Lajos, Krakóban tartózkodott 1364-ben, abban az időpontban, amikor III. Kázmér e város egyetemének alapjait megvetette, és kétségkívül ez a körülmény volt az, ami három évvel később azt az eszmét sugallta neki, hogy Pécsen magyar egyetemet alapítson. Azonban míg Nagy Lajos pécsi egyeteme nem állott ellent az idő viszonyosságainak, a krakkói egyetem a következő századok folyamán igen nagyszámú, legfőképpen északmagyarországi származású magyar diáknak adott fedelmet, ami még inkább hozzájárult a két nemzet kulturális közösségének élénk fejlődéséhez. Lengyelország és Magyarország e szellemi kapcsolatainak emlékezetére a Magyar Történelmi Társulat, amelynek elnöke lenni szerencsés vagyok, nemrég emléktáblával jelölte meg a krakkói egyetem falát.

Ugyanezidőtájt a pálos fehérbarátok rendje, amelyet a XIII. század közepén alapítottak Magyarországon, igen erős lendületet vett. Magyarországi főszékházukat, amelyet még Nagy Lajos király építtetett Szent Lőrincen, a budai hegyek közt, a királyi udvar közvetlen szomszédságában, a mohácsi vész után a törökök elpusztították, de a lengyel Czenstochowát megkímélték az idő viharai és híres Fekete Szűzének másai még ma is ékesítik Magyarországon a pálosrend régi templomait, míg magát a rendet II. József abszolutizmusa feloszlatta.

A keresztény egyház talán a legmélyebb benyomást a tömegek érzésvilágára azzal a kultuszával gyakorolja, amelylyel a Szent Szűzet körülveszi; ez a kultusz pedig a legmélyebb gyökereket Lengyelországban és Magyarországon verte. Nem véletlen, hogy a Szent Szűz dicsérő-énekei ott szerepelnek a két nemzet legősibb nyelvenlékei között, és a lengyel *Bogu Rodzica* mellé odatehetjük a louvaini *Szent Szűzről való Dicséretet* (1300 tájáról) és a *Königsbergi töredéket* (a XIV. század közepéről). A pálosok voltak a terjesztői ennek a kegyes kultusznak és alapítói s őrei a Szent Szűznek szentelt zarándokhelyeknek.

A szellemi kapcsolatokon kívül, amelyeket főképp a szerzetesek, papi emberek és azok a diákok tartottak fenn, akik

a krakkói egyetemet látogatták, igen élénkítette Lengyelország és Magyarország kölcsönös érintkezését a lengyel-magyar kereskedelem is, amelynek központja leginkább Krakkó és Buda, közbeeső állomása pedig Kassa volt, ahol az árúk számára raktárt is tartottak. Ez a kereskedelem a magyar bőrt, a magyar lovakat, a magyar borokat és köztük a borok királyát, a tokajit vitte ki Lengyelországba és cserébe a lengyelországi posztót, prémet, ólmot és halat hozta el hozzánk és lebonyolította az átmeneti kereskedelmet Nürnberg felé.

Anjou Lajos alatt, aki első közös uralkodója volt Lengyelországnak és Magyarországnak, és akinek leánya, Hedvig, kit Jaghelló Ulászló vett nőül, ezt a harcos dinasztiát emelte Lengyelország trónjára, a Boszporuszt egy olyan hatalom foglalta el, amely rányomta bélyegét a XV., XVI. és XVII. századra: ez a hatalom a félhold volt. Bizánc pátriarchájával és a Balkán orthodox népei török uralom alá kerültek. De a nagy harcot a félhoddal Magyarország és Lengyelország vívta meg, és ennek a hősi és világraszóló küzdelemnek derék vezérei magyar részről a Hunyadiak, lengyel részről pedig a Jaghellók családjához tartoztak. Ez a két család meghazudtolta a híres mondást: *inter arma silent musae*. Hunyadi János hatalmas kastélyt építtetett késői gót stílusban. Fiának, Mátyásnak nevéhez fűződik a többi között a budai templom építésének dicsősége, amely napjainkig a koronázási szertartások helyéül szolgált. Ugyanez időtájt fejlődik ki önöknél a Jaghelló-stílus, amely a kései gótikának igen eredeti formája. Közben az irodalmat a humanizmus s a művészetet a renaissance termékenyíti meg. Vitéz bíbornok a humanista kultúra apostola lesz Magyarországon. mint az önök nagy bíbornoka, Sanoki Gergely Lengyelországban. Corvin Mátyás király udvarából az építőmesterek és tudósok Lengyelországba mentek át: Olkus Márton csillagász átvitte Mátyás király égi szféráit Krakkóba, ahol ezt a tárgyat ma is tisztelettel őrzik. Ilyen körülmények között eléggé természetes, hogy Felső-Magyarország városainak renaissance stílusa igen közel áll a jelenlegi lengyel építészeti ízléshez. Másrészt, vajjon véletlenség-e az, hogy a XV. és

XVI. században Magyarország három Jaghellót emelt trónjára, akik közül kettő a haremezón lelte dicsőséges halálát: I. Ulászló Várnánál, II. Lajos Mohácsnál? Magyarországnak és Lengyelországnak ez a szent szövetsége az európai civilizáció védelmére a félhold ellen egyik legvéresebb, de egyben legnagyobb szerűbb fejezete volt a világtörténelemnek.

Az 1526-i szerencsétlenség után a magyar nemzetnek két táborra kellett szakadnia. A nyugati határszélek magyarjai tovább folytatták küzdelmüket a török ellen a Habsburg-ház örökös tartományaival szövetségben. Ha az ország keleti részeit, Erdélyt és a Partiumot lakó magyarok kénytelenek voltak is elismerni a török fennhatóságát, mindjárt kezdettől fogva keresték a szövetséget Lengyelországgal. Ez a keleti magyarság először a Szapolyai-család körül tömörült. Már I. Zsigmond lengyel király Szapolyai-lányt vett feleségül, Borbála királynét. Viszont egyik leánya, Izabella, Szapolyai János magyar király felesége lett, akinek fia, János Zsigmond, az erdélyi fejedelemség megalapítója volt. A Szapolyaiak kihaltával Erdély a Báthory-családot emelte trónjára: Lengyelország nyomban királynévá választotta István herceget, nőül adva hozzá Zsigmond király másik leányát, Annát. Így a Jaghelló-család egymásután frigyre lépett a Szapolyaiakkal és a Báthoryakkal, akik a nemzeti gondolat képviselői voltak ezekben a hányatott századokban. Báthory István személyében Lengyelország és Kelet-Magyarország még egyszer perszonál-unióra lépett s az ő, sajnos, nagyon rövid uralma dicsőséges fénykora volt mind Lengyelországnak, mind Erdélynek. Samint Nagy Kázmér és Nagy Lajos csaknem egyidőben alapították a krakkói és a pécsi magyar egyetemet, úgy vette meg István király 1579-ben Vilnában és 1585-ben Kolozsvárt, ebben a két, egymástól oly távol eső városban két akadémia alapjait. Az elsőt sikerült önöknek a világháború után mint vilnai egyetemet föltámasztaniok, míg mi elvesztettük a kolozsvárit és a székhelyéről kiűzött egyetem tanárai számára kénytelen volt az elszegényedett Magyarország Szegeden új otthont alapítani. De a magyaroknak és lengyeleknek különböző sorsuk ellenére is kölcsönösen

azt kell kívánniok egymásnak, hogy István király szelleme uralkodjék ma is a két nemzet politikai és szellemi kapcsolatain.

Mind önöknél, mind nálunk jelentős tért hódított ekkor a protestantizmus, és az ellenreformáció Báthory király alatt kezdte meg vele a küzdelmet. Ebben a szellemi mozgalomban az önök bíbornoka, Hosius Szaniszló és nagy egyházi szónokuk, Skarga Péter jezsuita atya tökéletesen ugyanazt a szerepet játsszák, mint a mi Pázmány Péterünk, aki, mint Skarga, Jézus társaságához tartozott, és később, mint bíbornok és Magyarország hercegprímása, egyik legnagyobb szónoki tehetségünk és a magyar próza tökéletes művésze volt. És egészen meglepő, hogy Skarga és Pázmány beszédeiben a nemzeti érzésnek és a katholicizmusnak ugyanazt a harmonikus egybeolvadását találjuk meg.

Míg a XIV. században a magyar katholicizmus a Pálosrendet adta Lengyelországnak, addig a XVII. század második felében Lengyelország Kalazanci Szent József fiait, a piarista atyákat küldte hozzánk, akik a tanításnak új módszerét kezdték a középiskolákban, amelyeket nálunk alapítottak s amelyek még ma is Magyarország legkiválóbb tanintézetei közé tartoznak. Ennek a rendnek budapesti kollégiuma a legjobb magyar iskolák egyike és a rend számos tagja jelenleg is több egyetemi tanszéket tölt be.

Mikor a Wasák után két nemzeti király ült Lengyelország trónjára, a második közülök, Sobiesky János, aki Bécsset felszabadította és Esztergom felé üzte Kara Musztafa nagyvezírt, volt kezdeményezője a kereszténység nagy hadjáratának az ottomán birodalom ellen, amely Buda visszavételével és a karlovici békével végződött s Magyarország felszabadítására vezetett. A felszabadításért Ausztria Magyarország függetlenségét követelte áldozatul és midőn a beolvasztási kísérletek ellen tiltakozva II. Rákóczi Ferenc fegyvert fogott, hatékony támaszra talált lengyel szomszédaiban. Rákóczi bukása után udvari festőjét, Mányoki Ádámot, az önök királyának, Erős Ágostnak jóindulatába ajánlotta, és a magyar művész nagyszerű arcképfestő tehetsége Ágost király udvarában bontakozhatott ki. Különben a száz

Ágostok korszaka inkább lazulást jelent a lengyel-magyar kapcsolatok történetében.

Ellenben a XVIII. század végén és a XIX. század legnagyobb részében Magyarország története ismét meglepő hasonlatosságokat mutat az önökével, Uraim. Lengyelországot földarabolták és főképp orosz részét elviselhetetlen zsarnokságnak vetették alá, viszont Magyarországnak el kellett volna tűnnie, beleolvadva a nagy osztrák császárságba, megfosztva politikai függetlenségétől, sőt még nemzeti nyelvétől is. Minden félreértés elkerülése végett hozzá akarom fűzni ezekhez a szavakhoz azt a tényt, hogy mi magyarok éles megkülönböztetést teszünk a régi, centralizáló Ausztria és az alkotmányos Ausztria között, amelynek nevében Ferenc József király az 1867-es kiegyezést megkötötte. Nekünk tragikus összeütközéseink voltak a régi abszolutista Ausztriával, míg az 1867-es alkotmányos Ausztriához és ami abból megmaradt : a háború utáni Ausztriához mindig az őszinte barátság és igazi rokonszenv szálai fűztek és fűznek ma is. A világháború küzdelmei számos véres bizonyosságát adták ezeknek a testvéri érzelmeknek.

Tárgyilagosan ítélve meg a bécsi udvar politikáját, amit a világháború kimenetele lehetővé tesz számunkra, az ember ámulva látja azokat a súlyos hibákat, amelyeket a bécsi kormány a XVIII. század végén és a következő elején elkövetett : szemében a népek nem voltak cselekvő tényezők, hanem tárgyak, amelyekkel akarattuk ellenére lehetett rendelkezni, sőt önkényűleg feldarabolni őket. Lengyelek, olaszok, magyarok, egyformán szenvedtünk ez alatt az elnyomatás alatt! És mindaz az erőfeszítés, amelyet a fölosztók kifejtettek, mindaz a szenvedés, amelyet a fölosztottak és elnyomottak kiállottak, hiábavalónak bizonyult világtörténelmi szempontból, mivel a nagy fáradtsággal öszetákolts rendszerek összeomlottak, úgyhogy nem maradt belőlük semmi, csak a kimondhatatlan szenvedések emléke. Különböztetést könnyű felismerni az osztrák rendszer leggyöngébb oldalát : lengyelek, lombardiai olaszok és magyarok régi, szabadságukra és nemzeti kultúrájukra féltékeny nemzetek voltak, olyan nemzetek, amelyeket talán meg lehet semmisíteni, amelyeket nagyobb népek erő-

szakkal zsarnoki uralmuk alatt tarthattak, amelyek azonban, amíg élnek, soha bele nem tudnak nyugodni a szolgaságba. Innen van az, hogy a Visztula, a Duna és a Tisza tájai hazafiakkal töltötték meg Szibéria pusztaságait és bányáit, Spielberg és Kufstein várbörtöneit és hogy a hóhérnak bőven akadt dolga. Mindez azonban nem szolgálhatott alapul egy állam épületének. Amit önök számára 1794—95, 1830—31 és 1863 jelent, ugyanazt érezzük mi, ha 1848—49 gyászos és dicsőséges napjaira gondolunk. Ami az önök számára Maciejovice, Grochov, Osztrolenka, Ponin, Kalisz és Varka volt, azt jelentették nekünk 1849 veszített csatái s a világozi katasztrófa és az olaszoknak Novarra neve ; Paskievics éppen úgy harcolt ellenünk, mint önök ellen, és akit az oroszok Diebicsnek vagy Bergnek neveztek, annak számunkra és az olaszok számára egy neve volt : Haynau. Petőfi, a költő. Károly Albert seregét a szent szabadság katonáinak nevezte : nemzetek szeretettel őrzik meg emlékezetükben hőseik nevét. Viszont közömbös ismerni a zsarnokság gyilkosainak neveit, egy közülök, Haynau, még pénzt is kapott — szerinte ugyan keveset — szolgálataiért. Közös sorsunk adva lévén, könnyű megérteni, hogy Görgei hadseregében 1848—49-ben lengyel légiót is találunk Zabokliczky Péter vezérletével és olasz légiót, amelyet Alessandro Monti vezényelt, és hogy két lengyel tábornok, Dembinszky és Bem, magyar hadtestek élén állott. A három nemzet szabadsághősei : Kosciusko, Kossuth és Garibaldi még jellemben is hasonlítottak egymáshoz. Mind a három hősnek szilárdsága, nemes büszkesége, rendíthetetlen akarata abban is megnyilvánult, hogy tragikus bukásuk után nem folyamodtak a győzők kegyéhez, hanem inkább a száműzetés keserű kenyerét választották. Nemcsak büszkeségből választották ezt az osztályrészt, hanem hogy fennen lobogtassák a nemzet zászlóját a külföldön, abban a reményben, hogy megnyerhetik nemzetük számára más országok rokonszenvét, sőt fegyveres beavatkozást is kieszközölhetnek. A három terv közül kettő jó eredménnyel járt : abban az időben, amikor Lengyelországban és Magyarországon az abszolutizmus megfojtotta a nemzeti gondolatot, ők továbbra is szószólói maradtak annak és a büszkén

viselt szenvedések, nemes jellemük, szavuknak és tolluknak varázsos hatalma segítségével népszerűvé tették a lengyel és magyar ügyet, napirenden tudták tartani a lengyel és magyar kérdést. Egy ponton azonban csalódtak: a cári Oroszország és a régi császári Ausztria ellen képtelenek voltak kieszközölni a hatalmak fegyveres beavatkozását, amiben különben nincs semmi meglepő: a többi nemzet története tanuskodik róla, hogy ez minden emigrációnak közös sorsa.

A lengyel magyar politikai életnek ez a párhuzamosága nem maradhatott befolyás nélkül a két nemzet irodalmára s főképpen költészetére. Lengyelországban éppen úgy, mint Magyarországon az a költészet, amely az 1830-as és 1848-as eseményeket előkészíti és dicsőíti, kiváltképpen hazafias jellegű: önöknél az «Ojczyzna», nálunk a «haza» eszméje uralkodik minden szíven és minden elmén. Mickiewicz, Slovacki, Krasinski ugyanazokért az eszmékért hevültek, mint a mi Vörösmartynk, Aranyunk és Petőfink, aki karddal a kezében esett el a segesvári csataterén a moszkovitákkal szemben.

A «Gesammtmonarchie», amely meg akarta fosztani Magyarországot nemzeti jellegétől, összeomlott az olaszországi és a csehországi harctéren 1859-ben és 1866-ban, mire a magyar nemzet politikai vezére megkötötte I. Ferenc Józseffel az 1867-i kiegyezést, s ennek következménye Magyarország rohamos közgazdasági fejlődése volt. Ebben az osztrák-magyar kettős monarchiában Magyarország legalább belpolitikailag ura volt saját sorsának. De ez alatt a korszak alatt elég súlyos hiba terheli lelkiismeretünket: annak ellenére, hogy a delegáció ülései folyamán a magyar és lengyel képviselők és felsőházi tagok minden évben összejöttek hol Budapesten, hol Bécsben, képviselőink mégsem használták fel ezt az alkalmat, hogy a galíciai lengyelek és a magyarok között politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat létesítsenek, jöllehet a lelkek hajlamosak voltak ilyen barátságos megegyezésre.

Amidőn 1914-ben Ferenc Ferdinánd trónörökös meggyilkolása következtében európai konfliktus kavardott fel,

amely mindjobban és jobban elmérgesedett, gróf Tisza István miniszterelnök a békés megoldás mellett foglalt állást. A háborút megelőző eseményekre vonatkozó okmányok összes kiadványai ezt az állításunkat támogatják. Gróf Tisza mindenáron el akarta kerülni, hogy beledobja a háborúba virágzó országunkat, szerencsétlenségre egyedül maradt véleményével a koronatanácsban és így Magyarországot is beletartották a háborúba. A magyar miniszterelnök mindössze annyit érhetett el, hogy kijelentette az osztrák-magyar monarchia közös minisztertanácsával, hogy még abban az esetben is, ha a háború a monarchiára szerencsésen végződnék, ez előre lemond minden területi annexióról. Így óhajtott megakadályozni, hogy a monarchia részéről a háború hódító jelleget öltjön. Bizonyos, hogy sem Tisza, sem a nemzet nem akarta ezt a háborút, és ha bátran verekedtünk, ez azért történt, mert tudtuk, milyen sors vár ránk katasztrófa esetén. A magyar ezredek tehát fölvonultak Galicia és Orosz-Lengyelország síkjaira, hogy megmérkőzzenek az orosz imperializmussal, és ebben az élet-halálharcban nemcsak megszentelt határaink védelméért küzdöttek, hanem Lengyelország felszabadításáért is. Magyarországon a háború egész folyamán komor hangulat ült a lelkeken, még a gorlicei diadal után is, és nem éreztek igazi örömet, csak akkor, mikor a háború folyamán előre látták Lengyelország közeli feltámadását.

A háború után Magyarországot megcsonkították, akár csak Lengyelországot 1772-ben, Lengyelország pedig területi épségét visszanyerve a szláv népek élére került. A politika, amely nem vet számot a pozitív tényekkel, Oroszországnak tulajdonította a karmesteri szerepet a szláv világban, II. Katalin korszakától egészen II. Miklós cár birodalmának összeomlásáig. De a történetfilozófia világánál az egyetemes történelem tanításaival, a fejlődés törvényeivel és a haladás elveivel ellentétesnek látszott, hogy Lengyelországot, amely civilizációját tekintve, fölötte áll Oroszországnak, ez uralma alatt tarthassa. És ha igaz az, hogy olykor egy epizód jobban jellemez egy helyzetet vagy egy fejlődési folyamatot, mint a hosszas reflexiók egész sora vagy bonyolult események

elmondása, legyen szabad emlékeztetnem önöket közelmúlt történetüknek egy kis eseményére. Midőn az önök nagy könyvtárait Szentpétervárra átszállították, a kozákok, akiknek az volt a feladatuk, hogy a könyveket becsomagolják, kettévágták a nagy folió-köteteket, amelyek ládáik méretét meghaladták, másrészt a Szentpétervárra érkezett ládákat az orosz könyvtárnokok ki se csomagolták, úgy hogy a cári uralom bukása után a szovjet köztársaság megbízottai abban az állapotban adták vissza a könyveket, amelyben egykor elszállították. Az önök véres és vakmerő küzdelmei a szabadságért kétségtelen bizonyítékai az önök faji erejének, de nem kevésbé megdönthetetlen bizonyítéka ennek az erőnek a lengyel kultúra tökéletes egysége, amely erős és rendíthetetlen maradt a megcsonkítás ellenére is, és míg az önök politikai feltámadása szinte kézzelfoghatólag demonstrálta, mire képesek az erkölcsi és kulturális erők, addig az önök fölött még tegnap zsarnoki hatalmat gyakorló Oroszország forradalmával is azt bizonyította, hogy a nyugati latin műveltség hiánya folytán nem tud élni a szabadsággal, mert a cárizmus rabszolgaságából a szovjetek diktatúrájának rabszolgaságába esett. Számos reakciós államférfi abban az illúzióban ringatja magát, hogy a civilizáció hiánya immunizálja az országokat a forradalom ellen. Hát az orosz tömegek eléggé híjával voltak a szellemi kultúrának, mégis kitört a forradalom országukban, azzal a különbséggel, hogy sokkal durvább és erőszakosabb volt, mint másutt, és hogy a szocializmus, ez a politikai és gazdasági világmozgalom, náluk a kommunizmus nyers és kezdetleges formájában jelentkezett. Az új deszpotikus rendszer következtében az orosz elem, amely szellemileg talán nem simult egészen hozzá, amely azonban közel 15 éve tűri azt, szervesen kikapcsolódott a nyugati szabad nemzetek szolidaritásából, elnyomva a lelkiismeret szabadságát, a szabad szót, a sajtószabadságot és a gondolatszabadságot, európai ember számára túrhetetlen korlátok közé szorítva az egyéni cselekvés jogát. Érthető tehát, ha az orosz nép a második vonalba szorult a szláv népek között.

A magyar nemzet, amely a szláv népek szomszédságá-

ban él s amely érezte a cárizmus fenyegető közelségét, mindig azon a nézeten volt, hogy a cárizmus, midőn az izlam ellen a kereszténység és a pánszlávizmus védőjének hirdette magát, aminek különben egészen más értelme volt a többi szláv nép felfogásában, nem tett egyebet, mint imperialista céljaira használt ki két, látszatra egészen nemes eszmét.

Valóban az orosz imperializmus csak ürügyül használta az orthodox vallás és a pánszlávizmus védelmét kaukázusi, sőt kisázsiai, esetleg a Balkánon és Középeurópában tervbevett hódításaira. Az orosz összeomlást követő forradalmakban a moszkovita koncepció elsorvad és más, nemesebb, eszményibb erők léptek a színtérre. E világjelentőségű történelmi fejlődés következtében másik szláv nép került homlokterbe a történelem színpadán, amely számra második a szláv népek között 30 millió lelket számláló tömegével és magasabbrendű kultúrájával, amelynek szilárd alapja ezeréves története, tele a szabadságért és a nemzetért hozott véres áldozatok emlékével, amelynek hatalmas irodalma, virágzó művészete és tiszteletet parancsoló tudományos élete van.

Mikor a lengyel kormány rendkívül lekötelező meghívásának eleget tettem, a Duna és Tisza partjáról magammal hoztam a reményt, hogy az a törekvésünk, amely a két nemzet régi történelmi kapcsolatainak felújítására s a lengyel-magyar szellemi együttműködés elmélyítésére irányul, rokonszenves fogadtatásra talál a Visztula partján, annál is inkább, mert mindenekelőtt e politikai és szellemi ideálok erejének műve, hogy a feltámadt Lengyelország újra elfoglalta helyét a szabad nemzetek között.

Ha a háború előtti szellemi életet vizsgáljuk, irodalmi és tudományos életet egyaránt, nem minden sajnálkozás nélkül kell megállapítanunk, hogy főképp a nagy nemzetek írói és tudósai voltak azok, akik veszedelmes hajlandóságot mutattak arra, hogy ne ismerjék, vagy lekicsinyeljék más népek szellemi erőfeszítéseinek és ezek eredményének értékét. A világháború azután annyi gyűlölséget kavart föl a nemzetek közt, hogy néhány előkelő szellem kétségbeesve kérdezte magától, micsoda végzetes szerencsétlenségbe sodorják ezek

a pokoli indulatok az emberi civilizációt? Tehát hogy ki-
gyógyítsák a lelkeket ebből a kóros állapotból, hirdetni kezd-
ték, hogy a művelt nemzeteknek kötelességük a többiek
nemzeti kultúráját tanulmányozni, arra törekedtek, hogy sze-
mélyes érintkezést, baráti kapcsolatokat hozzanak létre az
irodalmi emberek, a tudósok és azok közt a politikusok közt,
akik a szellemi élet megszervezésével foglalkoznak, és vég-
eredményül arra számítottak, hogy egymás kultúrájának
kölcsonös megbecsülésére vezetik a nemzeteket. Mindezek
az aggályok, meggondolások és törekvések vezettek végül
a Szellemi Együtműködés Tanácsának megalapítására a
Népszövetség székhelyén, Genfben, amelynek első főtitkára
éppen Halecki, a kiváló lengyel tudós volt, és a Szellemi
Együtműködés Tudományos Intézetének létesítésére Párizs-
ban, Luchaire vezetésével. De ezeken a szervezeteken kívül,
amelyeknek célja központosított tevékenység kifejtése, szük-
ségünk van — hogy úgy mondjam — transversalis tevékeny-
ségre is. Ettől az eszmétől vezéreltetve látogatom meg
Európa nagy kultúrközpontjait. Voltam Rómában és Ber-
linben, Bécsben és Stockholmban, és ugyanebből a célból
jöttem végül Varsóba, hogy személyes ismeretséget kössek
azokkal a férfakkal, akik a lengyel szellemi életet irányítják
és megbeszéljem velük egy szellemi együtműködés gyakorlati
problémáit. Törekvéseim mindenütt rokonszenves fogad-
tatásra találtak. Valamennyi civilizált nemzet igen élénken
keresi a szellemi közeledést, de, amint természetes is, a
törekvések eredménye, az egyik és másik országban rend-
kívül különböző. A szellemi együtműködés a leghatáro-
zottabb haszonnal fog járni olyan nemzetek között, amely-
ket nem választanak el egymástól politikai érdekek, sőt ellen-
kezőleg, multjuknak dicsőséges emlékei és kölcsonös rokon-
szenv fűzik egymáshoz őket. Mi magyarok és lengyelek,
habozás nélkül megállapíthatjuk, hogy nincsenek ellentétes
érdekeink, hanem ellenkezőleg, nagyszerű és megszentelt,
közös történeti emlékeink vannak.

A gazdag, nagy nemzetek jobbra az emberi szolidaritás
eszményi szempontjából nézik a szellemi együtműködést.
A kisebb és kevésbé gazdag nemzetek gyakorlati használható

ság eszközeit is keresik benne. Nagyobb méretű vállalkozások, mint például tudományos kutatás valamely ismeretlen területen, túlságosan nagy terheket róna egy elszigetelt államra, ha többen vagyunk, az érdekelt államok között megosztott terhek elviselhetőbbekké válnak, egyébként pedig a résztvevők teljesen egyenlő alapon működhetnek közre a vállalkozásban.

A genfi Bizottság és a párizsi Intézet számára az nehezíti meg a szellemi együttműködés irányítását, hogy ez a működés csak igen kis mértékben uniformizálható. A szellemi élet nemzeti jellegzetességei valóban igen változatosak, valamennyi nemzet különbözik abban, amit a többinek felajánlhat, és ilyen föltételek mellett az együttműködés kölcsönös cserén alapszik. Mi, magyarok és lengyelek, egészen mást adhatunk egymásnak, mint például az olaszok és a spanyolok. És ha azt akarják, hogy a nemzetközi együttműködés több legyen pusztán szószóló, arra kell törekedni, hogy specializálják és konkretizálják a nemzetközi vonatkozásokat. E fajta munka nélkül nem teszünk egyebet, mint hogy szép, hangzatos elveket állítunk fel, amelyeket azonban nem tudunk megvalósítani, ami természetesen azzal jár, hogy leromboljuk ezeknek a nemes törekvéseknek a hitelét.

Arra az álláspontra helyezkedve, hogy csak azt veszem tekintetbe, ami gyakorlati értékű és megvalósítható, bátor vagyok önöknek előadni konkrét javaslataimat a lengyel-magyar kapcsolatokat illetőleg. Először is azért jöttem, hogy szerencsém legyen Lengyelország közoktatásügyi miniszterének személyes ismeretségét keresni, azért jöttem, hogy bemutatkozzam, ha alkalmat adnak nekem rá, azoknak a személyiségeknek, akik a lengyel szellemi életet irányítják. És hogy felhasználva ezt a találkozást, rámutassak a szellemi együttműködés lehetőségeire, hogy elmondjam, miben lehetünk mi magyarok hasznosak az önök számára és mit adhatnak viszont önök nekünk szellemi kultúrájuk kincsesházából.

Beszédem első részében, amelyben a lengyel-magyar történelmi vonatkozásokat igyekeztem vázolni, sikerült talán kimutatnom, hogy önöknél az utolsó Piastok korától egé-

szen Báthory Istvánig, és nálunk az Anjouk trónralépésétől Báthory haláláig a két nemzet története olyan mértékben egymásba kapcsolódik, hogy lehetetlenség a két nemzet történetét elszigetelten tanulmányozni. A XIV., XV. és XVI. század története tehát olyan terület, hogy itt a lengyel-magyar együttműködés nemcsak olyan kötelezettség, amelyet a két nemzet rokonérzelmei parancsolnak, hanem a történelmi tanulmányok elengedhetetlen feltétele is mind a két országban. Ennek az együttműködésnek jelentőségét fokozza még az a tény, hogy önöknél éppen úgy, mint különben nálunk is, a történelem egészen más, mint pusztán tudományos terület: a történelem Lengyelország és Magyarország számára nemzeti ügy. A lengyel és a magyar történelemben annyi nagysággal találkozunk, a kiontott vérnek annyi áldozatával a szabadságért és a nemes eszmékért, annyi nagyszerű erőfeszítéssel a kultúra felé, hogy a mult számunkra erkölcsi tőke, amelyből bizalmat és reményt merítünk a jövővé küzdelmekre. Tény, hogy a XIX. század egész Európában mindenfelé a történelmi kutatások százada volt. És hogy ez a kutató-szellem nyomot hagyott még a szépművészeteken is. De ez a szellemi és művészi áramlat Magyarországon és Lengyelországban különösen megértő fogadtatásra talált, és mi éppen úgy érezzük, ahogyan kétségkívül önök is érzik, hogy mikor Matejko, Munkácsy, Székely, Thán és Wagner nagy történelmi képeiket megalkották, nem pusztán monumentális vásznakkal ajándékoztak meg bennünket. A mult dicsőségét életrekeltve, az ellenállás erejét csepegtették be koruk magyar és lengyel nemzedékeibe. Ezért forgatjuk mi, magyarok mindig bizonyos megilletődéssel történelmünk szent könyveit, amelyekben nemcsak a mult nagyságáról olvasunk, hanem amelyek arra is jók, hogy fajunk gyöngülésének kórtüneteit megállapíthassuk belőlük. Egyébként történelmi okmányaink kicserélésének szükségességét az a tény is indokolja, hogy a magyar levéltárak a török uralom alatt részben elpusztultak, részben szétzüllöttek a lakosság állandó menekülései során. Másfelől a történelmi katasztrófák nagy károkat okoztak az önök archívumaiban is. Így a két nemzet kénytelen idegen forrásokhoz folyamodni, hogy kiegészítse

a saját országában található okmányokat, és bizonyára hasznos volna a főtebb említett századok történetírására, ha a kutatásokat kölcsönösen kiterjesztenők a másik nemzet levéltáaira is. Nagy örömmel értesültem arról, hogy a lengyel irányadó tényezők hajlandók számunkra alkalmas helyiséget átengedni egy Magyar Történelmi Intézet alapítására Varsóban. Másrészről mi is segíthetnők ezt az intézetet munkájában, ifjú történészeket, magyar állami ösztöndíjasokat küldve Varsóba, akik Divéky Adorján tanár úr, e kiváló tudós vezetésével, ki már hosszú ideje együtt dolgozik önökkel, megkezdhetnék magyar szempontokból a módszeres kutatást a lengyel levéltárakban. Részünkről viszont a mi nemzeti okmánytáraink igazgatása, amelyet nemrég emeltünk tudományos történelmi intézet színvonalára, örömmel bocsátja anyagát a lengyel kutatók rendelkezésére. Egyébként gazdag könyvtárral felszerelt és internátussal rendelkező történelmi tanulmányi intézeteink vannak Rómában és Bécsben is. Mivel a római és a bécsi levéltárakban számos olyan okmányt őriznek, amely az önök nemzeti multjára vonatkozik, ezek az intézetek értékes segítséget nyújthatnának önöknek történelmi kutatásaikban. És ha közös munkára lehetne egyesíteni a lengyel és magyar történészeket, előre látom annak a lehetőségét, hogy gyűjtemény formájában kiadhassuk a lengyel-magyar vonatkozásoknak forrásait. Másrészről, mivel a közjog és magánjog, a politikai és társadalmi intézmények Magyarországon és Lengyelországban eléggé függetlenül fejlődtek Európa más országaitól, együtt azonban eléggé összefutó vonalat követnek, a lengyel és magyar jogtörténet összehasonlító tanulmányozása is igen érdekes eredményeket ígér.

A magyar tudományos élet egyik nagy hibája volt a háború előtt, hogy nem tulajdonított elég jelentőséget a szláv nyelvek és kultúrák tanulmányozásának, annak ellenére, hogy Magyarország etnográfiai alkata és földrajzi helyzete elmélyült tanulmányokat követelt volna ezen a területen. Úgy hiszem, ennek a közömbösségnek megvoltak a lélektani okai. De most, hogy Oroszország összeomlása Lengyelországot állította a szláv népek élére, ezek a lélektani akadá-

lyok megszűntek szerepet játszani, és így meglesz bennünk a hajlandóság, hogy nagyszámmal küldjünk ifjú szláv nyelvészeket, kutatókat és tudósokat, hogy itt tegyék teljessé tanulmányaikat. És e részben nemcsak az egyetemi tudományos tanulmányokra gondolok, hanem középiskolai tanárok képzésére is, mivel adott földrajzi helyzetünkben hamarosan elkerülhetetlen lesz egy szláv nyelv tanulásának bevezetése kereskedelmi oktatásunkban.

A magunk részéről viszont talán anyagi és erkölcsi támogatást nyújthatunk önöknek az orvosi tanulmányokban és azokban a tudományágakban, amelyek ezzel kapcsolatban vannak. Mióta 1867-ben Magyarország visszaszerezte belpolitikai függetlenségét, a felsőbb oktatás irányítása csaknem megszakítás nélkül orvosprofesszorokra volt bízva, és az ő működésük főképp az orvostudományok fejlődésére járt nagy haszonnal. A világháború óta pénzügyi nyomorunk ellenére tizenkét új klinikát nyitottunk meg: hetet a debreceni, ötöt a szegedi egyetemen. Az orvostudomány elméleti és kísérleti osztályai számára is épületeket emelttünk és kiegészítésül Tihanyban, a Balaton-tava mellett intézetet létesítettünk az élettani tudományok számára, ahol az állattan és növénytanon alapuló kutatások az általános élettan, fiziológia és biokémia területeire is kiterjednek. Mivel ennyi gondot fordítottunk az orvostudományokra és azokra a tanulmányágakra, amelyek ezekkel vonatkozásban vannak, ennek következményeképp a tudományos életnek ez az ága különösen virágzó fejlődést vett nálunk. Különösen sebészeti iskolánk örvend európai hírnévnek, de jelentős eredményeket értünk el a belgyógyászat és a gyermekgyógyászat terén is, úgyhogy ezen a téren, ahol a szemléltető módszer legyőzi a nyelvi nehézségeket, bizonyos tekintetben hasznukra lehetünk önöknek.

De mivel szándékomban van előadásaimat az önök városában ezeket a problémákat illetőleg még tovább folytatni, nem akarom önöket tovább fárasztani, Uraim, a részletek bőségével, és még csak egy pillanatra kérem türelmüket, hogy egy utolsó megjegyzést tegyek.

Akármennyire is indokolva van tisztán tárgyilagos

szempontokból bizonyos népeknek együttműködése, ez csak ott lesz hasznos, ahol a két népnek megvan az ehhez szükséges praedispositiója, az *animus cooperandi*. Nagyon jól mondotta Pasteur, hogy a tudomány nemzetközi, de a tudósnak hazája van, és nem közömbös, hogy azok az országok, amelyeknek tudósait együttműködésre szólítják fel, szellemileg és erkölcsileg meg tudják egymást érteni. És ki tudná jobban megérteni a megcsonkított Magyarország tragikus helyzetét, mint éppen önök, akiknek hazáját több ízben megcsonkították? Nekünk, a kultúra képviselőinek, nem feladatunk politizálni. De a mi működésünk kétségkívül megkönnyíti a politikusok munkáját, mivel a kormányok politikájának ideje lejárt és a világtörténelem útja nem igen járható, csak azon nemzetek számára, amelyek egymás mellett tudnak haladni és amelyeknek sikerül egymást kölcsönösen megérteni és megbecsülni.

GRÓF KLEBELSBERG KUNO.

SZENT IMRE A MAGYAR MŰVÉSZETBEN.

A szenteknek, mint minden igaz hősnek, több életük van: mennyei életükön kívül két földi életük, az egyik haláluk előtt, a másik a halál után, s ez földi halhatatlanságuk. A szentek, midőn befejezték hitvalló és áldozatos életüket, a mennyei pálma elnyerése után is megtartják összeköttetésüket a földdel, közvetítenek Isten és a hívők között, akik e közbenjárásért hozzájuk fohászkodnak. Mennyei protektoraink ők s védelmezőink a tövisekkel és csapdákkal szegett földi utakon: védszentjeink. Itt élnek köztünk, élnek szívünkben, élnek imáinkban és fohászainkban, élnek imakönyvünk lapjain és lapjai közt, képük kegyesen tekint le az oltárokról, a templomok falairól, a templomkapuknál az ő szobraik hívnak és fogadnak bennünket.

Második földi életüket jórészt a művészetben keresztül élik, testi alakjuk a művészet varázslatában jelenik meg, eszményien, gyakran nem abban a formában, amelyet esetlegesen viseltek, hanem abban, amelyet rajongó hitünk, a művész ecsetje vagy vésője elképzelt.

A szentek második földi élete is helyhez, városhoz, nemzethez van kötve. Nemcsak egyes hívők, hanem városok, céhek, corporatiók, nemzetek: nemzetük védőszentjei. Ha tiszteletük az egyetemes egyházban általános is, holtuk után is együtt maradnak szűkebb övéikkel, óvják hazájukat, harcolnak és közbenjárnak érte, együttélnék népükkel, érzik örömeiket és bánatukat, hiszen a hazaszeretet isteni eredetű erény. Földi hazájuk különösen őrzi szent életük emlékét, ápolja tiszteletüket, bajaiban hozzájuk fohászkodik, közvetítésük erejében, hatásában bízunk. A nemzeti szentek kultusza mélyen emberi. Nem túlhajtott hazafiság az, nem

chauvinismus, nem különválás az egyház egyetemességétől, hanem átélt igaz hit, s megfelel az egyház tanításainak. Minden nemzetnek vannak szentjei, akik nemcsak a vallás, hanem a haza hősei is, akiket a templomban és a nemzet Pantheonjában egyaránt tisztelnek, akikről himnuszok és ódák zengnek, akik nemzetükkel együtt élnek tovább a földi jó- és balsorsot.

A magyar szentek is nemzeti szentek, életükben és halhatatlanságukban, a nemzetért éltek és küzdöttek, s ma is velünk küzdenek. Századokon át hozzájuk fohászkodtunk, a sötétben, balsorsban utánuk sóvárogtunk: «Hol vagy István király, Téged magyar kíván». Példájuk buzdít és nevel. Nemzetünk legnagyobb morális nevelői. Alakjukat nemzeti eszményképekké formáltuk, elválaszthatlan kettős jellegükben: hitükben és hazafiságukban. A magyar történeti lélek eszménytípusokká, a magyar temperamentum alaptípusaivá, történeti jellemképeivé mintázta őket: a bölcs és kemény István királyt, a bátor és lovagias Lászlót, a reményetört, tragikus tiszta ifjút, Imre herceget, a tűrő és áldozatos élet női eszményét, Erzsébetet, a szelíd és szent nőiesség gyöngyszemét, boldog Margitot. Valamennyi egy családnak, a hont alapító és szervező nagy magyar dinasztíának sarja, ami csak jobban kiemeli egyéniségük nemzeti jellegét. Nincs még egy törzs vagy család, mely annyi szentet és boldogot adott volna egyházának és hazájának, mint a magyar keresztény nemzeti királyság alapítója, az Árpád-ház.

A szentek alakjait nemcsak a hagiographia, a legenda, hanem a nemzeti lélek, a nemzeti vágyakozás és képzelet is formálja. A magyar szentek nemzeti típusát mérsékeltebb miszticizmus, az ország sorsába avatkozó nagyobb aktivitás, harcias erények, a cselekvő szentség különbözteti meg a misztikus és népies olasz, a fanatikusabb spanyol, az oltalmazó és igazságot tevő szerepükben tündöklő francia, a térítő északi és a kontemplatív, passzív keleti szent-típusoktól.

A szentek eszményi elképzelésének fő realizálója a művészet, s minden nemzeti művészet maga formálja meg szentjei alakját, alakítja ki ikonográfiáját, szövi meg saját

művészi fantáziája színes szálaiból eszményített képét, egyéni, nemzeti és szentségi jellemképét. Az adatok, melyek alapján a művészet a szenteket szemléltetően ábrázolja, többnyire irodalmi jellegűek, martyrológiák, hagiographiák, legendák, krónikák vagy a szájhagyomány, ezeket azonban a maga eszközeivel alakítja és formálja át, jeleníti meg képzeletkeltő erővel. A hívő, sőt a tágabb köztudat elképzelését a szentek alakjáról és egyéniségéről inkább irányítja a művészet, mint az irodalom és e szerepét a művészet a középkorban is inkább a prédikációval, tehát az élő, semmint az írott szóval osztotta meg.

A nemzeti művészetek nemcsak saját szentjeik képét alakítják ki, hanem résztvesznek más nemzetbeli vagy nemzeti jelleg nélküli szentek, a nemzetek fölött álló szentek, apostolok, próféták és protomártírok ikonográfiai ábrázolásában, amire épp úgy, mint a saját szentjeikre, félreismerhetlenül rányomják nemzeti művészetük, formaalkotó elképzelésük bélyegét. Mily más például Peruginónak misztikus, lírai, a szenvedést a mennyei pálma reményében örömmel tűrő Szent Sebestyéne, mint Wohlgemuthnak vagy Grünwaldnak drámai realizmussal kiélezett mártirjai, s ezektől mérsekeltőbb kifejezésükkel élesen különböznek a magyar festészet mártirjelenetei a nélkül, hogy olaszos szenvelgésbe csapnának át. A régi magyar művészet megőrizte egyéniségét az internacionális ikonográfiai témákkal és sémákkal szemben, olyanokkal szemben is, melyeket idegenből vett és formált át; annyival inkább ütköznek ki sajátos vonásai nemzeti szentjei ábrázolásain, melyeknek művészi megfogalmazását magának kellett elvégeznie.

Amint a magyar műveltség érdemét alkotja, hogy már Szent István óta, első sorban a kereszténység felvételével, de a vezérkori kalandozások kulturális tanulságainak levonásával is bekapcsolódott az akkori európai modern szellemi áramlatokba, ami a kereszténységet jelentette: úgy a keresztény művészettel azonos régi művészetünk sem szorítkozott nemzeti szentjeink ábrázolására, hanem széles skálában ölelte fel a kereszténység egész művészi ikonográfiáját. A magyar katholicizmus, ha már Szent István óta különleges

helyi feladatokkal kellett is megküzdenie, a keleti egyházak példájára nem különült nemzet-egyházzá, művészete és művészi ikonográfiája az egyetemes katolicizmus keretében érvényesítette sajátos nemzeti vonásait és típusait. A középkori magyar ikonográfiának éppen olyan kedves alakja volt Szent Dávid, mint Szent István, Szent György, mint Szent Imre, toursi Szent Márton, mint — legalább az oltárképeken — Szent László, akinek népszerűségével csak a freskón nem vetekedhetett más, Szent Erzsébetnél gyakrabban találkozunk Szent Borbála vagy alexandriai Szent Katalin alakjával. Szent Erzsébet egészen a XIX. századig otthonosabb a német vagy az olasz művészetben, mint idehaza, ahol a nevének szentelt kassai dóm ünnepelte kőben és táblaképeken legméltóbban rózsacsodás alakját. Sőt ha ikonográfiai statisztikát készítenénk a régi magyar művészetről, bizonyos, hogy — kivált a XV. és XVI. századi felsőmagyarországi szárnyasoltárok adataival — a kimutatás élére nem magyar szent, hanem barii Szent Miklós, a magyar vallásos fantázia kedves Mikulása kerülne. Mindez az ikonográfia eszközével is bizonyítja a magyarság teljes beolvadását a nagy keresztény közösségbe, melyen belül azonban méltó helyet biztosított nemzeti szentjeinek.

A művészetnek nagy része volt szentjeink kultuszának ébrentartásában és alakjukat a magyar lélek elképzelésének megfelelően, hatásosabban tudta megeleveníteni, mint az irodalom, nemcsak azért, mert ehhez több eszközzel rendelkezett, hanem azért is, mert a középkorban, beleértve a renaissance korszakát, a magyar szellemnek sokkal elevebb és hívebb tolmácsa volt, mint az irodalmi tudatossággal alig rendelkező s jórészt latin nyelven szóló, kevésbé eredeti középkori irodalom. Nem kétséges, hogy a magyar középkor művészi kultúrája magasabb fokon állott; mint irodalmi élete. Régi művészetünk frissen kapta a nagy internacionális stílusáramlatokat és azokat eredetien tudta nemzetivé idomítani, oly műveket hozva létre, amelyek legtöbb esetben elérték a legjobb európai átlagot, ugyanakkor, midőn nemzeti irodalmunk, néhány idegenből átvett nyelvemlék-töredéken kívül mást nem tudott felmutatni s a magyarországi latin

irodalom is csekély kivétellel nélkülözötte az eredetiséget és a magasabb költői szárnyalást. Az igriceknek alantas szerepük volt a nemzeti életben, alig részesültek megbecsülésben, midőn a festők képei az oltárra kerültek. A magyar lélek korábban fejezte ki magát, fejezte ki felfogását, eszményeit, ihlettségét a művészet, semmint az irodalom eszközeivel. Még egyszerűbben és világosabban fogalmazva meg a tételt: *a magyar művészet korábban született, mint a magyar irodalom.*

Arról, hogy eleink milyennek látták, képzeltek, mivé eszményítették szentjeinket, többet és hitelesebben beszél a művészet, mint az irodalom, még ha annak tartjuk is legendáink és krónikáink darabos műformáját. Középkori művészeink ábrázolásaik nyers anyagát az írott legendából vagy a szóhagyományból vették ugyan, azt mégis önállóan formálták, kiválasztották és átalakították művészi ábrázolásra alkalmas részeit, sőt van rá eset, hogy a legendát a maguk fantáziájával gazdagították, a művészi elképzelésnek kedvező jelenetekkel vagy változatokkal bővítették. Képesek voltak szentjeink alakjának oly felidezésére, amit az írott szó csak a sorok közt sejtetett: magának az alaknak, az alak fizikai képének, eszményi és erkölcsi tartalmának reális megformálására. Írott adatok Szent István testi alakjáról csak annyit tudnak, hogy alacsony volt. A művészet, a hagyomány és az erkölcsi kép alapján, egész alakját rekonstruálta. A magyar szentek ábrázolásai a közvetlenül vagy közvetve felhasznált irodalmi emlékeknek nem egyszerű átültetései, hanem interpretálásai. Alakjaik vagy legendajeleneteik nem a legendák illusztrációi, hanem önálló alkotások. Nem kísérői vagy függvényei az irodalmi műnek, hanem egyéni elképzelések, még akkor is, ha az adati elemeket kimutathatóan az írott forrás közvetítette, mint a ciklikus legenda-ábrázolások esetében.

Nemzeti szentjeink középkori ikonográfiája nemcsak minőségileg, hanem mennyiségileg is elkülönül az irodalmi anyagtól. A legendák közt a leggazdagabb boldog Margité, akinek szerepe a művészetben a legszerényebb. László alakjával és legendájával viszont többet foglalkozik a művészet, mint az irodalom. Szent Ferenc legendája magyar nyelven már a

XV. század első felében megjelenik irodalmunkban, szerafikus alakja művészetünkben csak a század második felében tűnik elő.

Szent Imre herceg ikonográfiája a legjobb bizonyítéka, mennyire önállóan, irodalmi befolyástól mentesen jár el régi művészetünk a magyar szentek eszményítésében. Középkori művészetünk teljesen elütő képet rajzol róla attól, amely a legendákon, krónikákon és himnuszokon szűrődik át. Művészeti képe közelebb áll történeti, semmint irodalmi alakjához, melyet inkább a vallás determinált. Középkori ábrázolásain hős és szent egy személyben, harcokban és vadászatokban edzett, bátor levante, lelkét imákkal, zsolozsmákkal, bensőséges ájtatossággal tisztítja meg, a legtisztább erényt, a szüziességet gyermek hitvesével együtt fegyvelmezett önlegyőzéssel gyakorolja; ép testben ép lélek, méltó atyjához és tanítójához, Szent Gellérthez. Középkori ikonográfiájának két fő attribútuma a lilium és a lándzsa vagy a kard, nem ritkán az országalma, keménykötésű alakján páncélt visel, fején nyitott korona s a szentek glóriája. Történeti képét, egyéniségének erkölcsi tartalmát világosan tükrözik a művészet e jelvényei: bátor volt, vadkanokkal szállt szembe, ami korai tragikus végét okozta; fején korona: uralkodásra készült, atyja szándéka és terve szerint; a lándzsa a középkori ikonográfia nyelvén az igazság védelmét teszi, a kard a harc szimbóluma; a lilium a tisztaság jelképe, tiszta volt, mert Istennek akart tetszeni, de tisztasága a trón várományosának erkölcsi hozománya is volt. Ezt mondják róla a maguk nyelvén középkori művészeink, s ez a kép megfelel történeti alakjának, a jövő magyar király eszményének, a magyar szent ideálképének, amelynek egymást kiegészítő két ragyogó főszíne: a hit és a haza. Világos fogalmazás, mely a neki szentelt oltárok képeiről, a históriás freskókról, a kódexek aranytól csillogó miniaturáiról szól a rajongó utódoknak egy, az isteni rendelés folytán mennyei fohásznak megmaradt tört magyar reményről. Imre hercegnek középkori művészetünktől alkotott eszményi alakja, melyet a vallás és a hazafiság sugallata közösen rajzolt meg, merőben különbözik attól a szentimentális, lágy, rajongó

Szent Imrétől, melyet az idegen származású latin legendák és himnuszok egyoldalúan, a szentségi elemekből állítottak össze.

A középkori magyar művészet fantáziáját nemzeti szentjeink közül legtöbbet Szent László foglalkoztatta. Gazdag legendáját egyes alakokon kívül egész freskósorozatban ábrázolták. A bátor és szent, daliás és lovagias király alakja magyar ideált képviselt, synthetikus szimbóluma a történeti magyar lélek megtestesítésének. Magyar ideáltípus volt Imre herceg is, a magyar ifjúság ideálja, ájtatos és erős, erős hitben és a komoly életkészségben. Mégis ritkábban fordul elő a művészetben, mint Szent László alakja, aminek főmagyarázata az, hogy történeti alakja Lászlónál passzívabb volt, s hogy legendája kevésbé volt alkalmas változatos és hatásos művészi ábrázolásra. Többször találjuk oltár-, semmint falképen, ellenkezően László ábrázolásaival. Előfordul egyedül, rendszerint álló alakban (Beszterce), fülkébe helyezett szentek sorozatában (Csécs), trónon ülve (Csíksomlyó), nem ritkán az Árpád-házi másik két férfi szent, Szent István és Szent László társaságában (Gömörradvány, Szepeshely), a mateóci oltáron atyja oldalán. Magyarországon legendájának mindössze két jelenetével, a szüzességi fogadalommal és halálával találkozunk, mégpedig a mateóci oltár szárnyképein. Halálának jelenetét, inkább történeti, mint legendás felfogásban a bécsi Képes Krónika egyik miniatúrája is bemutatja. Hiteles arcvonásait a halála évében anyja felügyeletével és alkalmasint közreműködésével hímezett koronázási palást őrizte meg, medaillonba zárt mellképen. Ha ez a kor művészetéhez és a technikai nehézséghez képest természetesen csak típusábrázolásnak tekinthető is, mégis támpontot nyújt Imre külsejének megállapítására, amennyiben erős, vállas, csupaszarcú, férfivá serdült, komoly ifjúnak mutatja. Középkori művészetünk igen kevés kivétellel ragaszkodott Imrének ehhez az ikonográfiai prototípusához, mely teljesen megfelelt a hagyományban gyökerező történeti alakjának és a nemzet képzeletében és szeretetében kialakult erkölcsi képnek. Csak a mateóci oltár középső képén pelyhedzik ajkai fölött kis bajusz, eltérően a szárnyképektől, melyeken arca síma. Némely helyütt egyik kezében

országalmát tart, ilyenkor azonban felesleges a bizonytalan jelentésű «rex junior» jellegére következtetni, mert a középkori művésztől mi sem állott távolabb, mint a közjogi szabotosság vagy célzatosság; az uralom e jelvénye lehet emléke Imre trónrészvételének, jelentheti egyszerűen a trónörökös királyfit. Legállandóbb attribútuma mégis a lilium és a kard vagy lándzsa. Szakállal és bajusszal csak két külföldi emléken ábrázolták: a berni múzeumnak XIII. századi magyar házioltárképén és a Firenze melletti San Martino a Mensola templomnak 1391-ben készült hármastábláján. A berni táblát III. Endre özvegye, Ágnes királyné vitte idegenbe. Gazdag drágaköves és ötvösműves foglalatban kisméretű, miniatúraszerű képek, jelenetek Jézus és Mária életéből, továbbá szentek — köztük magyar szentek — félalakjai díszítik. A festmények stílje bizánci, mégsem Bizáncban készült, mert a feliratok latinok. Valószínűleg hazánkban, a királyi udvarban működött velencei művész alkotása. Magyar művészt épp Szent Imre szokatlan ábrázolása miatt bajos feltételezni. Szent Imre Szent István mellett «Emericus Rex» felirattal jelenik meg, fején korona, jobbában jogar, hosszú haját, dús tömött körszakállt és bajuszt visel, javakorbéli férfinak látszik. Magyar művészen jobban élt volna Szent Imre alakjának hagyománya, bizonyára nem fordult volna ehhez a téves és teljesen szokatlan ikonográfiához. A firenzei táblát — melyet csak nemrég fedezett fel egyik jeles tanítványom, dr. Wolf Rózsi — 1391-ben Giuliano Amerigho Zatti megrendelésére Orcagna valamelyik tanítványa festette. A hármastáblát képező táblája, középen álló alakban Máriát ölében a kis Jézussal, balra a térdeplő donátort a Szűz Anya oltalmába ajánló Szent Juliánt, jobbra a donátor másik védszentjét, Szent Imrét ábrázolja; a két oldalsó képen három-három szent alakja foglal még helyet. A predella közepén a Pietà, kétoldalt párosával egy-egy jelenet alexandriai Szent Katalin, barii Szent Miklós, Szent Imre és Szent Márton legendájából. A *trittico* csúcsait a XV. században levágták és az egész táblát új, renaissance ízlésű, négyszögű keretbe zárták. A XIV. századi firenzei művész Imrét előkelő középkori lovagnak

képzelte. Imre hermelinnel szegett, s derékon alul díszes övvel átfogott, bokáig érő csukott köpenyt, lapos kerek kalapot visel. Jobbjában hatalmas liliomszálat tart, baljával díszes rövid tőr markolatát fogja. Hosszú, keskeny, beesett, aszketikus arcát divatos hegyes szakál övezi; a hegyesre pödört, kissé lelógó hosszú bajusz és a tatárosan kiálló arcsonatok az arcnak némi exotikus jelleget adnak s a tatáros vonás még inkább szembetűnik a predellaképen, mely Imre legendájának azt a jelenetét ábrázolja, amint ágyas szobájában gyermeknejevel a feszület előtt térdel és megújítja szüzességi fogadalmát, mialatt oldalt, a jelenetet a szomszéd szobából kémlelőlyukon át meghatottan, összekulcsolt kezekkel nézi a daliás Szent István. E jeleneten mind a három alak fejét nyitott abroncs-korona övezi. A firenzei művész a legenda alapján maga, önállóan alkotta meg a magyar királyfi ikonográfiáját, a művész korának divatos, olaszos viseletébe öltöztetett előkelő aszkéta lovag — Krisztus lovagja — képében.

Szent Imre legendáját leggazdagabban illusztrálják az ú. n. vatikáni képes magyar legendárium miniatúrái. A vatikáni könyvtárban őrzött codex Jézus és Mária, továbbá szentek, jórészt magyar szentek életéből vett festett jeleneteket, laponként négyet-négyet tartalmaz. A szöveg csak a miniatúrák tárgyának rövid jelzésére szorítkozik. Már ezért is, korát, helyét és keletkezésének egyéb körülményeit első sorban a miniatúrák alapján lehet és kell meghatározni. Stílusvizsgálataim arra az eredményre vezettek, hogy a codex Bolognában a XIV. század 3. negyedében készült, s miniatúrái a század legkiválóbb miniatúráinak, Niccolò di Giacomónak tanítványaitól származnak. Legalább két kéz dolgozott a nagyszámú, képszerűen felfogott miniatúrákon. Ezek egyike, éppen a magyar szentek illusztrátora, kétségkívül magyar volt, amit egyrészt e miniatúráknak az olasz formaérzéktől idegen stílje, másrészt magyar arctípusok és viselet-képek alkalmazása együttesen, a leghatározottabban bizonyít. Bolognát már ekkor élénk kapcsolatok fűzték Magyarországhoz, melyek a későbbi századokban Mátyás és a magyar-illir kollégium révén még erősödtek. A város ma-

gyar zsoldosokat tartott. Az ősi egyetemre megindul a magyar növendékek áramlása, sőt ekkor a studiónak magyar lectora is volt, s a San Francesco kolostor iratai közt egy magyar cantort találtam. A Studio körül élő magyar diákok valamelyike vagy valamely magyar szerzetes könnyen szegődhetett Niccolò di Giacomo iskolájába, mely a trecentóban a legtermékenyebb volt Itáliában. A vatikáni képes codex nyolc jelenetet szentel Imre legendájának, négy magára Imre személyére, négy pedig a koporsójánál a bűnös Konráddal történt csodára és annak előzményeire vonatkozik, tehát az utóbbi négyen alakja már nem fordul elő. Az első négy képen Imre mint csupaszképű ifjú, fején nyitott koronával, vállát verő lobogó hajzattal tűnik elő. Életének legenda-jelenetein ragyogó derű ömlik el. A magyar miniátor rajzbiztonsága nem kifogástalan ugyan, de kompozíciói elevenek s a szentség lelki drámaisága szentimentalizmus nélkül lüktet bennük.

A középkor végén, a XV. században a német művészet hatása alatt Szent Imrének az addigi magyar ikonográfiával ellentétes felfogása jelentkezik, mely a barok korban az osztrák művészet beáradásával háttérbe szorítja a középkori magyar elképzelést és a magyar történeti képtől, sőt a magyar lelkiségtől idegen Szent Imrét alakít ki. A német és utóbb osztrák befolyás alatt Szent Imre ikonográfiája elveszti nemzeti jellegét, a korábban férfias daliának felfogott ifjú herceg előbb, még a XV. században ügyefogyott gyermekké törpül, majd a barokban lányos, szentimentális ifjává lágyl. A magyar művészet Szent Imre ábrázolásaiban jóidőre elveszti magyar lelkiségtől táplált formáló szerepét s képét idegen művészi fantázia idegenül mintázza át. A csíkszentléleki szárnyasoltár német hatás alatt dolgozó mestere gyermeknek képzei, fején a korona, baljában az országalma játékszernek tűnik fel. Lovagból ünnepre öltöztetett udvari apród lett. A Turóczi-krónika fametszetén mint 5—6 éves engedelmes kis fiú a trón szélén ül, teljes uralkodói tekintélyében trónoló atyja mellett, akinek arca szintén elvesztette a magyar felfogástól és kegyelettől rajzolt vonásokat s a német művészetből jól ismert elkényszeredett nyárspolgár

álarcát vette fel. A besztercebányai Borbála-kápolna gyámkövén (XV. század) Szent Imre kőbe faragott félalakja erőtlenül tartja még kezében a hősiesség és igazság kardját s fejét ábrándos nosztalgiával fordítja földre, amit a középkori magyar Imre-ikonográfia nem ismert, haja negédes hullámzással széles fürtökben omlik vállára. Ez már egy új Szent Imre, az eddigi magyar elképzeléstől, s magának Szent Imrének történeti alakjától idegen, hamis ábrázolás. E fatális hatások következtében a XV. század után a magyar művészet kezéből kisiklik Szent Imre alakja, amely ettől az időtől egészen a XIX. századig, a nemzeti és művészi újjáébredés koráig, idegen elképzelésben tekintett le oltárainkról és barokk templomaink fantasztikus falképeiről.

A magyar középkort lezáró renaissance a szepeshelyi főoltáron olasz-humanista szellemben, de még a régi hazai ikonográfia alapján, s azt mintegy korszerűen tovább fejlesztve új Szent Imre-típussal — a legszebb Szent Imre-képpel — lep meg: hermelinnel szegett és bélelt, brokátmustrás hosszú köpenyben áll István és László közt az olaszosan szép arcú Imre, mint ideáltípusa a férfivá serdült ifjúnak. Magas, szép szál legény, gondosan fésült haja sátorosan árnyékolja fejét, tiszta homloka felett diadémos szalag szorítja le haját, mellén aranyláncon díszes násfa. Baljában liliom, jobbjában a hagyományos kard. A humanista-kor finom, kulturált és kultivált, de erős és férfias udvari embere: az olasz renaissance ideál, a *Cortaggiano*. Az oltárképen két társának, Istvánnak és Lászlónak méltóságteljes tartású alakjára is díszes páncél fölött gazdag olasz brokátpalást borúl. Az 1510-ben készült zágrábi misekönyvnek címképgyanánt szereplő velencei fametszete, a velencei renaissance festészet fogalmazásában, trónon ülve Magyarország Védasszonyát ábrázolja, s mint a Santa Conversazione-kon, két oldalt a három magyar férfi szent áll, köztük Szent Imre, a középkori magyar felfogásban, mint megtermett ifjú, baljában gyöngéd liliomot tart, míg erős jobbát hatalmas palloson nyugtatja.

Szent Imre ikonográfiája, mint a magyar művészet általában, Mohácsot követő tragikus korszakában, a renaissance

sance ragyogó rövid delelése után hosszú századokra elveszti nemzeti talaját. Az országnak éppen az a része került török uralom alá vagy esett a veszélyeztetett hadizónába, mely a középkorban és a renaissance idején, a nemzeti művészet fénykorában a magyar művészet legszebb virágzását látta. Megszűnt Budán a királyi központi hatalom ízlést irányító, a művészetet tápláló, éltető szerepe, s a művészi irányítás központja Bécsbe került. Száműzötté lett a művészpártolásban a középkorban a királyi udvarral vetekedő primási szék és török uralom alá került sok püspöki város. Jórészt idegen művészek dolgoztak az ország el nem foglalt területein és a felszabadulás után a Bécsen át közvetített harmadrendű olasz vándorművészek, majd ezek osztrák követői árasztották el az országot, mialatt a legkiválóbb magyar tehetségek, egy Mányoki, Kupetzky, egy Bogdán Jakab, szerencsét próbálni a külföldön kényszerültek. A Habsburgok jogara alá tartozott országokban egy dinasztikus, birodalmi művészet alakult ki, mely a barok divatos korstíljét a nagy olasz művészet osztrák epigonjai által terjesztette. E nemzetietlen kornak művészete is nemzetietlen volt. Ebben a művészi légkörben nemzeti szentjeink nem jól érezték magukat s idegen művészi tolmácsolók nem érezték át nemzeti egyéniségüket. Szent Imrét felületes és üres művészet-rhetorikai eszközökkel, lágy, szentimentális ifjúvá stilizálták, attribútumai közül elhagyták az Árpádok pólyás címerét, elhagyták a pалlost és a lándzsát. A barok freskók az extázisig fokozott vallási rajongás mesterkélt pose-aiban mutatják be, a felhők irreális birodalmában, szentek és angyalok lebegő, gomolygó seregében, könnyedén féltérdre ereszkedve, az élőképek betanult helyzetében, jobbát negédes mozdulattal keblére téve. Ez a szentimentális és színpadias felfogás megfelelt a barok jellegének, mégis a stílust létrehozó olasz barokban több volt az erő, őszinteség, mint a Magyarországot is elárasztó osztrák elágazásban. Az édeskés, erőtlen szentimentalizmus a bajor-osztrák barok sajátja, Itáliában Caravaggio, a Caracciak, a Guercino, a Mattia Preti, a Tiepolo erőtől és igazságtól duzzadó művészete mellett csak csökevény, kinövés volt, s nem jelentette az új stíl igazi tartalmát. Nem

felelhetett meg a magyar ízlésnek, a magyar érzésnek sem, amely ezen az úton nem követte az osztrák barokot, s ez is egyik oka, hogy magyar barokk festészet alig keletkezett, inkább csak magyarországi osztrák vagy még inkább birodalmi barokról beszélhetünk. Nem változtat a barok korabeli Szent Imre-ábrázolások idegenszerűségén az a körülmény, hogy osztrák festők, mintegy nemzeti engedelmény gyanánt, olykor magyar viseletbe öltöztették, ami azonban csak külsőség volt, amely nem leplezte a belső ürességét és puhaságát. A magyar lelkekben Imre tragikus alakja nem az affektált szentimentalizmus képében él. A hazánkban dolgozó osztrák barokk festők, midőn ikonográfiajukban megalkották Szent Imre típusát, nem a hagyományos ábrázoláshoz nyúltak vissza, sem a magyar lélek és a magyar történeti tudat mélyét nem kutatták, hanem azt általános chablonjukba kényszerítették, szemmel láthatólag egy idegen ifjú szent, gonzagai Alajos ikonográfiajának hatása alatt. Magában az olasz barokk festészetben is van példa Szent Imre ábrázolására. A bolognai magyar-illir kollégium magyar tárgyú freskósorozatában egy másodrendű helyi festő, Gioacchino Pizzoli 1700-ban festette meg térképben, magyar atilla fölött hermelinpalástban, fején hercegi koronával, a mennyei sugallat hevületében; alakja itt mégis kevésbé szokványos, elevenebb, őszintébb, mint az osztrák kéztől származó hazai freskókon.

A magyar fantázia csak a XIX. században, a nemzeti erők általános ébredésével és kibontakozásával párhuzamosan hódította vissza újra a magyar művészet számára Szent Imre liliomos alakját. Kivált a század második felében, művésztünknek, vallásos és történeti festészetünknek a kiegyezést követő páratlan fellendülése idején, legkiválóbb művészeinket foglalkoztatta a magyar szentek ábrázolása. A szabadon fejlődő, széles körben szerveződő nemzeti élet bőven nyújtott rá alkalmat. Egyházi és világi monumentális építkezéseinken egyaránt — Budapest-lipótvárosi Bazilika, Tudományos Akadémia, pécsi székesegyház, budavári Mátyás-templom stb. — szívesen nyúltak e témához, jeléül annak a kettős, egyházi és nemzeti érdemnek és tiszteletnek, mely őket a

magyar szívek oltárára helyezte. Magyar művészek újra magyar szemmel látták meg Szent Imre alakját, s ha elvétve kísértett és kísért még ma is az idegen, barokos felfogás maradványa, XIX. századi nagy egyházi és történeti festőink újra kialakították azt a férfias, daliás, bátor és szent Imre-típust, melyet a magyarság és kivált a magyar ifjúság saját véréből való, saját lelkéből lelkedzett eszményképének tisztel. Az újabb magyar művészet történetének legszebb lapjain foglal helyet Székely Bertalan pécsi Szent Imre-freskó-ciklusa ; Zichy Mihálynak a Mátyás-templomban álló Szent Imre szárnyasoltára, a festményein rendszerint fakó és színtelen művészeknek, a ceruza legnagyobb magyar mesterének színben e legfrissebb műve ; Roskovics Ignácnak a történelmi arcképcsarnokban látható Szent Imréje, melynek dekoratív felfogása nem homályosítja el a tiszta és nemes kifejezést ; Vastagh Györgynek Budapest-lipótvárosi és Hegedüs Lászlónak trencsényi Szent Imre-oltárképei, melyeket barokk tulzásoktól mentes s a magyar vallásos érzésre jellemző bensőséges, egyszerű, őszinte áhítat hat át.

A Szent Imre jubileumi év vallási és nemzeti buzgalma művészeinket kétségkívül sok új nemes alkotásra fogja ihletni, aminek első példái, Kisfaludi Stróbl Zsigmond és Damkó József Szent Imre emlékszobrai, szuggesztív erővel varázsolják elénk azt az Imre herceget, akinek alakja a magyar képzeletben él, azt a férfias és tiszta, az Isten és a haza kettős ideáljának glóriájától övezett Szent Imrét, aki a magyar ifjúság szép seregét vezeti a magyar reménység ígéret-földjére.

GEREVICH TIBOR.

BALKÁNI HELYNEVEK TÖRTÉNELMI ÉRDEKESSÉGEI.

I.

Belgrád első nevét, amely *Singidunum* volt, a Kr. e. III. század elejétől a Kr. u. II. század végéig itt uralkodó kelta törzstől, a skordiskoktól kapta és ezt a nevét megtartotta egészen a Kr. u. VII. századig.¹ Már akkor erősség volt, cyclops falakkal. Környékét, Bizánctól a Dráva és Száva mellékével együtt Omortag, a hatalmas hódító bolgár fejedelem foglalta el (827) s biztosan uralma alatt tartotta a keresztény né lett Boris fejedelem is (852—888), mert az átellenes Szerémségben, a régi római Syrmiumban, bolgár püspökséget alapított. Az ekkor már szlávosodó bolgárok erősítették meg a *Belgrád* név használatát, amely név tudvalevőleg Fehér várt jelent. A magyarok, akik a honfoglalás után hamarosan kezdtek fegyveresen látogatni a Balkán-félszigetet, ebben az időben *Bolgár Fehérvárnak* hívták. II. István magyar király (1114—1131) elfoglalta Belgrádot és a vár köveivel *Zimony* várát építtette föl. (Zimony ó-szláv neve Zemlyen, a zemlyától — földtől, ebből a mai szerb név: *Zemun*.) Néhány év múlva (1151) Mánuel bizánci császár, fölhasználván II. Géza magyar király halicsi elfoglaltságát, visszahódította Zimonyt és ismét helyreállította a belgrádi várat. A III. Béla magyar királyon, bizánci tartózkodása alatt kivett fogadalom folytán, gyámkodó Mánuel császár halála után nemsokára, a XIII. század elején, állandóan magyar uralom alá került Belgrád. Az első *macsó*i bán IV. Béla magyar király veje, a halicsi herceg, Rosztiszlav volt. Az 1521-ig tartott magyar uralom alatt

¹ Konstantin Jireček: *Die Heeresstrasse von Belgrad nach Konstantinopel*. Prag 1877.

lett hivatalossá a *Nándor Fehérvár* elnevezés. De nem ám a Nándor keresztnévtől, hanem a szemgyógyításra használt *Nándorfűtől*, amely bőven tenyészett a belgrádi dombháton. Eddig a kelta névre következő minden elnevezésben szerepelt a *fehér* jelző. Bizonyára azért, mert a Duna-Száva összefolyására meredeken eső dombháton levő vár és épületek messze elfehéreltek az átellenes síkságon. A törökök, arab kifejezéssel, *Dorol dzsihadnak*, a hitért való szent háborúk házának nevezték el a várost. A Habsburgok által a törökök ellen megindított hadjárat során, amikor Belgrád 1718-tól 1737-ig habsburgi uralom alá került, egy némileg magyar emlékü elnevezést kapott a vár egyik kapuja. A világháború kitöréséig a városba vezető kaput *Karlova Kapija*-nak — Károly kapujának — hívták s hívják talán most is, VI. Károly német császárról, illetőleg III. Károly magyar királyról, akinek rendeletéből Savoyai Eugén herceg a várat hatalmas erősséggé építtette át.

Belgrádnak a török uralom alatti neve egészen elenyészett. De a környéken sok török elnevezés él ma is. Ilyen *Topcsider*, a szerb királyok nyaralójával. Belgrádnak egyik közeli kiránduló, nyári mulatóhelye. Elnevezése, a *Topidzsiderének* — a tüzérség völgyének — töredéke. A környék egyik völgyét *Bujuk derének* — nagy völgynek —, a másikat *Bulbul derének* — fülemüle völgynek — hívja a nép. Elenyészett a várfoknak *Fityir bair* — tépelődés foka — török elnevezése. De a vármelléki, parkozott teret törökösen *Kale-megdannak* — várpiacnak — hívják ma is. (A megdan középkori kiejtés. Ma mejdan-nak ejtik. Például Sztambul egyik főtere : Atmejdán — lópiac.) A mai szerb név, *Beograd*, a török uralom alatt származott. A szerbség ugyanis a balkán románokkal a török uralom alatt történt nagy vérkeveredés miatt, a latin hangtörvények szerint, o-t ejtett az l-betű helyett.

Egyik legszebb pontja a Belgrád—konstantinápolyi útvonalnak Bulgária fővárosa, *Szófia*. A bulgárok *Szofijának* mondják, a középszótag hangsúlyozásával. Tágas, alluviális, vagy magyarul : iszapolt talajú medencében fekszik, 520 méternyire a tenger színe felett. A medence sík része 42 km hosszú és 27 km széles. A medencét magas hegyek környezik,

amelyek szemlélésével alig tud betelni, aki először látja őket. Keleten a Balkán-hegység, vagyis Sztara Planina sziklás, kopár magaslatai vannak. Nyugaton emelkedik föl a Vitos-hegységnek majdnem szabályosan kerek kúpja, 2300 m hatalmas magasságig. Alighanem a thrákok *Donucája-Dounaxa*. Csodaszép látvány a tavaszi verőfényben ez a havas kúp. Délen a Ryla-hegység óriási bércei emelkednek, a körülbelül 2750 m magas, örök hóval borított csúccsal. Thukydides *Skombros*-nak nevezte a Balkán-félszigetnek ezt a leghatalmasabb hegységét, mely a Rhodopéval (görög hangzása Rodopi) együtt Bulgária déli részét foglalja el. A város a Szófia nevet csak a XIV. század óta viseli. A bizánci császárságtól kapta, egy hatalmas Szófia templommal együtt, melynek már csak maradványai vannak. Eredeti thrák neve *Serdica* volt. Az első római hódító, M. Crassus, Kr. e. 29-ben a *serdek* thrák törzsét találta ott. Hogy a *Serdica* név eredeti thrák elnevezés volt-e, vagy pedig a római hódítók honosították-e meg, nem tudjuk. Az bizonyos, hogy a rómaiak nagyon megbecsülték a város kiváló fekvését s fővárosává is tették Dacia mediterranea provinciának, mely a Dunától délre feküdt, Dacia Ripensis alatt. *Serdica* és környéke lakóival eleinte eléggé kegyetlenül bántak a római hódítók. A *serdek* ugyanis a meldiekkal, a szomszédos thrák néptörzsszel együtt, fegyveresen háborgatták a római légiókat. Ezért a római hadsereg leverte és leigázta a két törzset s a fogságba jutott férfiaknak levágta kezét, azután szabadon bocsátotta őket. Később azonban megbarátkoztak a thrákok a római uralommal s *Serdica* előkelő helyé lett. Ide telepítették át a rómaiak a tulajdonképeni Dácia fővárosának, a Segesvár mellett feküdt Zarmi Zegethusának lakóit s a város megkapta a Traján császár által kitüntető kegyül meghonosított *Ulpia* melléknevet. Jelentőségét jellemzi, hogy pénzt is vertek benne s a pénzdarabok görög fölírása : *Serdikis Ulpias*. De még inkább a Diocletján császár mondogatása : az én Rómám *Serdica*. Azzal a gondolattal foglalkozott tudniillik, hogy ide teszi át a birodalom székhelyét.

A *Serdica* névből az elszlávosodott bolgárok *Sredec* nevet csináltak, mely központi fekvésűt jelent. A nép között ez az elnevezés a legújabb időkig tartotta magát. Ma a fővárosára

méltán büszke nemzet hivatalosan és másként csak a Szofija nevet ismeri és használja.

A Szófiából Konstantinápolynak tartó vasútvonal az Iszker-folyó vadregényes szorosán át Philippopolisnál jut ki a Marica-síkságra. A bolgárok a rómaiak *Oescus* elnevezését változtatták *Iskerre*, aminél Jirecsek Konstantin szerint az *iskra* = szikra, lebegett képzeletükben.¹ Igaz, hogy valósággal cikázik itt a gyorsfolyású Isker és a napfényben szinte szikráznak a zöld és gyakran fehérré tajtékozódó habjai. *Philippopolis* Bulgáriának második nagy emporiuma, a Marica — a régi Hebros — ellaposodott partján. Görög nevét 2270 év óta viseli. Azóta, amikor II. Fülöp, Macedónia királya, megalapította. Az alapító nemcsak szabad telepeseket hozott ide, hanem fegyenceket is. Ezek dolgoztak az utakon és az erdősrétes-legelős földek feltörésén, művelés alá vételén. Az új várost egy darabig «gonosztevők városá»-nak, *Poneropolis*nak is nevezték.

Ammianus Marcellinus, bizánci krónikás szerint a hely legrégebbi neve *Eumolpias* volt. Így hívták a philippopolisi három halmon épült régi thrák erősséget. A rómaiak a három halom után *Trimontium*nak mondták. És ezt említi Anna Komnéna bizánci történetírónő, *Trimousra* görögösítve. A három halom bizánci és újabb, török elnevezései: *Eumolpias* — *Taxim tepe*, *Musaios* — *Nebet tepe* és a kötél-táncosok halma — *tón Schinovatón* — *Dzsambasz tepe*. A bolgár nép megtartotta a török eredetű helyrajzi elnevezéseket. Hogy átcserélte-e a nemzeti uralom a török neveket bolgárookra, nem tudjuk.

Az európai térképezők által használt *Philippopolis*, *Philippopol* stb. nevet Bulgáriában nem lehet hallani. A városnak *Plovdiv* a bolgár neve. Jirecsek, Roessler, Tomaschek osztrák tudósok a thrák *Pulpudava* város nevével kombinálják, mely közelében feküdt. Végleges megállapítása még nem dőlt el. Világos azonban, hogy a *Pulpudava* név közelebb áll a *Plovdiv*hoz, mint a *Philippopolis*, s annál valószínűbb a bolgár név thrák származása, mert hiszen mikor a bolgárok meghódított

¹ Jireček: *Die Heeresstrasse von Belgrad nach Konstantinopel*. Prag 1877.

ták Philippopoliszt, thrák lakossága még megvolt s az élő szóból vették és formázhatták át a nekik kényelmetlen *Pul-pudava* nevet.

Érdekesnek találjuk még fölemlíteni, hogy a fönmaradt kevés thrák szó magyarázatánál a nyelvtudósok a szanszkrit nyelvet veszik segítségül. Így derítették ki, hogy *Zarmi-Zegethusa* a nemzet házát jelenti s hogy a -dava, -para, -bria helynév-végződésék várost jelentenek. Egyike a kevés fennmaradt thrák neveknek *Selymbria*, Bulgáriának most is ilyen nevű, feketetengeri kikötővárosa. Nevének jelentése : *Selysvárosa*. Ezt a helyet Kr. e. kb. 675-ben megariaiak alapították, tehát 17 évvel régibb, mint Vizantion = Byzánc. Arkadios császár, nejének tiszteletére, *Eudoxiopolis*nak nevezte el. De ez nem tudott meghonosodni ; a térképeken is, a közbeszédben is az eredeti thrák név szerepel.

A félsziget északnyugati részén máig fenntartotta magát egy eredeti illyr elnevezés : *Skodra*. A térképek *Scutariját* ma is így nevezi az albán nép. Azon a néven, melyen Titus Livius római történetíró említette, azzal kapcsolatosan, hogy Kr. e. 170-ben a rómaiak meghódították Gentius illyr királynak ezt a székvárosát. Így nevezték a görögök, a rómaiak s későbbben Velence is, mikor a Balza fejedelmi ház utolsó sarja a XIV. század végén Velencének zálogosította el. A török hódítás először 1474-ben próbálkozott a város megvételével, mikor II. Mehmed szultán nagyvezére, Szolimán, 80,000 emberrel vette ostrom alá. De ép olyan sikertelenül, mint maga II. Mehmed, ki 1478-ban 300,000 emberrel és a helyszínen öntött óriási mozsarakkal ostromolta. A vár 11 hónapig állotta a kiéhezett ostromzárat s végre is a Velence és a szultán között 1479. január 26-án kötött béke juttatta török kézre. Ott is maradt egészen az új albán állam megalkotásáig, ami az 1912/13-i balkáni háborúnak volt fejleménye s már napjainkba esik.

A római birodalom kettéosztásakor Skodra a bizánci császárnak jutott. A bizánci és velencei uralom, illetőleg a Balzák uralma között a szerbeké volt a város. Mint szerb uralkodók székhelyét említi Diocleas-Duklyanin krónikás. Ez a középkori szerzetes krónikás szerb mondák alapján dolgozott s

éppenséggel nem történetírói hűséggel és megbízhatósággal. Való azonban, hogy ez idő alatt a szerbek között meghonosodott Skodrának máig is használt szerb neve : *Szkadar*. A szerbek, a balkáni háború után e mythosra és a Dusán cár rövid uralmára támaszkodva követelték Szkadart az egész Albániával együtt. Való az is, hogy a Szkadar névhez a szerb népköltészet egyik legszebb alkotása fűződik. *Zidanye Szkadra*, Szkadar építése a címe. A háború előtti években dramatizálták ezt a népkölteményt és Belgrádban többször elő is adták.

Volt egy francia újságíró, ki a világháború előtti nagy francia-szerb barátkozás idején ezt a szerb népkölteményt a világ legkiválóbb népköltői remekének nyilvánította. Megszerztem és elolvastam. Nagy meglepetésemre a Kriza-féle *Vadrózsákban* közölt *Kőműves Kelemen* című népkölteményével azonosnak találtam tárgyát. Az, a régi idők homályában fogant néphit az alapja, hogy a nagy épületek falait csak élő ember befalazása által sikerül szilárdan fölépíteni. «Tizenkét kőműves összetanakodék, Magas Déva várát hogy fölépítenék» — kezdi a mi székelyeink megrázó költeménye s elmondja, hogy' építi be Kőműves Kelemen tizenegy társával együtt, fogadalom folytán, az első embert, aki elébük kerül — Kelemen fiatal, szép feleségét.

Érdekes, hogy ez a tragikus motívum a Balkánnak jóformán minden népét egy-egy nagy népköltemény alkotására ihlette. Egy másik szerb ének a boszniai visegrádi hídhöz köti ezt a tragédiát. A bolgárok hasonló epikus népéneke fűződik a Plovdiv melletti Lydzsa-Hiszsar várhoz, a másik a Sztruma-folyón átvezető Kadi hídjához. Az új görögöknek az artai hídról, a románoknak a Curtea de Argesi nagy templomról van azonos tartalmú népkölteménye. Hogy a magyar kultúrának egyik balkáni hatása nyilvánul-e meg ebben a jelenségben, vagy a mi székelyeink vették át a hozzájuk legközelebb eső románoktól, még nem állapította meg a folklore tudománya.

A Szkadar névnek van még egy nagyon érdekes vonatkozása. Szerbia szőlőtermő vidékein mindenütt termesztik a Szkadarka nevű szőlőfajtát. Ugyanaz az édes fekete szőlő, mint a mi kadarkánk. A szerb név figyelmeztetése szerint Szkadar

határából származó szőlőfajtáról lenne szó. De ez azért látszik lehetetlennek, mert Szkadar-Skodra-Szkutari határában nem terem szőlő. Persze, nem lehetetlen, hogy valaha termett is csak egy nagy éghajlati változás vetett véget termelésének. Gyermekkoromban hallottam idős emberektől a barkói finom borról. Ez a Barkó, a maga festői várromjaival, Zemplén vármegye északi részén, Homonnához közel fekszik. Már mikor én mint gyermek jártam a várnál, boróka nőtte be az egykori szőlőtermő hegyet, melyen tömegesen fogdostuk, léppel, hurokkal, a fenyvesmadarat. A Lim és Tara vidéken, Bosznia-Hercegovinától délre, az egykori úgynevezett Szandzsákban ma nem ismerik a szőlőművelést. Hiszen még a kukorica is csak a Lim völgytágulásában terem meg. A Plevlye melletti Szveta Trojica, — Szent Háromság — pravoszláv kolostor levéltárában szőlőművelési engedélyek, teszkerék, vannak a XVI. és XVII. századból. A török uralom ugyanis csak külön hatósági engedéllyel és külön adófizetés mellett tűrte a szőlő-, vagyis a bortermelést. Ugyane vidéken borra, szőlőre emlékeztető helynevek vannak: Vinogradi, Vinicska, Lozovics. Tehát kétségtelen, hogy a XVII. században olyan éghajlati változás történt itt, ami a légvonalban közeleső Szkadarra is kiterjedhetett. Azonban ez csak komoly alap nélkül való föltételezés. Mert arról, hogy Skodra környékén lett volna valaha olyan fejlett szőlőművelés, hogy egy kiváló szőlőfajtát termesztessen ki, nem tud sem a mostani emlékezés, sem az említettekhez hasonló nyomokra támaszkodó hagyomány. Ez a körülmény azt tenné valószínűvé, hogy a szerbek tőlünk vették át a kadarkát, — mint az olasz formio névből származott jelzésű s a III. Bélától idetelepített olaszok útján, a Tokaj-Hegyaljára származott furmintot. Ők formálták a nekik jobb hangzású Szkadarka nevet. Ez nem lehetetlen, mert a török elől menekülő szerbekből bőven jutott már Mátyás király idejében fővárosunk környékére is, amelynek, valamint a közeli Dunántúlnak szőlőiben már akkor erősen termelt fajta volt a kadarka, a jó magyar vörös boroknak ez a fontos anyaga. Az 1914. év tavaszán Negotinban járván, szóvátettem ezt a dolgot az ottani szőlészeti iskola igazgatójánál, ki, a montpellier-i híres szakiskolát látogatott ember, foglalkozott a szőlő-

művelés történetével is. Az itt előadott alternatívák mindkettejét lehetségesnek mondta. Bővebben nem tudott a dolgról.

Meg kell emlékeznünk Skodrának még egy érdekességéről. Titus Livius feljegyzése óta a tónak a tengerhez való távolsága jelentékenyen megnőtt. Livius szerint ez a távolság 17,000 lépést tesz, vagyis 17 római mérföldet. Egy ilyen mérföld 1482 méter. A tó távolsága a tengertől tehát 25 kilométer volt, most 40—45 km. Az Adria keleti partját a folyóvízi iszapolás gyorsan emeli. A közeli kikötők egyike, Alessio, amely még pár évtizeddel ezelőtt forgalmas kikötő volt, ma 12 km-nyire van a tengertől. Az elhomokosodás miatt nemsokára eltűnnek a kikötők sorából Dulcigno és San Giovanni di Meduna is. A skodrai tavat, a római korban levő mocsár helyén, a csapadékvizek duzzasztották mai terjedelmére. A tó most 325 négyszögkilométer terjedelmű, felénél nagyobb részében albán, kisebb felerészében montenegrói területen van. Tengerszíni magassága 7·23, átlagos mélysége 12 méter. De különösen a partok mellékén olyan sekély, hogy csak lapos fenekű bárkák, a londrák járhatnak rajta, kézi evezéssel. A tavat az Adriával a Bojana-folyó köti össze. Ezen valaha nagyobb hajók is eljuthattak a tengerről a tóra. De 1846-ban, a közelben elfolyó Drin egy ágat bocsátott a Bojanába, a Drinassát, s ettől kezdődött a Bojana-tó közeli szakaszának feltöltődése és a tó szintjének újabb emelkedése. A Drin változása óta 12,000 hektár föld került állandóan víz alá. A Bojana ugyanis másodpercenként 1800 köbméter vizet kap a tóból és mellékfolyóiból, de csak 900 köbmétert tud a tengerbe ömleszteni másodpercenként. Ezért árasztja el a víz sokszor a tó mellékét és ezért emelkedik folyton a terep felszíne az iszapodás folytán, a Bojana mederfenekével együtt. A török kormány alatt tervet készítettek a Bojana kikotrására, a lefolyás gyorsítására és szabályozására. A tó felszínének süllyedése folytán nyerhető 20—30,000 Ha termőföld értéke és jövedelme fedezte volna a költségeket. De nyert volna Skodra város fejlődése is, amire a tengerrel való közlekedésnek erős megjavulása kétségtelenül nagyon áldásos lett volna. E terv végrehajtásáról most nem esik szó.

A *Scutari* név olaszos hangzása az újabb idők fejleménye s az olasz térképezők útján jutott általános érvényre a használatban levő, mindenféle kiadású térképeken. A geográfiai tekintélyek között húsz évvel ezelőtt létrejött nemzetközi megegyezés szerint azt a hely-elnevezést kell használni, melyet az illető állam hivatalosan megállapított. Senkinek semmi oka sincs rá, hogy a hosszabb *Scutari* névhez ragaszkodjék. Annál kevésbbé, mert Stambullal átellenben, a kisázsiai parton, egy másik *Scutari* is van. Valószínű tehát, hogy a többezer éves albán név, *Skodra*, lesz általános használatúvá.

II.

A Morava-folyó völgyéhez közel, *Rekovác* falu mellett, van a *Kula Filipa Madzsarina* nevű rom. Magyarfi Fülöp tornya. A szerbek egészen jól ki tudják ejteni a gy-betűt. Valaha bizonyára az el nem ferdített nevét használták a magyaroknak. Most azonban úgy ejtik, amint azt az ötszázados török uralom alatt tanulták. A *Karadzsics Vuk*-féle, legutóbb 1898-ban, a szerb kormány költségén javítva és bővítve kiadott nagy szótár is csak ebben a törökös alakban ismeri a magyar nevet. Pedig több vonatkozásban használja. Az egyik néptáncnak, a mi átszármazott csárdásunknak *Madzsarka* a neve. *Madzsarusának* hívják a magvaváló kék szilvát és az egyik keményszemű fehér szőlőfajtát. Mivel a szőlőművelés és szilvatermelés Szerbiának azon az északi részén a legerősebb, amely mint macsói bánság évszázadokon át magyar uralom alatt állott, akárcsak *Bosznia*, nagyon valószínű, hogy a mi besztercei szilvánk az alapja a szerb és bosnyák szilvatermelésnek s a római eredetű *szmederevo-szendrói* bortermelés is, mint már említettük, Magyarországból átvitt szőlőfajtákkal gazdagodott.

Ki lehetett ez a Magyarfi Fülöp? Arról ítélve, hogy csak nagyobb hatalmasságoknak járó *kulában*, erősségfélében, fegyveresen őrzött nagyobb építményben volt hajléka, valószínű, hogy *Dusán* cár magyar eredetű hűbéresei közé tartozott. Mert annak korában élt. A *Nemanya* uralkodók testőrségében mindig voltak magyar tisztek és legények. Fülöp úr tehát vagy

testőrtiszt, vagy a csapatvezérek egyike volt. Mint ilyen kaphatott a királytól hűbéri birtokféle, katonai szolgálatokra kötelező próniát vagy teljes tulajdonjogú bastinát. Mindenesetre nagyobb birtokot, aminek földesúri központja a Kula volt. Ezt a Fülöp urat különösen furcsa módon szerepelteti a szerb népköltés egyik régi darabja, melynek hőse különben Markó királyfi, a szerb nép költői képzeletének legkedvesebb alakja. A verset megtalálhatjuk a Karadzics-féle gyűjteményben. A vers szerint Markó királyfi — Kraljevics Marko — Fülöp úrnál időzött s a feleségével próbált nem éppen finoman legyeskedni. Az úrnő azonban nem szívesen fogadta ezt a legyeskedést, sőt haragosan visszautasította. Erre a királyfi úgy ütötte arcul a ház úrnőjét, hogy arcán a támadónak súlyos gyűrűje erősen vérző sebet ejtett. A költemény hangja a királyfinak ad igazat. Ez nem valami kedvező világitásba helyezi a szerb népköltők felfogását a lovagiasságról, s mutatja azt az óriási távolságot, mely a szerb népet Magyarországtól s a többi művelt állam társadalmától elválasztotta. Hiszen ezekben az országokban a nők iránti gyöngédség akkor már első kelléke volt az úri, lovagias érzületnek és viselkedésnek.

Erről a Markó királyfiról, később Délmacedónia nyugati részében (1371—1394) uralkodó királyról, a következőket írja Jirecsek Konstantin, a szlavofil érzületű, de e mellett lelkiismeretes történetíró: «A Markóra vonatkozó dalok tartalma nagyobbreszt nem történelmi alapú, több későbbi motívumnak is erre az egy hősré való halmozása folytán. Markó király jelentéktelen uralkodó volt, akiből csak a mondák és dalok alkottak nagy nemzeti hőst.»¹ Az egyik elterjedt monda szerint Markó Kelet-Szerbia egyik barlangjában alszik s innen ront ki, ha nemzetének szüksége lesz hősi, mesés erejű karjára. A népköltés szerint Markó törökverő hős. A valóságban mint török segédc csapatok vezérét, Bajazid szultán hadi szolgálatában ejtette el egy oláh katona nyila. Mindezek ellenére a Frankfurter Zeitung egyik szociáldemokrata szerkesztője, Herman Wendel, a szerb kormány megbízásából nemrég kiadott könyvében² Markót a délszláv Barbarossának nevezi

¹ *Geschichte der Serben*. II. Band. Gotha 1918. 104. l.

² *Der Kampf der Südslaven um die Einheit und Freiheit*. 1924.

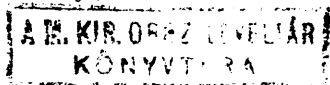
és a vonatkozó képet a címlapon közli. A németek bizonyára hálásak Wendel úr iránt egykori, nagyemlékű Frigyes császárjuknak e fölmagasztalásáért. Legfőllebb az lehet vigasztalásuk, hogy Wendel úrnak nem sok köze van a német nemzethez és nemzeti hagyományaihoz s hogy a fizetett pennák ennél szörnyűbb ügytelenségeket is követtek már el.

Markó különben fia volt Vlkasinnak, ki királyi címet kapott Szerbia utolsó cárjától, a törökök ellen vívott maricai csata után, 1371-ben, némelyek szerint éppen Vlkasin által meggyilkolt III. Urostól. Testvérei, András és Dimitár, Zsigmond magyar királyhoz menekültek a török elől. Dimitárról 1407-ig szólnak a följegyzések. Többször járt követségben; kétszer például Ragúzában. Utolsó tisztségében Zaránd vármegye főispánja és Világos vár királyi várnagya volt.¹

Markó nevével a Balkán-félsziget számos pontján találkozunk. Prilep — a török Perlepe — mellett, a Zlatovrch — aranytető — magaslaton van egykori állítólagos lakhelye, a *Markov grad*. Persze rom, éppen úgy, mint a *Markovo Kale* — Markó vára. Török vazallusi minőségben építhette, mert a Kale török szó. Róla neveznek egy régi templomot, Boracs egykori vár mellett, Szmederevo megyében, a Grúza-folyó mentén. Az Arkangyalról elnevezett prilepi templomban fennmaradt egyik képe, — a másik Szkopjétől délre Szusica faluban, a Treszka-folyó mellett levő Demetrios klostromban. Itt atyjával, Vlkasinnal együtt van lefestve. A kolostort Dusan cár kezdte építeni, de Vlkasin és Markó fejezte be az építést. A templom előtt volt a Markó feliratos sírköve. A világháború előtt 20 évvel eltűnt a kép is, a sírkő is. Egyik monda szerint Markó Krajina megyében, Dzanyevo falu mellett, az immár rom Dusica kolostorban van eltemetve.

A mostanság Jugoszláviává nőtt Szerbia területén sok a magyar temetővel bíró helység. Valjevo környékén majdnem minden faluban van *madzsarszko groblje* — magyar temető. Ezekről biztosan tudjuk, hogy újabb keletűek. A XVIII. század elején 24 évig tartott habsburgi megszállásban résztvett magyar csapatok emlékét őrzik. Sokkal

¹ Jireček id. munkája, 106. l.

érdekesebbek és fontosabbak a magyar történetkutatás szempontjából a Dragacsevo nevű vidéken levők. Két szerb emberföldrajzi író, dr. Erdelyanovics János és Jovanovics Koszta, a Cvijics János szerkesztésében kiadott s a szerbek települését ismertető gyűjteményes nagy munkában¹ írja, hogy ezen a vidéken, mely Zapadna Morava déli partja és a velé párhuzamosan húzódó Jelica-hegység között fekszik s Csacsak megyének hasonló nevű járását alkotja, sok a magyar temető. Ilyen van a vidék főhelyén, Gucsa községben is, a falu szélén, a Bjelica-folyó balpartján. Ez nagy temető, sűrű ligetben, sok kidőlt sírkővel. A sírkövek homokkőből és mészkőből valók. Főiratauk lekopott. Csak a legnagyobb látzott még 18 évvel ezelőtt, mikor magam is láttam, kereszt és spirális díszítés. A helybeliek azt mondják, hogy a magyarok a közelben laktak. Sok más faluban is van régi temető, amelyek neve: madzsarszko, gresko, turszko groblye — magyar, görög, török temető. Az utóbbiak a legújabb keletűek. A sírkövek szintén homokkőből és mészkőből valók. A helyiek azt tartják, hogy e temetők azok után a népek után maradtak, melyek e vidéket a szerbek ideköltözése előtt lakták. A magyar és görög temetők sok századosak lehetnek. Főnmaradásukat csakis a szerb népben a halottak iránt élő babonás kegyeletnek köszönhatték. Nem tudni, hogy a világháború után is megmaradt-e még ez a kegyelet. Ezen a félreeső vidéken valószínűleg igen.

Bizonyos az, hogy ezek a magyar temetők nem a XVIII. századbéli megszállásból származnak, hanem sokkal előbb keletkeztek. Származhattak a Hunyadi János és Kinizsi Pál balkáni hadjárataiból. De ha nem, még akkor is sokkal régiebbek a Valjevo környékieknél. Mert a macsói bánság nem terjedt a Zapadna Moraván túli hegyes, alig lakott vidékre. Nincs kizárva, hogy a magyarok a honfoglalás korában történt balkáni kalandozásaik alatt tartottak itt, a főútvonal — a Nagy Morava-völgye — védelmére, megfigyelő őrségeket. A sírkövek anyaga távolabbi vidékről

¹ *Naszelya szrpszkih Zemalya*. I. és V. kötet. Szerb Tud. Akadémia 1902—1910.

való. Alakjuk egyszerű téglány, nem hasonló a kereszténység újabb korában használatosokéhoz. Ezeket a körülményeket figyelmébe ajánlottam a háború alatt Szerbiában járt tudományos expedíció több tagjának. Írásbeli jelentést is tettem róluk a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Bizottságának és a Magyar Földrajzi Társaságnak. (Megjelent 1917-ben a Magyar Földrajzi Társaság kiadásában.¹) De, sajnos, nem maradt idő a kutatásoknak idáig való kiterjesztésére. A temetők felásása tehát elmaradt. Most várunk kell a kutatással, míg Szerbia és Magyarország viszonya ismét barátságossá válik, mint a Nemanják idejében volt.

Kragujevác megyében (kerületben) van, a Lug-folyó völgyében, Topola falu. A Karagyorgyevics-dinasztia származási helye s mostani családi fészke. Topolában, az Oplenác nevű domblánc nyugati lejtőjén van a Karagyorgye által 1811-ben épített várkastély és templom. E faluról és a dinasztia alapítójáról Kállay Béni, *A szerbek története* című munkájában, Gyurics szerb történetíró nyomán, a következőket írja: «A kragujeváci kerület Visevei falujában élt a mult (XVIII.) század közepén egy szegény, Petroni nevű paraszt, méhtenyésztéssel foglalkozva, hol szerbek, hol törökök szolgálatában. Petroninak több gyermeke született Visevciben; legidősebb fia György nevet kapott a keresztésben s azután, szerb szokás szerint, Petrovics Györgynek hívták. Később pedig sötét arcszíne miatt Crni vagy Kara (fekete) melléknevet kapott, mely rajta is maradt, s így lett belőle *Kara Gyorgye*.

Szülői szegényes házánál nőtt fel György, az akkori viszonyokhoz képest minden oktatás nélkül. Később az egész család a közeli Topola községbe költözött. Ennek környékén töltött György is néhány évet, mint szolga rokonainál, utóbb pedig egy spáhinál. Némi vagyonra tevén szert, megházasodott. Az osztrák-török háborút megelőzőtt mozgalom következtében Karagyorgye is, mint annyi sok más szerb, tanácsosabbnak vélte Ausztriába menni. Az öreg Petroni,

¹ *A szerbek antropogeográfiai tanulmányai*. Budapest 1917. (M. Földr. Társaság, M. Tud. Akadémia.)

akivel elhitették, hogy csak a hegyek közé menekülnek a törökök elől, csak útközben, már közel a Szávához vette észre, hogy fia idegen országba szándékozik vezetni mindnyájukat, mire kijelenti, hogy házáat és birtokát nem szándékozik odahagyni, sőt azzal fenyegetődött, hogy följelenti őket a töröknek, ha nem engedelmeskednek s nem térnek vissza hazájukba. György nem lévén képes atyját engedékenységre bírni, nehogy övéi mind a törökök áldozatául essenek, lelőtte, vagy mint mások beszélik, egy társa által lelővette őt, eltemetetlenül hagyva a holttestet.»

Karagyorgye tehát két bűnt követett el. Az egyikkel — az apagyilkossággal — mindenütt érvényben levő büntető joggal s az emberiségi törvényekkel jött összeütközésbe. A másikkal — a holttest temetetlenül hagyásával — a szerb felfogás szerint talán még nagyobbat vétkezett. De a gyilkosságok iránt a szerb nép akkor is elnéző volt. Legalább ezt bizonyítja Milyevecs M. Gy., nagytekintélyű szerb író egyik munkája,¹ melyben erre az apagyilkosságra nézve a szeplőtlen fogantatásról elnevezett rudniki Blagovestenyekolostor ismertetése kapcsán a következőket olvassuk: «1796-ban, Mária fogantatása ünnepén, amikor a legtöbb nép gyűlik össze a kolostorban, (Karagyorgye) megkéri Sztudencsanin Gligorije archimandritát, hogy eszközöljön ki bocsánatot számára a népnél a templomban, azért, hogy megölte apját. Az archimandrita az isteni tisztelet után elmondja a népnek, hogy egy ember nagyot vétkezett, megölte az apját és kéri a népet, hogy bocsásson meg neki; az emberek, mint ilyenkor szokás, háromszor kiáltották: Isten bocsássa meg neki. Karagyorgye 200 oka kenyeret, 200 oka bort és 200 oka szilvapálinkát áldozott e napon apja lelkéért. (Egy oka = 1 $\frac{1}{4}$ kg.) A kolostornak egy ökröt adott, az archimandritának pedig öt aranyat.»

»Ezzel a Karagyorgyevics - dinasztia megalapítójának szörnyű bűne, a szerb lelkiség szerint, a bűnös javára teljesen el lett volna intézve. A nemezis azonban a Karagyorgyevicsellenes szerbek között hangoztatott fölfogás szerint nem volt

¹ *Knezsevina Srbija*. Beograd. 223. 1.

ilyen megbocsátó, hanem úgy rendelkezett, hogy Karagyorgye erőszakos halállal mossa le a kezéhez tapadó apai vért. Fölkelésének leveretése és elmenekülése után, mikor egyszer ismét átlopózkodott Szerbiába, a szultán emberei kivégezték.

Nem is az ő nevéhez fűződik a szerb állami függetlenség kivívása, hanem az Obrenovicsokéhoz. Ezeknek fészke Rudnik megye, történelmi szereplésük kezdetének színhelye pedig Takovo falu. Obrenovics Milos volt az az ügyes ember, aki meg tudta nyerni mind a törökök, mind a szerbek bizalmát. A törökök megtették rudniki knéznek s ő ebben az állásban rendkívüli furfanggal és körültekintéssel ébren tartotta a népben az ellentállás szellemét, írja Thallóczy.¹ Nemsokára Karagyorgye kivégzése után, 1815 virágvasárnapján a takovói templomban kítűzte a szabadságharc zászlaját. A törököket nem annyira véres csatákkal, mint inkább ügyes alkudozásokkal puhította. Ő lett a szerb nép első újkori fejedelme. És az ő uralkodása alatt, 1830-ban, az 1827—30-i orosz—török háború után jelent meg az a szultáni hatt-i-serif, amely a szerb fejedelemségnek a portához való viszonyát szabályozta s megnyitotta a jelenkori szerb állam történetét. Takovónak, a sikeres szabadságharc megindulási helyének emlékét a Takova-rend őrizte. De persze csak az Obrenovicsok kiirtásáig. A Karagyorgyevics-dinasztia alatt megsemmisült az Obrenovicsok rendjele is.

Szerbia középrészét, nagyjában Belgrád, Kragujevác és Rudnik megyék területét, *Sumadijának* hívja mind a nép, mind az irodalom. *Suma* erdőt jelent, Sumadia olyan vidéket, amely csupa erdő. Ugyanolyan szóképzés ez, mint ahogy' Szrbadija a szerbek által lakott területeket jelenti, Szerbián kívül is. E vidék népének nagy szerepe van a szerb történelemben. Belőle került ki a két újkori szabadsághős, Karagyorgye és Obrenovics Milos. És azok a bátor férfiak is, kik e két vezér vállalkozásához a csapatokat adták. De még arról is nevezetes ez a vidék, hogy benne fejlődött a szerb

¹ Kállay Béni *A szerb fölkelés története* c. munkájához fűzött megjegyzésekben.

állami és társadalmi gazdálkodás egyik fő támasztéka: a *Sumadinka* disznó. Derék, edzett, kisigényű, könnyen hízó állat, a közép nagyságú sertések fajtájából. A gazda szemének tetszetős a külső formája. És ennek köszönheti, hogy szerepet kapott a magyar állattenyésztés történetében.

A nagyemlékű József nádor pillantott meg Alcsuton egy sumadinka-falkát, mely Győrnek tartott. Persze szorgalmasan legelészván útközben 6—8 héten át s a magyar föld ingyen följavította az állatokat. A fenséges úrnak megtetszett a sumadinka-disznó és megbízta Pfeiffer Mátyás sertés-kereskedőt, hogy magállatokat szerezzen be, melyekkel a kisjenői uradalom fog tenyésztést kezdeni. Egyben Milos fejedelemnek ajánlotta be a kereskedőt, lévén a fejedelem a legnagyobb sumadinka-állomány boldog tulajdonosa. Milos 1833-ban kilenc kocát és kant, gavalléros udvariassággal, ajándéku küldött a nádornak. És ez a Kisjenőn elhelyezett törzs vetette meg alapját a magyar *kondorszörű* sertés-tenyésztésnek — írja hazánk modern állattenyésztésének egyik alapvetője és irányítója, Tormay Béla.¹

Furcsák azonban a végzet útjai. Obrenovics Milosra nézve nagyon tragikussá vált a sumadinka-sertés, aminek gazdagsága javarésztét köszönhette. Nem kisebb dolgot akart elérni a maga fejedelmi hatalmi körében, mint hogy a maga monopóliumává teszi az egész szerb sertéskereskedelmet. Ezt azután olyan zokon vették neki alattvalói, hogy 1839-ben elkergették a trónról és az országból. Ilyen szelíd lefolyású trónváltás nagyon kevés volt Szerbia történetében.

Nagy idők emlékét őrzi a *Jankova Klissura* (János szorosa). Krusevác városkához közel esik és a Blatosnica folyócska megy át rajta. Itt vonult át hadaival Hunyadi János a második rigómezei csatába. A szerbek Hunyadi Jánost Janko *Szibinyánnin*ak = szebeni Jánosnak hívják. A Karadzics-féle szerb szótár szerint Viszoki Stefan szerb fejedelemnek és egy magyar nőnek lett volna származéka.

¹ *Magyarország földművelése*. 1896. M. kir. földművelésügyi minisztérium.

Ezt tartotta valaha a néphagyomány. Persze hamisan. A furcsa a dologban az, hogy Hunyadi most már nem szerepel a hagyományokban, de még az iskolai tanításban sem.

Ám lássunk ezek után egy olyan érdekességet, amely egy, a vidéket szórványosan lakó nép elnevezéséből származott.

Az 1843. évben jelent meg Safarik Józsefnek, a felvidéki tót származású lutheránus, előbb az újvidéki szerb középiskolában alkalmazott, majd Prágába került tanárnak híressé vált és kétségtelenül értékes munkája: *Slawische Alterthümer* címen németül és *Szlovenszke Sztarozsitnoszti* cím alatt csehül. Ebben a munkájában, mely különben is a szláv népek egykori nagy elterjedését, nemzeti nagyságát bizonyíttatta, a cesareai Procopios, bizánci krónikásnak következő tartalmú mondatait idézi eredetiben: «Előbb a szlávoknak és antoknak egy neve volt; mindnyájukat, régen, *Sporíknak* hívták, azt hiszem elszórt lakásaik miatt, falvakban, ez okból nagy területeket birtokolnak; az Istroson túli országoknak legnagyobb része hatalmukban van.»

Ehhez a mondathoz Safarik — támaszkodva a másik nagy szlávista tekintélyre, Dobrowskyra is — ezt a következtetést fűzte: «Tehát a szlávokat a görögök és rómaiak egy általános törzsi név alatt ismerték, amely Prokopios szerint *Sporínak* hangzott és amelyben mink a *Szerb* nevet véljük megtalálhatni.»

Safarik a maga szlávokat kereső és találó tanulmányai-
ban, eredeti ó- és középkori források nyomán, merész következtetései-
vel bejárja Európa és Ázsia óriási területeit az Elbe és China között. Maga sem képzelte bizonyára, hogy ennek micsoda súlyos következései lesznek a derék szerbekre.

E nép írni-olvasni tudóinak még szárnyasabb, még vérmesebb képzelőereje van, mint a szép szerb népkölteményeket megalkotott guzlároknak. Hát persze hamarosan akadtak szerb írók, akik készpénznek vették, hogy valaha a szerbség eltöltötte az egész világot. Milojevics M. S., 1872-ben, Belgrádban közzétett egy könyvet *Odlomci iz Isztorije Srba* (Töredékek a szerbek történetéből) címmel. Ebben azt írja, hogy

a szerbeket, 3—4000 évi küzdelem után, a kínaiak Szibériába szorították. Innen ellepték a szerbek a Káspi-, Azowi- és Fekete-tenger mellékét, Arméniát, Oroszországot, Németországot. Sőt részben Svédországot, Belgiumot és Franciaországot is. A szerbség egy másik ága a Balkán-félszigetre szorult s innen benyomult a mai Ausztriába, Itáliába, Németországba. A harmadik szerb néptömeg Afrikába került, hol egy része megsemmisült, másik része a mai Spanyolországba és Franciaországba jutott. Egy másik kis része pedig *Vandal* néven leigázta és kirabolta Rómát s e név alatt el is pusztult. A szerbség valaha Ázsiában független, uralkodó nép volt. Az efajta szerb történelmiírás nemsokára egy még elevenebb fantáziájú folytatóra talált. Lukin Lázics, egy elemi iskolás képzettségű zágrábi szerb újságíró, a *Srbobran* újság munkatársa, 1894-ben *Srbi u davnini* (A szerbek hajdan) cím alatt, erősen ráduplázott Milojevicsre. Hamisnak nyilvánította komoly történetíróknak, mint dr. Maretics, dr. Smičiklas, idevágó tanulmányait és — támaszkodva a Safarik—Dobrowsky-féle pánszerb elméletre — azt fejtegette, hogy a mostani kis szerb népnek 5000 éves története van; hogy ez a nép építette a babyloni tornyot, megtermékenyítette Európa, Ázsia és Afrika minden országát; belőle született Jézus Krisztus; olyan nép, amelynek uralkodnia kellene a világon... és így tovább. A könyvnek szinte elképzelhetetlen nagy sikere volt. Egy-kettőre 6000 példánya kelt el. Nyilván megvette Szerbia egész értelmisége. Papok, tanítók, ügyvédek, orvosok, kereskedők, hivatalnokok. És a könyv szelleme, amint tudjuk, el is töltötte az annexió válság előtt Szerbia egész köz- és társadalmi életét. Még úgy nem packázott nép nagyhatalommal, mint a kis Szerbia a kettős monarchiával tette. A kihívó sértések tömegét szórta ellenünk napról-napra nemcsak sajtója, hanem egész nyilvános élete is. A szerb közvélemény vérmessége szinte kényszerítette a dinasztíát, kormányt és skupstinát a mindent merő, hazard politikára.

A történelmi fejlemények a szerbek nagyralátását egyelőre száz százalékon túl honorálták. A nagy sikerek után azonban odajutott a kis, legföllebb 6 milliós szerbség, hogy ma mind új államában, Jugoszláviában, mind a szomszédos

külföldön halálos ellenségekkel van körülvéve s bizony nem minden aggodalom nélkül nézhet a jövő elé.

Mindez nagyrészt azért van, mert a derék Procopios az elhelyezkedést vette a népi elnevezés alapjául s mert az elszórtságot jelző Sporí szóban Safarik a szerb név elferdítését sejtette, vagyis látta.

Meg kell jegyeznünk, hogy a Safarik—Dobrowsky-féle Procopios-értelmezést egy ma is élő cseh történetíró, Niederle *Slovanske Starozsitnosti* (Szláv régiségek) című csehnyelvű könyvében már régen megcáfolta. De erről a szerbek még ma sem vettek tudomást. Továbbmennek a chimérás nagyszerb eszmék útján. És tartják magukat. Persze csak addig, — mint egyik kiválóan szellemes politikusunk mondta — míg az entente napja süt.

NÉMETH JÓZSEF.

ANTIK EREDETŰ HATÁSOK A MAGYAR SZÉPPRÓZAI STÍLUS KIALAKULÁSÁRA.

Kazinczy Ferenc *Berzsenyi*hez címzett költői levelében szemlét tartva a korabeli és a régebbi magyar költészet fő képviselőin, költőinket két egymástól élesen megkülönböztetett nagy csoportra osztja. Az első csoportba, melynek sorait Erdősi Sylvester János nyitja meg, azokat sorozza, akiket a görög múzsa ihletett meg, akik kebelükben Hellas szent tüzétől hevítve a magyar dalt «görög kecsekkel ékesítették s görög tetőkre léptették». Ezek közé nem csupán az ú. n. ó-klasszikus iskola költőit számítja, élükön Virággal és Berzsenyivel, hanem Rádayt is, kinek különös érdemül tudja be, hogy a rimes-időmértékes verselés megteremtésével az antik és magyar versformák közt az ellentétet kibékítette, továbbá Bessenyeit, Barcsayt, Ányost, sőt Zrínyit és mindazokat, kiknek verselésük bár nehézkes, mégis «végtelen kecsekkel» van eltelve, vagy akik tanultabbak és valódi «ihletéssel» énekelnek. A második csoportba azokat állítja, akik bár magyarosan, de minden művészet nélkül «dongatják és kongatják rekedt kobzaikat, a mennyei kellemű múzsát piros csizmába búni kényszerítik, hogy patkós bokáit a csürhe nép vad kacajára összecsatogtassa» s akiktől és közönségüktől is Kazinczy ijedten és megvetéssel fordul el. Kazinczy a maga költészetét nagyon természetesen az első csoportba sorozza, csakhogy — amint mondja — az ő műzsája sem tisztán antik, sem tisztán magyar, hanem e kettőnek sajátos vegyülete s ehhez képest két nevet is visel. Az egyik valódi görög név: Xenidion, a másik ősi magyar: Etelke. E kétnevű leányzónak termete, egész testalkata, külső testi szépségei a honi talajból sarjadtak ki, de a virágok, melyek barna fürtjeit díszítik, a hang, mely édesen

lebeg ajkain, s valami kimondhatatlan báj, amilyent még a magyar szépek egyikén sem látott, külföldinek mutatják őt.

Honnan származik vajjon ez a bájos Xenidion? Honnan szedte a virágokat magyaros szöghajába, s honnan tanulta az édes hangokat, melyek nem magyar ajkakon termettek? Ha ezeket a kérdéseket most a Kazinczy képes beszédéből átültetjük a magunk egyszerű és szakszerű nyelvébe, akkor így kell kérdeznünk: Hol van a gyökere a művészi formák azon egész összefüggő rendszerének, melyeket Kazinczy költeményeiben és szépprózai műveiben találhatunk?

E kérdésre ő maga is ad némi útbaigazítást. Elmondja, hogy olvasta a görög és római költőket, Tasso, a franciák és Goethe költeményeit, tehát csupa olyan újabbkori költőket, kik az antik irodalom erős hatása alatt állanak, s a tőlük eltanult dallamokat zengi tovább, a tőlük elhullatott virágokat fűzi össze a magyar mező virágaival. Mond azután még valamit, ami rendkívül fontos, de ami egyelőre ellenmondásnak látszik az előbbiekkal szemben. Elmondja, hogy az ő múzsájának, Xenidionnak ápolgatója, első tanítója Báróczi Sándor volt, aki őt «szemérmes-édest selypeni» megtanította.

Köztudomású, hogy Báróczi volt az, aki mint Calprenède és Marmontel fordítója a XVII., illetőleg XVIII. századi francia szépprózai stílt, amint ezen íróknál jelentkezik, a maga sokoldalú művészi szépségeivel és hatásos eszközeivel nagy sikerrel ültette át magyarba s ezen tetteivel megalapítójává lett a szó szoros értelmében vett magyar szépprózának. A fiatal Kazinczyt valósággal lázba ejtették Báróczi fordításai, olvasása közben «édes szólása csudálgatásban fel-felsikoltozott» s már akkor föltette, hogy az ő koszorúja után fog törekedni minden erejével, ami lesz.¹ Hogy ez a lelkesedése Báróczi stílusa iránt egész pályáján végig nem lohadt le benne, sőt még öregkorában is elevenen élt lelkében, azt bizonyítja a 70 éves Kazinczynak ez a Báróczihoz intézett vallomása: «Gyermeki korom óta te voltál példányom, melyet követni igyekeztem.»²

¹ *Pályám emlékezete.* XIV. fejr. (Abafi-kiadás, 36. l.) .

² *Muzárium* IV. (1829. évf.) 194. l.

Nyilvánvaló tehát ezekből nemcsak az, hogy Kazinczy maga abban látta egész írói művészetének lényegét és alapját, amit Báróczitól ösztönzésül kapott, hanem az is, hogy az a fonál, mely fel fogja fejteni előttünk múzsája külföldi vonásainak eredetét, Báróczin át vezet. Báróczi első és írói művészetének kialakulására legfontosabb munkája, mellyel irodalmunkban fellépett, a francia idealizáló hősi regény egyik, a maga korában legnépszerűbb példányának, La Calprenède *Kasszandrájának* 1774-ben megjelent fordítása volt. Régen ismeretes, hogy ez a XVII. századi francia irodalomban oly nevezetes szerepet játszó műfaj a hanyatló görög kultúra egyik kései termékének, a görög szofisztikus szerelmi regénynek erős befolyása alatt áll. A sok görög regényíró között éppen Heliodoros volt az, kinek *Aethiopikája* a legerősebben hatott a *Kasszandrára*. Ez a hatás nemcsak abban jelentkezik, hogy a regény szereplő személyei minden egyéni vonástól megfosztott léleknélküli bábok, kiknek nem belső ösztönzésből fakadó, hanem kívülről mesterségesen rájuk erőszakolt cselekedetei semmi okozati összefüggésben nem állanak egymással s hogy éppen ezért a regény fő-témáját, a szerelmet is lélektani valóságától megfosztva csupán kitűnő alkalomnak használják fel arra, hogy a szerelmes pároknak egymásért áradozó, vagy egymást elutasító szónoklatait szeszélyes változatosságban ugyan, de mindig az illendőség szigorú korlátai között ragyogtassák s hogy végül a cselekvényt rendszerint a legelőkelőbb személyek által s arisztokratikus környezetben játszatták le, melyben a nép fiának alig jut valami szerep, — hiszen ezeket a tulajdonságokat a görög erotikus regény mint kedvelt műfaji sajátosságokat hozza magával — hanem éppen azokban a jellemzetes vonásokban, melyek mind Heliodorost, mind La Calprenède-t a saját regényíró társaik között szembeötlőleg megkülönböztetik és a többiek fölé emelik. Ezek közé tartozik első sorban az anyag elrendezésének művészete, az epizódokban bővelkedő cselekménynek bizonyos jól kiszámított és hatásos vezetése, mely az érdeklődés felkeltésének és ébrentartásának raffinált eszközeivel (a cselekvénynek in medias res kezdése s a kifejlésnek újabb és újabb bonyo-

dalmakkal való késleltetése) dolgozik s az elbeszélésnek bizonyos drámai szint ad. Amint e tekintetben Heliodoros görög társai felett messze kimagaslik, éppen úgy La Calprenède a francia hősi regénybe elsőnek viszi be a művészi rend és egység szempontjait. Jellemző vonása Heliodorosnak a tudományos tartalmú kitéréseknek kedvelése, történeti és természettudományi elmefuttatásoknak az elbeszélés szálai közé való vegyítése, mellyel könyvekből merített, bár tévedésektől éppen nem mentes bölcsességét gyakran szereti fitogtatni. Hasonlóan jár el La Calprenède, aki Plutarchosból, Curtius Rufusból és más történeti forrásokból egész részleteket átültet regényébe, hogy fantasztikus előadásának a valóságosság látszatát kölcsönözze, s művét a költészet és a történetírás között középúton járó valaminek fogva fel, szeretné, ha nem is regénynek, hanem inkább histoire embellie-nek tekintenék.¹ És mégis regényei tele vannak mystikus intésekkel, jóslásokkal és álomlátásokkal, melyek a cselekvény indokolására szolgálnak ép úgy, mint Heliodorosnál.

Ilyen szoros szerkezeti és tartalmi hasonlóságok mellett, melyeket csak megerősíthet az, hogy sokszor még a *Kasszandra* alakjainak neve (Oroondates, Mitranes, Arsace, Bagoas stb.) is az *Aethiopikából* van merítve, bár a személyek különbözők, joggal várhatjuk a két regény közeli rokonságát a szépprózai stílus tekintetében is, ami minket most a legjobban érdekel.

Heliodoros kitűnő ismerője, E. Rohde,² az ő stílusa legkiválóbb jellemvonásának azt tartja, hogy szorosan alkalmazkodni igyekszik előadásának egyenletes magasságban tartott hanghordozásával cselekvénye ünnepélyességéhez. Ugyanezt a tulajdonságát emeli ki leginkább Koerting³ is La Calprenède stílusának, megállapítván róla, hogy ez tárgyával teljes összhangzásban áll. Minthogy pedig a tartalom

¹ I. a *Faramond* c. regénye előszavát.

² *Der griechische Roman und seine Vorläufer*. Lipcse 1900., 489. l. Ugyanezt mondja róla már Photios a *Bibliotheken*: φράσαι δὲ προποσθη τῆς ὑποθέσεως κέχρηται.

³ *Geschichte des französischen Romans* im XVII. Jh. Lipcse, 1891. I. 376. l.

mindkettőnél — amint már láttuk — igen közeli rokonságban van, az előbbiekből következik az *Aethiopika* és *Kaszszandra* stílusának szoros hasonlósága is.

Heliodoros stílusa ékeskedik mindazzal a retorikai pompával, melyet a szofisztikus regényíróknál általában találunk. Ezek az írók prózában versenyre keltek a költészettel s fegyverük a retorika volt. A bizánciak találóan retoroknak is nevezik őket, s akadtak köztük olyanok, kik azt a keskeny sávot, amely még ezt a prózát a költészettől elválasztotta, becsületesen átlépték s tiszta költői formában írták regényeiket. Némi modulatiókkal és hajlékonysággal általában annak a stílusnak különböző árnyalatait változtatják, mely az atticismussal szemben az asianismushoz közeledik. Jól kiérezhető rhythmus s a szónoki figurák alkalmazása, mely a közbeszöött beszédekben s leírásokban különös erővel jelentkezik, édesen csiklandozzák a fület s pathetikus hangulatot ébresztenek, mintegy kárpótlásul a tartalom sekélyes, néha egészen üres voltáért. Heliodoros kedvelt figurája az antithesis párhuzamosan szerkesztett mondatokban; ezt ő nagy bőkezűséggel szórja, a többiekben, mint pl. a chiasmus, homoioteleuton, climax, stb., már takarékosabb. Arra törekedve, hogy gondolatait újszerűen, a közönségestől elütően fejezze ki, gyakran használ költői és összetétel által nyert új szavakat, formákat és constructiókat, melyek a nyelvtisztaság szempontjából néha kifogásolhatók. Jobban szereti a hosszabb, lassúbb menetű s kevésbé rövid kolonokra beosztott periodusokat, melyek előadásának bizonyos ünnepélyes méltóságot kölcsönöznek.¹ Ebben különbözik leginkább a túlzó asianistáktól s közeledik Isokrateshez, aki az asianisták ősatyjának, Gorgiasnak, erősen érzéki stílusát az attikai szellem mértéktartásával igyekezett letompítani.

La Calprenède stílusa, amennyire meg tudom ítélni, lényegében hasonló utakon jár s hasonló eszközökkel dol-

¹ V. ö. J. Fritch: *Der Sprachgebrauch des griechischen Romanschriftstellers Heliodor und sein Verhältnis zum Atticismus* (Programmabh. Kaaden, 1902) II. Th. 29.

gozik, mint a Heliodorosé. Ami nála első hallásra szembeötlő, az a periodusoknak és a periodusokat alkotó kolonoknak művészi tagolása, illetőleg elrendezése a rhythmus törvényei szerint, s e tekintetben néhol oly tökéletességre viszi, hogy rhetorikai hatás tekintetében bátran állítható görög mintaképe mellé. Periodusai általában még hosszabbak s még ünnepélyesebben hömpölygők, mint a Heliodoroséi. A figurák közül ő is legsűrűbben használja az antithesist, melyet nemcsak beszédekben s jóslatokban, hanem igen gyakran az elbeszélésben és leírásokban is alkalmaz. Mesterségesen irányítja a gondolatot úgy, hogy az antithesisekben fejeződjék ki. Nagyon szereti továbbá azokat a figurákat, melyekkel zenei hatást lehet elérni, mint az alliteratio és paronomasia, s föllengős hajlamainak nagyon megfelel a climax és hyperbola, valamint a jelzőknek és synonym kifejezéseknek halmozása.¹ Bizonyos mérsékletet lehet azonban észrevenni nála abban, hogy a merész képeket, az új és idegenszerű kifejezéseket kerülni igyekeznek.²

Mindkét stílus megfelel azoknak a követelményeknek, melyeket Hermogenes, a különböző stílusfajoknak élesszemű elemzője, az erotikus elbeszélések számára felállít.³ Erotikumnál szerinte az édes, pompás és szép stílusnak van helye, melyet az író azáltal ér el, ha jelzőket és költői szavakat használ, a kolonokat és a figurákat a párhuzamos elrendezés szabályai szerint szerkeszti s előkelő és szép rhythmust alkalmaz. Mindezek együttvéve gyönyörűséges hatást tesznek. E stílus főkövetelménye tehát, hogy az elbeszélésnek nem szabad sem a lapos művésziatlenség szintjére lecsúlyednie, sem a rhetorikai ékességek mértéktelen halmozásával erősen érzéki hatást keltenie, hanem a rhetorikai eszközöknek bizonyos mérsékelt, de azért még mindig elég bőséges alkalmazásával kell maga körül egyetlenes fényt és meleg-

¹ Calprenède-nek a rhetorikai eszközökkel való bánásmódjára jellemző példák az Idegen és Lisimachus imádságai, valamint az utánuk következő jóslat a III. k. 301—305. lk. (*Cassandre*, tome I. Paris, 1731.)

² V. ö. Koerting, i. m. 377. l.

³ Hermogenis περὶ ἰδεῶν p. 333_s, 344₁₇ ed. Rabe, Teubner, 1913.

séget árasztania. Heliodoros, kinek módjában állott a hatalmasan kiszépitett és kifinomított görög széppróza, sőt a költészet óriási készleteiből válogatni, néha megmutatja, hogy át is tudja lépni a stílus korlátait, ha éppen akarja. Ezt különösen érezzük néhány olyan helyen, hol az izgatott kedélyállapot kifejezéséül a szaggatott rhythmusú asianista modorban szól.¹ La Calprenède viszont, mint gascogne-i természeténél fogva a nagyotmondások kedvelője, a synonymák mértéktelen halmozásával és a hyperbolikus szólammal lő túl a célon. Ez különben néha Heliodorosnál is megesik. Egészben véve azonban mindkettejük előadása ünnepélyes és egyenletes pompával folyik tova s néha egyhangúvá is válik. Ami azonban mindkettőnek öröklött hibája, mert a stílus természetében rejlik, az abban áll, hogy ez a stílus bár édes és pompás, de nem őszinte, nem természetes, nem a szívből fakad, hanem önmagáért készült, nagy raffinátsággal és fáradsággal előállított terméke a számító emberi észnek, melynek célja éppen az, hogy illúziót keltsen s a ragyogó külső káprázatával elfelejttesse az alatta meghúzódó tartalom szegénységét.

Nem csoda, hogy La Calprenède annyi hasonlatosságot mutat görög mintaképének stílusához. A XVII. sz. francia műprózában nagy divat volt az antik minták követése s csupán az tett különbséget a divatnak hódoló írók között, hogy az ókorból ismert és pontosan tanulmányozott stílusfajták közül melyikhez és milyen mértékben csatlakozott az illető. Nagy harc folyt a legjobb stílusért, s a francia írók körülbelül olyanféle szempontok szerint osztakoztak pártokra, mint a rómaiak a köztársaság végén és a császárkor elején. Voltak köztük nagyszámmal, akik a szellemes pointe-okban, gyors fordulatokban és figurákban gazdag kifejezőmódot szerették s a túlzó asianistákat, Gorgias és Hegesias iskoláját, főleg Senecát és Martialist utánozták. Ezek voltak a précieux-k, kik nemcsak az irodalomban, hanem a Hôtel

¹ V. ö. pl. Thisbe és Demainete párbeszédét az I. k. 15. f., vagy Kybele beszédét Theageneshez a VII. k. 20. f.-ben. ed. Bekker, Tbn. 1855. De mégsem oly gyakran, mint társai közül Longos, Achilleus Tatios vagy éppen Chariton.

Rambouillet útján az előkelő társaságokban is erős agitációt fejtettek ki. Ezekhez közel állott, bár magát tőlük megkülönböztette, azon szónokok és írók csoportja, kik mindenekfelett simaságra és eleganciára törekedtek s a figurák közül főleg egyet, az antithesist alkalmazták nagy buzgalommal és művészettel. Ezek mintaképei Isokrates és részben Cicero voltak. Fő képviselőjük Fléchier. Mindkét irányzattal szemben állott egy harmadik, számra legkisebb csoport, élén Bossuet-vel, mely minden egyoldalúságtól és túlzástól mentesen a nagy attikai szónokok, főleg Demosthenes egész arzenálját művészi öntudatossággal és finomsággal igyekezett átültetni. És ilyenformán ment ez nemcsak Franciaországban, hanem mondhatni egész Nyugateurópában. A francia préciosité-nek pontosan megfelelt a spanyol gongorismus, az olasz marinismus, Németországban a második sziléziai iskola s Angliában is voltak hívei. Az Isokrates-féle stílus legnagyobb hódítást tett Angliában, mint euphuismus, de jól ismert volt Spanyol- és Olaszországban is, s Sturm ciceronianismusa szintén igen közel áll hozzá, bár ő ezt a stílust nem anyanyelvén, hanem latin nyelven utánozta.¹

La Calprenède tehát olyan irodalmi milieu-ben élt, mely végsőleg minden oldalról az antik retorika hatását tükrözte vissza a maga különféle változataiban. Az ő írásmodora, mely a préciosité és az Isokratismus között valahol a középben haladt, kaphatott ösztönzéseket mind az egyik, mind a másik oldalról, hiszen e két iránynak antik csirái már mintájában, Heliodorosban sajátságos módon össze vannak elegyítve, s lehet, hogy stílusának egyes elemeit már kortársaitól elsajátította, még mielőtt Heliodoros utánzásába fogott volna, azaz drámaíró korában. Ő azonban mégis annak a mérsékelt asianismusnak egyik kései epigonja gyanánt áll előttünk, melynek görög mestere is a regényírásban hódolt s amely oly sok íróat vonzott bűvös körébe nemcsak az ó-, hanem az újkori ircdalmakban is. Nehéz eldönteni, hogy ő

¹ L. idevonatkozólag Norden alapvető kutatásait a *Die antike Kunstprosa vom VI. Jh. v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, Tbn. 1909. c. munkája II., 781. és k. lk.

Heliodorost vajjon eredeti görög szövegében olvasta-e. Annyi azonban bizonyos, hogy az *Aethiopika* egy igazán művészi és páratlan hatású francia fordításban rendelkezésre állott. Amyot Jakab ezen fordítása 1559-ben jelent meg s attólfogva vagy 100 esztendőn keresztül a legszélesebb körökben kedvelt s számtalan újabb és újabb kiadásban megjelenő olvasmánnyá lett Franciaországban, melyet a fiatal Racine teljes egészében megtanult könyv nélkül, hogy ennek birtokától őt senki meg ne foszthassa.¹

Ezt az édes és pompázó stílust kellett magyarra átültetnie Báróczinak, amidőn a *Kasszandra* fordítására vállalkozott. Hogy a fordításnál milyen eljárást követett, azt maga jellemzi előbeszédében a következőképen: «Bátorkodom ugyancsak ezen munkáról előre ígérni, hogy ámbár én a fordításban megfosztottam is méltóságának nagy részétől és majd minden erejét elvettem, maradott mindazonáltal annyi szépsége, hogy gyönyörűséggel olvashasd.»² Eredetijével való összehasonlítása meggyőzhet mindenkit arról, hogy Báróczi itt egészen pontosan ismertette fordítói módszerét. Ő inkább kivonatol, mint fordít és sok feleslegesnek ítélt részletet elhagy, gyakran éppen olyanokat, melyek a legtöbb formai szépséget tartalmazzák. De amit átvesz, abból is el ejt egy-egy figurát, vagy toldásaival lazítja eredetijének szoros retorikai rendjét, néha pedig két kolont von össze egybe. Amikor változtat, akkor is vigyáz arra, hogy az eredeti szépségeiből valami megmaradjon. Különösen szem előtt tartja a rhythmust, az antithesiseket s az egyszerűbb és gyakrabban előforduló figurákat s egészben véve jól sikerül neki Calprenède ünnepélyesen egyenletes tónusát s szépen

¹ Én egy 1584-ből való (à Lyon, par Hugues Gazeau) kiadást használtam, melyben a fordító előszava (proesme du translateur) a következő nyilatkozattal végződik: «s' il luy plaist de prendre tant de peine, de conferer ma traduction avec le Grec, trouvera que ie n'y ay, à mon advis, rien adiousté ny obmis.» Úgy találtam, hogy ez a megállapítás nemcsak az értelmi hűsége, hanem a retorikai díszítés nagyobb részére nézve is megállja helyét.

² *Báróczynak minden munkáji*. Újra kiadta Kazinczy Ferenc, Pest, Trattner, 1813. I. k. l. Báróczinak «*Dicső Nemzetem!*» c. ajánlását.

összeválogatott szavainak kaleidoskopszerűen váltakozó bőségét visszaadnia. Ez az eredmény annál meglepőbb, mert neki nem voltak útját egyengető elődjei, mint Calprenède-nek a franciában, ő szűz területen és céljára ki nem művelt anyaggal dolgozik s mégis az a főtörekvése, hogy nehéz feladatát teljesen a magyar nyelv szellemében és eszközeivel oldja meg — az idegenszerűségek gondos kerülésével.

De Báróczi még egy másik munkát is ültetett át franciából magyarra, Marmontel *Erkölcsei Meséit*, melyet egy évvel a *Kasszandra* megjelenése után, 1775-ben adott ki. Ez volt az a fordítás, mely Kazinczyra a legnagyobb hatást tette, melyet olvasva még pataki diák korában a bámulattól «felfelsikoltzott». Báróczinak nehezen ment ez a fordítás, többször abbahagyta s csak barátai unszolásának engedve szánta rá magát kéziratának kiadására. Előljáró beszédében mintegy mentegetődzve mondja: «Ez a franciáknál is olly új írásnak módja, mellyel soha még egy író is Marmontel előtt nem élt: ezt lehet valójában mondani, hogy azon írásnak módja, mellyet deákul nevezünk per incisa. Sokakat elhallgatva mond, és az olvasó ítéletére bízza azoknak, a miket elhagyott, kipótlását; úgy hogy igen elmés olvasót kíván értelme . . .»¹ Csodálatosan finom stílusérzékével bár ösztönösen, de egészen helyesen határozza meg e stílus lényeges tulajdonságát, midőn a «per incisa» stílusfaj körébe utalja, csak abban téved, mégpedig nagyon, hogy ezt a stílust Marmontel előtt soha még egy író sem használta volna. Ő persze a *Kasszandrára* gondolt s azt a fejlődést, melyet a francia próza La Calprenède-től Marmontelig megtett, nem vette figyelembe, vagy talán közelebből nem is ismerte. Marmontel, akit ma nagyon is középszerű írónak tartanak, nem volt az a nagy alkotó genius, akitől egy teljesen új és eredeti stílus megteremtése kiltelt volna. Bizonyos, hogy ez a stílus a La Calprenède-étől valamiben különbözik, ami éppen Báróczi fülét oly szokatlanul érintette, de egy tekintet a XVIII. századi francia műprózára, meggyőzhet mindenkit arról, hogy Mar-

¹ Báróczynak minden munkáji. Újra kiadta Kazinczy F. Pest, 1814. VIII. k. X. l.

montel prózája lényeges sajátásaiban megegyezik a századában használatos reprezentatív stílussal. Ez az a stílus, melyet a franciák a Báróczi által is említett s a római retoriktól kölcsönzött «per incisa» kifejezés megfelelőjeként «le style coupé»-nak neveznek.¹ Lényege abban állott, hogy a hosszú periodusokat, melyekhez Báróczi a *Kasszandrán* egészen hozzászokott volt, megrövidítette, a kolonokat kisebb, néha egészen apró rhythmikai egységekre bontotta fel, de ugyanakkor a beszéd ékességeit, a figurákat nem ejtette el, sőt ezeknek szűkebb térre való összezsúfolásával adott az előadásnak csodálatos hajlékonyságot, lendületet és zengzetességet. A csirái ennek a style coupénak már a précieux-k erősen pointírozott, fordulatos és ékeskedő modorában megtalálhatók, csakhogy a précieux-stílus a nagy Corneille-en, Fontenelle-en, La Bruyère-en, Lesage-on, Montesquieu-n át egészen Diderot-ig és Voltaire-ig a maga mesterkéltséget és gyermekes túlzásaitól mindjobban megtisztulva s a gondolat realizmusához lépésről-lépésre közeledve sokat veszített eredeti schematikus merevségéből s ugyanannyit nyert természetességben és alkalmazkodó képességben.²

Ez a megújuló forma egyúttal a nyelv új szépségeit is hozta magával: új hasonlatokat, új metaforákat, új szavakat, vagy régi szónak új jelentését, új kapcsolatokat s azt, amit a régiek ellipsisnek és brachylogiának neveztek, a kevés szóval sokat mondás készségét, a gondolatnak nem kerekded, hanem lefaragott és kidomborított alakban való közlését. Ez a megújított kifejezésmód a forrongásban levő francia szellemnek volt a congenialis terméke, teljesen alkalmas arra, hogy új eszméket meglepő formában fejezzen ki, s így egészen érthető, hogy az encyclopaedisták, kik közé Marmontel is tartozott, annyira kedvelték.

De vajjon szabad-e ezt a stílust tisztán a francia genius alkotásának tekintenünk? A szálak, amint láttuk, a précieux-khöz vezetnek s akkor az antik retorikától való szoros

¹ V. ö. Lintilhac *Précis historique et critique de la littérature française II.* (Paris, 1894) 304. l.

² V. ö. F. Brunetière, *Manuel de l'Histoire de la littérature française* (Paris, 1897) -ben a fenti írókra vonatkozó megjegyzéseket.

függést már eleve egész bátran feltételezhetjük. Ma már tudjuk, hogy a preciosité nem egyéb, mint egyenes leszármazottja annak a stílusbeli iránynak, melynek kiindulópontjában a görög Gorgias és Hegesias állanak¹ s amely a római császárkorban a görögöknél és a rómaiaknál nagy divat volt s bár sokan támadták, végül mégis mindenütt győzedelmeskedett s diadalmasan vonult be az antik görög és római irodalom igen sok prózai és költői műfajába.

Hogy csak egy példát említsek a sok közül, a filozófus Seneca stílusában feltalálhatók mindazok az alapvető tulajdonságok, melyek a *style coupéra* olyan jellemzőek. Ott vannak a *minutissimae sententiae*, a *periodus* megrövidítése és felbontása apró kolonokra, illetőleg kommákra, a beszéd gyors, rhythmikus lebegése, virtuóz kezelése a figuráknak, különösen a mondat, illetőleg a paragrafus végén, hol a szavak minden ereje és szépsége szinte rakétaszerűen lobban fel. Seneca stílusa, melyet már a humanisták bámultak, nagy hatással volt a francia *précieux*-kre s sok hasonlatosságot mutat a La Bruyère stílusával, akit éppen a *style coupé* egyik legelső képviselőjéül szokás tekinteni.²

Ha a *Kassandra* stílusában az előbb annak a mérsékelt asianismusnak a leszármazottját ismertük fel, melynek irányvonala az új szofisztikán és Heliodoroson át vezet, akkor a Marmontelnél is alkalmazott *style coupé* már arra a tiszta asianismusra vihető vissza, mint ősforrásra, mely Hegesiason, Senecán és a *précieux*-kön keresztül torkollik bele a XVIII. sz. francia műprózába. Mindkét vonal egy és ugyanazon kiindulópontból ered, t. i. a leontinibeli Gorgiasztól, aki a beszédnek a lenyűgöző érzéki hatás szolgálatába való állításával olyasvalamit talált ki, ami, ha művészi értékre nem is, de a művészi hatás ereje és terjedelme tekintetében versenyez a görög költészet legnagyobbjainak, magának a költőkirálynak, Homerosnak az európai irodalmakra gyakorolt befolyásával.

Nem véletlen, hogy az antik retorikának ez az érzéki

¹ V. ö. Norden, i. m. II. 783. s k. lk.

² V. ö. Lintilhac, i. m. 128. l.

hatást vadászó iránya éppen Franciaországban talált a leg-élénkebb visszhangra s ott érte meg minden más országot felülmúló újjászületését. A gall szellem kezdettől fogva igen fogékony volt a beszéd külső szépségei és hatása iránt. A régi kelták tiszteltek egy Ogmios nevű istent, kit úgy ábrázoltak, hogy nyelve több helyen át volt fúrva s rajta láncok húzódtak keresztül, melyek az istent engedelmesen követő emberek fülére voltak ráerősítve.¹ Ilyen természetes hajlamokkal megáldva, a gallusok a római kultúra körében csakhamar, már a Kr. u. II. században elsők lettek a római retorikai művészet gyakorlásában. Gall retorok tanítottak Rómában s a Galliából származó írók és költők dictionáján erősen megérzik a retorika befolyása. Hogy az általuk kedvelt retorika milyen eredetű és természetű volt, azt világosan megmondja Hieronymus,² amidőn az ubertas nitorque Gallici sermonis-t, a beszéd pompáját s ragyogását, valamint a cothurnus Gallicanus-t, a pathetikus tónust „mos Asianus“-nak vagy éppen „tumor Asianus“-nak nevezi, s tudja, hogy azok a virágok, melyekkel a gall stílus ékeskedik, a görög mezőkről vannak szakítva s ily módon a görög asianista retorikának már az ókori gall írásművészetbe való benyomulását félreérthetetlenül bizonyítja. Ha most meggondoljuk, hogy az antik retorikával foglalkozás, bár inkább csak római leszűrődésében, Franciaország iskoláiban a középkorban is a főtanulmányok közé tartozott, akkor be kell látnunk, hogy a kapcsolat a gall, illetőleg francia szellem és a görög asianismus között kezdettől fogva úgyszólván szakadatlanul fennállott, s amidőn a renaissance korában a humanisták az eredeti források alapján kezdték ezt a stílust

¹ Lukianos: *Herakles* (ed. Sommerbrodt, Weidmann, 1899. v. III. p. 113). Ez elbeszélés szerint a kelta Ogmios megfelel a görög Heraklesnek, de nem a nyers erővel, hanem a rábeszélés eszközeivel győz le mindeneket s sokkal erősebb a görög Hermesnél. Külsőleg is egészen Herakles-módjára ábrázolják; vállán oroszlánbőrt, egyik kezében buzogányt, másikban nyilat tart, de ezek csak szimbólumok: egyetlen igazi fegyvere a szó hatalma.

² Ep. ad Rusticum 125, I. 2. p. 935 Vall. v. ö. Norden *Die antike Kunstprosa*, II, 634. s k. lk.

is tanulmányozni, bámulni és utánozni, ezek a törekvések Franciaországban jól előkészített és congenialis szellemi légkörre találtak.

Az a stílus tehát, mely több mint két évezredes hagyomány és szüntelen gyakorlás által kifinomítva és a minden oldalról hatalmasan kifejlesztett francia nyelv gazdagságától támogatva fejlődésének egyik csúcspontjára ért az encyclopaedisták korában s amelyet Marmontel, mint dús örökséget játszi könnyedséggel kezelt, a dolog természete szerint a legnagyobb nehézségek elé állította a magyar Báróczit, amidőn az *Erkölcsei Mesék* fordításához fogott. Ő nem igen támaszkodhatott egyébre, mint arra az új magyar stílusra, melyet ő a *Kasszandra* fordításánál magának megalkotott. S bár a *Kasszandra* stílusa az *Erkölcsei Mesék*ével egy ősforrásból eredt s vele lényegileg rokon volt, mégis az, amit Marmontelben talált, épp abban tért el leginkább a Calprenède modorától, amire a hosszadalmasan deklamáló és keneteljesen nehézkes magyar kifejezésmód a legkevésbé volt képes, t. i. a gyorsan és eleven változatossággal pergő, a gondolatot inkább csak odavető, de lényegét illetőleg annál erőteljesebben és színesebben kifejező előadásban.

A titáni küzdelem, melyet Báróczi ennek a stílusnak a nehézségeivel vívott, fordítása minden során érezhető. Ő helyesen ismerve fel e stílus lényegét, becsületesen törekszik a *Kasszandrából* tanult hosszú periodusoknak megfelelő rövidítésére és felaprózására, de a magyar nyelv régi tónusa, szavainak hosszadalmassága s azon óvatosság folytán, melylyel a magyar nyelv szellemén minden erőszaktételt kerülni igyekezett, gyakran hajótörést szenved kísérlete s visszavisszaesik a *Kasszandra* modorába. Finom füle azonban jól kiérezte mindenütt a szépség és édesség raffinált eszközeit, a párhuzamosságokat (pariosis), ellentéteket, climaxot, chiasmust, szónokias ismétléseket, kérdéseket, alliteratiókat, ahol csak tehette, híven adta vissza, sőt néha még ott is figurákkal piperéz, ahol eredetijében ilyesmi nincsen.¹ Leg-

¹ V. ö. pl. Marmontel, *Alcibiade* (Contes moreaux t. I. Paris, Merlin, 1765). 2. l. «Je suis bien duppe, disoit-il, de prodiguer mes

kevésbé értette meg Báróczi eredetijének azon helyeit, ahol ez valóban «újszerű»-t nyújtott, az új és meglepő metaforákat, a merész értelem-átviteleket és jelentés-eltolódásokat, melyekről Voltaire mondja, hogy ezek az «új szellem» kifejezői.¹ Ezek valóban újsággként hatottak a La Calprenède stílusával szemben, de ha régebbi időkre megyünk vissza, akkor azt látjuk, hogy merész metaforáknak, költői és szokatlan értelemben alkalmazott szóknak használata az asianismusnak veleszületett tulajdonsága volt. Báróczit ezek az újszerűségek egészen zavarba hozták. Az ilyen helyeket néha egészen elhagyja ott, hol nagyobb kár nélkül teheti,² néha pedig kénytelen egészen szabadon fordítani.³

De a francia szövegnek bájos, rhythmikus lebegését és számos retorikai ékességét, az egészen végigvonuló lágy, érzelmes hangot, mely a tartózkodó illedelmesség határait nem lépi túl, s amennyire tőle telhetett, az erdélyi tájszólások kiaknázásával, régi szóknak új értelemben való használatával s nagyritkán új szavak alkotásával, még a stílus újszerűségeit is egészben véve jól s korához képest meglepő sikerrel adja vissza.⁴

soins à une femme qui ne m'aime peut être que pour elle-même!» Ezt Báróczi így fordítja: «Ugyan bolond vagyok én, azt mondja magában, oly Asszonyra vesztegetni szorgalmatos szolgálatomat, mely talán csak maga kedvéért szeret engemet!» (*Báróczy minden munkáji*, Kazinczy kiadása, 17. l.) A jelző és alliteratio Báróczi toldása.

¹ L. Lintilhac i. m. II, 304.

² Így pl. az *Alkibiadesz* végéről elhagy egy részt, melyben a szerelem, barátság s minden lelki indulat önző voltáról esik szó, v. ö. Marmontel i. m. 49. l. Báróczi fordításával. Ezt egyébként elhagyja a német fordítás (Carlsruhe, Macklot, 1769) és Kazinczy is.

³ Pl. «La prude loua cette résolution d'un air bien capable de la faire évanouir, mais Alcibiade tint bon.» (Marmontel i. m. I. 3. l.) Báróczi fordítása szerint: «A Gőgös csaknem elájuló ábrázattal dicsérte szeretőjének eltökélt szándékát, Alcibiadesz pedig megállott szavának.» (L. Kazinczy kiadása 8. k. 18. l.) Vagy pl. «un jour tendre se glissoit dans l'appartement à travers des ondes de pourpre.» (Marmontel I, 5.) Báróczinál: «A halvány nap félhomállyal sütött szobájában az aranyos felhőkön keresztül.» (Kaz. kiad. 8. 20. l.) stb.

⁴ V. ö. Horváth János értekezését Báróczi Sándorról, *Budapesti Szemle* 107 (1901), 92—113, 193—221. — Bayer Alice *Marmontel hatása Magyarországon*. Bp. 1916. 12. s k. lk.

Íme, ez volt az a «szemérmes édes selypítés», melyet a fiatal Kazinczy Báróczitól tanult. Hogy mily mélyen bele-
rögződött lelkébe ez a hatás, azt már ismeretes nyilatkozatai-
n kívül az is bizonyítja, hogy egész élete végéig foglalkozott
a Marmontel-féle *Contes moreaux* fordításával s 1808-ban ki
is adott belőlük néhányat,¹ körülbelül ugyanazokat, me-
lyeket Báróczi 33 évvel előbb lefordított. Kazinczy nyilván
azt akarta megmutatni, hogy elődjének nagyrabecsült for-
dítása még tovább tökéletesíthető, s megkísérelte, hogy a
francia eredeti szépségeiből még többet és még teljesebben
adjon vissza, mint ahogy az Báróczinak sikerült.

Kazinczy tényleg a Báróczi fordítását veszi alapul, de
azt az eredeti szellemében tökéletesíti. A style coupét job-
ban kifejezésre juttatandó, mindenütt rövidít: gyökig vag-
dalja Báróczi szavait, megnyesi mondatait; összetett szó
helyett egyszerűt, több szó helyett egyet mond, a rövidebb
szót, ragot vagy képzőt választja.² Ha szókészlete kifogy,
merészen képzett új szókat gyárt, vagy idegen szavakat
használ, de mindig alkalmazkodva a rövidség és jóhangzás
szabályaihoz. Erősebben pointíroz elődjénél, rhythmusa néha
olyan erősen és szabályosan lüktet, mint az időmértékes
versé. A tropusok és figurák gyakori és sokszor merész hasz-
nálatában túltesz még eredetijén is. Ennek és csakis ennek
a javára hajlandó áldozatul hozni a stílus rövidségét: egy-
szerű szó helyett néha jelzős kifejezést vagy cifra körülírást
használ az erősebb retorikai hatás kedvéért. Minden törek-
vése arra irányul, hogy az eredetében asianista stílus alap-
sajátságait, a gyorsaságot, fordulatosságot, a kifejezésbeli
merészséget és pompát minél teljesebben juttassa kifejezésre,
s ha Báróczi egyeztetni igyekszik a stílust a nyelv törvé-
nyeivel, melynek korlátait csak félve lépi át néha-néha, úgy
Kazinczy minden habozás nélküli kíméletlenséggel töri bele
a magyar nyelvet az idegen stílus szigorú és merész kereteibe,
nem a nyelv, hanem a stílus geniusának hódolva.

Nemcsak Kazinczy mondja saját magáról, hanem irc-

¹ Fordított egyveleg írásainak I. kötetében. (*Széphalom*, 1808.)

² V. ö. a 246. lapon 4. jegyzetben említett értekezéseket.

dalomtörténeti kutatóink is megállapították róla, hogy stílus tekintetében egész írói pályáján végig a Báróczitól megjelölt ösvényen halad s a tőle eltanult és fokról-fokra tökéletesített stílus felelt meg legjobban a Kazinczy ízlésének. Ő sokat és sokfélét írt és fordított életében; de hajlama túlnyomólag olyan munkák felé vonzotta, melyekben az erős rhetorikai hatásra számító pathetikus és szentimentális hang az uralkodó. Már első fordításaiiban, Gessner idylljeiben és a *Bács-megyei*ekben megtaláljuk a «beszédarány»-t, a «könnyed lebegést», a «behízelt hangú szokatlan szólás»-okat, a *Stellá*-ban a «párbeszédek ellentétei»-t és «fordulatai»-t, az «újszerű szólás»-okat az eddiginél még fokozottabb mértékben s «a pathost és gördülékenységet» a legművészibb fokon. Herder paramythionjainak és Weber *Vak lantos*ának fordításában a stílus bája, az az édes selypítés, amit Báróczitól tanult, feltűnően tudatos művészettel nyilvánul. Hovatovább, annál nagyobb a sikere a kifejezés fordulatosságában, de egyre növekszik bátorsága is az idegen szólásmódok meghonosításában, különösen a merész metaforákban, melyek Kazinczyra és stílusára annyira jellemzőek.¹

Sallustius fordításához is, mely egyik legutolsó s legnagyobb gonddal kidolgozott munkája volt, az vonzotta első sorban, hogy fölismerete benne a rövidre szabott, tömör s a mellett élesen pointírozott stílus egyik legkiválóbb képviselőjét. De becsületére válik Kazinczy finom stílusérzékének, hogy észrevette s nagyon pontosan meg is határozta a sallustiusi kifejezésmódnak ezen túlmenő sajátosságait is. A szokatlan, nem közönséges, sőt meglepő mondatfűzés és kiválogatása a szavaknak, a szabályos rhythmus szándékos megtörése nem maradt rejtve előtte s ezeket a tulajdonságokat, melyekért minden korban sok gáncsot szórtak a római íróra, «a vétek leple alól felmosolygó szépség»-nek nyilvánítja.² Megérezte, hogy Sallustius épp ezen eszközök-

¹ L. Váczy János *Kazinczy Ferenc és kora*. M. Tud. Akadémia kiadása. 1915. 235. s k. lk.

² *Római Classicusok magyar fordításban*. Kiadja a Magyar Tudós Társaság. I. k. Sallustius Kazinczytól. Budán, 1836. XXIII. I. Igen figyelemreméltó és alapjában véve ma is megállja helyét az a jellemzés, melyet Kazinczy ad itt Sallustius stílusáról.

nek a maguk helyén való alkalmazásával ad előadásának csodálatos változatosságot s a mellett még valamit, amit a rómaiak gravitasnak neveztek. Így egyesül a szépség és erő az ő stílusában. Kazinczy nagy ambícióval buzgólkodott azon, hogy mindezeket a ritka és nehezen utánozható sajátosságokat áthozza nyelvünkbe s ha az helyenként, különösen az anakoluthiáknál, nyelvünk eltérő szerkezeténél fogva, nem is sikerülhetett teljes mértékben, a sallustiusi hanghordozást, a brevitast és «vétkes» eleganciát annyira elsajátította, hogy e tekintetben néha túltesz mintáján s ott is alkalmazza hatásos eszközeit, ahol eredetijében ezeket nem találjuk.

Költeményeiben is azokat a műfajokat kezeli a legnagyobb virtuozitással, melyek szigorúan körülhatárolt formájukkal a gondolatot mintegy kényszerítik arra, hogy szűk területen minél pregnansabban fejeződjék ki s így a kifejezés rövidségének, fordulatosságának és zengzetességének csillogtatására a legtöbb alkalmat nyújtják. Ezek a műfajok: az epigramm és a szonett.

A szonett a maga nagyon bonyolult és mesterkéltszerű szerkezetével már kezdettől fogva nem volt egyéb, mint színtere a bámulatraméltó rhetorikai bűvészműtárgyaknak, hol szemet-fület egyaránt megigéz a szavak szeszélyes zenéjében és csillámló színeiben való gyönyörködés. Hogy Kazinczy egy-egy szonettjén évekig dolgozott, az nem csupán műgondját dícséri, hanem azt is mutatja, hogy ő itt valóban a legfinomabb rhetorikát akarta adni, azt a rhetorikát, mely a szonettek szentimentális és pathetikus hangjának leginkább megfelelt. Kazinczy epigrammáiról egy finom műérzékű kritikusunk úgy ítélte, hogy azok «egy oly iskolának eredményei, mely a görögök nyomain támadt s Martiál s Goethe különböző pályáit egyesítve alkotta össze teoriáit.»¹ Ez igaz lehet, de akkor itt a fiatal Goethét s a későbbi, már öregedő görögséget kell érteni. Azt az epigrammát ugyanis, mely fenségesen egyszerű hangján kifelé igénytelen, de bel-

¹ Bajza József *Az epigramma teoriája.* (Tud. Gyűjt. 1828. XII. 28.)

sejében annál nagyszerűbb érzelmeket és gondolatokat takar, amilyent a klasszikus görögség költészete s Goethe is fejlődésének későbbi szakában termelt, a mi Kazinczyknak nem bírta. Ez világosan látható azon kísérletezéséből, amidőn Simonidesnek a thermopylaei hősök emlékére írt híres epigrammáját kétféleképen is próbálja lefordítani, mindkét alkalommal messze mögötte maradván eredetijének.¹

Ellenben nagyon jól áll neki az erotikus epigrammákban az a meleg, érzelmes hang, mely raffinált érzéki eszközökkel dolgozik, a gúnyolódó- és hadakozókban pedig a vakító és éles pointek, a meglepő fordulatok és csattanó szójátékok alkalmazása. Az előbbiben mintájául szolgálhattak a hellenismus korának epigrammaköltői, pl. Meleagros, kitől Kazinczy fordít is egy darabot,² az utóbbiakra nézve azonban inkább Martialis a minta, az obscenitásokat természetesen nem számítva.³ Görög és római epigrammabeli mintái ily módon lényegében ugyanazt a retorikát kínálják neki, melyet már prózájában megismertünk, s így Bajzával szólva, főérdeme marad epigrammaiban is «az a bájos görgésű, hajlékony, kerekded nyelv, mely ezen írónk sok évi studiumának gazdag resultatuma.»

Kazinczy múzsája tehát, a bájos Xenidion, teljes joggal viseli a görög nevet. Oly családból származik, melynek ősapja a leontinibeli Gorgias s mely a maga rendkívüli termékenységével valósággal elárasztotta az antik görög és római irodalom berkeit s a renaissance-on keresztül új

¹ L. a *Leonidas és Thermopylae* c. epigrammáit. (Költeményeinek Abafi-féle kiadása I. k. 74. l.)

² *Költemények* (Abafi-kiadás) II. k. 101. l. P. Thewrewk Emil *Görög anthologiabeli epigrammák* (Bp. 1891. XXXVIII.) c. művében azt mondja, hogy Kazinczy eredeti epigrammainak mind belső, mind külső technikáját, ha nem is közvetlenül, de Herder utánpótlásai révén, a *Görög anthológiából* tanulta meg. Hogy azonban Kazinczy a görög epigramma-költőket eredetiben is olvasta, azt bizonyítja éppen a Meleagros-idézet a Thewrewk Józsefhez 1825. jan. 4-én írt levélben.

³ Így pl. Martialis *De Charinoja* (T. 78.) után írta Kazinczy a *Lukait* (Tövisek és virágok), amint ezt Ember Ernő debreceni bölcsészettanhallgató egyéb Martialis-reminiscenciákkal együtt kimutatta még kéziratban levő seminariumi dolgozatában.

virágzási korát érte meg az összes számottevő európai irodalmakban. Hogy Xenidion francia ruhában jelent meg először Kazinczy előtt, az mitsem változtat görög eredetén, mellyel tisztában voltak maguk a franciák is, akik nyíltan hirdették, hogy az antik mestereket kell utánoznia annak, aki tökéletes akar lenni az írásművészetben, mert csak így lehet őket esetleg felül is múlni.¹ De tisztában volt ezzel maga Kazinczy is, aki azt a Báróczit, akitől ő ezt a művészetet először tanulta meg, «az új szép Attika méhé»-nek² nevezi s aki minden rendű és rangú íróra nézve legfőbb követelménynek tartja a görög Charisok kultuszát.³

Xenidion jelentősége nemcsak abban rejlik, hogy Kazinczy múzsája volt, hanem abban is, hogy általa inspirálólag hatott az egész magyar nyelvújításra. Ha Kazinczy tövig vagdalja hosszú szavainkat, ha új szavak alkotásánál nem nyelvünk törvényeire, hanem a rövidség és jóhangzás követelményeire néz, ha régi szavainknak új jelentésárnyalatokat kölcsönöz, ha a szókötés új fordulatait és alakzatait teremti meg, akkor mindezt annak a stílusnak a kényszerítő hatása alatt teszi, melyet Xenidion sugallott neki s melynek szigorú szabályaihoz nyelvünket hozzáidomítani s elbűvölő szépségeit hiánytalanul visszaadni mindvégig legfőbb törekvése maradt.

DARKÓ JENŐ.

¹ «De même on ne saurait, en écrivant, rencontrer le parfait et, s'il se peut, surpasser les anciens que par leur imitation.» (La Bruyère Des ouvrages de l'esprit, 7. l. *Les Caractères*, Nouvelle édition, Paris, Garnier, a *Collection des Classiques Garnier*-ben.)

² Berzsenyihez címzett költői levelében.

³ V. ö. *A legfőbb lecke* c. epigrammáját. (Költ. I. k. Abafi k.)

Könyvgyártó! Kontár és céhbeli! vedd az utolsó,
Vedd a főleckét s értsd: $\theta\acute{\upsilon}\epsilon \tau\alpha\acute{\iota}\varsigma \chi\acute{\alpha}\rho\iota\tau\iota\nu.$

ÁRMENTESÍTÉS, LECSAPOLÁS ÉS A MEZŐGAZDASÁG.

— Első közlemény. —

I.

Az egész világra kiterjedő gazdasági válság nálunk első sorban a mezőgazdaságban érezteti katasztrófális hatását. Ha a gazdaközönség megélhetése biztosítva van, akkor a többi foglalkozási ágak helyzete is elviselhető. Ma azonban az értékesítés válsága és a termelési költségek folytonos emelkedése, illetőleg a földet terhelő közterhek nagysága versenyképtelenné tesz bennünket a szomszéd államokkal szemben s ennek következtében olyan súlyos helyzet áll elő, hogy minden illetékes tényezőnek parancsoló kötelessége foglalkozni azokkal a kivezető utakkal, amelyek a helyzet javítását volnának hivatva szolgálni. Meg kell keresnünk és meg is kell találnunk azokat az utakat és módokat, amelyek az állam pénzügyi helyzetének rosszabbodása nélkül a magángazdaság teherviselő képességét emelni és javítani tudják. Nem szabad visszariadnunk e kérdések tárgyalásától akkor sem, hogyha azok nemcsak a jelenlegi helyzet javítására irányulnak, hanem távolabb menő s a helyzetet létalapjában érintő újításokkal járnak, hiszen nekünk a mezőgazdaság és a gazdaközönség fenntartását, megerősítését állandó és folyton tartó eszközökkel is biztosítani kell, tehát a mai bajok kiküszöbölése és megszüntetése mellett arra is kell törekednünk, hogy a jobb jövő alapjait is le tudjuk rakni.

Nálunk különösen nehezen szánják rá magukat az illetékes körök alapvető reformokra, új eszmék megvalósítására s a régítől eltérő új berendezések létesítésére. Pedig a megváltozott viszonyok sok vonatkozásban egészen új helyzetet teremtettek, s nekünk, ha élni akarunk, alkalmazkodnunk kell ez új helyzethez.

A háborút követően Európa legtöbb államában a kényszerítő helyzet új kérdéseket, elméleteket, rendszereket vetett fel s új intézményeket és intézkedéseket diktált, sok helyen az illetékes kormányhatalmak egészen a társadalmi berendezkedés megváltoztatásáig elmentek a nemzet jövője érdekében, míg nálunk a gazdasági helyzet javítása, a közterhek csökkentése s a mezőgazdaságnak például vámpolitikai téren leendő megvédése érdekében szükséges reformokra is alig tudunk hajlandóságot mutatni.

Ilyen nagyjelentőségű s a gazdaközönség által évek óta felszínen tartott, fájó kérdés az ármentesítés és lecsapolás kérdése is, amely különösen most érezteti súlyos voltát, amikor a mezőgazdaság amúgyis létalapjában ingott meg, amikor minden intézkedés, amely a helyzeten javítani hivatott, jelentős könnyebbség a mezőgazdaság fejlődése és megerősödése felé.

*

A rendszeres ármentesítés a Tisza-szabályozással karöltve már a múlt század ötvenes éveiben kezdődött. A megmegújuló árvizek ellen való védelemnek tetemes költségei azonban, továbbá különösen a hetvenes évek végén a kezdetleges töltésezések következtében beállott gyakori tiszai árvízi elöntések pusztításai az ártéri birtokosság anyagi erejét rövid két évtizedes működés alatt annyira felőrölték, hogy az alig megkezdett ármentesítési munkák folytatására az államnak tételes törvényeken nyugvó hathatós anyagi támogatása nélkül gondolni sem lehetett. Valóban csakis a nyolcvanas évek vonatkozó törvényei segítségével sikerült állami beavatkozással az ármentesítés kérdését akkori holt-pontjából kimozdítani és további útjának határozott irányt szabni, melyen elindulva, hatalmas erőfeszítések árán ma már oly eredményt tud felmutatni, melynek párját sehol a világon, sem a mű nagyszerűségét, sem pedig a magyar gazda áldozatkészségét tekintve, nem találjuk.

Már a vízszabályozások megindításakor tisztában voltak mind az illetékes körök, mind maga az érdekeltség is azzal, hogy az ármentesítés és vele kapcsolatos belvíz-rendezés

költségeit másképpen, mint megfelelő kölcsönök útján, előteremteni nem lehet. De minthogy az ártéri érdekeltségek anyagi ereje az árvizekkel folytatott örökös harcban nagyon meggyengült, óvakodni kellett az ártéri birtokosságnak további erősebb megterhelésétől. Ez legcélszerűbben hosszúlejáratú (50 éves) törlesztéses kölcsönökkel volt elérhető (1889. évi XXX. tc.), melyek különösképpen lehetővé tették azt, hogy a terhek egy része igen igazságosan későbbi nemzedékekre volt áthárítható.

Az állam maximális megterhelés címén, valamint adó-visszatérítések folyósításával szintén igyekezett az ártéri birtokosság terhein könnyíteni. De még így is rendkívül nagy ártéri terhekre volt kilátás, ami a társulatokat ösztönyszerűen arra készítette, hogy a szabályozási művek kiépítését a legnagyobb takarékoság mellett, a leggazdaságosabb módon hajtsák végre.

Magától értetődik, hogy a töltések méreteire a Tiszának azon időpontig (80-as évek) észlelt vízjárási adatai voltak mérvadók. A Tisza ár-vízszíneinek emelkedő irányzatával a társulatok bizonyos kis mértékben szintén számoltak, de igazságtalan lett volna tőlük követelni, hogy a Tiszának és mellékfolyóinak töltéseit, egyebekben is rendkívül nagy anyagi megterhelésük mellett, már akkor a mai hatalmas méretekre építsék ki. De nem is lett volna gazdaságos a természetes fejlődésnek elébe vágni, ennek a feladatnak igazság és észszerűség szerint a későbbi nemzedékekre kellett maradnia.

Amint valóban tapasztalható volt, a Tisza és mellékfolyóinak szabályozása és az ármentesítések következtében fokozatosan emelkedő ár-vízszínek a töltések további fokozatos emelését és erősítését tették szükségessé. De minthogy az eredeti ármentesítés költségei változatlanul teljes súllyal neheztedek az ártéri érdekeltségre, ennél fogva, némi ármentesítésük végett, az összes terheknek, tehát az újabbaknak is egy részét a társulatok újabb ártér fejlesztése útján bevont, magasabban fekvő veszélyeztetett területek birtokosaira hárították át.

Nem férhet kétség ahhoz, hogy ezek a magasabban fekvő területek, melyeket az árvizek csak 10—15 évenként

egyszer veszélyeztetnek, nem voltak azonos összegű járulékkal megterhelhetők, mint a minden második évben elárasztással fenyegetett mély területek.

A munkálatokat az egész vonalon a lehető leggazdaságosabb módon hajtották végre. Nagy költségeiket a munkálatok óriási terjedelme, a teljesítmények rendkívüli volta indokolja. Ezzel szemben azonban el kell ismerni, hogy viszonylagosan véve a gazdák mai súlyos helyzetében a vízszabályozási terhek túlságos súllyal nehezednek azokra ; éppen ezért mindent el kell követni arra nézve, hogy a terhek igazságosabb elosztása által tetemes könnyítéshez jussanak. Első sorban az államtól kell megkövetelni, hogy törvényekben vállalt kötelezettségeinek megfelelően.¹

*

Évek óta gyűjtöttem az e kérdésre vonatkozó anyagot: jelentéseket, saját észleleteimet, újságközleményeket, s e mellett alig van olyan gazdagylés, amelyen ezek a kérdések szóba ne kerülnének, ahol az ártéri terhek súlyossága, a megoldásra váró feladatok fontossága és sürgőssége egymással szembeállítva ne követelnének valami komoly, alapos revíziót és megoldást. Éppen azért egyrészt, hogy felhívjuk az illetékesek figyelmét e kérdésben valamilyen gyökeres megoldásra, másrészt, hogy jóakarattal rámutatva a fennforgó esetleges hibákra, a megoldás mellett igyekszünk állást foglalni, de azért is, hogy elismeréssel adózzunk — ott, ahol ez nyilvánvaló — azoknak a férfiaknak, érdekeltségüknek, akik ebben a kérdésben évtizedek óta elismerésreméltó, hatalmas és a külföld által is megcsodált munkát végeztek, szükségesnek tartottuk az idevonatkozó anyag összefoglalását és a célravezetőnek ítélt utak kijelölését.

¹ Dolgozatomnak ez a része Hatolykai Pap István, a Szegedi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat igazgató-főmérnöke jegyzeteiből való, aki dolgozatomat szakszempontról átnézte s akinek e szívességéért ezúton is őszinte köszönetet mondok.

II.

A csongrádi községi mezőgazdasági bizottság (akkor Csongrád még község volt) 1922 szeptember hó 24-én tartott ülésén olyan irányú határozatot hozott, hogy felkéri a Duna—Tisza-közi Mezőgazdasági Kamarát, tegyen illetékes helyen előterjesztést arra nézve, hogy az ármentesítési költségek viselésében az üzletvilágot (áruraktárak, malmok, ipartelepek stb.) is vonják be, vagyis az ármentesítési költségek viselésére ne csak a földbirtokkal, házzal rendelkező gazda legyen kötelezve, hanem mindazok, akik egy esetleges árvíz esetén éppen úgy, vagy talán még jobban károsodhatnak, mint a gazda. Azzal indokolja a bizottság ezt a határozatát, hogy szerinte az egyenlő teherviselés fogalmával nem egyeztethető össze, hogy pl. egy milliókat érő áruraktár, malom vagy ipartelep tulajdonosa az ármentesítési költségek aránylagos fizetésére nincs kötelezve, amikor árvíz esetén az illető törzsvagyonának pusztulásáról van szó. Megemlíti a bizottság, hogy pl. a tanyai gazdaközönség olyan terhek viselését is vállalni kénytelen, amelyek csak másodsorban szolgálják az ő érdekeit, mint pl. a belterületi utcák, járdák, világítás stb. fenntartási költségei.

Hasonló szellemben kereste meg a kamarát a szentesi mezőgazdasági bizottság is, amelynek előterjesztéséből vesszük a következőket: «Az Alföldön vannak olyan birtokosok, akiknél földbirtokuk után több az ártéri adó, mint az állami adó. Körülbelül 50 éve már, hogy az árvíz-veszedelem és a belvív-károk ellen a földbirtok viseli csupán az ezzel járó költségeket, holott a gazdasági viszonyok ez idő alatt oda fejlődtek, hogy az árterületen fekvő városok és községek belterületein a legtöbb helyen többértékű vagyontárgy és kereseti lehetőség van, mint amilyen vagyont képvisel a föld és az abból származó jövedelem, amelyet a földbirtok által létesített védgátak, egyéb védelmi művek éppúgy vagy jobban megvédenek az árvízről, mint a földbirtokot. Mégis mindezeig semmivel, vagy nagyon csekély részese-déssel járultak az itt említettek e nagy terhek viseléséhez. Csonka-országunkban alig van olyan terület, amely egyik

vagy másik ármentesítési társulathoz ne tartoznék, hiszen több mint 4 millió katasztrális hold van különböző társulatokba beszervezve, tehát e védművek fenntartása és gondozása már állami érdek és annak fenntartásához szükséges összeg beszerzése is állami kötelesség. 50 éve viselik ezek a területek a terheket, mely idő alatt némelyik földet már kétszer-háromszor is újra megvásárolta a tulajdonosa. Itt csak az árvédelemmel járó költségekről volna szó, míg a belvíz-mentesítési költségek továbbra is az érdekeltségek terhét képeznék. A jobbágyság felszabadulásakor — írja tovább a jelentés — annak költségét a földtehermentesítési kirovással az egész ország viselte, ámbár egyes városok, közöttük pl. Szentés is, már jóval előbb megváltották magukat. Ha lehetett az akkor, lehet most is e nem kisebb jelentőségű ügyet az állam terhére átvenni, annál is inkább, mert e védművek nemcsak a földbirtokos, hanem az összes lakosság vagyonát és kereseti lehetőségét védelmezik és óvják meg a pusztulástól, de meg az állam megelégheti már a földbirtok eddigi hozzájárulását, illetőleg az összes műveknek a földbirtokok által való létesítését és fenntartását és most már 50 esztendő után megteheti, hogy azt az állam szükségletei közé vegye fel.»

Nemcsak más gazdasági ágakkal szemben van e téren tehát hátrányban a mezőgazdaság, hanem azokkal a gazdálkkal vagy földekkel szemben is nagy hátrányban vannak az ártéri járulék fizetésére kötelezettek, amelyek nem esnek ilyen ártéri terhek alá. Mert például, ha egy hold földet a másokéval hasonló súlyos terhek mellett még holdankint 3—5—10 stb. pengő ármentesítési járulék is terhel, akkor azok nem egyenlő előfeltételek mellett állanak ki a versenytérre és természetesen lemaradnak az ilyen terheket nem viselőkkal szemben.

Ezek a gondolatok érlelték meg a Duna—Tisza-közi Mezőgazdasági Kamarában azt az elhatározást, hogy az ármentesítő társulatok ügyeivel, illetőleg az ez alapon kivetett járulékok által előidézett súlyos megterhelésekkel foglalkozzék, s az országos mezőgazdasági kamarát és a földművelésügyi minisztériumot is megkereste az iránt, hogy ide-

vonatkozólag valamilyen átfogó és a kérdést gyökerében érintő reformot létesítsen.

Az 1885. évi XXIII. tc. 78. §-ának első bekezdése kimondja ugyan, hogy «a társulatok tagjai nemcsak az érdekelt földbirtokosok, hanem mindazon egyének, testületek és jogi személyek, melyek a társulat működése által közvetlenül érdekelve vannak», ugyancsak kimondja e törvény 110. §-a, továbbá az 1884. évi XIV. tc. 15. §-ának 2. bekezdése, hogy «a körtöltések, utak, vasutak, csatornák és épületek tulajdonosai az ármentesítési költségekhez oly arányban tartoznak hozzájárulni, amennyivel többbe kerülne saját építményük fenntartása, illetőleg azok biztosítása, ha a védmű nem léteznék». Sajnos a törvénynek ez a rendelkezése nem igen kerül végrehajtásra. Megkérdeztük ez irányban az egyes társulatokat s például a Csongrád-sővényházi társulat azt írja, hogy «a társulat kötelékébe tartozó épületekre az 1921. évig volt kivetésünk, azonban ipartelepekre, raktárakra külön nem volt. 1922-től az épületekre sincs kivetésünk. Ez irányban társulatunk felterjesztéssel élt a földművelésügyi minisztériumhoz, hogy kivetést eszközölhessen, ez azonban mindezideig elintézve nincs.» Mutatja ezt az is, hogy a földművelésügyi miniszter hivatalos kiadványában¹ csak a vasúti hozzájárulás, továbbá a csatornák, körtöltések és utak címén van a társulatoknak bevétele, ez is a Duna-völgyi Társulatnál mindössze nyolc és félezer aranykorona, a Tiszavölgyinél pedig 122 ezer aranykorona volt 1915-ben. Ugyanezt állapítja meg a Körös—Tisza—Marosi Ármentesítő Társulat igazgató-főmérnöke is hozzám intézett levelében, midőn azt mondja: Az épületeknél szabályszerű felvétel elkészítése olyan mérhetetlen nagy munkába kerülne, hogy a társulatok, hogysen ezt az igen körülményes és költséges műveletet végrehajtanák, az épületek hozzájárulásáról inkább lemondottak. Az ártérben levő épületek tehát, egy-két esetet nem tekintve, ártéri járulékkal nincsenek megterhelve, meg vannak terhelve azonban ott, ahol a községeknek körtöltése nincs, vagy pedig a körtöltés járulékkal nincs külön

² Kvassay-Vályi: *A víztársulatokra vonatkozó statisztikai adatok.* 120—122. oldal.

megróva — s meg vannak terhelve a községi belsőségekben fekvő udvartelkek.

A közérdekű ármentesítési társulatok maximális megterhelésére vonatkozólag törvény intézkedik és pedig az 1884. évi XIV. tc. 23. §-a és az 1885. évi XXIII. tc. 115. §-a. Ez azonban nem jelentett olyan nagy összeget, hiszen 1916-ig a fent említett statisztikai összefoglalásban kezdettől, vagyis a törvény meghozatalától kezdve 1915-ig, vagyis 31 év alatt, mindössze 24.288,983 koronát tett az ki.

A legutóbbi letárgyalt vízügyi beruházási törvényjavaslatban a földművelésügyi kormány, állítólag a pénzügyi kormány kívánságára, ezt a kérdést újlag kívánta szabályozni s a javaslat 7. §-ában azt írja: Ha az 1884. évi XIV. tc. 21. és 22. §-ai, továbbá az 1885. évi XXIII. tc. 113. §-a értelmében közérdekből fenntartandó ármentesítő társulatoknál a védművekbe befektetett alaptőke meghaladja azt az összeget, amit a társulatok alakulási alapjául felvett vízszin alatti ártér új kataszteri tiszta jövedelem 15-szörösének, és annál a társulatnál, amelyek később magasabban fekvő árterületet is bevontak, annak új kataszteri tiszta jövedelme ötszörösének összege együttvéve kitesz, akkor ezt a többletet, vagy az azután befektetendő alaptőkét az állam viseli. A képviselőház vízügyi bizottsága az érdekeltségek megmozdulása következtében a társulatok érdekében e kérdést kivette e törvényjavaslatból, hogy önálló törvényben szabályozza azt.

Sajnos azonban, a társulatokra nézve ez csak félsikert jelentett. Ugyanis az ártéri utak, vasutak, épületek, stb. hozzájárulásának kérdése ugyancsak ezen törvényjavaslat keretén belül lett volna rendezendő. De minthogy a társulatok a maximális megterhelés határának felemelésével szemben képviselőik révén olyan határozottan állást foglaltak, ez utóbbi javaslat pedig a társulatokra nézve kedvező megállapításokat tartalmazott, ennél fogva a pénzügyi kormány ragaszkodott ahhoz, hogy ez a javaslat szintén levétesse a napirendről; holott pedig a társulatok az utak, vasutak, épületek, körtöltések stb. után eddig élvezett 50 % helyett a javaslatnak törvényerőre jutása esetén megkapták volna a békében megállapított hozzájárulások 100 %-át.

Szükségesnek tartjuk azonban, hogy a törvényjavaslat e szakaszának indoklásából egypár gondolatot idézzünk: «A ma fennálló viszonyok szerintem ugyanis az érdekeltséget az árterület kataszteri tiszta jövedelme tizenkétszeresének, illetve a magasabban fekvő ártérnél a kataszteri jövedelem négyszeresének megfelelő költségek terhelik, az ezenfelül felmerült költségeket pedig az állam viseli. A mostani viszonyoknak megfelelően azonban a termő területek kataszteri értéke a kataszteri tiszta jövedelemnek nem húszszorosában, hanem ennél tetemesen magasabban számítható, így teljesen indokolt, hogy a legnagyobb megterhelés alapját képező kataszteri érték a kataszteri tiszta jövedelem huszonötszörösében állapíttassék meg. E szerint tehát a kataszteri tiszta jövedelem tizenkétszerese helyett annak tizenötszöröse, illetőleg a magasabban fekvő ártérnél a kataszteri tiszta jövedelem négyszerese helyett annak ötszöröse képezné e törvényjavaslat szerint az érdekeltség által a jövőben viselendő terheket.»

III.

A gazdaközönség az utóbbi nehéz gazdasági évek alatt különösen élénk érdeklődéssel kíséri ezeket a kérdéseket, mert fájdalmasan érzi, hogy sok helyen évtizedek óta fizeti ugyan az ármentesítési járulékot, a víz azonban mindig károkat okoz neki éppen úgy, mint ahogy az útdót is az ország egyes vidékei, falvai, községei és tanyai lakosai 33 év óta fizetik és még mindig igen sok helyen elakadnak a sárban, s nem tudnak minden időben közlekedni.

A másik sérelem az a nagy aránytalanság, amely az egyes társulatokhoz tartozó területek fizetési kötelezettségénél előáll, hiszen, mint Zagyvarékasról írják, 5 pengőt fizet holdankint az is, akit elönt a víz és az is, aki sohasem lát vizet. Olyan irányú munkálatok foganatosítása volna tehát szükséges, amely esetben fizet ugyan egy bizonyos összeget az érdekelt gazda, de ezért, legalább a lehetőség határán belül, biztonságot kap, hogy a vizek nem tesznek kárt földjében, veteményében. Amint valaki egy társulatnak tagja és fizet bizonyos összeget tagsági díj fejében és ezért az összes

jogokat élvezzi, úgy kellene az ármentesítési társulati járulékok fizetésénél is, hogy a fizetett összegért megkapja azt a lehető biztonságot, hogy vizesebb esztendőben sem kell szenvednie jelentősebb károkat.

IV.

Az ármentesítés és belvízlevezetés nálunk nagyon elismerésreméltó multra tekinthet vissza. A földművelésügyi kormány kiadásában megjelent értékes kiadvány¹ bevezetése is rámutat erre a nagyfontosságú munkára: «Magyarország ármentesítési munkálatainak párja — terjedelemre és fontosságra nézve — nem található. Csakis Oroszországban és Amerikában vannak kiterjedésre nagyobb árterületek és mocsarak, azoknak sem ármentesítése, sem lecsapolása nem áll az intenzitásnak azon a magas fokán, mint a mi ártereinke.» Majd megemlíti még a bevezetés azt, hogy tulajdonképpen az szolgálhat főbüszkeségünkül, hogy ezt legnagyobb részben az érdekelttség a maga erejéből hajtotta végre nálunk — külföldi példáktól függetlenül — az érdekeltekre ruházta a kormány ezt a fontos feladatot, és így az egységes önkormányzat mellett a kellő állami felügyelet alatt álló társulati autonómiát tette a vízügyi igazgatás alapjává. Valóban megállapítható, hogy önkormányzati szervek sehol a világon ilyen nagyarányú megterhelést és munkát nem tudnak felmutatni. Óriási teljesítmény ez és nem mindig teljesen rajtuk múlt, hogy többet nem tudtak végezni és hogy mindent el nem végeztek.

A régi Magyarországon önálló területen működő ármentesítő² társulat 79 volt, mégpedig a Dunavölgyben 38, a Tiszavölgyben 41. Ez ármentesítő társulatok területe kített 6.313,591 kat. holdat. E társulatokból teljes egészében magyar területen maradt 33, teljesen az utódállamokba került 30, feldaraboltatott 16. A területből magyar uralom alatt maradt 3.607,705 kat. hold, az egész területnek 57,14⁰/₀-a, míg az

¹ A víztársulatokra vonatkozó statisztikai adatok. 1916.

² Lecsapoló társulat 114, öntöző 5, ipari vízhasználati társulat 1.

utódállamok területére került 2.708,886 katasztrális hold, 47·2 0/0. A befejezett talajjavítási munkálatok 1879-től 1918-ig 1·497,602 kat. holdat tesznek ki.¹

Nem akarunk itt a kérdés történeti részével foglalkozni, akit ez a rész érdekel, olvassa el dr. Schmiedt Elek kiváló munkáját;² itt csak pár vonatkozásban kívánjuk érinteni azt a nagy munkát, amelyet különösen világhírű vízi mérnökünk, Kvassay Jenő irányítása és a magyar kormány felügyelete mellett az érdekeltségek elvégeztek.

Lehetetlen azonban itt meg nem emlékezni Széchenyi István korszakalkotó tevékenységéről, aki a Tiszavölgy rendezésével az egész Alföld legfontosabb kérdését igyekezett megoldani. Az Alföld felvirágoztatása, meghódítása érdekében Széchenyi István adta az első és eddig legnagyobb tervet.

Széchenyi Istvánnal indult el ez a nagyszabású munkálat, amely tulajdonképpen még ma sincs befejezve s amelynek terhét még ma is, sok évtized múltán, viselni kénytelen a mezőgazdaság. Ha végigtekintünk azon a küzdelmes munkán, amelyet Széchenyi István végzett az Alföld megmentéséért, akkor bámulattal kell megállnunk az ő páratlan éleslátása, akaratereje és a magyar nemzet felvirágzásába és jövőjébe vetett rendületlen hite előtt.

E munka megindításakor mondotta Széchenyi: «A Tisza síkföldje fajunk bölcsője. Itt él a legsajátosabb magyar nép. E síkföldön több mint 200 □ mérföld, a legdrágább talaj, állandó tanyája az árvizeknek. Ez áldott földön a mostani állapotok helyébe rendezett viszonyokat létrehozni, s legmagyarabb népünket a jólét alig elképzelhető fokára emelni, a legáldásthozóbb kezdemény.»

Szépen méltányolja ezt a munkát jelenlegi földművelésügyi miniszterünk is, aki a vízi beruházásokról szóló törvényjavaslat tárgyalása kapcsán, 1928. nov. 16-án a következőket

¹ Lásd ezt *Vízügyi Közlemények* 1928. I. füzet. Tellyesnitzky János: *A trianoni határ által megcsonkított vízjárások műszaki helyzete.*

² *A vízszabályozás fejlődése és jelen állása Magyarországon.* *Vízügyi Közlemények* 1929. január—június.

mondta: «A Tisza és mellékfolyóinak szabályozása következtében 3 millió kat. holdnál nagyobb területet adtunk a kultúrának. Nagy-Magyarországon 7450 kilométer töltéshossz volt, amelyet ármentesítés szempontjából emeltek. Ez a hossz Csonka-Magyarországon 2950 km-re redukálódott. Hiszen nem is kell csak rövid évtizedekre visszamenni, amikor a Nagy-Alföld mocsaras vidékén száz és százezer katasztrális holdnyi területen élő lakosság csíkhálászatból s vadászatból tengette életét, és amikor végrehajtották ezeket a szabályozási munkákat és ezeket a területeket ármentesítették, ez idő óta aranykalászt lenget ott a tavaszi szellő és érlel a nyári napsugár és normális életű, termelő munkát végző emberek élnek ott emberi életet. 1868 óta több mint 500 millió aranykoronát fordítottunk folyamszabályozásra és ármentesítésre, amely összeget a magánérdekeltségek és az állam együttesen költötték el.»¹

Nem céлом, hogy a folyamszabályozás és lecsapolás kérdésének történetét itten tárgyaljam, csak megemlíteni óhajtottam egypár szempontot és különösen ki akarom még egyszer emelni az önkormányzattal bíró társulatok nagy horderejű munkáját és különösen azt, hogy e nagyszabású és sokszáz milliót felemésztő munkát évtizedeken keresztül legnagyobb százalékban a mezőgazdaság viselte, tehát szükséges és indokolt, hogy a jövőben ezeket a terheket — legalább is részben — levegyék a mezőgazdaság válláról és valamilyen más úton biztosítsák azokat a munkálatokat, amelyek még szükségesek az ármentesítés és lecsapolás végleges megoldásához.

V.

Ha a Tiszavölgyi Társulat, illetőleg most már az 1923. évi XL. törvénycikk alapján Tisza—Dunavölgyi Társulat központi bizottságának az évi rendes közgyűlésekhez intézett jelentéseit nézzük, akkor még jobban előttünk áll az a nagyszabású munka, amelyet e téren az érdekeltségek végeztek.

¹ Értékes beszámolót ad az e téren legutóbb végzett munkákról a földművelésügyi miniszter most megjelent kiadványa: *A földművelésügyi tárca beruházásai 1925—1929.* 20—33 lap.

De előttünk áll az a nagy küzdelem is, amelyet e társulatok folytattak a rájuk bízottaknak elvégzéséért a háború utáni évek rossz gazdasági viszonyai között. Már az 1923. évi jelentésben azt olvassuk, hogy a társulat a földművelésügyi kormányt közbenjárásra kérte, mert «az utak és vasutak az 1884. évi XIV. tc. 15. §-a 2. pontja értelmében megállapított hozzájárulása korántsem megfelelő. Nyilvánvaló hozzájárulási arányának megállapításánál számításba vett fenntartási költségek a lényegesen megváltozott viszonyok és pénzünk elértéktelenedése következtében egyáltalában nincsenek arányban a mai viszonyoknak megfelelő ilyenmű költségekkel, de a társulat tényleges fenntartási kiadásaival a mezőgazdasági ingatlanokra az ármentesítésből folyó terheivel sem.¹ Ugyanezt panaszolja az 1924. évi jelentés is.

Az adóvisszatérítések ügye is állandóan napirenden van a társulati gyűléseken, sajnos, kevés eredménnyel. Különösen nyomatékosan kéri ezt a társulat 1927. évi jelentésében. A kérést ez alkalommal azzal indokolja, hogy Csonka-Magyarország területének egynegyed része ármentesített föld és pedig az a föld, amely a Csonkaországot élelemmel ellátja. Nem közömbös tehát a Csonkaország egészére nézve sem, hogy ennek a közel négy millió katasztrális hold ártéri területnek évi termése biztosítva van-e, vagy sem, ennél fogva méltányos és igazságos, hogy e termés biztosításához az ármentesítő társulatok részére az államtól járó és törvényekben biztosított járandóságok (adóvisszatérítések, utak, vasutak hozzájárulása stb.) minden levonás nélkül, átértékelt összegekben folyósíttassanak s az állam által a társulatokra, illetőleg a társulatokba tömörült gazdaközönségre újabban rárakott terhek mérsékeltesse: közvetve a Csonkaország azon területei is hozzájáruljanak, amelyek árterületeken kívül fekszenek és így az ármentesítéssel járó különös gazdasági költségektől mentesek.

1928. május 24-én az országgyűlés tagjaival együtt tartott értekezleten Palasovszky Sándor az adóvisszatérítés

¹ A Tiszavölgyi Társulat központi bizottságának 1923. évi jelentéséből.

kérdésének rendezéséről külön előadást tartott,¹ amelyen az egész kérdés történetét elmondva, mint sarkalatos kívánságot terjesztette elő az adóvisszatérítések ügyének rendezését. Indokolta előterjesztését az 1886. évi XXV. tc. 7. §-ával, továbbá az 1875. évi VII. tc., továbbá az 1871. évi XXXIX. és XL. tc. idevonatkozó szakaszaival (18. és 53. §-ok), valamint az 1881. évi XLII. tc. 5. §-ával, majd az 1889. évi XXIX. tc. idevonatkozó rendelkezéseivel, amelyek alapján jött létre az 1920. évi XXIII. és 1922. évi XXI. tc. rendelkezése, amely az adóvisszatérítéseknek azt a részét, amely a védművek fenntartása után esedékes, előbb ötszörösére, majd tízszeresére emelte fel.

Hogy mekkora összegről van itt szó, elég rámutatnunk arra, hogy a Körös—Tisza—Maros Ármentesítő Társulat részére megállapított adóvisszatérítési összeg 1914-ben 868,943 korona volt. A társulatok kérése az, hogy a pénzügyi kormány ne csak a szorosabb értelemben vett fenntartási kiadásokra, hanem az alap-befektetések után esedékes összeget is a tényleges értékben valorizálja, mert az előbbi rész meglehetősen csekély, hiszen a fenti összegből mindössze 131,043 koronát tesz ki.

A Tisza—Dunavölgyi Társulat központi bizottsága már négy ízben írt fel ez irányban a pénzügyminiszterhez és legutóbb már e kérdésnek törvényhozási úton leendő rendezését kérte.

Ezen adók visszatérítése annál inkább is méltányos és igazságos, mert ezeken kívül az ártéri birtokok igen súlyos jövedelem- és vagyonadóval is meg vannak terhelve, melyeknek kirovási alapja ugyan nem a kataszteri tiszta jövedelem, hanem a földnek a hozadéka és értéke, amelyeket azonban ugyancsak a víztársulatok befektetései eredményeztek s az adóvisszatérítéseknél mind ennek ellenére ezek az adók figyelembe véve nincsenek.

Általában véve az adóvisszatérítések kérdésének rendezésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy az

¹ Lásd a Tisza—Dunavölgyi Társulat 1929. évi január hó 27-én tartott közgyűléséhez intézett jelentést.

ártéri érdekelttség egyéb súlyos közterhei mellett hovatovább nem lesz abban a helyzetben, hogy a védműveket a megváltozott természeti viszonyoknak és a kor igényeinek megfelelő módon fenntartsa és tökéletesítse, amit pedig megengedni nem lehet, mert a vízi védművek az ország éléskamráját védik s elpusztulásuk az országot nyomorba és éhínségbe kergeti.

Nem szabad továbbá szem elől téveszteni azt sem, hogy az adóvisszatérítésekből a társulatok újabb hasznos befektetéseket létesíthetnek, amelyek a jövőben sem csupán az ártéri érdekelttségnek fognak használni, hanem az államot is újabb és újabb adóbevételekhez juttatják.

VI.

Hogy nagyjából képet alkothassunk arról a munkáról, amelyet az egyes ármentesítő társulatok végeznek, közöljük egyik legnagyobb társulatunknak, a Körös—Tisza—Maros Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulatnak, az 1923/1928. években végzett belvízszabályozási és árvédelmi munkákról szóló kimutatását.

A) *Belvízművek átalakítása és bővítése:*

1. Átalakított és bővített csatornák hossza.....	255 km
2. Kiásott földtömeg	814,966 m ³
3. Újonnan létesített hidak, áteresztők stb. ...	288 drb

A) 1., 2., 3. alattiakra fordított költség 2.298,621 P

B) *Új belvízművek:*

1. Csatornák hossza	100 km
2. Kiásott földtömeg	205,075 m ³
3. Létesített hidak, áteresztők	185 drb
4. Újonnan létesített szivattyútelep száma	6 drb

B) 1., 2., 3., 4. alattiakra fordított költség 1.559,383 P

C) *Védőtölések rekonstrukciója:*

1. Hossza	24 km
2. Beépített földtömege	1.016,919 m ³

C) 1., 2. alattiakra fordított költség 1.250,614 P

D) A «hódmezővásárhelyi pusztafensíki érdekelttség» területén végzett munkálatok:

1. Képzett csatornák hossza	35 km
2. Kiemelt földtömeg	218,887 m ³
3. Létesített műtárgyak (hidak, áteresztők) stb. száma	38 db
4. Létesített szivattyútelepek száma	1 db
<hr/>	
D) 1., 2., 3., 4. alattiakra fordított költség	420,000 P

Mind az A), B), C), mind a D) alatti munkálatok folynak, az A), D) alattiak befejezés előtt állanak.

Még csak azt említjük meg, hogy e társulat munkálatai 1923 óta mintegy 58,000 kat. hold területen tették biztosabbá a mezei gazdálkodást.¹

Azok a munkálatok, amelyeket a földművelésügyi kormány támogatásával (hitelszerzés, kölcsönök stb.) az érdekelttség végzett a háború alatt és az azután következő időkben elmaradt rendszeres és tervszerű munkálatok helyett, sok helyen kívánnivalót hagytak maguk után. Magának a vízi beruházásokról szóló törvényjavaslatnak — mely ugyan kizárólag az állami kezelésben levő folyók mederszabályozását érinti, de azért mégis tanulságul szolgálhat — 1928 őszén folyt tárgyalása, illetőleg a törvényjavaslat indoklása megállapítja, hogy «az 1914. évben beállott hadiállapot és az azt követő zavaros évek a tervbevett munkálatok sorrendszerinti rendszeres végrehajtását nemcsak megakadályozták, hanem a fenntartási és kiegészítő munkálatoknak több mint tíz éven át való teljes szünetelése miatt a régi szabályozó művek részben erősen megrongálódtak, részben teljesen el is pusztultak. Ez a körülmény a Tiszán, Szamoson, Maroson, sőt a Dunán is egész mederszakaszoknak olyan elfajulását okozta, hogy a hiányok pótlása csakis újabb költséges munkálatokkal történhetik meg.»²

E törvényjavaslat tárgyalása az elmúlt év őszén néhány hétre az országnak e felé az igen fontos kérdése felé

¹ Közvetlenül beszerzett adatok.

² A vízi beruházásokról szóló 1928. évi törvényjavaslat indoklásából.

terelte a közfigyelmet. Az egyes felszólalásokból ugyan leginkább az illető képviselő kerületéhez tartozó ármentesítési érdekelttség panasza nyilatkozott meg, azonban általánosságban elmondható, hogy olyan nagyszabású érdeklődés, figyelem és felszólalás kísérte a javaslat tárgyalását, amilyent ez az országos jelentőségű kérdés meg is érdemel.

Maga a törvény és indokolása tulajdonképpen az egész nagyszabású kérdésnek a lényegét felöleli, úgyhogy számos olyan kérdésre ad felvilágosítást, amelyekről a közvéleménynek nem igen van tudomása, s amelyek feltétlenül szükségesek e felette fontos kérdés teljes megértéséhez s az ezirányban végzett munkálatok méltánylásához. A felszólalásokban voltak olyan hangok is, amelyek kifogásoltak bizonyos intézkedéseket, illetőleg panaszokat terjesztettek elő egyes ármentesítő társulatok ellen. Élénk vita volt a megterhelésről is, azonban ezt lényegében országos vonatkozásban kevesen érintették.

Így állván a helyzet, mind nagyobb és nagyobb érdeklődés indul meg az ármentesítési társulatok munkája iránt s ezzel kapcsolatban a viselendő terhek szabályozását illetőleg is. A mezőgazdasági érdekelttség állandóan érzi az e címen reá nehezedő súlyos terheket, a mellett érzi és látja azt is, hogy különösen a háború óta gyakran bekövetkezett rendellenes vízmagasságok folytán olyan területek is szenvedtek a különféle vizektől, amelyek más években mentesültek. S ennek következtében indul meg az érdekeltség részéről nagyobb ellenőrzés, figyelem és érdeklődés a társulatok munkájával szemben, s ez az oka annak, hogy mind több és több panasz — hol jogosan, hol kevés joggal — hangzik fel mind a nagy megterhelés, mind a társulatok el nem végzett, esedékes munkájával szemben, és mind több és több eszme és terv merül fel arra vonatkozólag, hogy, miután az ármentesítési munkálatok egy részét már eddig is állami támogatással (kölcsonök nyújtása, maximális megterhelés stb.) hajtották végre, a kérdés végleges megoldása is ilyen módon történjék. Különösen az irányban hangzanak fel panaszok, hogy ezek a terhek jórészen szűnjenek már meg, hiszen évtizedek óta

fizeti ezeket az érdekeltség s kapja meg végre érettük a megfelelő berendezkedést és biztonságot.¹

Az alábbiakban idézeteket közlünk arra vonatkozólag, hogy milyen hangok hallatszottak e kérdésről az utóbbi években, részint az egyes társulatok közgyűlésén, részint gazdagyűléseken.

«A társulati költségvetés ellen egyik főindok a kivetési kulcs helytelen, illetve aránytalan megállapítása. Lehetetlen az, hogy a mélyebb területek kilencszer olyan nagy adót fizessenek, mint a többiek, amikor a beruházások, főképpen magas építések jórésze olyan természetű, hogy annak mindegyik érdekelt egyforma hasznát látja. A másik felszólaló szerint az ármentesítő társulatnak mintegy 700 hold elsőrendű földje van, amelynek több mint fele évi 10 pengős holdankénti árért van bérbeadva. Ugyancsak itt mondotta egyik felszólaló azt is, hogy «tarthatatlan állapot, hogy különböző címeken milliókra rugó alapok hevernek felhasználatlanul s ugyanakkor az adófizetők megterhelése évről-évre súlyosbbodik». Adatokat sorolnak fel állításuk igazolására. Például egyik szivattyútelep felépítésére 1927-ben 350,000 pengőt vettek fel a költségvetésbe. Sem 1927-ben, sem 1928-ban nem valósult meg, mégis 1928-ban pótlólag 115,000 pengőt vettek fel ugyanerre a célra. Van a társulatnak olyan gépje, amely az elmúlt évben mindössze 20 órát működött. Ennek ellenére állandó gépész és fűtő teljesít állandó fizetéssel szolgálatot e gép mellett, sőt a gép javítási munkálatait külön vállalatbaadás útján végezteti a társulat.»²

«Minden magyarázat és számítás ellenére sem tud beletörődni a közönség az ártéri adók túlzottan magas voltába. Magyarázzák ugyan, hogy az árvíz elleni védekezés megköveteli, hogy minden évben úgy készüljenek fel, mintha a legveszedelmesebb áradás fenyegetne, a kivülállók azonban mégis furcsálják, hogy miért kell maximális megterheléssel sujtani a lakosságot oly esztendőben is, amelyet megelőzően több évig nem vették igénybe az előirányzott és befolyt legmagasabb adót.³ A mi pusztánk a maga szomorú képet nyújtó szikes vidékével teljesen képtelen megfelelni azoknak a fizetési kötelezettségeknek, amelyeket a nagy és sok ármentesítési költség reá ró. Fordultunk már eleget az ármentesítő társulathoz, de ügyünk orvoslást egyáltalában nem nyert. Lehetetlen, hogy a mi 12,000 kis hold területű földünk 73,000 pengő vadvíz-adót elbírjon. Ez a terület gyepes, szikes és roppant nehéz a gazdálkodás és a termelés rajta.»⁴

¹ Itt is hangsúlyozzuk, hogy a fizetés, a teher teljesen nem szüntethető meg, mert a felügyelet, a fenntartás és a javítás továbbra is némi áldozatot kíván.

² 1928. november hó 13. Sz. H.

³ 1928. december hó 7. Sz. H.

⁴ 1928. június hó 2. V. U.

Jellemzően világítja meg e kérdést dr. Végh József egy előadásában,¹ midőn azt mondja: «Vannak olyan feladatok, amelyek eddig a fejlődés kezdetleges szakában egyrészt azért, mert látszólag csak mezőgazdasági érdekeket szolgáltak, másrészt mert gyors elvégzésük a fejlődés folyamatának a megindítása érdekében múlhatatlanul szükséges volt, mint például a vízszabályozás, eddig csak helyi, úgynevezett magánérdekeltség körébe utaltattak s ekként szabályoztattak, s költségük ennek az érdekeltségnek a terhére könyveltetett el. Ma azonban már vitán felül áll, hogy ezeknek a feladatoknak nem szabad ilyen szűk kört szabni és ezek terhére nem szabad egy kis csoport, ma már erőtlen érdekeltségeknek a számláján hagyni. Ma már vitán felül áll, hogy a termelés fejlesztésének, a többtermelés hasznának a szempontjából, mivel ez a maga egészében a nemzet érdeke s az egész nemzet veszi hasznát, ezeket a feladatokat állami feladatokká kell nyilvánítani, azok terhére az érdekeltségek válláról állami teherként át kell venni, s egyúttal revízió alá kell venni azt az irányt és azt a módot is, ahogyan ezeket a vízszabályozási kérdéseket az egyes érdekeltségek eddig kezelték. S meg kell szabadítani a gazdaközönseget ezeknek a társulatoknak a költsékeztől is. Elég itt csak arra hivatkoznom, hogy az országban átlag minden vízszabályozási költségnek legalább 50 %-át személyi kiadások s jó nagy százalékát itt-ott költsékezesek és felesleges beruházások veszik igénybe, így az államosítással ezeknek a kiadásoknak a javarésze megtakarítódik, ami a termelési költségek nagymértékű apadásában fog elsősorban is megnyilatkozni, s ekként a gazdát is versenyképesebbé teszik.»²

Van egy másik körülmény is, amely figyelemreméltó, s ez az, hogy az érdekelt gazdaközönség nem igen ismeri az ármentesítő társulatok működését, teljesítményeit, azt sem tudja, hogyan és miként lehet azok iránt érdeklődni. Egy távolfekvő birtokos például csak azt látja, hogy ő emléke-

¹ A Hevesmegyei Gazdasági Egyesület 1929. évi június 8-án Tiszafüreden tartott közgyűlésén: *A mezőgazdasági fejlődés lehetőségei és iránya.*

² *Tiszajobbparti Mezőgazda* 1929. augusztus hó 15. sz.

zete óta mindig fizet járulékot, de az ő közelében még vajmi kevés árvédelmi vagy lecsapolási intézmény létesült. A panaszok különösen a háború utáni közvetlen években voltak igen nagyok, amikor a vizes években olyan helyeken is kárt okoztak a vizek, ahol ezelőtt nem is láttak vizet. A pénz folyton romlott, az adó nem folyt be és e miatt nem tudtak lépést tartani a felmerült igényekkel. Ez időben nemcsak az akkori bajokon kellett segíteni, hanem a háború alatt elmaradt munkákat is végezni kellett.

*

Hosszú munka után sikerült összegyűjteni az ország összes ármentesítő társulataira vonatkozó adatokat, különösen pedig azokat, amelyek arra adnak felvilágosítást, hogy egyes helyeken minő összegeket kell az érdekelt birtokosoknak fizetnie, s hogy egyes helyeken ezek az összegek már jóval felülemelkedtek a földadó összegén, úgyhogy a gazdaközönség e járulékokkal jelentősen emelkedő közterhek súlya alatt már-már az összeroppanáshoz áll közel.

Hogy micsoda terhek nyomták e tekintetben az érdekelt gazdaközönseget, erre vonatkozólag régebbi adatokat is közlünk, amelyek szerint ezelőtt már több mint 30 esztendővel egyes helyeken ezek a terhek szinte elviselhetetlenül súlyosak voltak. Ezek a terhek azóta állandóan megvannak, még jó, ha nem fokozódtak.

Rubinek Gyulának, a nagynevű agrárvezérnek egyik munkájából¹ vesszük az alábbi adatokat :

Község	Esik kat. holdra Békés megyében évi teher egy kisgazdaságot véve alapul:	
	Állami egyenes adó	Ármentesítési teher
Békés	24·95	22·50
Köröstarcsa	20·20	13·75
Mezőberény	2—	8·97
Endrőd	15·21	1·57
Gyoma	23·82	7—
Doboz	1·75	1·34
Szarvas	1·05	1·09
Füzesgyarmat	13·34	4·43
Körösladány	13·43	8·87
Szeghalom	1·55	1·25
Vésztő	13·75	10·07
Gyula	20·34	8·70

¹ *Paraszt szocializmus*. 1895.

Érdekes lesz felemlíteni, miként aránylik az ártéri adó egy város vagy egy gazda összes adójához. E célból a Makó városra vonatkozó adó-adatokat közöljük :

A makói határ kiterjedése 46,709 kat. hold. Ebből termőterület kerekén 40 ezer hold. A többi beépített terület: tér, utca, út, udvar, vizes, vagy terméketlen terület. Ezt a 40,000 holdat terheli 199,910 pengő 09 fillér földadó. Vegyük ezt az összeget kerekén 200,000 pengőnek. Tehát :

földadó	200,000—	P
városi pótagó	100,000—	«
útadó	20,000—	«
betegápolási adó	36,000—	«
mezőgazdasági kamarai illeték	5,000—	«
rokkantellátás	33,236·28	«
kereseti adó	46,000—	«
kereseti adó után : pótagó, útadó, betegápolási, mezőgazdasági kamarai illeték és rokkantdíj	32,000—	«
vagyonadó	59,426·99	«
jövedelemadó	133,889·04	«
közmunka	78,001·50	«
közm. gép után	7,326—	«
ebadó	14,000—	«
ártéri adó	80,009·19	«
szárazéri adó	7,907·15	«
ref. egyházi adó	20,000—	«
róm. kath. egyházi adó	60,000—	«
összesen :	932,796·15	P ¹

Nézzük meg egyik szentesi gazdának a földjét :

Szabó Bélánénak a Kurca mentén 6 kat. hold 1450 négyszögöl prima szántója van, melynek kataszteri tiszta jövedelme 165 korona 75 fillér. Ez a birtok a következő adót fizeti :

Földadó	48·07	P
útadó	4·81	«
betegápolási adó	7·79	«
mezőgazdasági kamarai ill. ...	0·96	«
rokkantadó	0·60	«
községi pótagó	24·02	«
egyházi adó	10—	«
vagyonadó	10—	«
jövedelemadó	7·70	«
házadó	11—	«
ártéri járulék	53·86	«
összesen :	178·81	P

adót fizet, többet, mint amennyi a kataszteri tiszta jövedelme. Ebből is az ártéri adó több, mint a földadó száz százaléka.²

¹ *Marosvidék*. 1928. december hó 25. sz.

² *Sz. H.* 1928. június hó 13.

Makó még más szempontból is érdekes képet mutat. A határ egy részén (Gacsiba, Jángor, Lelei-út, Szegedi-út menti földek stb.) a kataszteri tiszta jövedelemnek 34·92%-át fizetik ártéri adó címen, míg a földadó csak 29 %. Más határ-részeken, például a rákosi, igási stb. részen 34·39 %. S míg a házadó 9—250 pengő között váltakozik, addig az ártéri adó ez után 1·60—18 pengő.

Érdekes szembeállítani az egyes makói nagy adózókat földadójuk és ártéri adójuk szempontjából:

N é v	Földadó	Ártéri adó
özv. K. Sámuelné	178·92 P	183·83 P
I. Péter	392·90 "	458·78 "
I. Mihályné	152·96 "	163·73 "
P. István	263·44 "	286·84 "
G. Mihály	163·75 "	185·29 "
M. Ferenc	162·20 "	190·41 "
V. Jánosné	230·11 "	216·17 "
K. János	176·21 "	211·91 "
V. János	248·80 "	239·16 "
K. Antal	224·52 "	202·30 "
V. István	183·83 "	202·80 "
K. Antal	257·13 "	302·30 "
K. Mihály	486·23 "	562·26 "
Sz. Sándor	88·20 "	116·08 "1

Legnagyobb teher a csongrádi gazdatársadalomra nehezedik az ottani érdekeltséggel bíró ármentesítő társulatok részéről.² Itt a Csongrád—Sövényházai Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat adatai szerint 1 kat. hold I. osztályú szántóföld a mély ártérben 11 P 26 fillért, 1 kat. hold I. osztályú szántóföld a fennsiki ártérben évenként 2 P 81 fillér ártéri adót fizet (1928-ban), 1930-ra pedig az előbbi összeg 8 P 32 fillér, az utóbbi pedig 2 P 08 fillér. S ha a két számnak a középarányosát megkeressük, akkor is több, mint ezeknek a földeknek 6 P 96 fillért kitevő földadója. Csongrád érdekelve van még a Tisza—Körös-zugi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulathoz is, amelyhez tartozó érdekeltség 1913—1916-ig 4 korona 58 fillért (1925-ig elhagyva a folyton

¹ Közvetlenül beszerzett adatok.

² Érdekes megemlíteni, hogy a csongrádi nép egyenesen közmondásszerűleg szokta hangoztatni, hogy Csongrád arról nevezetes, hogy itt van a legtöbb artéri-kút és itt a legnagyobb az artéri-adó. Még véletlenségből sem mondja ezt megfordítva, helyesen.

változó összegeket), 1925-ben 5 aranykorona 77 fillért, 1926-ban 3 korona 32 fillért, 1927-ben 2 P 52 fillért, 1928-ban 3 P 71 fillért fizetett.

Földeákon az ármentesítő járulék területenként különböző :

Nagy-síkon, kat. holdankint	5·62 P
Kis-tanya dűlő	5·37 «
Falu alatti földek, magas fekvésűek	2·64 «

Ezzel szemben a földadó :

az elsónél	4·62 P
a másodiknál.....	5·55 «
a harmadiknál	6·63 «

A Nyírvízszabályozó Társulat hat osztályba sorozza a földeket : 1200 négyszögöltől 8000 négyszögölig. Az így osztályozott becsholdak 1928. évi ártéri járuléka 5 P 30 fillér. Az egész ártér területe 78,152 magyar hold s a kivetett ártéri járulék összege 212,042 P 86 fillér ; így átlagosan egy magyar holdra 2 P 71 fillér esik. A becsholdankint kivetett összeg volt 1924-ben 5 P 40 fillér, 1925-ben 4 P 64 fillér, 1926-ban 4 P 64 fillér, 1927-ben 3 P 80 fillér és 1928-ban 5 P 30 fillér.

A Szolnok—Zagyvarékas—Újszászi Ármentesítő és Belvízlevezető Társulatnál nincs területosztályozás és így a járulék egyöntetűen van kivetve, tekintet nélkül arra, hogy az illető birtoktest magas vagy mély ártérben fekszik-e. Ez alapon a kivetés volt kat. holdankint 1923-ban 208·5 kilogramm adóbúza, 1925-ben 10 aranykorona, 1927-ben 8 P és 1928-ban 5 pengő.

Az e társulat kötelékébe tartozó Újszász község határára az idej és múlt évi kivetés fejében holdankint 24·28 P. van kivetve olyan földek után, amelyeknek harmadrésze nem esik földadó alá. Ezek ellen mozdult most meg az érdekeltség és kormánybiztos kiküldését kéri.

A Pestmegyei Sárközi Ármentesítő Társulat kivetése 1925-ben 1·80 aranykorona, 1927-ben 2 P 40 fillér, 1928-ban 2 P 40 fillér volt.

Gerje és Perje Vízzabályozó Társulat (magába foglalja Ceglédet, Kőröst és környékét 18,000 kat. holddal) Gerje ártéri területében a kivetés volt holdankint 1925-ben 2·80

aranykorona, 1926-ban 3·44 aranykorona, 1927-ben 2 P és 1928-ban 2 P 50 fillér.

Az Alsó-Fehérkörös Ármentesítő és Belvízszabályozó és Vízhasznosító Társulat kivetési rendszere a műszaki árfejlés adataiból és a kataszteri tiszta jövedelemből kombinált kulcson alapszik. Az elv az, hogy a mélyebben fekvő s így árvízi elárasztásnak és belvizeknek inkább kitett, valamint magasabb gazdasági osztályba sorozott, így értékesebb mezőgazdasági területek nagyobb mértékben legyenek megterhelve, mint a magasabban fekvő és mezőgazdaságilag kevésbé értékes területek. E meglehetősen bonyolult, de a lehetőség szerint elég igazságosan egyszer és mindenkorra megállapított kulcs szerint történik évenként a kivetés. E szerint volt 1200 négyszögöles kisholdakat véve alapul, 1925-ben 1·69 aranykorona, 1926-ban 1·87 aranykorona, 1927-ben 2 P 04 fillér és 1928-ban 2 P 04 fillér.

A Heves—Szolnok—Jászvidéki Tisza Belvízszabályozási Társulatnál a kivetés három vízosztály (magas, közép és mély ártér) és nyolc földosztály alapulvételével történik. E társulatnál katasztrális holdankinti átlagos kivetés ezidőszereint 1 P 74 fillér, szemben a békebeli 2·84 aranykoronával.

A Nádor-csatorna Társulatnál (Székesfehérvár) a kivetés 1600 négyszögöles holdak után történik, ami 1914-ben 40 aranyfillér volt, 1925-ben és 1926-ban 1 aranykorona, 1927-ben és 1928-ban 1 P 60 fillér.

Az Alsótarnavölgyi Vízitársulat (Tarnaméra, Heves m.) működési területén az ármentesítési hozzájárulás az ártéri területek után osztályozás nélkül holdankénti arányban van kivetve. A járulékok összege kataszteri ártéri holdankint 1913—1918. évig évenként 2 korona 94 fillér, 1924-ben 3 korona 94 fillér, 1925-ben 1·20 aranykorona és 1927-ben 1 P 20 fillér és 1928-ban 2 P.

A Szegedi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat kötelékébe tartozó ártéri birtokosoknál 1928. évben az 1830-as ártérbe tartozó ingatlanokra minden egy korona kataszteri tiszta jövedelem után 28 fillér ármentesítési járulékot róttak ki, az 1879-es ártérben levő ingatlanok után ugyanilyen alapon 11·02 fillért, 1895-ös ingatlanok után 5·6 fillért.

A Mohácson székelő Margitta-szigeti Ármentesítő és Belvízlevezető Társulat kivetése kétféle címen történik: ármentesítés címen — amihez az összes adminisztratív költségek hozzá vannak véve — és belvízlevezetés címen. Itt is becsholdak szerint megy az értékelés. Itt 1912-ben a maximális megterhelés egy katasztrális holdra 1912-től 1917-ig 694 fillér, 1925-ben 5·78 aranykorona (ez évben volt belvíz-építés is), 1926-ban 3 P 45 fillér, 1927-ben 5 P 65 fillér és 1928-ban 6 P 77 fillér.

A Rábaszabályozó Társulatnál a Rába árterében nyolc osztályba vannak a földek sorozva és 1916-ban például a legutolsó osztály 1 korona 01 fillért, a 0. osztály pedig 8 korona 07 fillért fizetett. Az e között levő fokozati földek az így változó összeggel rovattak meg. Ennél a társulatnál 1914-ben 3·82 aranykorona volt a kat. holdra eső átlagkivetés, 1925-ben 2·35 aranykorona, 1926-ban 2·18 aranykorona, 1927-ben és 1928-ban 2 P 37 fillér.

A Lajta Vízrendező Társulatnál kat. holdankint 6 P az átlag 17 éven át, ellenére annak, hogy a Társulat 800,000 pengő állami kölcsöntámogatást kapott a földművelésügyi kormánytól.

A Bodroghközi Tiszaszabályozási Társulat szintén hat fokozatot jelölt meg a fizetésre kötelezett holdak tekintetében. Eszerint a legolcsóbb 54—60 fillér volt 1910-ben, ugyanakkor a legmagasabb 3·33 aranykorona. S a közbeeső minőségű földek e két szélső határ között helyezkedtek el. 1926 óta ennek a békebeli összegnek 75%-a van pengőértékre átszámítva s a megfelelő fokozatban kivetve.

A Körös—Tisza—Maros Ármentesítő és Belvízlevezető Társulat 1914-ben 1 forint kataszteri tiszta jövedelem után

	tőke	kezelés
1830-as alsó vízszínen	... 80·93 fill.	6·26 fill.
1830-as felső vízszínen	... 53·95 "	6·26 "
1855-ös " "	... 23·52 "	6·26 "
1881-es " "	... 9·41 "	6·26 "

(Ez az összeg egy 5 forint [10 aranykorona] kataszteri tiszta jövedelmű föld egy holdja után összesen 4·36 aranykoronát tesz ki.)

1925. évre 1 korona kat. tiszta jövedelem után aranykoronában tőke és kezelés együtt :

1830-as alsó vízszinben	63·60	arany-fillér
1830-as felső vízszinben	42·99	«
1855-ös «	«	20—	«
1881-es «	«	9·06	«

1927-re 1 korona kat. tiszta jövedelem után pengőben tőke és kezelés együtt :

1830-as alsó vízszinben	35·42	pengő-fillér
1830-as felső vízszinben	27·74	«
1855-ös «	«	12·82	«
1881-es «	«	7·15	«

1928-ra 1 korona kat. tiszta jövedelem után pengőben tőke és kezelés együtt :

1830-as alsó vízszinben	34·92	pengő-fillér
1830-as felső vízszinben	24·39	«
1855-ös «	«	12·65	«
1881-es «	«	7·05	«

A Kécske—Kecskeméti Ármentesítő Társulat évi kivétele a kat. tiszta jövedelem 60 %-a. Ez békében körülbelül 40 % volt. Jelenleg azért ilyen magas, mert az adóvisszatérítéseket a társulat nem tudja megkapni s mivel az ártér kicsiny, a 15,000 pengős adóvisszatérítési összeg súlyosan érezteti hatását a társulat költségvetésében. Megjegyezzük, hogy e társulat kötelékébe tartozó területek jórésze magas kataszteri osztályba van sorozva s az egy holdra eső összeg 5—6—7 P körül van (1925-ben 5 P 74 fillér volt).

A Jánoshalmi Ármentesítési járulék 1926-ban kat. holdankint 12 P volt, 1929-ben 30 P a belsőségi községi lecsapolások miatt, melyekhez a közületeknek is hozzá kellene járulniok nagyobb arányban.

VIII.

A fenti adatokból láthatjuk azt az aránytalanságot, amelyet az ország különböző vidékein lakó gazdáknak ármentesítési járulék fejében fizetniök kell, és látjuk azt az

állandóan meglevő, sőt itt-ott fokozódó terhet, amelyet a közel 4 millió katasztrális holdat kitevő ártéri területek tulajdonosainak a többi más rengeteg közteher mellett viselniük kell.

Békében is megvolt ez az aránytalanság az egyes társulatok között, hiszen voltak olyan társulatok, amelyek nem is c ináltak kivetést, a földadó-visszatérítésből éltek, míg viszont a legnagyobb holdankinti teher 17 aranykorona is volt.

Jelenleg az ármentesítési terhek holdankint 80 fillértől 13 pengőig váltakoznak.

Már maga ez a tény elegendő arra, hogy gondolkozzunk, mit lehetne tenni ezeknek a terheknek legalább is csökkentése érdekében.

Megjegyezzük, hogy a felsorolt terhek — több-kevesebb változattal — a jövőben is állandóan fenn fognak maradni azokon a helyeken, ahol most új munkálatok indulnak meg, amit mutat a szegedi ármentesítő társulat legújabb lecsapolási tervezete;¹ vagyis az érdekelt gazdaközönség helyzete a jövőben sem látszik e tekintetben könnyebbnek. E szerint az érdekeltséget katasztrális holdankint átlag évi 2 P 40 fillér építési és évi 60 fillér fenntartási költség, vagyis összesen 3 P terhelné. A kormánybiztosság számítása szerint ez az összeg 4 P 64 fillért tenne ki.

Egy másik vélemény szerint² az érdekelt terület egy holdjára átlagban 26 P 65 fillér befektetési költség esnék és az államkölcson törlesztése kamatokkal együtt holdanként átlag 2 P 80 fillér évi teherrel járna, amihez jön még a fenntartási és igazgatási költség holdanként általánosan 70 fillér összegben, vagyis összesen 3 P 50 fillér volna az évi teher a befektetési költségen kívül.

Ugyanezt igazolja a Tisza—Dunavölgyi Társulat központi bizottságának az 1927. évi közgyűléséhez intézett jelentése³ is, amely azt mondja, hogy az újabb időben ural-

¹ Hatolykai Pap István, a Szegedi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat igazgató-főmérnöke, *A vadvizek levezetésének kérdése* című munka 20. oldal.

² Hubert Lajos: *A szegedvidéki belvízrendezés kérdése*. 11. lap.

³ 5. lap.

kode időjárás folytán a belvizek különösen nagy tömegekben szoktak fellépni; a társulatok érdekeltségei ezen évenként megismétlődő károsodások mielőbbi megszüntetése céljából szükséges munkálatok végrehajtását teljes erővel sürgetik, hogy az évi kiadás holdankinti átlaga a 3 aranykoronát ne haladja meg, mert a munkálatok költségeit a társulatok legnagyobb részben kivetésből kénytelenek fedezni, azok elmaradása esetén pedig az okozott károk jóval felülhaladják a holdankénti 3 aranykoronát. Ez olyankor szokott előállni, amikor a társulatok nem tudnak kellő időben pénzhez jutni, t. i., amikor az adóbefizetések mérve arányában kapják meg csak járulékaikat. De egyébként is a pénzügyminiszter az ártéri járulékokat heti részletekben annakidején csak azon társulatoknak folyósította, amelyek járulékaik a 3, illetőleg az 5 aranykoronát meg nem haladták. Sajnos, ma ez a kedvezmény is megszűnt.

Ami pedig azt illeti, hogy holdankénti 3 aranykoronás átlagkivetés mellett is az I. osztályú szántóföldekre eső megterhelés ne haladja meg az 5 aranykoronát, ez az eset csak elvétve fordulhat elő, mert a társulatok teherviselési kulcsaiban az egyes vízborítási osztályok teherviselése között oly nagy a különbség, hogy az azok átlaga és a maximum közötti arányszám a legtöbb esetben meghaladja az 5 és 3 közötti arányszámot.

Maguk az ármentesítési társulatok is tudják, érzik ezeket a súlyos körülményeket, ha másban nem, abban, hogy — bár közadók módjára szedik be a járulékokat — azok nem folynak be rendszeresen az adónegyedekben, sőt sokszor meg is akadnak e miatt. Éppen ezekkel a kérdésekkel foglalkozott a Tisza—Dunavölgyi Társulatba tömörült vizitársulatoknak az 1929. évi január hó 21-én Budapesten tartott közgyűlése, amelyen azt határozták el, hogy a társulatok kiküldöttei a pénzügyminiszterhez fordulnak azzal a kéréssel, hogy a társulatok szakközegeinek s az ártéri területek országgyűlési képviselőinek bevonásával tartson a miniszter mielőbb szaktanácskozást, s ezen vitassák meg a következő kérelmeket és panaszokat:

1. Az adóvisszatérítések kérdésének végleges és méltá-

nyos rendezése, 2. a jelenlegi kölcsönöknél olcsóbb és hosszabb lejáratú kölcsönök folyósítása ; 3. a vízszabályozási járulékoknak egyenlő heti részletekben való kiutalása ; 4. vasutak, utak utáni hozzájárulásnak arányértékében való megállapítása ; 5. nyersolaj, petróleum és benzinnel adómentessége a víztársulatok részére ; 6. gátórházak adómentessége ; 7. elvi kimondása annak, hogy a víztársulatok a jövőben semmiféle újabb teherrel sújthatók ne legyenek.¹

GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ.

¹ K. U. IX. évf. 16. sz.

ZSUZSIKA.

Nagy Pál uram — termetre és vagyonra egyaránt tekintélyes birtokos Dunavecse községében — kikísérte vendégét, a kis kapuban elbúcsúzott tőle s döngő léptekkel ment vissza a házba. Az ámbituson megállt s hangos szóval kiáltotta :

— Zsuzsika te!

A konyhaajtóban szőke hajkoszorúval övezett mosolygós piros arcoska mutatkozott. Tulajdonosa a dagasztó teknő mellől ugorhatott el, mert röpikéjének újjai könyéken túl föl voltak tűrve s a gömbölyded karocskák ugyancsak lisztesek, tésztásak voltak.

— Mit parancsol, édesapám?

— Semmi mást fiam, mint hogy egy-kettőre hozzátok rendbe a díványos festett szobát. Vendég áll a házhoz, mégpedig fiatalember.

A leányka arcáról egyszeriben eltűnt a mosoly, de pirossága mintha fokozódott volna. Mielőtt azonban Zsuzsika szóra nyithatta volna eper-szájacskáját, Nagy Pál uram folytatta :

— Azt a híres fiukat várják haza ma délre Petrovics szomszédék, s mivelhogy nekik csak egy szobácskájuk van, s velük együtt Pista is abban kucorog, tőlem kért az én székillő barátom szállást, annak az úgynevezett Petőfi Sándornak. Hát már csak adnunk kell neki.

S kisvártatva hozzátette, egyet rántván kevélyen a nadrágszíján :

— Telik a hét szobából . . .

Zsuzsika — ki mostanában fordult fiatal életének tizenötödik kikeletjébe — szaporán ejtette a szót :

— Tüstént ledagasztok, édesapám, aztán egy óra mulva úgy ragyog a festett szoba, mint a tiszta pohár.

S már újra ott állt a teknő mellett, s míg nekilendülve dögönyözte a kenyértésztát, gondolatai az érkező vendég ismeretlen alakja körül jártak.

— Sándor! . . . Szép név . . . Petőfi Sándor! . . . Így még szebb. És hány esztendő is lehet? . . . Igaz! . . . Tudom. Pistika mondta egyszer, hogy két esztendővel öregebb nála . . . Akkor hát úgy huszonegy körül járhat . . .

A tészta nagyot cuppant a kemény kis öklök nyomában, mikor Zsuzsika azt kezdte számítani gondolatban, hogy ha Petőfi Sándor huszonegy esztendő, akkor éppen hat esztendő köztük a különbség . . .

De hát miért volt ez a számítgatás? Isten a megmondhatója! . . .

A tészta kelésre készen állván, Zsuzsika szépen melegen betakargatta, felegondolatja azonban elszakíthatatlanul a Petőfi Sándor nevéhez és alakjához tapadt.

Persze, hogy érdekes ifjú volt az a Sándor, így a távolból is. Nem holmi székálló legény ő, mint Pista öccse, hanem diátrista és poéta! Zsuzsika sokszor hallotta, amint az öreg Petrovics borozgatás közben beszélt róla Nagy Páléknak. Igaz, hogy nem nagyon dicsérgette haszontalan, kódorgó fiát, aki bolond fővel megugrott a mézárósság szép mesterseége elől, de viszont tanulni sem akart, hanem örökké komédián meg versfirkáláson kapkodott — ám Zsuzsika érdeklődése annál inkább feltámadt az időközben Petőfivé vedlett ifjú Petrovics iránt. Mert az már talán világteremtése óta úgy van, hogy a fiatalembereket illetőleg a leányok gusztusa egészen más, mint az öregeké.

. . . A kenyér remekül megkelvén, szakajtóba, aztán kemencébe került, ki is sült, pompás friss szaga be is töltötte a házat, mikor ebéd után idősb Petrovics István uram a szerencsésen megérkezett Sándort áthozta Nagy Pál uramékhoz.

Mintha ezúttal valami büszkeség-forma ragyogott volna a vecsei derék székálló magasodni kezdő homlokán, mikor fiát beofferálta :

— No hát most már mégis csak valami a fiú — mon-

dotta. — Fizetett munkatárs és segédszerkesztő a *Pesti Divatlap*nál.

Divatlap — szerkesztő — munkatárs — ezek a szavak mind színetlenül röppentek el a húsvágó-bérlő kövér ajkairól, hanem a «fizetett» szót ugyancsak megnyomta.

Petőfi Petrovics Sándor egyelőre észrevenni sem látszott Zsuzsikát, aki szinte félve húzódott hátra, pedig a szeme majd kiugrott, olyan kíváncsian nézte a nyurga ifjút. Sándor nem volt szép ember, zsindelyszegként égre meredő hajával, sovány képével, ádámsutkás nyakával nem igen hódíthatott. De volt benne valami alig leírható, rendkívüli érdekesség, amivel magára tudta vonni a figyelmet. A Nagy Zsuzsikáét különösen megfogta.

— Hozta Isten nálunk, kedves öcsémuram — mondotta Nagy Pál szíves hangon, a «fizetett munkatárs»-nak.

A vendég nekividultan felelt, s bár kissé orrhangon beszélt, Zsuzsika titokban azt is igen zengzetesnek érezte.

— No hát ebben a kis faluban, remélem, csöndben és boldogan fogok élni, messze a világ zajától. Itt nem üldöznek majd . . .

Zsuzsika a háttérben remegni kezdett. Hát üldözik az ő vendégüket? . . . De kik? . . . Nagy Pál is meregetni kezdte a szemét, csak Petrovics uram köhécselt olyanformán, mintha érezné, hogy az ő sok mindenben átment Sándor fia valami bolondos szólammal fogja bevégezni mondatát.

— No igen, hát itt nem üldöznek a hitelezők — vágta ki Sándor, hetyke nevetéssel.

Aztán beljebb kerültek, s Nagy Pál csendesen hátra szólt a leányának :

— Hozz föl egy kancsó bort.

Sándor voltaképpen akkor nézett először szeme közé Zsuzsikának, mikor a leány az öblös virágos kancsóval kezében közeledett az asztalhoz, mely mellé a férfiak letelepedtek.

— Ejnye kis lány, — mondotta s elkapta és erősen megszorította Zsuzsika csuklóját — hát meg akar engem részegíteni? . . .

— Könnyű kerti bor ez — magyarázkodott a házigazda.

— No hiszen nem is a borra értettem én — sietett

Sándor a szóval, mire Zsuzsika arca a homloka tetejéig lángbaborult.

— De ne féljen hugocskám, megiszom én a maga hozta bort egy cseppig, ha tisztára mérget nyujt is benne — vetette utána, nekilelkesülve a fiatal poéta, amivel elérte azt, hogy a láng a leány arcáról most már elharapózott szivecskéjébe is, ami azonban persze titokban maradt.

De hajh, a lányszív titka rettenetes zsarnok ám, s ha kifelé nem árulja is el magát, annál inkább kegyetlenkedik ott belül. Szegény Nagy Zsuzsika azon az éjszakán nyitott szemmel álmodozott — aludni azonban nem tudott. Nyugtalanul hánykolódott ágyában, s minduntalan megfordította párnáját, mert úgy érezte, hogy arca tüzétől mindjárt szörnyen átmelegszik.

Sándor pedig ezalatt vidám társaságban mulatozott. Balla Pista, a vecsei kálvinista káplán, még aznap délután ott járt Nagy Páléknál — talán bizony őt is a szép szőke Zsuzsika vonzotta oda olyan gyakran — s nyomban meghívta új cimboráját a maga szállására, baráti körbe, egy kis vacsora utáni szórakozásra. Szűcs János rektor uram szépen hegedült, a káplán kellemes baritonján csinosan énekelt, Bernolák tanító úr meg a kancsók és pipák adminisztrálásával foglalatzkodott.

Sándor — mint ahogy az kedves szokása volt — egy ugrással fenn termett az asztal tetején.

— Halljuk! — kiabálták a pajtások.

— No hát halljátok meg azt a versemet, amit ma délután szerzettem valakiről, akiről nem tudom bizonyosan, vajjon tündér-e, avagy halandó leány.

«Akár leány, akár tündér lenne —

Mit bánám én, csak belém szeretne...»

deklamálta tüzesen a költő, de mégis olyan ügyesen sikerült poharát — lelkesülése jeléül — földhöz vágnia, hogy a vastag üveg nem törött össze.

Balla Pista szívében valami kis keserűség támadt, de azért nyugodtan szólt:

— Hiszen még beléd szerethet. És igazán örülhetnél

neki, mert nagyon derék kis lány ám a Nagy Pálék Zsuzsikája . . .

— Csakhogy baj is van ám — fűzte tovább a beszédet Sándor.

— Nos?

— Édesapám sok pénzzel tartozik Nagy Pál uramnak, azótától, hogy vagyona elvesztével Vecsére került, s itt be kellett rendezkednie a húsvágáshoz.

A gyakorlatias észjárású rektor sietett ama felfogásának adni kifejezést, hogy ez csak könnyítené a helyzet megoldását, mert nászuraimék közt az adósság nem olyan veszedelmes.

Sándor arca fellángolt.

— Nem úgy van az! Rám ne mondhassa senki, hogy pénzért veszek el valakit . . .

Éjfél elmúlt, mire a koccintgatás és muzsikálás megszűnt, s a társaság szedelőzködni kezdett.

— Holnap délután pedig csónakázunk a Dunán — búcsúzkodott a rektor.

— Az jó multság lesz — mondotta Sándor. — Az én lágyszívű édes jó anyám bizonyára félteni fog ugyan a feldőléstől, szigorú öregem meg a ruhapusztításért haragszik majd rám, de azért ott leszek.

Balla kis darab faggyúgyertyát illesztett a szekrény tetejéről előszedett lámpásba.

— Elkísérlek Sándor, mert te még nem vagy ismerős a vecsei sutlikokkal. Talán meg sem találnád úri szállásodat, pedig olyan nincsen egész Dunavecshén, herceg is ellakhatnék benne.

Mikor másnap ebéd után Nagy Pál uram megint küldött Zsuzsikával egy kancsó bort a vendégnek, Sándor azt mondotta :

— Lelkem Zsuzsika! Nem vagyok ám én olyan boros ember, mint ahogy hiszik egyik-másik versem után. Hanem tudja, mire vágyom én?

Z uszika majd elejtette ijedtében a kancsót, az a rettenetesen gyönyörűséges gondolat villanván meg szőkefürtű fejécskéjében, hogy ez a merész fiatalember talán éppen csókot akar tőle kérni.

Dehogy azt kért! A jó Petőfi Sándor sem nem tüzes bort, sem nem forró csókot, hanem — Uram bocsá' — savót kért a szép kis Zsuzsikától.

— Savót?

— Azt, lelkem, azt. Szelíd, édeses, langyos birkatej-savót. Minden reggel. Egy nagy pohárral. Igen jó az a mell-szorulás ellen. Az enyém pedig úgy el-elszorul, hogy sokszor majd megfúlok . . .

Zsuzsika befordult a konyhába, tett-vett, de folyton az járt az eszében, hogy vajjon mitől szorul el olyan gyakran az ő kedves vendégük melle? Hátha attól, amitől az övé?! . . . Mert hiszen az övé is sokszor elszorul mostanában, úgy hogy a szíve vagy sebesen dobog, vagy majd megáll a verése . . . Talán egyforma bajuk van? De hát segít-e azon a birka-savó? . . .

Ettől kezdve azonban, ha apja parancsára minden ebéd után vitte is Zsuzsika Sándornak a boroskancsót, reggelenként viszont hűségesen felszolgált a nagy pohár savót, mit a vendég buzgóbban fogyasztott a jóféle siller-bornál. Egy reggel már nagy pipafüstbe burkolózva találta a leánya a vendéget. pedig az nem egészen vágthatott össze a savókúrával. Sándor enyelegve kimagyarázta :

— Tudja Zsuzsikám, miért szeretem én olyan nagyon a pipámat? Mert a füstje éppen olyan szép kék, mint a maga szeme.

Zsuzsika lesütötte szép kék szemét, s szó nélkül elszaladt.

— Vajjon tréfál velem? Csak játszik? . . .

Így emésztődött odakünn magában, s elszomorodott . . . Csakhamar Balla Pista köszöntött be.

— Miért olyan halavány, Zsuzsika?

— Nem vagyok én halavány, csak sietek, mert — sok a dolgom.

Hogy ne lett volna sok a dolga, mikor töpörtyős pogácsát kellett szagatni.

— De hiszen, nem a pogácsa a maga baja, Zsuzsika!

— Nincsen nekem semmi bajom.

— Dehogy nincs. Megzavarta a maga fejét ez a poéta.

Zsuzsika szórakozottságában nem lisztezte meg a pogácsa-

szagpatót, úgyhogy a tészta beleragadt, s most azzal kezdett bajlódni.

— Minek beszél ilyet a tiszteletes úr . . .

— Hát csak azért mondom, Zsuzsika, hogy megtudja, hogy én nem szüntem ám meg a maga jó barátja lenni. Petőfi Sándor jött, meglátta magát — és maga beleszeretett.

— Nem is igaz! . . .

— Ne tiltakozzék annyira, hiszen nincsen abban szégyen. Ha talán nem szeretett is bele halálosan, de egy kicsit mégis belegabalyodott — ugy-e bizony? Persze, hogy maga is megtetszett neki. Ugyan hogyan tetszett volna. De látja, ő nem sokára tovább megy. Viszi az élet, vezérlik a vágyai, ragadják az álmai . . . Ki tudja, jön-e még valaha is Vecsére?.. Maga búslakodni fog utána egy darabig, talán meg is siratja egy kicsit, de lassan mégis csak elfelejti . . . Hát azt akarom mondani, hogy ha aztán őt elfelejti, jussak eszébe én, édes Zsuzsika, aki mindörökre híve maradok magának . . .

Nagy Pálné asszonyom lépett a konyhába, hát Zsuzsika okosabbnak látta nem válaszolni. Jobb is volt, mert a válaszból bizonyosan elpityeredés lett volna, így meg valahogy mégis csak visszanyomkodta a zavarba hozott kis leány a feltörekvő könnyeket, s becsülettel be tudta végezni a pogácsa-szagpatás nemes műveletét.

Balla István tiszteletes úr tisztelettudóan kezét csókolt Nagy Pálnénak, s csöndesen távozott.

. . . A napok pedig teltek, a szerelemben egészen belekeveredett Zsuzsika érzése szerint rettenetes gyorsasággal. Savóspohár, boroskancsó, séták a kertben, járkálás a szőlők közt, virágszedés a Duna partján, mintha csak álmoképek kergették volna egymást. Szép tavasz volt, Zsuzsika legalább úgy találta, hogy ilyen ragyogó eget, ilyen iratos mezőt még sohasem látott életében. Szíve titkát azonban még anyja előtt is meg tudta őrizni, Sándor előtt pedig még gondosabban rejtegette. S hogy a tiszteletes úr mégis észrevette? De hát mit észre nem vesz a féltékeny szerelmes ember! Még azt is meg szokta látni, a mi nincs . . . Zsuzsika szívében pedig igazán fészket rakott a szerelem, a költő iránt, szeméből is kiolvashatta azt a szegény kis tiszteletes . . .

Petőfi Sándor pedig voltaképpen csak játszott a tüzzel. Egy-egy séta alkalmával, vagy néha, mikor a fiatalság cicázva bomlott, mondott ugyan olyanokat Zsuzsikának, hogy ha hozzá jönne feleségül, ő ugyancsak hűséges férje lenne neki, s jobban őrizné hitvesét a szeme fényénél, de hát mindez csak dévajkodás volt. Zsuzsikát pedig kétségek kínozták. Szerette volna hinni, hogy Sándor komolyan beszél, de nem merte. Egy-egy szóra föllángolt szívében a reménység, aztán a lángot eloltotta más szavak hideg zápora.

— Nem, nem szeret, hogyan is szerethetne ilyen nagyra hivatott költő egy ilyen szegény kis dunamenti libát, — gondolá sokszor magában, de aztán hozzá gondolta :

— És hátha mégis? Hiszen olyan szépen szól hozzám. Verset is írt rólam. És versben bizonyosan csak igazat szabad mondani . . .

. . . A napok pedig továbbra is kergették egymást. Sándor sok időt töltött a vizen, nagyon megszerette ezt a mulatságot. Néha egyedül csónakázott, s némán el-elábrándozott, míg sajkájával vígan beszélgettek a fecsegő habok. Ilyenkor sok mindenre gondolt, terveire, pályájára, jövődjére, eszébe jutott sok minden, néha még Zsuzsika is. Ilyenkor kicsit eltőprengett magában.

— Szerelmes lenne belém az a kis lány? Mintha olyanformán volna. De hát vajjon tetszik-e viszont nekem? No hát igen, kicsit, mint minden csinos fruska, — s e gondolatnál elmosolyodott — de talán nem különösebben. El tudnám-e venni feleségül? Hiszen helyre kis jószág, az bizonyos, s ha elfogyna a tejbe aprítani valónk, hát le-leruccanhatnánk az atyushoz egy kis pénzmagért . . . De nem, nem! Ne komizkodjál, Sándor . . . Tréfa az egész . . . Hajrá, feszítsük a lapátot, hadd repüljön ez a kis ladik, fejemből meg repüljenek ki ezek a csacsi gondolatok . . .

De ha aztán esténként összejöttek a pajtások a káplán-szobában, a kocintgatások során és a nóta-szünetekben megint csak sokszor került a szó Zsuzsikára, kivel leginkább a rektor úr szerette volna összeboronálni az ő Sándor barátját, már csak hálából is, azért, hogy mikor egy csónakázás alkalmával ő vigyázat híján belefordult a vízbe, Sándor húzta

ki, kemény kézzel üstökön ragadva. Sándor türte, sőt fokozta a tréfálkozást, míg Balla Pista azt latolgatta magában, hogy ennek a könnyűvérű fiúnak hamar el fog szállni fejéből a szerelmi mámor — ha van is benne — és remélhetőleg Zsuzsika sem fog a maga tizenöt esztendejével utána halni bánatában.

Már javában nyíltak a rózsák, mikor Sándor — a jó szívvel adott édes savón kissé feltöndülve, s élete eddigi sok nyomorúságát, még az elmúlt debreceni gonosz telet is jórészt elfelejtve — búcsúzkodni kezdett a szülői háztól, meg a vecsei kedves ismerősöktől.

— Holnap reggel útra kél — sóhajtotta este Zsuzsika, párnájába fúrva fejét — és én még most sem tudom, vajjon szeret-e, ő meg nem tudja, hogy én mennyire szeretem! . . .

. . . — Zsuzsikám! Édes lelkem! Köszönöm a sok jó sillert, meg a még több és még jobb birka-savót! — kezdte másnap reggel a búcsúzást az indulásra kész vendég.

Zsuzsika pedig — kezében a hajnalban szedett pünkösti piros rózsa-bokrétával, melynek levelein még ott reszkettek a harmatszemek — maga is reszketve állt az ajtófélfá mellett.

Sándor megfogta a leánykának mind a két kezét, s ijedve szólt :

— Zsuzsika! Mi baja van magának? Az arca lángol, mint a tűz, a keze meg hideg, mint a jég . . .

Két hónapon keresztül vissza tudta tartani a sírást a szegény szerelmes Zsuzsika az emberek előtt, most azonban már lehetetlen volt a mécses eltörését megakadályoznia. Könnyek forró zápora eredt meg a szép szemek kék egéből, s a hangosan zokogó kis leány szinte öntudatlanul odaborult az ő búcsúzó poétája keblére.

Sándort szíve mélyéig meghatotta ez a jelenet. Két karjával szorosan magához ölelte Zsuzsikát és csókkal árasztotta el a könnytől ázó arcoskát. Ha Nagy Pál uramra nem jött volna rá egy erős köhögési inger, Nagy Pálné asszonyom meg közbe nem lépett volna sürgető szavával, hogy a lovak már nagyon nyugtalankodnak a kocsi előtt — ki tudja, meddig tartott volna ez a fájdalmas-édes búcsúzkodás? De hát a bimbót is leszakítják a rózsafáról — a kedves kis

Zsuzsikának is le kellett szakadnia arról a helyről, ahová két hónap óta mindennap vágyott... Jut-e még oda valaha?!...

Balla tiszteletes elkísérte Sándort egy darabig a kocsin.

— Szereted te igazán Zsuzsikát? — kérdezte, nem minden aggodalom nélkül.

Sándor félkarjával átölelte Balla Pista vállát.

— Látod, édes cimborám, én csak most tudtam meg igazában, hogy ez a kis ártatlanság egészen komolyan belém szeretett. Ez fölzaklatta lelkemet, s nem tagadom, sajnálkozva hagyom itt. De hát mi nem lehetünk egymáséi. Nekem — érzem — más lányt szánt a sors, akit ma még nem ismerek, legfeljebb ha álmaimban látom, de találkozni fogok vele, s bizonyára boldogítani fogjuk egymást. Mondd meg azonban Zsuzsikának, hogy sokat fogok rá gondolni, s majd küldök is neki emléket, nem a viharosnak ígérkező jövő zálogául, hanem az itt töltött kedves, nyugalmas napok emlékéül...

...S két hét múlva Petrovics Pista — mikor visszaérkezett Pestről, bátyja látogatásából — bekopogtatott Nagy Pálékhoz. Zsuzsikát egyedül találta a nappaliban.

— Nézze Zsuzsika: ezt küldi magának Sándor bátyám és nagyon tiszteli.

Zsuzsika elszaladt a kis csomaggal a kerti lugasba. Azt olyan sűrűn befutotta a folyondár, hogy senki sem láthatta meg az elrejtőzni akaró leánykát.

A csomagban kis füzetben néhány vers volt, finom vonalú betűkkel gondosan tisztázva és — egy vékony karikagyűrű... Háromszor elolvastott minden verset a szerelmes kis leány, s bizony-bizony, néhány nyughatatlan könny szemlepettyanva, foltot ejtett a szép tiszta íráson. Aztán Zsuzsika keblébe dugta a füzetkét, beszaladt a házba, selyemszálat vett ki varróasztalkája fiókjából, s a gyűrűt arra fűzve rejtette el a versek mellé, pihegő szíve fölött, nyakába akasztván a selymet.

Levél nem volt a csomagban, Zsuzsika hát úgy gondolta, hogy nincs mire válaszolnia. De bizonyosra vette, hogy Sándor hamarosan hírt ad majd magáról, küld levelet, s kéri az ő válaszát.

... A várt levél azonban nem jött. Pedig a nyár már elmúlt; a fák kezdték hullajtani levelüket, a ritkuló lombokat hűvöses szél rázogatta. Zsuzsika arcáról is lehervadtak a rózsák, fehér homlokán örökösen felhő borongott.

A hűséges Balla Pista minden vasárnap délután ellátogatott a Nagy Pál-kúriára, de nem idétlenkedett, nem tala-kodott a bánatos leányka körül. Ha a felhő megsűrűsödik, le kell annak esnie. A kis lányok szerelmi bánatának is csak el kell múlnia — gondolá.

Sándor nem adott hírt magáról, de azért sok hír jött felőle. Lassanként kezdett országosan híres emberré válni, nevét mindenfelé emlegették, verseit olvasták s lelkesedtek rajtok. Szegény Zsuzsika egyszerre volt nagyon boldog — és igen boldogtalan ...

Mikor a hideg tél elmúltával újra kitavaszkodott, Balla Pista egy napfényes kora délután elfogta Zsuzsikát a kertben.

— Tudja úgy-e, hogy még mindig szeretem?

Zsuzsika halk hangon válaszolt:

— Elhiszem ... De én ...

S már el is tűnt a zöldülő bokrok között.

... Őszszel a jó káplán megismételte kérdését.

Zsuzsika rátette kezét a Balláéra, s elhagyva a címezgetést, bizalmasan szólt:

— Lássa Pista, maga igen derék ember, és én szeretem is magát ...

— No lássa! ...

— Szeretem, de nem úgy, hanem csak — amúgy.

— Ahogyan az evangélium parancsolja, felebarátainkra nézve, ugye? — mondta megalázkodó fájdalommal a szegény kis szentatyja.

De aztán fölemelte fejét, s olyan szépen, nyugodtan zengett a szó ajkán, mintha prédikációt mondana:

— Jól van, Zsuzsika. Nekem most ez is elég. A maga lelke most még a Petőfi Sándor képével van tele, és énnekem ez előtt az érzés előtt meg kell hajolnom. Amíg itt káplán-kodom, rajta leszek, hogy ami jó hírt csak hallok a költőről, mind közöljem magával, — irigység nélkül ...

Zsuzsika megszorította a káplán kezét — s ebben a

meleg kézszorításban már talán valamicskével több volt a köszönetnél és hálánál.

— Istenem! Most milyen lassan telnek az esztendők! — sóhajtott egy napon Zsuzsika. Talán már a negyedik nyár járta azóta s a gyermeklányból ugyancsak eladó lett már. Alkonyat felé a kertben üldögélt, kezében a bezzeg megviselt versfüzettel, s könnyek között olvasta, ki tudja, hány ezredikszer :

« De könnyed ne folyjon,
Lelkem kis leánya !
Elhervad a könnytől
Orcáid rózsája »

Milyen igaz mondás! . . . Bizony nem is piroslott már azon az arcon egyetlen rózsaszín sem . . .

A bokrok megzizzentek, s Balla tiszteletes úr állt a leány előtt.

— Ma mi a híre? — kérdezte Zsuzsika, a reménytelenség fakó hangján.

— Ne ijedjen meg édeském, má' különösen nem jó hírt hozok magának. Petőfi Sándor házasodik . . .

Zsuzsika szótalanul odalépett egy virágágyhoz, leszakított egy szép fehér hónapos rózsát, s lassan, szinte nyugodtan, tépegetni kezdte a szirmokat. Azok pedig nem estek mindjárt a földre, hanem egy játszi, kóbor szellőcske felkapta s vitte tovább őket. Zsuzsika bágyadt mosollyal nézett utánuk . . .

A káplán kisvártatva újra megszólalt :

— Más hírt is akarok mondani, de ez rám vonatkozik.

Pillanatnyi csönd lett.

— Kathedrát kaptam, Zsuzsika . . .

Megint csend.

— Az ősszel el kell foglalnom ekléziámat . . . Van szép parókhia is . . . Eljönne oda velem, Zsuzsika? . . .

Balla István lelkész úr becsületes szemei olyan tiszteletudó epedéssel keresték Zsuzsika tekintetét.

— Eljönne hozzám feleségül? . . .

Zsuzsika szeméből megint megeredtek a könnyek. Vajjon

reménysége rózsájának utolsó elsodort szirmát siratta-e, vagy talán a meghatottságtól sírt, látva az ő hűséges régi lovagja szerelmének változhatatlanságát? . . .

Kezét nyujtotta. Balla Pista hosszú csókot nyomott rá.

— Elfogadom a kezét, Pista, és ígérem, hogy hű hitestársa leszek. De van egy kérésem.

Az újdonsült lelkész most a boldogságtól nem tudott szólni. Zsuzsika hát folytatta :

— Engedje meg, hogy ezt a gyűrűt, mit Petőfi Sándortól kaptam, s mit azóta keblemen hordtam, ezután az újjamon viselhessem majd, a magáé mellett. Ha pedig meghalok...

— Zsuzsikám! Hogy beszélhet erről — éppen most . . .

A leány arca elborult.

— Én nem leszek hosszú életű, ezt érzem, Pista. De e miatt nem kesergek, hiszen a jó Isten akaratja lesz. Csak azt kérem, hogy akkor majd ezeket a verseket tegyék a fejem alá, a koporsómba . . .

— — — — —
 . . . Így lett a dunavecsei Nagy Zsuzsikából Balla Istvánné, tiszteletes asszony. És sejtelve valóra vált, nem élt sokáig . . . Már régóta a sírban nyugszik. Vajjon van-e még valami a fejfájából, vagy az is elkorhadt már egészen? . . . Bizony meglehet. De majd egyszer, talán néhány száz esztendő múlva, mikor egy rég felhagyott temető földjét ássák vagy szántogatják, elő fog kerülni a rögök közül egy vékony kis karikagyűrű, s a beléje vésett adatokból az akkori idők valami tudósa nagy szenzációképpen meg fogja állapítani, hogy ez az a gyűrű, amit az irodalomtörténet tanúsága szerint a nagy költő, Petőfi Sándor adott volt egykor egy Nagy Zsuzsika nevű leánykának, akit valószínűleg nagyon szeretett.

De hát azt a kétségtelen bizonyosságot meg tudják-e majd állapítani abban a messze jövőendőben, hogy az a Nagy Zsuzsika nevezetű leányzó nemcsak kurta földi életében, hanem még síri álmaiban is szerette, s bizonyára az örökkévalóságban is változatlanul szereti az ő egyetlen, páratlan, hasonlíthatatlan eszményképét?! . . .

SZÁSZ KÁROLY.

KÖLTEMÉNYEK.

Olyan szép minden a világon.

Teremtőm, aki teremtettél,
Hadd borúljak le jó szivednél.

Hadd köszönjem meg életem,
Mert én szeretem, szeretem.

Nem vagyok hangos, durcás gyermek,
Vagy kell, vagy se : én nem kesergek.

Áldom a rám-néző napot,
Mely elhozza a holnapot.

A csillagokra felmosolygok,
Hadd lássák, hogy az ember boldog.

Simogatom a felleget,
Mert vihartól se rettegek.

Az embereket én úgy nézem,
Hogy nekem mind édes testvérem.

Megosztom szívem, kenyerem,
Ha fáj, — ha kevés : könnyezem.

Teremtőmet azzal is áldom . . .
Olyan szép minden a világon.

GYÖKÖSSY ENDRE.

Olind és Szofrónia.

— Részlet Tasso *Megszabadított Jeruzsáleméből*.¹ —

(II. ének, 1—53. versszak.)

Míg a zsarnok tesz-vesz, harcra készülődve,
Izmén egymagában megjelen előtte.

Ez holtakat kihúz sírkőnek alá,
Hogy megint lehelnek a friss levegőbe';
Varázsverset ha mond, a sok bűvös szóra
Plútó is megdöbben, és ezer manója
Izménnek akármilyen gonoszságban segít:
Oldja s köti őket, mint a pribékjeit.

Keresztény volt egykor; azután, bár kitért,
El nem feledhette a régebbi hitét,

És rosszul ismerve mindkét hit szabályit,
Össze is keverte sután némelyikét.

Mostan barlangjából, ahol kabaláit
Titkon szokta üzni, kibujván, megáll itt
— Gonosz gazda előtt gonoszabb tanácsos —
S azt mondja, e vészben ő szabadulást hoz.

«Uram», szólott, «íme, nem soká kell várnod,
S a rettegett győző eléri határod.

De bátron segítnek a földön s az égben:
Meg kell tenni mindent, megelőzni károd!

Te betöltéd tisztet király- s vezérképen,
Előkészítetted minden dolgot ébren,
S ha mindenki ily jól megállja a sarat,
Ellenségeidből élve egy se marad.

¹ A *Megszabadított Jeruzsálem* ez egyik legszebb epizódjának megértéséhez csak annyit kell előrebecsátani, hogy a keresztes had, Bouillon Gottfrid vezérlete alatt, győzelmesen előnyomul s már útban van Jeruzsálem felé, ahol Aladin szultán aggódva teszi meg előkészületeit a város védelmére.

Ami engem illet, idejöttem, lássad,
 Miként a veszélyben, munkában is társad,
 Készen jó tanácsra, s mindarra is készen,
 Amit csak megtehet mágiás varázslat.
 Én az angyalokat, akik számüzésben,
 Kényszerítő szómmal pártunkra idézem.
 Bűvölésim sorát miféle módokon
 S hol vágyom kezdeni, imé előadom.

A keresztény templom egyik rejtekébe',
 Föld alatt, oltár van, s rajt' annak a képe,
 Kit született s meghalt istene anyjaként
 S istennőként tisztel az a balgák népe.
 A kép előtt folyton mécs árasztja a fényt,
 Rá pedig fátyolból helyeztek szövevényt ;
 Körülötte sorban fogadalmi tárgyak,
 Mikkel ama dőrék sűrűn odajárnak.

Nos hát, azt akarnám, hogy e képet nyomban,
 Tulajdon kezdeddel raboljad el onnan,
 S vidd a mecsetedbe. Mikor aztán benn lesz,
 Erős ígét mondok a varázslatomban :
 Olyat, hogy míg e kép azon a helyen lesz,
 A te kapuidnak soha rése nem lesz,
 Egész birodalmad verhetetlen lévén
 Annak az egy képnek uj csodája révén.»

Szólt, s az hallgatott rá. Sietett a kába
 Türelmetlen szívvel az Úr hajlokába,
 S erőszakos módon, szentségtörő kézzel,
 Elveszi a képet, s percig meg nem állva,
 Viszi a hajlékba, ahol bolond ésszel
 Bántják az egeket zagyva könyörgéssel.
 Izmén e rút helyen neki fohászkodik
 S elmormogja az ő átkos mondásait.

Másnap, hogy a hajnal fényesedni kezdé;
 Az az ór, akire rábízták volt este,

Már a képet helyén többé nem találja ;
Máson is mindenütt hiába kereste.

Jelentést tesz mindjárt ; Sionnak királya
Iszonyú dühre gyúl a hír hallatára :
«Ezt keresztény tette!», mormogja magában,
«Az lophatta el csak, s most rejti lakában!»

A nép találgatja, mi ez? Hivó tette?
Vagy égi hatalom ezzel jelentette
Haragját azon, hogy Istenanyja mása
Pogányok temploma silány falát fedte?
Van sok, ki emberi tettnek magyarázza,
Van, ki szól : «Ez Isten beavatkozása!»
Kivált a jámborok, azok hiszik szentül,
Hogy, nem embertől telt ilyes, csak a mennytül.

Most a sok poroszló mindütt fütet-kutat,
Átfürkész házakat és át templomokat :
Meghal, szól a király, ki ily bünt palástol,
Míg a földönak fényes jutalmat ad.
A mágus se pihen : most is, ahogy máskor,
Segítséget kér a sokféle varázstól ;
De akárki tette : ég, vagy emberi kéz,
Most biz ő szellemet mindhasztalan idéz.

S hogy a király, soká s hiába keresvén,
Látja, rejtve marad a bűnös keresztény :
Ádáz méregre gyúl, s rémes izgalomban
Gonosz indulatja áttör minden mesgén.
Nem tekint már semmit : ő már csak azon van,
Hogy kitöltse dühét, vad boszúra szomjan :
«Vesszen mind!» így kiált, «hóhér keze által! . . .
Igy az elbujt tolvaj szintén kínhalált hal!

Hogy elérje a bünt a büntetés átka,
Haljon ártatlan is! De hisz ki-ki látja :
Nincs köztük ártatlan! Nincsen! Szentül igaz,
Sohse volt közöttük, ki fajunk barátja!

Ha ki ez új bűnben talán nem is ludas,
 Holmi régi bűnért lakoljon meg a gaz!
 Fel tehát, híveim, zúzzatok, törjetekek!
 Tűzzel is, vassal is gyujtsatok, öljetekek!»

Ily szókkal uszítja a király a serget.
 Híre a hívők közt gyorsan tovaterjed ;
 Kővé váltan állnak ez ujság hallatán,
 S szívükben a halál irtózata gerjed.
 Nem is gondolnak rá, hogy jó volna, ha tán
 Futnának vagy kérnék, lágyuljon a pogány . . .
 Ám ahogy rettegik a hóhérnak bárdját,
 Onnan jött segítség, honnan sose várták.

Élt köztük egy leány — kinyilt rózsza kelyhe —
 De akinek fenkölt, királyi a lelke.
 Szép is, de bájáról soha nem is beszélt,
 Csak mint szűzisége köntösét viselte.
 Legfőbb becse volt, hogy rejtve tartá becsét,
 S négy szűk fala közzül nem szállt a híre szét.
 Csöndes magányában, távol imádóktól
 Éldegélt, messzire hizelgéstől, bóktól.

De hát van-e őrség, rejtnei leány báját,
 Mely méltó, hogy nézzék, nézzék és csodálják?
 Ámor, te sem hagyod, hanem megmutatod
 Valamely ifjunak ily nő házatáját.
 Te ki majd Árgus vagy, majd játszod a vakot,
 Majd kinyitod szemünk, majd meg becsukatod,
 Abba a hajlékba, bárhogy őrizgeték,
 Te vitted egy ifjú sóvár tekintetét.

A lány Szofrónia, Olind volt a legény.
 Egy városban éltek, Krisztus urunk hitén.
 Amily szép az egyik, oly szerény a másik :
 Vágya nagy — reménye csak picike növény.
 Nem tud, avagy nem mer jutni vallomásig!
 Az észre se veszi, vagy megvetni látszik.

Igy szolgált az ifjú, lehetett egy éve,
Talán megvetetten, tán észre se véve.

Most ezek hallanak ama szörnyü vészrül,
Mely az ő népüket kiirtani készül.

S im a lány, akinek hősi a szelleme,
A vész háritásán tűnődik merészül.

Bátorsága így szól: «Most tenni kellene!»

De tiltakozik a szemérme ellene.

Ám győz a bátorság, sőt az lesz szemérmes,
Míg szemérmessége bátorságot érez.

Egymaga a leány kilép a tömegbe,
Szépségét bár el se, de föl se is fedve.

Fátylába burkolva méltósággal halad,
Komolyan, szigorún, szemét földre szegve.

S kérdi sok: szerektől szép az az arcukat?

Pusztá természet is alkothat-e olyat?

E látszón hanyag bájt minden folttól mentté
A természet, Ámor meg az ég teremté!

Nézve sok ezertől, de ő kit se nézve,
Megy a király elé, egy percet se késve.

Látja bár a dühét, meg nem tántorodik:
Nyugodtan tekint rá, szent eltökélésbe'.

«Jövök, uram», így szól, «s kérlek, egy darabig

Türtőztesd boszúdat s fékezd a hadaid —

Jövök, hogy fölfedjem s kezedbe is adjam

Azt, ki miatt benned ez a nagy harag van!»

Az a merész s mégis tisztos szavú ajak,
Azok a fölséges, bájos arcvonalak

Meglepik a királyt, s már pillanat mulva
Lohadni is látszott szívében a harag.

S ha a lány nyájasabb, ő meg nem oly durva,

Tán meg is kívánná, szerelemre gyulva.

De szigorú szépség szilaj szívek ellen

Hjába küzd: Ámornak csalátke a kellem.

De bár nem szerelem : tetszés meg ámulat
 Annyira lenyügzé azt a dölyfös urat, [népet
 Hogy így szól : «Hát mondd csak! A keresztény
 — Imé elrendelem — ne bántsák azalatt».
 S a lány szól : «A bűnös ma házadba lépett :
 Ez a kéz lopta el a Mária-képet!
 A te csatlósaid engemet keresnek :
 Én vagyok a tettes, hát csak magam vesszek!»

Hogy a nép ezreit ne küldjék halálra,
 Önnön drága fejét büszkén felajánlja.
 (Mily dicső hazugság! Vajon ki hallhatott
 Igazságot olytat, mely ragyogóbb nála?)
 Tétovázni látják mostan a zsarnokot ;
 Nem gyullad haragra oly hamar, mint szokott,
 Csak kérdi : «S tanácsot vaj ki adott néked,
 S miféle cinkostárs nyujtott segítséget?»

«Én e dicsőséget magamnak ohajtam,
 Senki másnak!», ily szó kel a szűznek ajkán.
 «Csak magamtól eredt mindennek a terve,
 Nem volt tanácsadóm, s végre magam hajtám!»
 «Nos hát akkor», szól az, gonosz dühvel telve,
 «Csak tereád sujtson haragomnak telje!»
 «Joggal», szól a leány ; «a dicsőség enyém,
 Hát a büntetést is magam szenvedjem én!»

Most a király újra szenvedélyre lobban :
 «Hova tetted», kiált, «a képet titokban?»
 «Nem rejtém sehova, hanem elégettem,
 S jól tettem, sőt hiszem, nem tehettem jobban.
 Igen, elégettem, s így elejét vettem,
 Hogy ismét fertőzze valamely hitetlen!
 Vagy tolvajt keresel, vagy lopott jószágot :
 Amaz előtted áll, emezt sose látod!

De tettem nem lopás, s én tolvaj nem vagyok —
 Csentet visszavenni nem tiltja semmi jog!»

Remeg Aladinnak minden porcikája,
 Haragja hulláma veszettül kavarog.
 A hős leányzónak esze, szíve, bája
 Az elnézést tőle már hiába várja :
 A düh ellen, melyet válasza felajzott,
 Ámor hjába készít szépségéből pajzsot!

Megragadják őt és Sionnak királya
 Menten elítéli máglya-kínhalálra.

Lehull róla fátyol és lehull köpenyeg,
 Durva kötelektől sajog karja s válla.
 Ő hallgat. A hős sziv benne most se remeg,
 Csak megindultságra vallanak a szemek ;
 Gyönyörű arcáról tünedezik a vér,
 De nem sápadt az se, csak lilium-fehér.

Elterjedt a bús hir. Sok ember odagyűl,
 S Olind is legottan a nép közé vegyűl,
 Mert hallván a tettet s nem tudván, ki a nő,
 Aggódás él benne imádottja felűl.
 S mikor aztán látja, hogy az valóban ő,
 Ő az elítélten vesztőhelyre menő,
 S látja, pribékek közt hogy' támolyog szegény :
 Nagysietve áttör a nézők tömegén.

«Uram, nem ő bűnös!», perel a királlyal,
 «Csakis őrült lehet, ha ily tettet vállal!
 Gyenge, járatlan nő nem szó ilyen tervet,
 S nem hajthatja végre ezer gáton átal!
 Őrséget rászedni tőle ki nem telhet!
 Mi volt a fortély? Erre nem felelhet!
 Én tettem, én loptam!» (Úgy szerette a lányt,
 Aki közömbös volt hő szerelme iránt!)

«Az kellett, hogy éjjel a tetőre másszam,
 S ott, hol a levegőt s fényt adó nyílás van,
 Nyaktörő úton át végre oda értem,
 Hogy a rablott képet magam' előtt lássam.

Engemet küldj halni, mert enyim az érdem,
 S nincs e lánynak jussa, megbünhödni értem!
 Engem illet a lánc, engemet a fáklya,
 Melytől testem körött kigyul majd a máglya!»

Fölveti a fejét, ránéz a deli szüz
 S szánakozva kérdi: «Oh hát téged mi üz,
 Te szegény ártatlan? Elméd mi zavarja?
 Kinek tanácsára vonz az a máglyatüz?
 Azt hiszed, nélküled gyöngé vagyok arra,
 Hogy kibírjam, amit rám mér urunk karja?
 Egy halált kibirni van még erő bennem,
 Nem kell a síromig társaságba' mennem!»

Ezt mondja a leány, de hasztalan mondja,
 Szándokát, szavát az vissza mégse vonja.
 (Oh fölséges látvány, amelynél szemben áll
 Egy nagy szív erénye s a szerelem gondja,
 Melyben a győzőnek jutalma a halál,
 A legyőzött pedig menekülést talál!)
 Ám ők minél jobban vádolják magokat,
 Aladin csak annál nagyobb dühre fakad.

Azt hiszi, e verseny szégyent hoz fejére,
 Hogy nem a büntetést: őt vetik meg véle.
 «Jól van hát, győzzenek», úgymond, «mindaketten,
 S hadd legyen illő a győzelemnek bére!»
 Int a poroszlóknak elkeseredetten,
 Akik az ifjút is vasra verik sebtben.
 S ím karóhoz kötve erős láncok által
 Állanak, egymáshoz nem arccal, de háttal.

Készen már a máglya, sőt már mindenfele
 Szítja is a lángot a fujtatók szele,
 Mikor Olind (óh az árva szerencsétlen!)
 Ekép szól ahhoz, ki így egyesült vele:
 «Ez lett hát a láncból, melyről azt reméltem,
 Hogy majd életeddel egybe fűzi éltem?»

Ez lett hát a tűzből, melyről azt gondolám,
Hogy egyforma hévvel süt majd reád s reám?

Más láncot, más lángot ígért Ámor hajdan,
Mint amivel mostan csúfolódik rajtam!

Nagyon messzi voltunk egymástól, oh drágám,
S ím most egygé lettünk, de halálos bajban!

Ám vigasztal, hogy bár nem hitvesek ágyán,
Pároddá lehettem legalább e máglyán!
Sorsodon sírok én, de nem az enyémen,
Hisz melletted lehet hunytomat elérnem!

Sőt hidd el, meghalnék boldogsággal telten,
Áldanék minden kint, amit elviseltem,

Ha most megengednék átkarolnom téged,
Hogy ajkam ajkadon, leheljem ki lelkem,

S te is ugyanakkor fejezvéen be léted,
Szintén az ajkamon sohajtnád ki élted!»
Így szólott, sírással fejezve be szavát.
De a lány szelíden feddő tanácsot ad :

«Oh barátom, hadd az ilyenféle szókat!

Ez a perc magasztosb gondolatra nógat!

Eszmélj bűneidre, s nyugtasd magad azzal,
Mily jutalom várja odafönn a jókat!

Türj az Úr nevében — ez majd megvigasztal,

Reméld, hogy megáld ő isteni malaszttal!

Nézz az égre, mily szép, nézd csak, hogyan ragyog,
Mintha hívón szólna : Sokkal szebb hely vagyok!»

Zokog a pogányság, hallván e szavakat,

A hívők népe is halk sírásra fakad,

S a király szive is ime váratlanul

Valami szokatlan lágyulástól dagad.

Ám e lágyuláson újabb haragra gyúl,

Elfordítja szemét s hamar hátrább vonúl.

Te, oh szűz, e gyászban, nyugton magad állasz,

S kit mindenki sirat, a te szemed száraz!

Most, e végső percben, egy vitéz közelge
 (Annak látszott); úri, délceg járta-kelte,
 Szokatlan ruhája s fegyverzete nagyon,
 Mutatva, hogy messzi hazának neveltje.
 Tigris van kivésve a fényes sisakon,
 S ezt nézi mindenki. Hires címer nagyon :
 Klorinda viselte sok csata piacán —
 Azt hiszik hát, ő az, s ő is volt igazán.

Női szokásokat, női eszközöket
 Fitymált már mint kislány; dehogyan is szövöget,
 A tüt meg az orsót eldobja unottan,
 Ahhoz sokkal büszkébb! Ő más példát követ!
 Nem puhult erkölcsü, zsúfolt városokban :
 Falun él, mert úgymond, becsület csak ott van.
 Arcáról méltóság, szigor tekintenek,
 De ily szigorral is tetszik mindenkinek.

Már zsenge korában lóháton is vágdat,
 S megfékez a karja szilaj paripákat ;
 Kopja-, kardvívásban, vagy lovagi tornán,
 Vagy versenyfutásban jobbat kise láthat ;
 Erdőségek mélyén avagy hegyek ormán
 Oroszlánt üz ; csatáz hős Amazon-formán,
 S férfinak gondolja erdő mélyén a vad,
 Vadállatnak véli háboruban a had.

Perzsa viadalit nemrég hagyta félbe,
 S idejött segíteni, harcteret cserélve.
 S bárha csapásitól beh sok szem lezárul,
 Beh sok testet csonkit, gázolván a vérbe' :
 Megdöbben, amikor sietős útjárul
 Ideér s elébe nyomban ily kép tárul.
 Nézi azt a kettőt, s megtudni bűnüket,
 A máglyarakáshoz még közelebb üget.

A tömeg utat nyit, s ő jó helyet talál,
 Honnan tisztán látja, kiket ér itt halál.

A lány mostan hallgat, míg az ifju jajgat,
S lám, a gyöngébbnemü bátrabb az ifjunál.

De ez se magáért nyit panaszos ajkat,
Ez is száanalomból, részvéteből sohajtgat,
Míg a lány föltekint, olyanféleképen,
Mintha már nem földön, de fenn vón' az égben.

Ellágyul Klorinda. Mindakettőt szánja,
S rezg már szemében is egy-egy könny csilláma.

De inkább meghatja a szótlan hajadon,
Mint az, kinek messze hallik a siráma.
Éppen mellette egy öreg ember vagyon,
Ezt kérdi hát: «Mondd csak, kik azok ott vajon?
Mi véletlen vagy mi szörnyü büntett miatt
Kell így végezniök ifju napjaikat?»

Kérdésére az agg, mitse leplezve el,
Röviden, velősen, szépen meg is felel.

Klorinda elámul: mindjárt tisztán látja,
Hogy nem vádolhatni e kettőt semmivel.

El is van tökélve az a bátrak bátra,
Hogy szóval vagy tettel kiáll ő a gátra,
S megmenti éltöket. A máglyához rohan,
Eloltatja tüzet s így kiált komoran:

«Pribékek! Munkátok most abba hagyjátok,
Míg az uratokkal erről szót nem váltok.

Ezért a késésért, kiki elhiheti,
Őfelsége nem fog haragudni rátok!»
Szavait oly fennen, büszkén ejtette ki,
Hogy ellentmondani senkise mer neki.
S ő indul, a király sátra felé menve,
De az már útba' van, jön már vele szembe.

S szól: «Nevem Klorinda; hallottad már talán;
Jöttem, hogy a kardom néked ajánlanám,

Hogy teveled együtt (ha szívesen hagyod)
Őrködjem hitünkön s hatalmad jogaán.

Bármí szolgálatra, uram, készen vagyok,
 Kicsinyt nem kicsinylek, nem rettegek nagyot ;
 Küldj a vár falára, vagy küldj nyílt csatára,
 Az én hűségemnek nem leszen határa!»

Válaszolt Aladin : «Bajnokerény hölgye!
 Széles Ázsiának van-e olyan földje,
 Melyhez hősi neved régen el nem hatott,
 Hired, dicsőséged mely ne üdvözölje!
 Segítséged nékem ha *te* ajánlhatod,
 Nyugodtan és bízva közzöntöm e napot!
 Egész ármádia, az se tölthetné el
 Szívemet ekkora vidám reménységgel!

Azt hiszem, hogy Godfrid nemsoká ideér ;
 S bátor lelked tőlem rendeltetést ha kér,
 Úgy vélem, tehozzád nincs méltóbb föladat
 Annál, mely bár terhes, legfőbb sikert ígér.
 Hát vezérletedre bízom én a hadat,
 Bármit is parancsolj, törvény lesz a szavad!»
 Így szólott. Klorinda szépen köszöni ezt,
 Aztán meghajolva, újra beszélni kezd :

«Szokatlan, jól tudom, hogy valaki kérje,
 Szolgálatára előtt adassék ki bére,
 De jóságod biztat. Add, uram, esküdet,
 Hogy ott azt a kettőt bántódás ne érje.
 Ha kétes a bűnük, ne kívánd vesztüket,
 Kegyetlenül máglyán ne hadd a testüket.
 Bűnük nem vitatom : csak annyit, hogy van ok
 Föltenni felőlük : hogy ők ártatlanok.

Sokan gondolják itt, csak keresztény merte,
 Keresztény volt, ki a képet elemelte.
 Nem hiszem ; s megmondom, te is miért ne hidd,
 Mit sokan beszélnek, hallom, városszerte.
 Vallásunk törvénye, az van áthágva itt
 Azzal, hogy követted Izmén tanácsait.

Templominkba' bálvány nem szabad hogy legyen,
Legkevésbbé olyan bálvány, mely idegen!

Másra nem gondolok, csakis Mahometre :
Csoda történt, amely prófétánknak tette :

Ő menté meg azt az isten-lakta házat,
Mely idegen képtől volt megfertőztetve.

Izménnek fegyvere ám legyen varázslat,
Ő ezt folytathatja, tovább babonázhat :
Ám egész másféle fegyverünk van nekünk,
Mi csupán karunkban, vasban reménykedünk!»

Igy végzett. Aladin elborulva néz szét,
S bár harag helyébe nem könnyen jön részvét,
Megteszi, amit kér a hősi hajadon,
Esze is javallván szive békülését.

«Jó», felel, «menjenek mindketten szabadon :
Mit ily pártfogó kér, én meg nem tagadom!
Hogyha ártatlanok, elejtem a vádat,
Ha pedig bűnösök, szivem megbocsáthat!»

S a máglyát a kettő nyomban el is hagyja . . .

Boldog ifju, kinek sorsa megmutatja,

Hogy nemes női lény szerelmet is érez,

Ha hat rá egy ifju fenkölt áldozatja.

Máglyáról nászra megy, elítéltből férj lesz,

Az, akit úgy szeret, szivesen övé lesz :

Hogy, ha nem lehetett együtt meghalniok,

Hadd éljenek együtt s legyenek boldogok!

(Olaszból.)

RADÓ ANTAL.

SZEMLE.

Régi egyházművészeti kiállítás.

A Szent Imre ünnepélyekkel kapcsolatosan az O. M. Iparművészeti Múzeum kiállítást rendezett Csonkamagyarország régi egyházművészeti emlékeiből. A kiállítás fővédnöke, dr. Serédi Jusztinián hercegprímás, nemcsak hogy készségesen átengedte az esztergomi kincstár és főegyházmegyei múzeum legértékesebb műkincseinek nagy részét, hanem a főpapságot is felhívta az egyházmegyéék, káptalanok, rendházak és papi személyek birtokában levő régi, egyházi használatra rendelt műtárgyak átengedésére. Az egyházi hatóságok a legnagyobb előzékenységgel tettek eleget ezen felhívásnak. Nem kevésbé hathatós támogatásban részesítették a kiállítást a fővárosi és vidéki múzeumok és könyvtárak, valamint a magángyűjtők is, nagyértékű tárgyakkal gazdagítva a kiállítás anyagát.

Csonkamagyarország maga, a régi emlékekben oly gazdag elszakított országrészek remekei s a külföldre került magyar eredetű műkincsek nélkül, természetesen nem adhatja az elmúlt századok egyházművészetének teljes képét. De abból is, ami nekünk megmaradt, következtethetünk elődeink művészeti jártasságára, ízlésére, mely kétségkívül más művelt nemzetekével egyenlő színvonalon állott.

De nem csupán a régi időkben Magyarországon keletkezett vagy Magyarországba behozott külföldi műtárgyakat egyesíti az Egyházművészeti Kiállítás oly gazdag sorozatokban, aminőket a millennium óta Budapesten együtt nem láthattunk, hanem műgyűjtőink újabb időben rendkívül sok elsőrendű régi műkincsel — köztük sok egyházzal is — gyarapították Magyarország ingó műemlékei számát, amivel nemcsak ízlésnevelő és nemesítő maecénási hivatásuknak tettek eleget, hanem még nemzetgazdasági szempontból is hálára kötelezik a nemzetet. Mert az elismert mesterművek nemzetközi, állandó, sőt — amint ezt a Bécsben legutóbb megtartott Figdor-árverés bizonyította — rohamosan emelkedő gazdasági értéket képviselnek és a sokat emlegetett idegenforgalomra minden egyébnél nagyobb vonzerőt gyakorolnak.

Éppen ezekből az új szerzeményekből alakult ki, mégpedig túlnyomó nagy részben, az Egyházművészeti Kiállítás egyik legszebb része: a szobrok és kisplasztika gazdag csoportja. A legrégebb, és egyúttal a legérdekesebb is közöttük a hársfából faragott bájos Mária Magdolna-szobor, mely a garamszentbenedeki apátságból jutott az esztergomi múzeumba, hol egy tűzeset alkalmával felülete megfeketedett ugyan, de szerencsére egyébként lényegesen nem sérült meg, úgy hogy ma is gyönyörködhetünk plasztikai szépségében, vonalainak nemes egyszerűségében. Bár a XIII. században készülhetett, modernül hat ez a stilizált «leegyszerűsítés», mely mélységes tudással, áhitatos melegséggel párosul. Hogy magyar művész faragta-e vagy külföldi, ezt nehéz megállapítani, mert praecedens és utóhatás nélkül áll műtörténetünkben. A francia hatás mindenesetre félreismerhetetlen benne.

A szobrok és apró kisplasztikai munkák között csaknem minden régi nemzeti stílus képviselve van: a latin nemzetek finomult előkelőségét francia, spanyol, olasz és flamand kő-, fa-, és elefántesontfaragványok, terrakották és fémöntvények, a germán faj kissé nehezebb, de erőteljes és bensőséges művészetét délnémet, rajnai, németalföldi szobormunkák és plakettek szemléltetik. Van közöttük magyar is, de legnagyobbbrészt csak a későbbi századokból.

Sokkal jelentékenyebb szerep jut a magyar művészetnek a kiállítás két másik, szintén rendkívül gazdag csoportjában: az ötvösmunkákban és a szövetneműekben. A hazánkban mindenkor nagy szeretettel és tudással mívelt ötvösmesterség, ha külföldi mintaképeken tanult is, egészen sajátlagos magyarrá tudta fejleszteni alkotásait és a legjobb külföldi mesterművek mértékével mérve is kiválótt alkotott. Így a kiállítás számos, kétségkívül magyar készítményű mesteri ötvöstárgyat mutathat be: az impozáns Szt. László-hermát a győri székesegyházból, gót és renaissance ízlésű úrmutatókat, kelyheket, lomb-, sodronyzománc- és filigrándíszítéssel (többek között az esztergomi Suky-kelyhet), könyvtáblákat és vereteket, úgyszintén kereszteteket, pásztorbotokat stb. Az ötvösművek között — különösen a XVII. századtól kezdve — számos német (főleg bécsi), olasz, sőt francia is akad, melyet még régi időben importáltak Magyarországra, de hazai arany- és ezüstmivességünk egészen a legújabb időkig megőrzi kiválóságát és azon kevés iparág között maradt, mely Magyarországon megélhetett, ellenére a külföldi versenynek.

A szövetneműek között a szép, egyházi tárgyú gótikus, renaissance és barokk faliszőnyegek mellett különösen a különféle miseruhák tarka sorozata köti le a figyelmet. Ha a szövés, különösen a

remek bársonyok, brokátok készítése idegenek privilégiuma maradt is, a hímzés (régii nyelvhasználat szerint hímvarrás) nálunk régtől fogva nemzeti művészet volt. Az olasz bársony-casulákra alkalmazott, olykor a magyar szentek képét ábrázoló hímzések némelyike bizonyára magyar női kezek vagy céhbeli arany- és gyöngyhímzők munkája, míg a barokk korból valók közt sok van olyan, mely díszítésében teljesen magyar ornamentikára vall. Mint történelmi ereklye, de úgy is mint a szövészet remeke külön említésre méltó a koronázásoknál használt ú. n. fojniczai miseruha, mely a Mátyás király címerét viselő híres Erdődy-féle trónkárpitával azonos gyönyörű florenzi aranybrokát bársonyból van kiszabva.

A különféle egyéb egyházi tárgyak között kimagaslík még a szertartási- és imakönyvek számra nézve nem nagy, de kiváló sorozata, melyben a középkor magyar másolói, miniaturistái és könyvmacénásai ugyancsak méltóképen vannak képviselve. Egy X. századbeli, állítólag Vitéz János tulajdonában volt bizánci stílusú görög evangélium, több XIII. és XIV. századi kézirat, két Corvin-codex, Nagylucei Orbán győri, Filipecz János és Perényi Ferenc váradi püspökök, Pálóczy György, Oláh Miklós és Kutassy János esztergomi érsekek egy-egy könyve, megható áhítattal dekorált, aranyozott kis imádságos könyvek, óriási méretű antiphonálék, régi bársony- és bőrkötések tanusítják régi könyvkultúránk fejlettségét.

A Régi Egyházművészeti Kiállítás több, mint amit a címe ígér. Nem csupán a katolikus egyháznak, mint a művészetek legbőkezűbb és leghivatottabb istápolójának, a régi műkincsek leghívebb megőrzőjének dicsőséges multjára enged visszapillantani, hanem általános kultúrtörténeti tanulságokat is nyújt, sőt remélhetjük, hogy a jövő műízlésének fejlődésére is lesz hatása. Nem olyan értelemben, hogy elmúlt idők stílusát feleleveníteni, más korszakok ízlését utánozni akarnánk. Ez anachronismus és meddő vállalkozás volna.

Egyet azonban újból megérthet itt a mi rohanó, a pillanatnak, a felületnek értékét talán túlbecsülő, talán kissé önhitt korunk: hogy igazi, a divat változásaitól független, örökéletű nagy művészet csak az lehet, amely igazi lelki kultúrában, a szépnek, a tökéletesnek igazi szeretetében gyökerezik, mely nem csupán az érzékekhez, az idegekhez, hanem a lélekhez szól és a mindennapiság porából felemeli azt magasabb, tisztább sphaerák felé.

Végh Gyula.

IRODALOM.

I. Ferenc József király jellemrajza.

Tschuppik, Karl: *Franz Joseph I. Der Untergang eines Reiches.* Hellerau bei Dresden, Avalun Verlag (1928), 668 l.

Egy emberélet kevés volna a Ferenc József korára vonatkozó irodalom áttanulmányozására, még nehezebb feladat volna a kiadatlan forrásanyag alapos felkutatása. Ha valaki mégis arra vállalkozik, hogy összefoglaló munkát írjon Ferenc Józsefről, — pedig erre vállalkozni kell, mert az egész levéltári anyag kiadására várni sem a nagyközönség nem tud, sem a történettudomány — akkor a vállalkozónak a kiadott forrásanyagban is gondos beosztással kell válogatnia, hogy legalább a legfontosabbakkal megismerkedjék. Tschuppik csak kiadott forrásanyagot használt. Nagyobb hiba ennél az, hogy a mű alapjául szolgáló irodalom hiányos. Minden írónak joga van annyi alaposítással dolgozni, amennyit céljához elégnek gondol, tehát ha Tschuppiknak nem sikerült volna harmadfél oldalt megtöltenie a források felsorolásával, legföllebb annyit lehetne rámondani, hogy nem lép föl tudományos igényekkel. Nem is a fölhasznált művek száma ellen emelhetünk kifogást, hanem az ellen, hogy a bibliográfiai felsorolásból kiolvashatóan több nevezetes szempontot elhanyagolt. Az 1859-i háborúra vonatkozólag két munkát olvasott, az 1848—49-iről, az 1866-iról és a Ferenc József politikájára szintén döntő befolyású 1870—71-iről forrását nem nevezi meg. Diplomáciai kiadványokat nem használt, pedig Ferenc József külpolitikájára döntő nevezetességű adatokat tanulhatott volna az 1870—71-iki háború és a világháború előzményeiről kiadott iratokból. Ezeknek a kérdéseknek nemcsak akta-kiadványait hanyagolta el, hanem irodalmukból is alig használt valamit. Magyarország történelméről úgyszólván semmi forrásmunkája sincsen, hasonló szegénységet árul e a bibliográfia Csehország tekintetében, pedig a felsorolt művek címeiből következtetve, a szerző csehül is tud. Természetesen hiányzik Galicia, Bosznia-Hercegovina fejlődésének forrásanyaga, és hiányzik általában a statisztikai ismeret, ami különben jelesebb írók munkáiban is érezhető hiány.

Azt észreveszi, hogy a csehek «milliói» Bécsben német befolyás alá kerültek (gemodelt, lejjebb: assimiliert; 406. l.), Bécs részéről ez «schönster Beitrag zur deutschen Kultur». Természetesen túlzás csehek millióiról beszélni ebben az esetben, de sajnosabb, hogy a szerző nem veszi észre azt a másik asszimilációs folyamatot, amelynél valóban milliók beolvadásáról lehet beszélni: a magyar alföld népe által beolvasztott különböző nyelvű néptömegek magyarrá válásáról. Ez a kétszáz éven át szakadatlanul megfigyelhető folyamat Ferenc József uralma idején a magyarság számarányát a monarchia népei közt 16 %-ról 20 %-ra emelte ugyanakkor, amikor a németek számaránya 25%-ra hanyatlott. Még feltűnőbb ez a folyamat, ha a két nemzet arányát abban a viszonylatban hasonlítjuk össze, amelyben leghatékonyabban szerepeltek. Az Ausztria területén élő német-ség száma a magyarországi magyarokkal összehasonlítva:

	1850-ben	%	é910-ben	%
német	6·770 ezer	38·5	9,950 ezer	34·8 (Ausztriában)
magyar ...	5·000 «	37·8	10.050 «	51·4 (Magyarorsz.)

Ezek az adatok hozzájárulnak annak megmagyarázásához, hogy Ausztriában a nemzetiségek sokkal nagyobb erővel bírtak föllélni az uralkodó németiséggel, mint Magyarországon a magyarokkal szemben, még ha nem is vesszük figyelembe azt, mennyivel más volt a magyarországi németiség simulása a magyarsághoz, mint a galíciai lengyelségé a németekhez. Ezek az adatok bizonyítják, hogy a történelmi jogokon és a haladó korszellemén kívül más tényezők is fokozták a nemzeti követelések erejét.

A magyar történelem nemcsak általános benyomásokkal szolgált Ferenc Józsefnek, hanem többször részletekben is befolyásolta politikáját. Az 1849 március 4-i alkotmányt közvetlenül megelőzte a Windischgrätz által diadalmak kürtölt kápolnai csata, Welden tábornok pálfordulását az orosz segélykérés ügyében a legközvetlenebbül előzte meg a nagysallói csata, — ezekről Tschuppik azért sem írhat, mert a magyar szabadságharc történetét teljesen elnagyolja. Libényit megteszi volt honvédnek, egy kivégzett magyar fiának (69. l.), Teleki László szerinte kísérőirat nélkül kapta meg Bécsből a francia kormányhoz intézett saját kompromittáló leveleit, Andrássy és Beust közt a különbséget abban látja, hogy Andrássy jellemes, Beust «klug und weltgewandt» (244. l.). Távolról sem vonom kétségbe Andrássy jellemességét, de helytelennek tartom, ha őt okosság és világban való jártasság tekintetében Beust mögé állítják. Egészen közhellyé vált a magyar agráriusok érdekeiről beszélni a szerb keres-

kedelmi szerződések ügyében (543. l.), pedig az állatárak magassága ép olyan érdeke volt az osztrák agráriusoknak, akik szintén igen nagy hatalmat képviseltek, sőt érdeke volt a német agráriusoknak és ipari hízlalóknak is.

Megemlíti azt, hogy gróf Batthyány Lajos Zsófia főhercegnő személyes bosszújának esett áldozatául; szellemes az az összehasonlítás, amelyet Bismarck és Deák közt tesz: ők mindketten mérsékelt követelésekkel léptek föl 1866-ban (212. l.); szellemes Andrássy és Tisza összehasonlítása: egyik 1870-ben, a másik 1914-ben a béke mellett emelt szót (277. l.).

A mellékszemélyek közül Erzsébet királynéről megemlíti azt, hogy 1867—70 közt titkos rendőrök figyelték minden lépését; Rudolf öngyilkosságának okául azt fogadja el, hogy őt Ferenc József kergette halálba. Ferenc Ferdinándról nehéz lett volna rokonszenves képet rajzolni: gyöngé akarató, női befolyás alatt álló ember (505. l.), akinek a háborúról a legnaivabb képzetek voltak (532. l.). Conrad közvetlen örvénybe vonását kelti: örökösen háborút követel, mindegy, ki ellen, egyik héten az oroszok ellen készül, a másik héten már az oroszok szövetségében kíván a Balkán és Olaszország ellen támadni.

A világháború előzményeinek előadásában egyik hibája az, hogy Szerbia mozgósítását úgy tünteti föl, mintha Giesl távozása után történt volna (612. l.). Néplélektani megfigyelései közül túlzottnak tartom azt, hogy Ferenc József uralmának népszerűtlenségére messze-menő következtetéseket von le abból, hogy a königgrätzi csata híre nem csökkentette a Práter táncoló kedvét (207—8. l.). Bécs elég nagy város volt már akkor is, a Práter pedig nem volt Bécs. Az 1866-i mozgósítás nem érintett olyan tömegeket, mint az 1914-i, éppen Bécs lakosságában a háborúval kapcsolatos szállítások nagyon is jó hangulatot ébreszthettek. Gyakran emlegeti az általános választói jogot, mint az osztrák belső problémák orvosságát, aztán kénytelen elismerni, hogy az általános választói jog a szélsőségek erejét fokozta, a nemzetiségi ellentéteket annyira nem csökkentette, hogy éppen az általános választói jog következtében vált ki a nemzetközi alapon álló szociáldemokrata pártból a cseh szocialista párt.

A könyvben legfontosabb természetesen az, ami Ferenc József-re vonatkozik. Kiolvasható belőle, hogy Ferenc József az uralomra szellemileg előkészülve nem volt. Általános műveltsége különben sem mutat magas színvonalat: könyveket olvasni nem szeretett. Különösen súlyos hibája volt a történelmi ismeretek és a történelmi érzék teljes hiánya. Ezen lehet vitatkozni, de az építőművészet iránti érzék hiányát el nem ismerhetjük pusztán azért, mert a Hermes-villa

nem sikerült. Ennek éppen ellenkezőjét állíthatjuk : a bécsi Burg környéke Ferenc Józsefet a nagy építő uralkodók közé emeli.

Ferenc József uralkodói jellemének kialakulására a magyarországi események hatottak legmélyebben. Magyarország ereje kényszerítette a kiegyezésre, aztán ez a kiegyezés lett kormányzásának talpköve. Lelkiismeretes volt nemcsak abban, hogy reggeltől estig dolgozott, hanem abban is, hogy saját uralmának, birodalma létének igazolását kereste abban, hogy ez a birodalom a népek asyuma. Nagyon helyesen emeli ki Tschupplik Ferenc József autokrata gondolkozását. «Amióta Olmützben nagybátyjától átvette a koronát, azóta sohasem kétkedett abban, hogy övé a legmagasabb hatalmi teljesség, csak tőle, kizárólag tőle függ, és csak az ő saját lelkiismerete előtt kell igazolnia népeinek joga fölött a döntést, a törvények fölött, amelyek rájuk nézve kötelezőek, a háborúk fölött, amelyeket viselniök kell. Amit elhatározásaiban ugrásszerű változásoknak neveztek, a hivatalnoki centralizmustól az autonómistákhoz, innen Schmerlinghez, majd a konzervatívektól Auersperg Károly polgárminiszteriumához, tőle az autonómista kísérletezéshez és ismét vissza az alkotmányossághoz — ezek a változások, amelyek látszólag a bizonytalanság érzetéből származnak, ezek nem érintik az abszolút hatalom megrendíthetetlen tudatát» (124. l.). Kiemeli Tschupplik, hogy Ferenc József mindenben felelős tanácsadóit hallgatta meg, felelőtlen tanácsadókra valóban csak alkotmány nélkül uralkodó fejedelemnek van szüksége. Veszélyessé válik az uralkodóra az olyan miniszter, aki mindenben egy véleményen van vele, aki ellesi az uralkodó kívánságait, amint Taaffe tette. Még veszélyesebb az államra nézve az el-tussolás rendszere, amit az abszolutizmus idején gyakoroltak Ferenc Józseffel szemben, és megint élete végén, amikor «higiénikus» kormányra volt szükség a végből, hogy súlyos problémák és egyéb kellemtelenségek ne ártsanak meg az ősz császár és király egészségének. Ugyancsak fiatalkorának emlékei térnek vissza abban, hogy mint akkor Miksa, úgy most még nagyobb arányokban Ferenc Ferdinánd környezete mellékkormányként szerepel. Azonban ez sem változtat autokrata önérzetén : szövetségeseire éppen úgy nem volt tekintettel 1859-ben, mint 1908-ban, sőt 1914-ben sem, — meglepetések elé állítja őket lovagias magánügynek tekintett hadüzeneteivel és egyéb diplomáciai lépéseivel, amelyek végeredményben éppen az ő birodalmának és neki magának szerzik a legkeservesebb csalódásokat.

Török Pál.

Kiss József posthumus kötete.

Kiss József összes költeményei. Harmadik kötet. Budapest. Singer és Wolfner J. R. T. kiadása. Budapest, 1930. 234 l.

Kiss Józsefről hosszú élete folyamán az volt az általános nézet, hogy ú. n. *meddő* költő. Egész termése két kötetnyi volt; évenként három-négy verse jelent meg. Annál meglepőbb volt a fordulat, amely a költő élete alkonyán megkapta olvasóit. A világháború elején egyszerre csak valami alkotóláz fogta el és túl a hetvenen sorra jelentek meg új költeményei, amelyekből új kötetek alakultak. A *Háborús versek*, az *Avar*, az *Esteledik*, *alkonyodik*, a *Legendák* újabb énekei ezek az új kötetek. Most a költő kiadója e verseskönyvek anyagából összeállította a költő összegyűjtött költeményeinek harmadik kötetét, és, igen helyesen, hozzáadta az *Ünnepnapok* című kötet verseit, amelyeket — kevés kivétellel — a költő kihagyott volt összes műveiből. Az így létrejött új kötetet örömmel üdvözöljük, mert így a költő összes költeményeinek három kötetében együtt van minden, ami figyelemreméltó Kiss József tollából kikerült.

Persze új vonást, vagy éppen fejlődést e kötet a költő megítélése szempontjából nem jelenthet, de kitűnően kiegészíti azt a képet, amelyet a magyar irodalomtörténetírás róla objektíve megalkotott. Háborús verseiben sajátosan vegyül nemes honszeretet és a céltalan háborús öldöklés kárhooztatása. Arany János hatását mutatja Heine hangjának legkiválóbb magyar dalosa. Kelet és Nyugat találkoznak költészetének trópusos tájain. Egész kötet templomi éneket szerez egyháza számára, de ezt a kötetet azzal a vallomással kezdi, hogy az ő magasztos temploma a költészet, más templomot bizony keveset járt. Természetesen ez a kései bőség a gyöngeség nem egy vonását tükrözi, de minden versében van legalább egy sor, egy szó, amely csak egy nagy költő lantjáról száll tova. A háborús élmények mellett az öregség, a halál e versek főtémája, s persze ugyanez az *Avar*, meg az *Esteledik*-ciklusoké. Az előbbiben egy költői elbeszélés (a *Janó és Hanka*) a törvénytelen gyerek tragédiájának problémáját tárja elénk. E két kötet sok sora, sőt teljes versei is emlékeztetnek a nagy költő feledhetetlen alkotásaira. Megrázó szavakkal áll azok elé, akik felekezetieskedés örve alatt el akarják űzni a haza szent koporsójától. Íme, az agg költő juszt tart hazájához holta napjáig, sőt azon túl is, mikor «majd magyarul zengenek a végek». Lobogó magyar érzés és valamelyes nyugatias dekadencia találkoznak azokban a versekben is, amelyeket az agg költő remegő keze vetett papírra.

A *Legendák* itt összegyűjtött részletei, egy-egy verstechnikai dőccenőt nem tekintve, ami egyébként virágkorában sem volt idegen Kiss József költészetétől, nem állnak a régibb részletek mögött. A *Levél*, a *Halottszöktetés*, az *Utolsó ének* (melyben Litváknak Bolond Istókkal való találkozása van megírva) költészetünkben új szint jelentenek, nem rikitót s nem érdektelent. S az *Ünnepnapok* strófái, úgy látjuk, esztétikai szempontból értékesebbek, mint liturgiai szempontból. Ne feledjük, hogy eredetileg e ciklushoz tartozott, úgy is jelent meg pl. az *Alkonyat* című vers, amely római katolikus felekezeti tankönyveknek is szívesen közölt darabja lett az évek folyamán. Most viszont látjuk e verset, ott, ahonnan kiemelkedett, a zsidó újév számára szerzett versek között (210. l.).

Kiss József, háborús verseinek szellemes bevezető soraiban utal egy nagyon modern problémára, arra, amely a költészet uralkodó csillagjának hanyatlásáról szól, arról a falanszteri korról, amelyben sem a rózsának, sem a dalnak nem lesz keletje már. Hál'istennek, a költőnek ez a sejtelme nem vált s nem is fog valóra válni. Az, hogy ezer gonddal küzdő korunk ráér még visszatekinteni is és kosárba gyűjteni az agg költő elszórt virágjait, — amelyek némelyike szikkadt talaj fonnyadt hajtása volt, — bizony nem igazolja ezt a balsejtelmet. Költészet lesz, amíg a magyar földön olyan igazi tehetségek fognak megjelenni, amilyen Kiss József volt, aki öregén sem tagadta meg magát s túl a hetvenen is írt, dalolt és magyar és emberséges köteleiséget teljesített.

—yi.

Szovjet-Oroszország.

Panaít Istrati: *Vers l'autre flamme*. I—III. Paris.

Érdekes író érdekes könyve. P. Istrati oláh származású francia író. Szegény munkáscsalád gyermeke. A legnagyobb nyomor és sötétség világából küzdötte fel magát, akár az orosz Gorkij. Sokáig csavargott s mindenféle mesterséget végigpróbált, amíg végre megtalálta útját s író lett belőle. A világháború előtt az oláh szociáldemokrata párt egyik lelelkesebb tagja, majd Svájcba, onnan Párizsba ment s amikor a bolsevizmus győzedelmeskedett Oroszországban, a kommunista-párthoz csatlakozott, mint Henri Barbusse, az európai nevű francia regényíró is. Istrati műveiben, főleg hírlapi cikkeiben mindig lelkes kommunistának vallotta magát s jóbarátja volt Rakovszkijnak, a párizsi szovjetkövetnek. 1927 októberében a szovjet-uralom tízéves fennállását ünnepelte s Istratit, mint a kommu-

nizmus bátor harcosát, meghívta. Istrati örömmel fogadta a meghívást s október 15-én barátjával, Rakovszkijjal — akit időközben visszahívott kormánya — útnak indult Oroszországba. Távozása előtt a leghatározottabban kijelentette, hogy élete végéig Szovjet-Oroszországban, a dolgozók Paradicsomában marad s minden hidat feléget maga mögött. S bár a szovjetkormány tejben-vajban fürösztötte, teljes szabadságot s ingyenjegyet is adott neki az összes vasúti vonalakra és hajókra, a szállodákban és szanatóriumokban az állam vendége volt, cikkeiért nagy tiszteletdíjat fizettek s két moziszcenáriumbáért 4000 cservonecet (azaz 2000 dollárt) kapott, mégis 16 hónap múltán, 1929 februárjában visszatért Párizsba s *Vers l'autre flamme* című művében közzétette tapasztalatait s megfigyeléseit.

Istrati műve két okból érdemel különös figyelmet: 1. Csak arról ír, amit látott és tapasztalt; 2. mert meggyőződéses kommunista létére nem vádolható rosszakaratú elfogultsággal a szovjet ellen. Ki is jelenti művében, hogy továbbra is szívvel-lélekkel kommunista, s ha élesen bírálja és elítéli is az orosz állapotokat, ezt a proletariátus érdekében cselekszi. Az orosz szovjetrendszer lejárhatja a kommunizmust. Sztalin és kormánya durva terrorjával és a legszentebb emberi jogok eltiprásával a forradalom összes vívmányait kockáztatja s az ígért jólét és boldogság helyett a legnagyobb nyomorba és szolgaságba taszítja a dolgozókat.

Istrati egész Szovjet-Oroszországot beutazta, ezer és ezer emberrel beszélt s a helyszínen gyűjtötte az adatokat. Járt Ukrániában, a Krimben, a Kaukázusban és Szibériában. Munkája nagyon emlékeztet a moszkvai cseh követség sajtóelőadójának, J. E. Sromnak *Sztalin országában (Vřiši Stalínově, V Praze, 1929)* című művére, de ennél sokkal bővebb, tárgyilagosabb és tanulságosabb. Srom is beutazta Szovjet-Oroszország európai részét, de csak az ügyes riporter szemével nézett és látott mindent. A dnyepri villanytelepről, a 64,000 m² területen épülő charkovi «ipari palotáról», május 1-ének megünnepléséről, a déloroszországi városok külső életéről, a német és zsidó földműves-telepekről, a bakui petróleumról ír s rövid életrajzot s jellemképet nyújt Sztalinról, Rykovról, Bucharinról és Kalininről, de mindenütt csak a külsőt veszi észre és a szovjet-rendszer szelleme rejtve marad előtte. Mint ügyes riporter érdekes témákról ír s nagyon vigyáz arra, hogy ne bírálja a szovjet-rendszert és ne mondjon róla semmi rosszat, noha a sorok között sejteti, hogy nehéz az élet Oroszországban. Ezzel szemben Istrati elfogulatlanul s bátran rámutat a szovjet-rendszer minden bűnére és hibájára. A mai szovjet-rendszer bűnéül röja föl, hogy durván elfojt minden szabad véleménynyilvánítást és

bírálatot s csak a kormány dicséretét engedi meg. Nem a proletariátus diktatúrája van a többi osztályok fölött, hanem magát a proletariátust, a kommunista pártot terrorizálja a kormány s e terror alatt a munkásság szenved a legtöbbet.

Sztalin rendszerét a szindikalizmus, bürokrácia, korrupció és dogmatizmus jellemzi. A munkásokat a vörös szindikátusok a szoros értelmében rabszolgaságban tartják. A kapitalista államokban a szindikátus alkalmi egyesülés oly célból, hogy tagjai egy előre meghatározott üzleti vállalkozást a tagokat egyformán kötelező feltételek mellett lebonyolítsanak, de a vörös szindikátus arra való, hogy vak engedelmességre kényszerítse a munkást s eleve lehetetlenné tegyen minden bírálatot. «A szindikátusok olyan féktelenül garázdálkodnak, amire a régi cári ochrana nem lett volna képes. Az ochrana csak jól szervezett rendőrség volt, de a hivatalos kommunista párt szekta. Az ochrana csak a gondolat szabadságát nyomta el s ha valaki nem úgy gondolkodott, mint a cár, annak a veszélynek tette ki magát, hogy elveszíti szabadságát vagy életét, esetleg mind a kettőt. Ennyi volt az egész, s ezzel tisztában voltak az emberek. Erre az eshetőségre várva mindenki megkereshette mindennapi kenyerét. Száműzetés előtt is, meg után is a munkás, bár fekete listára került, megmaradt munkásnak s nem vették el tőle sem a munkaalkalmat, sem a hajlékot. Egészen másként van ma, ha nem úgy gondolkodik valaki, mint a pártvezetőség. A pártvezetőség és a szindikátus durva keze mindenétől, — munkájától és hajlékától fosztja meg. Ha gyanússá válik a munkás, munkahelyét is, meg nyomorúságos hajlékát is azonnal elveszíti. S akit kitétek a munkából s lakásából, sehol sem dolgozhatnak többé s nincs hová lehajtania fejét. A legnagyobb nyomorra, éhenhalásra vagy öngyilkosságra van ítélve az ilyen szerencsétlen. Ha pedig valamelyik munkás dacosan megmondja, hogy mi nyomja szívéet, egy napon eltűnik és senki sem tudja hozzátartozói közül és soha sem fogja megtudni, hogy mi történt vele.» (I., 190.) A vörös szindikátus segítségével uralkodik a kommunista párt a gyárakban, műhelyekben, üzemekben, hivatalokban és mindenütt. Csak a szindikátuson keresztül lehet munkát vagy állást kapni, s ha valakit kizártak a szindikátusból, golyót röpíthet fejébe. «Korlátlan hatalmat adnak olyan emberek kezébe, akik azt tanulják az iskolában, hogy az erkölcs és a tisztesség polgári előítélet, mert csakis anyagi érdek uralkodik a világon. Sőt még ha a kommunista iskolák nem ezt tanítanak is, hanem az ellenkezőjét, akkor is borzasztó társadalmi csapás volna a lakosság többségére, hogy egypár ember önkényesen uralkodjék rajta, mert hisz azok az emberek nem angyalok.»

A rendszer másik nagy csapása, a bürokrácia, valóságos orgiákat ül. Például álljon itt a következő eset: 1927 március havában egy nagy illatszergyárnak elfogyott az olaja. A gyár vezetősége azonnal írt Moszkvába a Gazdasági Tanácsnak, hogy küldjön olajat. 1928 áprilisáig a gyár még választ sem kapott, pedig közben 28 levelet írt felettes hatósága útján, 44-et közvetlenül, 8 értekezletet tartottak és a népbiztosok nyolcszor táviratoztak a Legfelsőbb Gazdasági Tanácsnak. Istrati számos ilyen példát sorol föl s hozzáteszi, hogy sokkal több adatot gyűjtött össze, mint amennyit közöl.

A korrupció minden hivatalban virágzik. Mindenki lop, akinek alkalmja van. Erre is sok példát említ a szerző. Annak illusztrálására, hogy milyen szemérmetlenül lopnak, a turkesztáni csatornaügyet említem meg. 1926-ban a bíróság elítélte azokat a hivatalnokokat, akik a turkesztáni öntözőcsatornák építését vezették, mert az építés csak 8 millióba került s ők mégis 70 milliót vettek föl, tehát 62 milliót loptak.

A dogmatizmus is jellemzi a szovjet-rendszert. Lenin a világ legnagyobb bölcse, akinek minden szava szent igazság, amiben egy pillanatig sem szabad kételkedni. A legfőbb tudományos bizonyíték, ha valaki Lenin műveiből idéz, mert a legnagyobb bűn annak a lehetőségnek a feltevése, hogy Lenin valamikor tévedett volna.

Igen természetes, hogy a mai szovjet-rendszer minden életet megöl, mindent elsorvaszt. A tudomány és az irodalom hanyatlik. A proletár-irodalom a bolsevizmus uralomra jutása után virágzásnak indult, de azután egyszerre megállott. Istrati szerint eddig csak mintegy 12 figyelemreméltó könyv jelent meg proletár-írók tollából, és pedig Gladkov *Cementje*, Lebedinszkij *Hétje*, Szerafimov *Vaspatakja*, Fádáev *Pogromja*, Szemjonov *Éhsége* stb., de ezek is 10 évvel ezelőtt jelentek meg, azóta a proletár-irodalom egyetlenegy figyelemreméltó alkotást sem tud felmutatni. A tudomány és irodalom fejlődését nagyon megnehezíti a cenzura. Tudományban a marxizmus és a leninizmus uralkodik, más felfogást nem szabad hirdetni. A proletár-irodalomban polgáreberről még történeti elbeszélésekben sem szabad jól írni s ki kell küszöbölni az olyan «burzsuj»-előítéleteket és érzéseket, mint pl. a tiszta szerelem, mert csak nemi ösztön van, a férfi és főleg a női ártatlanság idejét múlta «polgári hazugság».

Az ifjúság nem ismer ideálokat. Nagyon sok a csalódott és meghasonlott lélek, ezért a fiatal emberek könnyen vetik el maguktól az életet. Amikor Jesszenin költő a bolsevizmusban csalódva, 1925 decemberében felakasztotta magát, a moszkvai politechnikum több hallgatója követte példáját. Azóta a helyzet rosszabbodott.

Természetesen sok más esetről is ír Istrati. Lerajzolja a hatszáz-ezer apátlan-anyátlan elhagyott, csavargó gyerek szörnyű kálváriáját, bemutatja a lakás-inséget, leírja a munkásjóléti intézményekkel (munkás-üdülőotthonok, munkás-szanatóriumok stb.) űzött szélhámosságot, amivel a külföld előtt szoktak dicsekedni a bolsevisták, a rettenetes erkölcsi züllést, a fiatalság eldurvulását stb., ami a szovjetrendszer rabszolgatartó szellemének természetes folyománya, stb. Hosszúra nyúlnék ismertetésem, ha mindenről említést tennék. Céлом csak az, hogy fölhívjam a könyvre mindazoknak figyelmét, akiket Szovjet-Oroszország érdekel.

Szomorú, de rendkívül tanulságos Istrati könyve. Első eset, hogy meggyőződéses kommunista tárja föl ilyen bátran és őszintén a szovjetrendszer hibáit és bűneit s egyetlen egy szót sem talál a rendszer mentségére. Polgári író pusztá álszeméremből sem mert volna ilyen kemény és lesújtó ítéletet mondani.

Bonkáló Sándor.

GRÓF TISZA ISTVÁN KÉPVISELŐHÁZI BESZÉDEI.¹

Több mint száz beszéd van e kötetben közölve. A kiadó nem elégedett meg azzal, hogy példás gondossággal vigyázott a szövegek hű közlésére, hanem igen behatóan magyarázta meg a beszédek keletkezésének körülményeit és azoknak minden vonatkozását.

Bevezetéseiből és magyarázataiból tizenöt év politikai történetének nagy vonásai tűnnek elénk. Azt a szorgalmat, azt a fáradhatatlan munkát, melyet Barabási Kún e tizenöt év politikai történetének kikutatására fordított, csak a tárgy szeretete teszi érthetővé. Azért oly alapos a mi kiadónk, mert igaz szeretet fűzi Tisza István emlékéhez. Aki kalauzolására bízva magát végigolvassa a beszédeket, megérti és átérzi az ő szeretetét.

Ez a hatás a legméltóbb jutalma kiadói buzgalmának.

Tisza nem oly értelemben volt nagy szónok, hogy retorikai példatárakban tündökölhethének beszédei. Szónoki fantáziája nem volt elég gazdag arra, hogy csillogjon és meglepő hatásokat érjen el akkor is, amikor szenvedély nem izgatta. Ilyenkor tanít, fejteget, meggyőzi a szakkérdések iránt érdeklődőket súlyos érvekkel, de a nem érdeklődőkben azt a benyomást kelti fel, hogy száraz szónok. Neki a tárgy a fő, nem keresi a feltűnést, csak használni akar. De mikor felizgatja az a tudat, hogy az elvakult közvéleményt vissza kell térítenie az örvénybe vezető útról, fellángoló pátosza gyújtó

¹ Első sorozat. *A fiatal képviselő. 1888 február 3—1903 november 3.* Bevezetésekkel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Barabási Kún József egyetemi ny. r. tanár. Budapest. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 1930.

hatású. Ilyenkor szónoklatai remekművek, mert az ő szónoki ereje nem fantáziájából, hanem érzéseiből meríti táplálékát.

Mikor képviselő lett, alig 27 éves korában, politikai felfogása jog- és államtudományi tanulmányok s a magyar közélet megfigyelése által már egészen kialakult. Politikai iránya lényegében egyforma maradt mindvégig, csak az események fejlődése módosítja vagy gazdagítja eszmekörét.

Már első képviselőházi beszédében (1888. február 3) kifejti belpolitikájának alapgondolatát. Először az államháztartás egyensúlyát kell helyreállítanunk — úgymond — és csak azután gondolhatunk a költséges, organikus reformokra. Későbbi beszédeiben is többször ismétli a gondolatot, hogy tartalékot kell gyűjtenünk a reformok, kivált a közigazgatási reform végrehajtására. Azonban — fejtegeti első beszédében — a legszigorúbb takarékoság mellett is vigyáznunk kell arra, hogy le ne szállítsuk a nemzetgazdaságilag hasznos kiadásokat. Ezért helyesli, hogy a különböző mezőgazdasági ágak felkarolására bizonyos összeg volt beállítva az 1888-i költségvetésben, csak azt kívánja, hogy ez összeget minél célszerűbben osszuk fel oly szükségletekre, melyek igazán fontosak. Vigyázzunk arra, hogy ez a «szükséglet elsősorban kisbirtokost érdekeljen. Mert azt hiszem, hogy ma, midőn kiadásaink megszorításáról van szó, midőn mindenütt, ahol célszerű volna, nem költethetünk: elsősorban a kisbirtokost, ki aránytalanul kisebb anyagi és szellemi erővel rendelkezik a gazdasági küzdelemben, kell az államnak felkarolni s nem a nagybirtokost.»

Íme, itt az írás, olvassátok! Így beszélt legelső beszédében az a Tisza István, akit újabb időben azzal vádoltak, hogy valósággal ellensége volt a magyar földművesnek. Általában el van terjedve az a felfogás, hogy Tiszának nem volt szociális érzéke. Már beszédeinek ez első kötetében elég anyagot találunk ennek a felfogásnak cáfolatára. Midőn 1891-ben a képviselőház azt a törvényt tárgyalta, mely az ipari és gyári alkalmazottaknak betegségi segélyéről szólt, Tisza a legmelegebb érdeklődéssel vett részt a törvény tárgyalásában. «Nagy

és nemes feladatnak» nevezte «az ipari munkásosztály helyzetének javítását.» (107. l.)

Midőn 1892-ben Tisza egy beszédében a közlegelőket alkalmasaknak jelentette ki arra, hogy «a kevésbé vagyonos elemeknek mód nyujtassék oly állattenyésztés folytatására, amely a háztartás körül szükséges», Ugron Gábor, a nem liberális szélsőbali ezt jegyezte meg: «Ily elveket a proletárok hangoztatnak, de azok, akik a tulajdon szentségét becsülik, ezeket az elveket nem hangozthatják.» (215. és 217. l.)

Tanulságos epizód! A tulajdon szentségének pajzsával védekeznek egy nem közjogi értelemben véve konzervatív irányú képviselő annak a Tiszának elvei ellen, akinek ma végzetes gazdasági liberalizmust szoktunk felróni.

Tisza a merkantil és agrár érdekek közt nem bírt ellentétet felfedezni. 1894-ben mondotta: «Az országnak az az általános felvirágzása, mely a kormány sokat hánytorgatott ipari s merkantilpolitikájának is gyümölcse, az államnak az ipari állam felé való haladása talán senkire sem fontosabb és örvedetesebb, mint éppen a magyar gazdára nézve.» (295. l.) Ezt az egyszerű igazságot annakidején nem akarták elhinni, sőt a politikai pártküzdelemben az «agrárius» jelszó az ellenzéki tábornak szerzett híveket. Ma, midőn a csonka országban az ipar és kereskedelem pangása miatt is a belső fogyasztás megcsökken, elég nyomasztóan érzi a hajdani «agrárius» is Tisza felfogása igazságának súlyát.

Mindaz, amit Tisza az ipari munkás sorsának javítása érdekében elmondott, a szociáldemokratát is kielégíthetné, de ő a szociáldemokrácia alapvető gazdasági elvét álomnak jellemezte. Egy hatalmas 1897-i beszédében kimondotta, hogy «minden olyan terv és törekvés, mely legalább a termelésben felhasznált tőkére nézve bizonyos kollektivista szempontot állít fel: merő utópia lesz, mely hiú ábrándokra és esetleg ártatlanul kiontott vérré vezet.» (380. l.) Mondhatunk-e egyebet ma, harminchárom évi tapasztalat után?

Sokat tanulhatunk még e könyvből a Tisza-korabeli politikai pártok, az egyházpolitikai törvényjavaslatok s az akkori kormányválságok történetéről. De még mást is mellőzve,

sietnünk kell ahhoz a kérdéshez, mely válságossá lett épp az időtájt, amikor Tisza képviselővé lett, és egyre nagyobb válságokat szült egészen a világháború kitöréséig. A katonai kérdést értjük, mely szoros kapcsolatba jutott a 67-es kiegyezés válságával és az obstrukcióval. E háromágú kérdés összehogozói ellen vívta Tisza leghevesebb s a mai szempontból nézve legdicsőbb csatáit.

Védelte a közös hadsereget, mely hivatva volt véret ontani a magyar nemzet biztosságáért, nem akarta tűrni a 67-es kiegyezésnek folytonos bolygatását, mert a kiegyezés szilárdságát, e szilárdságnak világszerte elterjedt hírnevét a magyarság jövője legbiztosabb alapjának tekintette, és küzdött, mint Szent György, halálmegvető bátorsággal az obstrukció sárkánya ellen, mert az obstrukcióban a magyar alkotmány s ezáltal a magyar nemzetiség gyilkos ellenségét gyűlölte. E harcok közben mondotta el Tisza azokat a beszédeit, melyek a magyar politikai szónoklatnak legnagyobb remekművei közé tartoznak.

Tisza érezte, hogy annak a háromfejű kérdésnek ágazataiból a halálos veszedelem réme fenyeget. Már második képviselőházi beszédében, 1889 elején, mondotta e nevezetes szavakat: «Hiszen idestova 12 esztendeje annak, hogy hol közelebb, hol távolabb jövőben, de folyvást kísért bennünket egy nagy európai háború veszélye és szelleme. Nekünk készen kell lennünk, és pedig a békében kell elkészülnünk a háborúra. S ha ez a háború kiüt, az nem lesz gyermekjáték, sem a monarchiára, sem a magyar nemzetre nézve s igen könnyen fejlődhetik élet-halálharccá a magyar nemzetre nézve.» (22. l.)

«Nem szabad — mondja 1891-ben — a magyar nemzetnek megfélemlkezni, hogy e harcban egyik legexponáltabb nemzet a magyar nemzet. És én végzetes könnyelműségnek tartanám, ha nem használnánk fel a drága időt, hogy erőinket minden tekintetben összegyűjtve, egyesítve készüljünk arra a világmérfkőzésre.» (167. l.)

1903-i, választóihoz írt nyílt levelében említi «a sötét gondokat az ország jövője iránt». Majd így kiált fel: «Fájdalomtól, szégyentől és sötét aggodalomtól elborult lélekkel kell

bevallanunk, hogy a beállott süllyedés okai kizárólag magunk vagyunk. Vesztébe rohan a nemzet. Elvakultan, hamis jelszavak csillogó fénye által elkápráztatott szemekkel siet a csúfos, a siralmas bukás felé!» (726. l.)

Tisza nem látta előre világosan a közeledő katasztrófa közvetlen okait és mozzanatait, de ösztönszerű sejtéssel érezte, hogy az obstrukció, mely a hadsereg fejlesztését tartóztatja, s a hadsereg egysége, továbbá a 67-es kiegyezés állandósága ellen intézett támadások katasztrófába sodorják a nemzetet.

Ezek a sejtelmek magyarázzák meg végtelen szenvedélyességét és halálos elszántságát a világháborút megelőző évtizedek parlamenti harcaiban.

Nagyítás nélkül mondhatjuk, hogy magára maradt hősiességében. Voltak hívei, voltak okos, hazafias elvtársai szép számmal, akik követték tuskés utakon becsülettel, de szenvedély nélkül. Az a szent tűz, mely Tisza prófétai lelkeben lobogott, őket nem emésztette.

Az ország nagy többségének közvéleménye pedig egyre fokozódó csodálkozással és haraggal hallgatta Tisza ígét. Nem értette, hogy miért ne volna szabad az obstrukció által kierőszakolni az uralkodótól a magyar vezényszót. Nem értette, hogy miért ne volna szabad a 67-es kiegyezést kitágítani az önálló magyar hadsereg felé törekvő vívmányokkal. Tisza azt tanította, hogy e vívmányok meghamisítják a 67-es kiegyezés igazi politikai értékét, azt az egyetértést a nemzet és királya közt, mely idegen népeket a magyar érdek szolgálatába kényszerít. A közvélemény e tanítást a hatalomra vágyó nagy úr rút szofizmájának bélyegezte. Ma, a csonka ország magyarja érti, hogy mit jelentett a magyarnak az idegen hatalom szövetsége. Érti talán azt is, hogy a 67-es kiegyezésnek döngetése mennyire felbátorította a magyarság ellenéseit a monarchia határán kívül és belül. De akkor a rágalom és gyűlölet nyilai repültek az új Szent Sebestyén felé.

Századunk első éveiben azután Tisza híveit is meghódította a közvélemény ereje. Ők is vívmányokat követeltek. Tisza most már teljesen el volt szigetelve. Kénytelen volt engedni valamit alaptétele merevségéből. Kénytelen volt a hadsereg magyarsága érdekében kérni azt a királytól, ami

úgyis elkövetkezett volna a természetes fejlődés útján, ha az ő módszere szerint a király és nemzet egyetértése zavartalan marad. Szóval, kénytelen volt a kilences bizottságba lépni s annak programja alapján vállalni el a kormányalakítást, hogy a kátyúba jutott szekeret valahogy kivigye az országútra.

Első miniszterelnöksége kezdetével végződik kötetünk. Érdekes fordulat ez Tisza tragédiájában. Oly kíváncsian várjuk a folytatást, mintha nem is ismernők a gyászos befejezést.

ANGYAL DÁVID.

A TRIANONI SZERZŐDÉS ALAPJAI.

A párizsi békeszerződések tizedik évfordulója Európaszerte a visszaemlékezéseknek és az elmúlt évtized mérlegkésztésének ideje, s ez bennünket is arra késztet, hogy az elmúlt időt és vele a magyar nemzetnek a trianoni szerződés alapján elkövetkezett helyzetét mérlegelés tárgyává tegyük. Jelen tanulmányunkban feladatul a békeszerződés alapjainak feltárását választottuk, melyeken Magyarországnak az európai államokban való mai elhelyezkedése nyugszik és amelyeknek megismerése nélkül Magyarország történelmének utolsó évtizedét sem vehetjük tárgyilagos és eredményes vizsgálat alá. Ezt a megismerést az elmúlt évtized bőséges forráskiadásai ma már lehetővé teszik.

I.

A háborús felelősség kérdése. — A trianoni szerződés bevezetése és CLXI. cikkelye szerint a magyar kormány felelős azért a háborúért, melyet a Szerbiának 1914 július 28-án átnyújtott hadüzenettel Ausztria-Magyarország felidézett, és ezért jóvátétellel tartozik. A háborús felelősség kérdése tehát ezzel a nyilatkozattal és ennek a magyar kormánytól való aláírásával elveszítette akadémikus jellegét és politikai kérdéssé lett, mert megdöntése esetén bizonyos terhektől való mentesítés remélhető. A vád visszautasítása ezzel a jelszóval indult meg az egész vonalon, és pedig oly hatásosan, hogy a békét diktáló felet nemcsak védekezésre szorította, hanem a rá nézve bántóan kellemetlen okmányok közzététele következtében az 1930 januári hágai értekezleten már a jóvátétel kifejezéstől is menekülni törekedett, hogy egyben megmene-

küljön attól a könnyelműen tett állítástól, hogy a vesztes fél tartozásai a békeszerződésben felállított azon vádra építvék, melyet a közben napfényre került okmányok alapjaiban megingattak.

Mivel a trianoni szerződésnek CLXI. cikkelye csupán a jóvátétel kötelezettségét, a bevezetés azonban az egész békeművet a háborús felelősségre építi, magyar szempontból a «szégyenparagrafus» eltörlése a «jóvátétel» fogalmának megszüntetése után csak egy formahiba kijavítását jelentené, de változatlanul meghagyná azokat a súlyos, főleg területi rendelkezéseket, amelyeket a szerződés bevezetésében felállított vádra építettek.

A védekezés a vádnak ezen alakja ellen annak bebizonyítása lehet, hogy Magyarország csak igen kis mértékben és közvetve volt felelős a monarchia külügyeinek intézéseért és hogy ez a kis mérték távolról sem áll arányban azzal a területi veszteséggel, amit egy ezeréven át összetartozó anyországnak kétharmadrészének elszakítása jelent. A vádban tehát szerkezeti hibának kell lennie, amit sem el nem tüntet, sem nem pótol az a lármás propaganda, mellyel a magyar állam felosztásának ügynökei a magyar kormányt az egész világháború bűnös felidézéseért felelőssé tették, hogy a felosztással járó súlyos büntetés indokolható legyen. Az 1919-ben kiadott osztrák vöröskönyvből kiderült ugyanis, hogy épp a magyar kormány ellenzte a háborút, és ezzel a békeszerződés egész indokolása veszedelembe került. El lehetünk tehát készülvén arra, hogy az egész világ el fogja ismerni a fenti cáfolatot, a békeszerződés területi rendelkezései azonban éppen úgy megmaradnak, mint ahogy a jóvátétel fogalmának vízbedobása után is megmaradt a fizetési kötelezettség.

Az ellenség ugyanis azóta már visszavonult a harmadik védővonalba, mert a magyar kormány politikai magatartásának az osztrák vöröskönyvből megismert jellege a trianoni szerződés indokolását elerőtlenítette és a második vonalat tarthatatlanná tette. Ma már azzal a váddal állunk szemben, hogy a kérdéses területek elszakítására lényegben azért volt szükség, hogy a nemzetiségek túrheteretlen elnyomásának véget vessenek. Mivel a békeszerződés sem ilyenmő elnyomás-

ról, sem pedig az annak következtében állítólag előállott felszabadítás szükségességéről meg sem emlékeznek, mindenekelőtt eldöntendő az, hogy az új vád milyen elbírálás alá vonható. Az nyilvánvaló, hogy a békeszerződést megalkotásakor nem erre a vádra építették és hogy az a békeszerződésbe fel sem vehető. Mi tehát felmentve érezzük magunkat attól, hogy, miután a békeszerződésben foglalt vádak tarthatatlannokká lettek, magunk emeljünk vádat magunk ellen és Magyarország felosztását az ő javukra indokoljuk. Azt hiszem, az egyetlen feltétel, amely alatt e váddal a békeszerződéssel kapcsolatban foglalkozhatunk, csak az lehetne, hogy a trianoni szerződés megalkotóitól elismertetnék és kimondatnék az, hogy a szerződés nem a bennefoglalt indokoláson, hanem azon a vádon alapul, amellyel annak indokolása érdekében később álltak elő. Ebben az esetben azonban a trianoni szerződés jogi hatályát veszítené.

Az alábbiakban meg fogjuk vizsgálni, miként alakult ki az a politikai helyzet, amelynek formába öntését a trianoni szerződés megkísérelte, hogy a közzétett okmányok alapján kimutassuk azt az ellenmondást, amelyen felépült és amelynek ingatag alapján ennek következtében az egész közép-európai helyzet nyugszik.

A felszabadítás gondolata. Ha valaki végigtekint a magyar történelemnek a világháborút megelőző utolsó évtizedein, akkor keresve sem fogja megtalálni a felszabadítást célzó nemzetiségi törekvéseket. A nemzetiségek valamennyien arra törekedtek, hogy bajaik a magyar állam határain belül találjanak orvoslást; ebben hiába keresnénk a magyar kormányhatalomtól való félelmet, amit az ellenséges propaganda említeni szokott. Mert ebben az esetben az emigránsoknak jutott volna feladatul, hogy a magyar kormány erőszakos eljárása ellen a külföldön tiltakozzanak, amiben a magyar kormánynak nem lett volna módja megakadályozni őket. Ennek ellenére is mindössze két magyar emigráns neve fordul elő a hazájuk ellen indított propaganda iratai között: az egyik Popovici Aurél, aki Ferenc Ferdinánd trónörökös útján a monarchia fennálló kereteiben akart olyan természetű politikai érvényesülést szerezni a románságnak, amit a magyar törvények

meg nem engedtek ; a másik Goga Oktávián, akiről Marghiloman Sándor volt román miniszterelnök azt mondotta, hogy Erdély elszakítását a neki juttatott orosz rubelek fejében követeli. Az ellenséges propaganda részéről forgalomba hozott szakértők, egy-két kivétellel, osztrák, szerb és román állampolgárok voltak, tehát a felszabadítás gondolata nyilvánvalóan nem a felszabadítás címe alatt elszakított területek lakosságától indult ki.

Az orosz kezdeményezés. Ma már általánosan elfogadott felfogás, hogy az európai hatalmak átcsoportosulását az angol-német tárgyalásoknak 1901-ben történt megszakítása indította meg. A nyugati történetírók, akik különös szeretettel csak a francia-német ellentét problémájával és főleg a német kérdéssel foglalkoznak, kevés figyelemre méltatják azt, hogy Angliának Franciaországhoz való közeledése (már 1901-től kezdődőleg) a francia köztársasággal szövetséges orosz kormány terveire is döntő hatással volt, mert azoknak szabadabb mozgást, sőt észrevehető lendületet biztosított. Igaz, hogy ez a lendület a japán háború következtében csakhamar holtponthoz ért, de a figyelmes szemlélő a keletázsiai válság előtt is észre fogja venni, hogy Franciaország politikai fontosságának emelkedése Oroszországban új reményeket keltett, amelyeket a lehetőség szerint megvalósítani törekedett.

Ezeket a reményeket tükrözte annak a pravoszláv politikának megindítása, melynek első jelei a ruthén vármegyékben mutatkoztak és amely a ruthén és tót lakosságon át, Csehország felé kereste az utat. Ez az út akkor még meglehetősen járatlan volt ; sokkal nehezebben járható, mint az, amelyen Kramarz cseh pártvezér Prágából, hol az orosz kormány ebben az időben konzulátust akart felállítani, Pétervárra sietett. Onnan a *Novoje Vremja* szerkesztője folytatta tovább az utat, Chéradane André francia publicista kíséretében, Szófiába, hol a bolgár külügyminisztérium élén az oroszbarát Danev Sztoján állott, ki nyomban találkozást kért Vuics szerb miniszterelnöktől. A találkozás 1901 október 4-én meg is történt Belgrádban, de az orosz védőség alatt megalkotandó szövetségből csupán annyi lett, hogy a bukaresti orosz követ-

ségtől pénzelt *Pravoszlavni Voszto*k propaganda-lap első ízben mutatta be a világnak azt a térképét, amely Délmagyarország nyugati vonalát Szerbiához, a keletit pedig Romániához tartozónak tüntette fel. Bár e közlést akkor egészen szeszélyesnek tartották és kevés figyelemre méltatták, a későbbi fejlemények alapján nem nehéz megállapítanunk, hogy az 1901-ben bemutatott terv valóra vált.

Románia a válaszáton. Abban a szláv tengerben, amelynek hullámaait Oroszország 1901-ben mozgásba hozta, Románia 1883-ban megkötött és azóta rendszeresen megújított szövetséglevele alapján Ausztria-Magyarországra támaszkodott. Természetes volt tehát a monarchiának az az igyekezete, hogy a szláv-orosz támadással szemben a nem-szláv Romániával fogjon kezét, melyet Oroszországgal szemben Középeurópa védőművének tekintettek. Így követte az 1901-i gyakori utazásokat és eszmecseréket 1902 április 17-én a szövetséglevél ismételt megújítása, mely Romániát újabb tizenkét évre a központi hatalmakhoz fűzte. A szerződésről csupán Károly királynak, a bukaresti osztrák követnek és Sturdza miniszterelnöknek volt tudomásuk és éppen ezért volt meglepő, hogy két héttel utóbb Oroszország a bukaresti szerződésre hivatkozva Bulgáriával szövetkezett. Románia ezzel válaszátra került, mert királya kitartott ugyan az osztrák-magyar szövetség mellett, a román népnek azonban e szövetségi szerződésről tudomása nem volt, és most már az út nemcsak az oroszok által üzött orthodox propaganda előtt állott nyitva, hanem nyitva állott az orosz-bolgár katonai szövetség előtt is.

Szerbia csatlakozása. Legmélyebb hatást azonban az orosz-bolgár szövetség Szerbiában váltott ki, hol az osztrák-barát Obrenovics Sándor királyt 1903 június 10-én meggyilkolták, utóda, Karagyorgyevics Péter pedig az orosz-barát radikálisokat emelte hatalomra. Ezeknek élén Pasic Nikola pártvezér már 1903-ban olyan politikai programot dolgozott ki, melyben Bosznia-Hercegovina megszerzése, Horvát-Szlavonország elszakítása és a délmagyarországi szerb területeknek Szerbiába való kebelezése is benne voltak. Ezt a nagyszerb programot, melyet 1908-ban a *Pester Lloyd* is

közölt, soha meg nem cáfolták, sőt maguk a szerbek több ízben megerősítették, és megvallották, hogy meggyőződésük szerint Ausztria-Magyarország és Szerbia nem élhetnek meg egymás mellett. A béke nyugalmas éveiben kidolgozott szerb programm Magyarország területeit akarta elszakítani; az elszakítás egyedül fegyveres erőszak útján volt elképzelhető, ez pedig a háborút jelentette. Annak a szerb delegátusnak tehát, aki 1919-ben a háborús felelősség bizottságában Magyarország ellen szavazott és ez utóbbit tette felelőssé azért a háborúért, melyet maga készített elő, elsősorban saját kormányának politikáját kellett volna vizsgálat alá vennie.

A szerb-bolgár vámunió. A nagyszerb programm legfontosabb pontja, éppen az orosz hatalomhoz való közeledés szempontjából, a bolgár szövetség volt, melyet a két államfő háromszori találkozása után már 1904-ben sikerült megvalósítani. A szövetség látható jele a szerb-bolgár vámunió volt, amelyet éppen akkor kötöttek meg, amikor Szerbia delegátusai Bécsben az osztrák-magyar kereskedelmi szerződésről folytattak tárgyalásokat. Mikor a vámszövetség híre Bécsbe érkezett, gróf Goluchowsky azokat megszakította és kitört a vámháború, amelyért a felelősséget mindeddig Magyarországra hárították.

Ma már az angol kormányok aktáiból tudjuk, hogy a szerb kormány előre tisztában volt a bolgár szövetség következményeivel és hogy a vámháborút sokkal kisebb bajnak tekintette annál az előnynél, hogy Ausztria-Magyarország ellen Bulgária és Oroszország fegyveres erejére támaszkodhatott. Pasics miniszterelnök az angol ügyvivőnek nyíltan megmondotta, hogy e szövetség előnye a Creuzot-nál beszerzett fegyvereknek és hadiszereknek azonosságában rejlett. A vámháború következtében visszamaradt húsállomány részére nyugaton új piacok kínálkoztak; onnan jöttek be az első háborús kölcsönök, valamint a kölcsönökön vásárolt hadiszerek is. A francia történetírás ma már minden fenntartás nélkül megmondja, hogy Szerbia felszabadítása a Creuzot-nál tett megrendelésektől számítandó.

A szerb vámháború. Sajnos, a felszabadítás szót nem igazi értelmében kell vennünk, mert Szerbia szabad állam

volt ; amint nem lehet szószerint vennünk azt a vádat sem, hogy Magyarország Szerbia felé elzárta határait és ezzel a «sertésháborút» idézte fel. Osztrák centralista publicisták és történetírók Ausztria ügyének azzal igyekeznek szolgálót tenni, hogy minden vádat Magyarországra hárítanak át és a sertésháborúért is Magyarországot teszik felelőssé. Soha sem teszik azonban hozzá, hogy Magyarország Szerbia felé a monarchia határait zárta el ; hogy maga saját hatáskörében soha sem eszközölt határelzárást, ami Ausztria felsőbb-sége következtében el sem volt képzelhető, mert ebben az esetben Ausztria és Magyarország között tört volna ki a háború ; végül pedig, amint az a magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvekből kitűnik, a magyar kormány csakis abban az esetben volt hajlandó Szerbiával szemben az állatkereskedelem terén kellő szigort alkalmazni, ha ezt az osztrák császári kormány, a közös külügyminiszter és ő felsége jóváhagyják és elrendelik. A kellő szigort viszont az állategészségügyi viszonyoknak a Balkán-félszigeten megvolt rendezetlensége tette szükségessé.

Végül azt a vádat, hogy a balkáni sertésvész a magyar kormány rendelkezései folytán kormányozható betegség volt, megdöntötte az, hogy a szerb kormánydelegátus Budapesten aláírt jegyzőkönyvben elismerte, hogy a szerbiai állategészségügyi rendelkezések a sertésvész behurcolása ellen semmiféle biztosítékot nem nyújtanak. Akit még ez sem győzne meg, azt meggyőzheti az a körülmény, hogy a határok felbomlása következtében Délmagyarországnak eddig védett állatállományát a balkáni szabadforgalom tönkretette.

A délszláv területek elszakítása. Oroszország a balkáni szláv kormányok szövetkezésében a maga eszközét vélte felismerni ; a bolgárok macedóniai fajtestvéreik felszabadítását várták tőle ; a szerbek viszont Bulgáriában hátvédet láttak, amely Ausztria-Magyarország ellen nyújtott fedezetet. A beállításban csupán az a különös, hogy a monarchiában kimutathatólag senki sem gondolt Szerbia megtámadására, Szerbiában pedig a kormány és a közvélemény olyan meg nem engedett izgatást fejtett ki, melynek nyilvánvaló célja Auszt-

ria-Magyarország délszláv területeinek fegyveres úton tervezett elszakítása volt.

Ilyen területnek tartották mindenekelőtt Bosznia-Hercegovinát, melyet a monarchia 1878 óta megszállva tartott anélkül, hogy ott a török souverainitást megszüntette volna. Bosznia-Hercegovina névleg török tartomány maradt, amelyet a szerbek most a monarchia erősebb kezéből a gyöngébb török kézbe akartak átjátszani, hogy a bolgárokkal tervezett osztozkodásban Macedónia fejében kárpótlást nyerhessenek. Súlyosabb volt ennél a monarchia nemzetiségi területeire való tekintettel az, hogy már akkor az önrendelkezési jogot követelték Bosznia-Hercegovina részére, tehát meg sem akarták várni annak Törökországhoz való csatolását, hanem azt minden átmenet nélkül Szerbia részére igényelték.

Magyarország szempontjából még ezt a súlyos körülményt is megnövelte az, hogy Belgrádból Horvát-Szlavonország önrendelkezési joga érdekében is akciót indítottak.

1901-ben, az osztrák hatóságok elől menekülve, Fiumében egy dalmáciai horvát hírlapíró telepedett meg, aki ott *Novi List* címmel lapot indított és magyar területen, magyar védelem alatt folytatta hírlapírói működését. Supilo Ferenc neve a magyar politikai közvélemény előtt mint horvát pártvezér neve lett ismeretessé; a magyarellenes propaganda nemzeti hőssé avatta őt; a titkos okmányok viszont azt állítják róla, hogy hazáját a belgrádi szerb kormánynak és a párizsi orosz nagykövetségnek árulta el. Supilo volt az 1905 október 3-i *fiumei rezolúció* szerzője, amely rezolúcióban a horvát-szlavonországi ellenzék Ausztria ellen a magyar ellenzékhez csatlakozott és a közös politikai küzdelemben szövetségesül ígérkezett. A fiumei határozat szövegében más nem is volt olvasható és ez a szöveg található meg Seton-Watson angol professzornak a délszláv kérdésről írt munkájában is. Pilat horvát publicista 1918-ban kimutatta, hogy ebből a szövegből hiányzik az a rész, amelyet Supilo a szerb kormány megbízásából látszott beiktatni: az, hogy Horvát-Szlavonországra nézve éppen olyan önrendelkezési jogot követelt, amilyent a szerb kormány Bosznia-Hercegovina részére állított fel. Vagyis Szerbia Bosznia-Hercegovinával

együtt Horvát-Szlavonországra is igényt tartott és az önrendelkezési jog gyakorlását szerb felfogás szerint alig lehet másként elképzelnünk, mint hogy mind Bosznia-Hercegovina, mind Horvát-Szlavonország Szerbiához csatoltatnak.

A mozgalom szálai a közzétett okmányok tanusága szerint Spalaikovics Miroszláv szerb külügyi osztályfőnök kezében futottak össze, ki Jeftanovics Gligorin boszniai szerb pártvezér leányát vette feleségül és álnév alatt Szarajevóban is megfordult. Ő volt az, aki a monarchia nyílt megtámadása helyett, ami Szerbiára nézve kockázatos lett volna, igen ügyesen az önrendelkezési jog kimondását és a belső forradalmat választotta. Ilyen forradalomnak minősítették a szerbek és védőik az 1914-i szarajevói merényletet is, amelynek elkövetésére nem szerbiai, hanem boszniai szerbeket választottak.

Oroszország közbelépése. Nyilvánvaló, hogy Szerbiának a belgrádi terveket egy nagyhatalom fegyveres támogatása nélkül megvalósítani nem lehetett; ez a fegyveres nagyhatalom pedig alig lehetett más, mint Oroszország, amelytől a balkáni szlávok hathatós segítséget vártak és reméltek.

Oroszországot azonban nem lehet Szerbiával azonosítanunk; ellenkezőleg, meg kell állapítanunk, hogy Oroszország érdekei e felforgató háborús tervekkel nem voltak azonosak, és hogy az orosz közvélemény beavatott része ma már saját kormányát teszi felelőssé azért a ballépésért, hogy Oroszország sorsát Szerbia háborús terveihez fűzve a birodalmat rombadöntötte.

Oroszország az 1903-i mürzstegi megállapodás óta szoros egyetértésben járt el a monarchiával, amellyel sok tekintetben azonos érdekei voltak. Amikor a japán háború befejezése után Európába visszatért és figyelmét ismét a balkáni kérdés felé fordította, nem kapott két kézzel az után, hogy Szerbia háborús terveiért kezességet vállaljon, hanem sokkal nagyobb és az orosz érdekek szempontjából sokkal fontosabb kérdéshez nyúlt; az orosz hatalom évszázados álma ugyanis a tengerszorosok megszerzése volt. Csak így érthető az, hogy az új külügyminiszter, Izvolszkij, maga látogatott el Ausztriába és hogy ott 1908 nyarán maga kínálta

fel végleges birtokként Ausztria-Magyarországnak azt a Bosznia-Hercegovinát, amelyet Szerbia éppen orosz segítséggel magának akart megszerezni. A szerb kormánynak sejtelve sem volt arról az ajánlatról, melyet Izvolszkij báró Aehrenthal külügyminiszternek tett, akitől Bosznia-Hercegovina ellenében a tengerszorosok megszerzésére vonatkozólag kért támogatást.

Oroszország közbelépése tehát egyáltalában nem volt ellenséges jellegű, hanem ellenkezőleg, egy osztrák-magyar-orosz megegyezést helyezett kilátásba, mely elől a monarchia nem is zárkózott el.

Bosznia-Hercegovina bekebelezése. Báró Aehrenthal akként értelmezte a megállapodást, hogy Bosznia-Hercegovina bekebelezése most már akadálytalanul eszközölhető. Valószínűleg ez bírta rá arra, hogy a bekebelezést *fait accompli* alakjában hajtsa végre, ami 1908 október 5-én meg is történt.

Ezzel kapcsolatban csupán két mozzanat megemlítésére szorítkozunk. Az egyik az, hogy az annexiót a nemzetközi jogon ejtett sérelemnek ismerik, mert a közös külügyminiszter a berlini szerződés aláíró hatalmainak hozzájárulását nem kérte ki; a másik pedig, hogy a magyar kormány az annexiót nem helyeselte és azért a teljes felelősséget a külügyminiszterre hárította át. Báró Aehrenthal tehát a nemzetközi jogot a magyar kormány teljesértékű hozzájárulása nélkül sértette meg. Annak ellenére, hogy a bekebelezést hírüladó és az európai államfőkhöz intézett levelek már 1908 szeptember 29-én keltek, a kérdés csak október 3-án este került a magyar minisztertanács elé, mikor a levelet Párizsban már át is adták, tehát a bevégzett tényen változtatni már úgyszemint lehetett. Talán még ennél is érdekesebb az, hogy a vonatkozó jegyzőkönyvet az uralkodó csak a későbbi kelt jegyzőkönyvek láttatása után, 1909 március 22-én írta alá.

Magyarország kormányát e szerint a titkos kormányiratok közzététele után az annexióért felelőssé tenni az igazság sérelme nélkül nem lehet.

Izvolszkij tragédiája. Mikor Izvolszkij Ausztriából továbbutazott, már csak a tengerszorosok megszerzésével törődött és fáradozásait látszatra mindenütt siker kísérte. Csak uta-

zása végén, Angliában talált ellenállásra, hol a brit kormány határozott ellenmondása összes terveit éppen akkor hiusította meg, amikor Bosznia-Hercegovinának időközben már megtörtént bekebelezése miatt Szerbia mozgósított és a monarchia ellen Oroszország fegyveres támogatását követelte.

Izvolzskijnak tehát be kellett vallania, hogy sem a tengersizorokat nem kapta meg, sem Szerbiának nem nyújthat segítőkezet és ezzel bukott emberré lett.

Ekkor ébredt fel benne a bosszú gondolata és mielőtt miniszteri székét elhagyta, megszervezte az orosz hatalom rovására diadalt arató Ausztria-Magyarország ellen az orosz revanche-mozgalmat, amelynek éle most már a monarchia és annak védője, Németország ellen volt irányozva. E végből a Teheránban magát lehetetlenné tett Hartwig Hendrikovics Miklós orosz követet azzal a megbízással helyezte át Belgrádba, hogy az 1904-i szerb-bolgár fegyveres szövetséget keltse újra életre. Ugyanakkor pedig a szerb-bolgár unióval való közvetlen összeköttetés megteremtése végett Románia megvásárlására Bukarestbe kezdte gurítani aranyait, és pár év alatt ezekből az aranyakból építette meg azt a hidat, amelyen az orosz hatalom Belgrádon át a monarchia ellen vonult.

II.

A Balkán Szövetség. Mikor az 1911-i marokkói francia hadjárat Olaszországnak Tripolisz meghódítására nyújtott alkalmat, Oroszország a maga részére is kárpótlást követelt: Franciaország elhelyezkedése Marokkóban, Olaszország Tripoliszban és Angliáé Egyiptomban, hol a francia igények megszűnésével katonai kormányzó vette át az igazgatást, orosz felfogás szerint legalább is a tengersizorok birtoklását eredményezték a négyes érdekeltég utolsó tagjának. Izvolzskij párizsi orosz nagykövet nyíltan követelte azt a francia kormánytól; a kérdés azonban nem Párizsban, hanem ezúttal is Londonban dőlt el, ahol az oroszok megjelenéséről a Földközi-tengeren hallani sem akartak.

Oroszország tehát az általános osztozkodásból ismételten

kimaradt, és így jött kapóra neki az olasz-török háború, amely legmélyebb hatását a Balkán-félszigeten érezte. A török uralom ellen megmozdult balkáni népeknek természetes védőjük támadt a bolgár, szerb és görög kormányokban, melyeket Hartwig belgrádi orosz követ most orosz védőség alatt egy közös Balkán Szövetségben egyesített. Annak éle Törökország ellen irányult ugyan, de Milovanovics szerb külügyminiszter már 1911 október 11-én azt az ajánlatot tette Gesov bolgár miniszterelnöknek, hogy a szövetséget a bomlásnak induló monarchia ellen is értékesíteni lehetne, amely esetben Szerbia Bosznia-Hercegovinára tartana igényt, Románia pedig Erdély birtokába juthatna. Nyilvánvaló, hogy ez a nyilatkozat Hartwiggal való megállapodás alapján történt és hogy Milovanovics, aki a külügyeket a boszniai válság idején is irányította, Hartwigrá támaszkodva, ki neki Oroszország katonai támogatását megígérte, a Balkán Szövetséget két front ellen építette ki: Törökország és a monarchia ellen. Innen van az, hogy Poincaré francia miniszterelnök, mikor 1912 nyarán Pétervárra látogatva első ízben volt alkalma megismerni a balkáni szerződéslevelet, nyíltan megmondotta Szaszonov orosz külügyminiszternek, hogy az háborús szerződés, amely Ausztria-Magyarország ellen irányul és amely Európa délkeleti részén az orosz hegemoniát alapítja meg. Szerzőjének a szerb és egyéb források (Seton-Watson angol publicista) ma már nyíltan Hartwig orosz követet mondják, amit egyébként 1912 április 12-i jelentésében maga Hartwig is elismert. Segítőtársa Spalaikovics szófiai szerb követ volt, ki a szerződés szövegezése végett gyakran megjelent Belgrádban és a tárgyalásokban a monarchia-ellenes érdeket képviselte. Az osztrák-magyar külügyminisztérium ugyanis 1909-ben kikötötte, hogy Spalaikovicsot a szerb külügyminisztérium politikai ügyeinek intézésétől mentsék fel, és ennek következtében került Szófiába, hol sikerült az 1904-i szerb-bolgár szövetséget, ezúttal orosz támogatás mellett, 1912 március 13-án elkészítenie.

Törökország veresége. A Balkán Szövetség a szabadság eszméjével olyan jelszót írt zászlóira, mellyel szemben Ausztria-Magyarországnak az addigi status quo fenntartására irányuló

álláspontja nem volt egyéb a török szolgaság fenntartásánál. Ma már kétségtelen, hogy a monarchia konzervatizmusa voltaképpen megkésést jelentett, de javára lehet írni azt, hogy a status quót gyorsan elejtette és hogy kellő időben a fontolva haladás útjára lépett. A tartózkodásra nagy szükség volt azért, mert a gyors győzelmek a Balkán Szövetség szekerét elragadták és féltő volt, hogy Törökország abszolút veresége olyan lendülettel fordítja észak felé a szövetséges haderőket, mely a monarchia biztonságát kockára teszi.

A Balkán Szövetség átcsoportosítása. A belgrádi román követ Ugron István osztrák-magyar követnek ebben az időben mondotta, hogy Hartwig —szemmelláthatólag Románia megnyerésére való tekintettel — már az első győzelmi hírek hatása alatt arról beszélt, hogy a szövetségesek mögött az orosz hatalom áll. Szerbia, mondotta, hatalmas birodalommá lesz, amely magában fogja foglalni Montenegrót. Bosznia-Hercegovinát és Dél-Magyarországot, míg Románia Erdélyt vehetné el a monarchiától. A követ jelentése folytán tehát (1912 november 12) a támadás Bécsben is ismeretes volt és kétségtelenül indokolta gróf Berchtold közös külügy-miniszternek az ugyanakkor a galíciai határon észlelt orosz csapatösszevonásokkal szemben megtett óvintézkedéseit. A monarchiát és elsősorban a Kárpátokat minden oldalról ellenséges gyűrű vette körül, amelyet az orosz diplomácia Románia bekapcsolásával zárt vonallá akart átalakítani, hogy aztán egyesült erővel a monarchia ellen fordulhasson.

Marghiloman Sándor volt román miniszterelnök naplójában olvassuk, hogy 1912 december 24-én Take Jonescu lakásán Goga Oktavián az orosz hatalomhoz való esatlakozást és Erdélyben román irredenta izgatás megindítását javasolta. Mihályi Tivadar jelenlevő erdélyi román képviselő erre szó nélkül eltávozott. Marghiloman pedig megjegyezte, hogy Goga, úgy látszik, sem az erőszaktól, sem az orosz rubeltől nem ijed meg. Ugyanakkor az orosz követ nyíltan megkérdezte Majorescu miniszterelnököt, hogy orosz-osztrák-magyar háború esetén Románia milyen politikát követne, tehát kétségtelen, hogy az orosz kormány a Balkán Szövetség döntő győzelmének következményeként Ausztria-Magyar-

ország felosztását képzelte el. Take Jonescu, akinek ettől kezdve a bukaresti orosz követséggel való szoros kapcsolata kimutatható (később az ott felvett pénzüsszegekről kiállított nyugtákat közölte Marghiloman), a szerb követ útján Romániának a Balkán Szövetséghez való csatlakozásáról biztosította Pasics szerb miniszterelnököt és ezzel kezdetét vette az a féktelen izgatás, mellyel az orosz kormány Románia vezető embereit megvásárolni törekedett. A konzervatív Majorescu hű maradt a monarchiával fennálló szövetségi viszonylathoz, de közölte az osztrák-magyar követtel, hogy Sebeko orosz követ nyomtatékosan figyelmeztette őt, hogy Romániának egy orosz—osztrák-magyar háború veszedelmével is számolnia kell (Fürstenberg Károly herceg osztrák-magyar követ 1912 dec. 20-i jelentése).

Még világosabb lett a háborús szándék a háború befejezése óta közzétett okmányokból. Spalaikovics szófiai szerb követ pld. 1913 január 24-i jelentésében kormányát arra kérte, hogy Szerbia a szövetségi szerződés szerint őt meg nem illető területeket engedjen át Bulgáriának, «mert Szerbiának Bulgáriára szüksége lesz, mikor Bosznia-Hercegovina birtokáért Ausztria-Magyarországnak hadat fog üzenni». Röviddel azután, 1913 február 24-én Popovics pétervári szerb követ jelentése szerint Szaszonov orosz külügyminiszter azt mondotta neki, hogy az osztrák-magyar kelevényt fel fogják vágni, május 6-án pedig arra utasította Hartwig belgrádi orosz követet, hogy Szerbia engedjen a bolgár követeléseknek, mert az ő ígéretföldje Ausztria-Magyarországban fekszik. Popovics szerb követ május 12-én jelentette: «Szaszonov ismételten azt mondotta, hogy a jövőért dolgozzunk, mert Ausztria-Magyarországtól sok földet fogunk kapni.» Az 1913-i bukaresti békekonferencián Spalaikovics szerb delegátus, Dard bukaresti francia ügyvivő 1913 december 2-i jelentése szerint, nyíltan felszólította Szerbiát és Romániát, hogy egymással szövetkezve a monarchia ellen vonuljanak.

Azt hisszük, a felsorolt okmányok meggyőző erővel bizonyítják azt, hogy szerb és orosz hivatalos körök 1911-től kezdve tudatosan háborút készítettek elő Ausztria-Magyar-

ország ellen, amely háborútól a monarchia felosztását és Magyarország egyes területeinek elszakítását remélték. A szerbek ma már nem tagadják, hogy ennek a felkészülésnek központja Belgrád volt és hogy az egész terv szálai Hartwig orosz követ kezeiben futottak össze (Simics ezredes cikke a zágrábi *Nova Evropa* 1927-i évfolyamában); csupán azt vonakodnak, mindennek következményeként, elismerni, hogy a háborút nem a megtámadott, hanem a támadó, nem Ausztria-Magyarország, hanem Szerbia idézte fel.

Magyarország megtámadása. Tadiccs pétervári szerb ügyvivő 1913 szeptember 27-én azt jelentette kormányának, hogy a monarchia elleni támadásban a következő eljárást fogják követni: «A felelősséget elhárítani és azt Európára mint tudatlanul és Ausztriára mint tudatosan felelősre áthárítani». Ez a módszer csillant ki Bratianu liberális pártvezérnek 1913 júliusban tett azon nyilatkozatából, hogy a magyarországi románok rossz bánásmódban részesülnek (von Waldthausen budapesti német követ 1913 július 5-i jelentése), amit nyomon követtek olyan természetű jelentések, hogy az erdélyi határ felé román csapatokat szállítanak. Gróf Berchtold tiltakozott a szövetséges Romániának ezen feltűnő rendszabálya ellen, Delcassé pétervári francia nagykövet azonban július 28-án azt jelentette kormányának, hogy a román nép szemei már Erdélyre vannak irányítva.

Bécsben azzal akarták elejét venni Románia elszakadásának, hogy 1913 októbertől, Ferenc Ferdinánd trónörökös egyenes kívánságára, gróf Czernin Ottokárt nevezték ki bukaresti követté, akinek magyarelles felfogása közismert volt. A román kormány is ekként fogadta és értékelte őt, úgyhogy a bukaresti jelentéseket átvizsgálva nem alaptalan a feltevés, hogy gróf Czernin küldetése idején (1913—16) a maga felfogását és nem kormányának érdekeit képviselte, ami egyébként a román kormány elejtett nyilatkozataiból is következtethető. Ekkor merült fel az a terv, hogy Erdély Romániához, Románia pedig Ferenc Ferdinánd jövendőbeli Nagy Ausztriájához csatoltassék, ami, bár Magyarország megcsonkítását jelentette, gróf Czerninnél sem talált ellenzésre. Maga megmondja, hogy gróf Tisza István magyar miniszter-

elnök politikai ellenállásában látta legfőbb akadályát Románia megnyerésének, de következetesen elfelejti hozzátenni, hogy Tisza komolyan ki akarta elégíteni a román nemzetiségi követeléseket és hogy nem azok, hanem Magyarország tervezett azon megcsonkítása ellen fejtett ki megalkuvást nem ismerő ellenállást, melytől a követ sem idegenkedett.

Az orosz követségtől folytatott propaganda hatásaként a bukaresti kultúrliga (Liga Culturala) Jorga Miklós professzor vezetése alatt most a hajdudorogi görög-katolikus magyar püspökség ellen fordult és azt úgy mutatta be, mint amelyet román hívekből alakítottak meg, holott annak hívei túlnyomó számban magyarok voltak. Csak csekély számban kerültek magyar igazgatás alá olyan plébániák román hívei, melyek túlnyomóan magyar hívekkel rendelkeztek. Tisza István miniszterelnök 1913 dec. 5-i parlamenti beszédében kellő értékére szállította le a román részről felhozott vádat, és megígérte, hogy a románokat a lehetőség szerint kiszakítani és a püspökség határait ebből a szempontból revízió alá venni hajlandó.

Hasonló támadás indult meg Magyarország ellen az orosz egyház részéről, melynek ügynökei a rutén lakosság között nemcsak az orosz egyházhoz, hanem az orosz államhoz való csatlakozásra is izgattak és ugyancsak egy orosz—osztrák-magyar háború kitörését emlegették. A térítési mozgalom élén Kabalyuk Sándor, egyházi nevén Alexej atya állott, kit Csernoviczból láttak el propagandairatokkal, hol azokat a Gerovszkij-fivérek gróf Bobrinszkij Vladimir orosz politikus megbízásából készítették.

Amíg semmi olyan irat nem áll rendelkezésre, amely arra vonatkozik, hogy magyar hivatalos körök szerb, román vagy orosz területek elfoglalását tervezték volna, nyíltan megállapítható, hogy Magyarország egyes területeinek elszakítása végett szerb, román és orosz hivatalos körök már évekkal a háború kitörését megelőzően háborút terveztek és annak előkészítése végett egymással érintkezésben állottak. A háborút nyilvánvalóan csak a Balkán Szövetségnek 1913-ban történt felbomlása és Bulgária kilépése hátrította el. Annál nagyobb érdeke volt tehát az orosz diplomáciának az, hogy

az elpártolt Bulgária helyét Romániával betöltve a Balkán Szövetséget átalakítsa és most már kifejezetten a monarchia ellen használja fel.

Három konferencia. A zágrábi *Nova Evropa* szerb folyóirat állítása szerint «1914 elején elkészítették az Ausztriával való fegyveres konfliktusra vonatkozó tervet».

E szűkszavú megállapítás élesen világít rá azon három konferenciára, melyet az Ausztria-Magyarország ellen orosz vezetés alatt létrehozott második Balkán Szövetség felelős kormányai orosz felelős tényezőkkel együtt tartottak; és pedig 1. 1914 január—februárban Pétervárott (jelen voltak Pasics szerb és Venizelos görög miniszterelnökök, a román követ; Pásics közismert jelentése a cártól nyert kihallgatásról, 1914 február 2.; Doulcet francia ügyvivő febr. 5-i jelentése a két miniszterelnök hosszú tárgyalásáról Szaszonovval; a *Novoje Vremja* nyilatkozatai a megbeszélésekről); 2. 1914 február 10. Bukarestben, hová Szaszonov a két balkáni miniszterelnököt irányította; értekezlet Bratianuval; 3. 1914 február 12-én Belgrádban, hol Pasics és Venizelos Hartwiggal értekeztek.

A három konferencia eredményét illetőleg Venizelos az athéni német követnek azt mondotta, hogy ő és Pasics Bratianunak a három balkánállamnak közös szövetségben való egyesítését javasolták (Szilassy osztrák-magyar követ jelentése, 1914 febr. 22), míg ugyanakkor Pasics a belgrádi olasz követnek a három kormány szolidaritásáról beszélt (báró Giesl osztrák-magyar követ jelentése, 1914 febr. 23).

Bobrinszkij és Catarau. Mielőtt e szolidaritásnak látható jelei mutatkoztak, a máramarosi törvényszék előtt megjelent gróf Bobrinszkij. Kihallgatása után Csernoviczon át utazott haza, hol nem sokkal azután álnév alatt megjelent Catarau orosz születésű román állampolgár, aki Miklóssy hajdudorogi püspök címére pokolgépet adott fel, mely a püspök hivatalát a levegőbe röpítette. Cataraut a román hatóságok megmentették ugyan, de nem tisztázható az, hogy a román kormány ezzel a vád alól, vagy pedig az orosz kéztől teremtett bajoktól akart-e menekülni. Több jelentés érkezett be a közös külügyminisztériumba ugyanebben az

időben arról, hogy a pétervári, bukaresti és belgrádi megbeszélések következményeként szerb, román és orosz csapatkötelékeket irányítottak a magyar határ felé, míg a bukaresti kultúrlíga Magyarország ellen nagyszabású tüntetéseket rendezett. Maga Bratianu egy millió aranyrubelre tette azt az összeget, melyet az orosz követség a román vezető hatóságok-, egyház és nép megvesztegetésére fordított. Francia részről Tardieu András jött Bukarestbe és nevezte meg Erdélyt felszabadítandó területnek, ami azt a látszatot keltette, hogy az orosz politika francia jóváhagyás mellett dolgozik a monarchia ellen. Savinszkij szófiai orosz követ pedig 1914 májusban úgy nyilatkozott, hogy Oroszország a Balkán Szövetség élére Romániát állította és hogy ebben a kérdésben már február elején Pétervárott létrejött a megegyezés (gróf Tarnovsky szófiai osztrák-magyar követ 1914 május 15-i jelentése).

Németország és Románia. Nagy tévedésben volt tehát a német diplomácia, mikor azt hitte, hogy a megegyezési tárgyalások gróf Tisza István miniszterelnök és a magyarországi románok között Tisza állásfoglalása következtében szakadtak meg, mert Tisza mindenfelé védekező állásban volt. Védekező állásban volt az orosz diplomáciával szemben, amely Romániát a monarchia megtámadására tolta előre, védekező állásban volt Ferenc Ferdinánd trónörökössel szemben, aki a románoknak többet ígért és ez az ígélet szemmel láthatólag Erdély felkínálására vonatkozott. Német államiratok szerint az erdélyi kérdés ebben az értelemben haladt a megérés felé, amit Károly király fáradozásainak eredményeként a Romániához való átkapcsolásban képzeltek el.

Konstanza. Brassó. Szarajevo. II. Miklós cár konstanzai látogatása nem a vele kapcsolatos ünnepélyekről, hanem az azt kísérő eseményekről nevezetes, amelyek Erdély átkapcsolását meggyorsítani törekedtek.

Ekkor történt, hogy Szaszonov orosz külügyminiszter Bratianu román miniszterelnök, valamint báró Schilling orosz külügyi osztályfőnök és Diamandi pétervári román követ kíséretében gépkocsin Erdélybe rándult. A látogatás nagy feltűnést keltett Budapesten, Bécsben és Berlinben, de más-

hol nem méltatták figyelemre. Az okmányokból kiderül, hogy Szaszonov és Bratianu a kirándulás alatt egymással magyar földön, magyar földnek, béke idején, fegyveres elszakítása iránt egyeztek meg. Feltehetőleg arról volt szó, hogy abban az esetben, ha Oroszország és Ausztria-Magyarország között háború ütne ki, az Ausztria-Magyarországgal szövetségi viszonylatban álló Románia kormánya Szerbiához és Oroszországhoz fog csatlakozni. Legalább erre mutat Szaszonovnak 1914 július 28-án a bukaresti orosz követhoz intézett azon távirata, mely szerint nem-csatlakozás esetén «Romániát példátlan csalóként fogja leleplezni».

Gróf Czernin 1919-ben kiadott emlékirataiban azt állította, hogy a kirándulásról csak utólag, annak megtörténte után (*nach erfolgter Tat*) értesült. Akkor még nem tudta ugyanis, hogy egy évtizeddel azután, 1929-ben az osztrák kormány az osztrák háborús akták között ki fogja adni 1914 június 17-i jelentését, amelyben gróf Berchtoldot arról értesítette, hogy Bratianunak a határátlépésre már 10-én saját hatáskörében engedélyt adott és hogy erről a magyar határrendőrséget még aznap szabályszerűen, a külügyminisztériumot azonban a szabály ellenére egyáltalában nem értesítette. Czernin 17-i jelentését is csak akkor tette meg, amikor Berchtold figyelmeztette őt, hogy gróf Tisza a Magyarországra tervezett látogatásról értesülést szerzett és felvilágosítást kért.

Sajátságos az, hogy a június 16-i kirándulás, Oroszország és Románia állítólagos megegyezése után érkezett Belgrádba, Dimitrievics vezérkari ezredeshez, az az állítólagos orosz katonai jelentés, hogy a boszniai hadgyakorlatra utazó Ferenc Ferdinánd trónörökös Szerbia ellen támadást tervez. Sokkal kéznélfekvőbbnek látszik az a feltevés, hogy Románia bekapcsolódása — Erdély odaigérése által — tette lehetővé azt, hogy az illetékes szerb körök Ausztria-Magyarországnak megvallásuk szerint 1914 eleje óta tervezett megtámadását végrehajtsák. Rövid két héttel azután, hogy a román kormány a szerb-orosz láncolatba bekapcsolódott, 1914 június 28-án kragujeváci golyók oltották ki Ferenc Ferdinánd életét.

III.

Gróf Tisza István eljárása. A franciák felfogása szerint a háború kitörését az 1914 júliusi eseményekből kell tanulmányozni és nem kell visszamenni a további előzményekre. Az orosz és német akták közzététele folytán azonban már francia oldalról is elejtették e neveltséges követelést, mert ma már a francia okmányokat is 1871-ig visszamenőleg adják ki. Egyébként semmi kétség aziránt, hogy az 1914 júliusi események éppen úgy az orosz kormány nyílegyenes politikáját tükrözik, mint az előzmények.

Amíg ugyanis gróf Tisza István a háborúnak ellene volt és állásfoglalásán semmit sem változtatott, addig Szaszonov orosz külügyminiszter 1914 július 14-én körtáviratban arról értesítette a hatalmakat, hogy Oroszország «előre elhárít minden mérséklő közvetítést». Ami alig jelenthetett mást, mint hogy Szerbia és Románia támogatása mellett egész Magyarországot körülkeríti és 32 hadtestet tol előre a magyar állam meghódítására.

Ha tehát Tisza július 14-én elhatározta, hogy helyén marad és a támadásnak szemébe néz, akkor ennek okát abban kell keresnünk, hogy nemzetét a bizonyossá lett orosz invázió előestéjén éppen úgy nem akarta magára hagyni, amint Poincarétól sem lehetett volna kívánni, hogy a német támadás előestéjén a magánéletbe vonuljon vissza.

E hasonlat azonban nem talál abban a vonatkozásban, hogy Tisza István a július 19-diki közös minisztertanácson Szerbia megbüntetéséhez is csak azon feltétellel adta meg a magyar kormány nevében a hozzájárulást, hogy Ausztria-Magyarország Szerbia területét győzelem esetén nem fogja megessonkítani; amit Poincaré Németországgal szemben helyezett kilátásba. Ugyanakkor Szaszonov már július 24-e óta ostromolta Bratianut azért, hogy Romániát Erdély odaígéréseivel maga mellé vonja és július 30-án, tehát még az orosz háború előtt, hivatalos táviratban felkínálta Erdély birtokát.

Ezek után a háborús felelősség kérdését az 1914. júliusi események alapján is eldöntöttnek kell tekintenünk.

IV.

Az orosz terv. Az orosz kormány háborús elhatározását és előkészületeit teljes világításba helyezte az 1914 október 1-i jegyzékváltás Szaszonov külügyminiszter és Diamandi román követ között, amelyben Oroszország felajánlotta. Románia pedig elfogadta Erdély területét. Annak ellenére, hogy a román királyság Ausztria-Magyarországgal szövetségi viszonylatban állott, Bratianu titokban az ellenséggel szövetkezett, tehát az egymással szembenálló mindkét féllel szövetségi viszonyba lépett, amit nemzetközi jogi szempontból is lehetetlen helyzetnek kell nyilvánítanunk.

Ausztria-Magyarországnak még nem üzent ugyan hadat, de az 1915 április 15-én kelt emlékiratban, melyet a külföldre menekült Masaryk cseh professzor a brit külügyi hivatalnak átadott, Románia mint Erdélynek elismert várományosa szerepelt. Igaz, hogy maga is szláv államok gyűrűjébe volt beleillesztve, mert Masaryk felfogása elsősorban a szláv érdekekhez igazodott. Ha figyelembe vesszük a korabeli katonai helyzetet, akkor lehetetlen meg nem állapítanunk, hogy az orosz haderő közvetlenül a Kárpátokon való átkelés előtt állott. Emberi számítás szerint csak hetek választották el attól, hogy a magyar alföldet elárassza, és ez bírta rá Masarykot arra, hogy emlékiratában az orosz védőség alatt visszaállított lengyel királyságot a felállítandó cseh királysággal, a román királyságot egy délszláv királysággal hosszabbította meg. A tervezet szerint Oroszország Nyiregyháza vonaláig előretolta határait és a rutén földről a tót korridoron át ért Csehországba, délen román-erdélyi területen át Jugoszláviába. Tekintettel arra, hogy Oroszország autokratikus császárság volt. Masaryk azzal a megjegyzéssel, hogy Csehországban csak egy-két republikánus akad, Csehország részére orosz nagyherceget kért királyul, a szerb és román trónörökösök részére pedig orosz nagyhercegnőket királynécul. Ezek között az orosz védőség alatt álló királyságok között helyezkedett volna el Csonka-Magyarország, melyet nyugaton egy cseh-szerb korridor választott el a nyugati államoktól és

biztosította volna hosszú időre, mint függőséget, a Csendes-óceánig terjedő Orosz Birodalom részére.

Az emlékirat meglehetősen aggodalmat váltott ki az angol kormány körében, mely most minden erejével Olaszország és Románia haderőinek a háborúba kényszerítésére törekedett, hogy Oroszországot és szláv szövetségeseit a Közép-Duna medencéjének megszállásában megelőzzék.

Az elkövetkező események azonban meglepő fordulatot eredményeztek.

A gorlicei áttörés az orosz terveket darabokra tépte. Az orosz, szerb, és román haderők egymásután vereséget szenvedtek. A cári Oroszország rettenetes tűzvészben pusztult el; a magára maradt Románia békét keresett; Szerbiát ellenséges csapatok szállották meg.

Tisza István 1916 decemberben, Bukarest eleste után, kijelentette, hogy Magyarországnak minden ellenséges támadással szemben sikerült a maga egész területét megvédenie. Szerinte a háború be volt fejezve; ha Magyarország támadói folytatni akarták, akkor nekik kellett érte a felelősséget vállalniok.

V.

Az orosz terv átmentése. Az orosz hatalom összeomlása következtében a hozzáfűzött remények és számítások megdőlték; senki sem volt többé, aki orosz nagyhercegeknek állítson trónokat, úgy, amint Masaryk ajánlotta, a középső Duna mellett. Az érdekelteknek, akik a monarchia felosztását egy autokratikus császárságtól várták, most a nyugati demokráciák felé kellett fordulniok és Amerika beavatkozása után magukat mint a köztársasági eszme zászlóvivőit bemutatniok. Innen van az, hogy a monarchia-ellenes propaganda 1917 folyamán a Habsburgok elűzését és hatalmuknak romjain, a népek önrendelkezési jogán és nem az orosz fegyverek erejével új államokat akart megalapítani. Ugyanazokat, melyeket a gorlicei áttörés előtt még orosz védőség alatt akart megszervezni.

Steed és Seton-Watson angol publicisták fogalmazták meg az 1917 július 20-i korfui deklarációt, amely a dél-

szláv népeket egy államban volt egyesítendő. A nyilatkozatot Pasics szerb miniszterelnök csak hosszú ellenállás után, Trumbics azonban a felszabadítandók nevében annál szívesebben írta alá. Pasics ugyanis azzal ábrándította ki angol barátait, hogy délszláv állam helyett Nagy-Szerbiát akart felállítani és abba minden délszláv népet be akart kebelezni; Trumbics, a száműzött dalmata viszont nem remélt fontosagra emelkedett. Nem tudjuk, hogy aláírásában kiknek az önrendelkezési joga nyilvánult meg, mert nemzetközi jogi szempontból az ő aláírása kétségtelenül semmit sem ért; de ha gyakorlati politikai szempontból tekintjük, mint osztrák állampolgár semmi esetre sem képviselhette Délmagyarország elszakítandó lakosait, akiknek nagyobb része nem is volt szláv és akiknek az aláírásról semmi tudomásuk sem volt.

Az angol és amerikai kormányok 1918 elején — Lloyd George miniszterelnök január 5-én, Wilson köztársasági elnök 8-án — a monarchia megtartása és belső elrendezésének jövőre való kitolása mellett foglaltak állást. Seton-Watsonnak, a londoni Crewe House-ban felállított angol propaganda-hivatal osztrák-magyar osztályfőnökének azonban sikerült lord Balfour angol külügyminisztert február 26-án egy a fentiekkel ellentétes nyilatkozatra bírnia és ezzel a régi orosz terv részére utat törnie. A munkát Masaryk Amerikában folytatta tovább, hol június 30-án a pittsburgi szerződésben az amerikai tótokkal, az október 26-i washingtoni jegyzőkönyvben az amerikai ruténokkal a tót és rutén területeknek Csehországhoz való csatlakozása felől egyezett meg. Ha e tót és rutén képviselők személye után érdeklődünk, akkor meglepetve halljuk Masaryktól, hogy az előbbieik jótékonyági egyletek megbízottai voltak, míg Zsatkovics Gergely rutén ügyvéd négyéves korában került Amerikába. Nemzetközi jogi szempontból tehát mindkét okirat tarthatatlan. Masaryk ügyességének dícséretére és az amerikai kormány tudatlanságának terhére kell írunk azt a diplomáciai gyakorlatban egyedülálló könnyelmű elhatározást, hogy Wilson elnök a nemzetközi szerződések formájában kiállított Masaryk-féle fogalmazásokat a magyar-

országi tót és rutén lakosság önrendelkezési jogát bizonyító aktákként ismerte el. Hiába követelték később a tótok a pittsburgi szerződés végrehajtását és mondott le Zsatkovics 1921-ben a ruténföldi kormányzóságról: a cél nem a tót és rutén lakoságnak tett ígéretek beváltása, hanem földjeiknek a cseh államba való bekebelezése volt. A szerződések a bekebelezés után elveszítették értéküket, mert egyetlen rendeltetésük az amerikai kormány tudatlanságának kihasználása és az Egyesült-Államoknak a cseh annexiók támogatására való megnyerése volt.

Az önrendelkezési jog veresége. 1918 október közepén váratlanul az egész sikert, a korfui deklarációt éppen úgy, mint Masaryk amerikai szerződéseit elsöpörte az a hír, hogy Habsburg Károly osztrák császár Ausztria népeinek teljes önkormányzatot ígért, Magyarország pedig az 1867-i kiegyezés felbomlásával függetlenségének teljes birtokába jutott.

Nagy kérdés volt, hogy a csehek emigráns vezéreiket fogják-e új államuk élére állítani, a horvátok pedig Szerbiához fognak-e csatlakozni. Az orosz terv ügynökei tehát új és minden eddiginél nehezebb próba elé kerültek azzal, hogy most már saját népeik esetleges nyilvánulásával szemben kellett állást foglalniok és a nyugati kormányokat arról kell meggyőzniök, hogy a népek nem a saját akaratukat, hanem Pasics és Masaryk akaratát akarják keresztülvinni. Annyi kétségtelen volt, hogy az Ausztria egyes országaiban megalakulandó kormányoknak nem kellett éppen emigránssokból és külföldiekből állaniok. Az is kétségtelen volt, hogy Károly császár Felsőmagyarországot Csehországnak és a délszláv tartományokat Szerbiának nem ígérte oda, tehát a nyugati kormányokat rá kellett bírniok, hogy a csehek és szerbek felszabadításán kívül az annexiókat is elismerjék.

Ezek az érvek bírták rá Masarykot arra, hogy október 17-én Washingtonban egy új kiáltványt bocsásson ki, amelyben Csehországnak önkormányzat helyett állami függetlenséget és Felsőmagyarország bekebelezését követelte. Most azon volt, hogy Wilson elnök Károly császár kiáltványa helyett az övét fogadja el, mit október 18-án sikerült is elérnie. Így az amerikai kormány a Károly császártól

elismert önrendelkezési jog helyett a Masaryktól a lakosság tudta és akarata nélkül felállított annexiós politika és Ausztria-Magyarország feldarabolása mellett foglalt állást; megtagadván addigi összes nyilatkozatait, amelyeket a béke megalkotása érdekében tett és amelyeket Ausztria-Magyarország külügyi kormánya már a béke alapjául elfogadott.

Wilson elnöknek le kellett vonnia lépése következményeit. Október 18-i jegyzékében arról értesítette gróf Burián közös külügyminisztert, hogy adott szavát, amelyre a monarchia épített, kénytelen volt megváltoztatni. Ezzel a monarchia szétdarabolásának lavinája is megindult. Masaryk köztársasági elnökké lett. Csehország népe külföldről kapott nemzeti kormányt. Prága pályaudvarát halából Wilsonról nevezték el. Az október 28-i genfi megállapodás szerint a köztársaság első kormányát a kiutazott Kramarz alakította meg, külügyminiszterül azonban az emigráns Benes Edvárdot kellett az emigráció egész programjával elfogadnia.

Benes emlékiratai Wilson 14 pontját nem is említik meg, csak azon érdemét, melyet a monarchia ellen intézett támadásával az annexióban érdekelt kormányok szemében szerzett.

A páduai fegyverszünet. A sors keze még egyszer háromra döntötte az orosz terv ügynökeinek sikereit és november 3-án létrehozott egy fegyverszüneti szerződést, melyet Ausztria-Magyarország, mint létező nagyhatalom, a szövetséges és társult hatalmak egyetemével a tervezett annexiókra való tekintet nélkül kötött meg.

Eddig minden próbálkozás ellenére sem sikerült megdönteni azt a tényt, hogy a szerződő felek az entente hatalmainak egyeteme és Ausztria-Magyarország voltak. Nem lehetett azt állítani, hogy a szerződést egyedül Olaszország kötötte meg, sem pedig azt, hogy a monarchia már nem létezett. Az orosz hatalmi tervek ügynökeinek minden mesterkedése mellett sem sikerült megsemmisíteni a tényt, hogy az olasz hadvezetőség nem versailles-i utasítás szerint járt el és hogy a fegyverszünetben felállított demarkációs vonal

nem Itália, hanem a szövetséges és társult hatalmak demarkációs vonala volt.

A fegyverszüneti szerződés tehát a csakis szerb annexiós érdekekkel nem törődve, a monarchiának e vonaltól keletre fekvő túlnyomó nagy részét, Ausztriát, Csehországot, Horvát-Szlavonországot és Magyarországot sorsuknak engedte át.

Nem mondhatjuk ugyan, hogy a páduai szerződés Magyarország integritását biztosította, mert ez a tényekkel ellentétben álló megállapítás nem volna fenntartható. De azt kell és lehet mondanunk, hogy a demarkációs vonal Magyarország önvédelmének és belső államalakulatának szabad megszervezéséhez alkalmat és lehetőséget nyújtott. Hogy ezzel a magyar kormány nem akart élni, azt viszont nem tudhatjuk be a páduai szerződés rovására.

VI.

A fegyverszünet sorsa. Semmi kétség aziránt, hogy az annexiókra nézve kedvezőtlen szerződést az annexiós tervek ügynökei hatálytalanítani törekedtek. Így történt, hogy miután Magyarország egész területével érintetlenül került ki a háborúból, és hogy nemcsak egész területén egyetlen ellenséges katona nem volt, hanem azon még a fegyverszüneti szerződés sem vont meg semmiféle vonalat: november 4-én a versailles-i legfőbb haditanács kimondotta, hogy az általa egy nappal előbb szabályszerűen megkötött fegyverszüneti szerződés nyílt megsértésével a hadműveleteket az annexiós tervek megvalósításáig folytatni fogja. Hogy az általa megbízott Olaszországnak esetleges különvéleményét lefegyverezze, a legfőbb rendelkezés jogát valamennyi területen, tehát Ausztria-Magyarország területén is Foch marsallra ruházta át. Nyomban megkezdődtek a tárgyalások Franciaország és Szerbia között, amelyek egy olaszellenes szövetséghez vezettek; Wilson elnök az olaszokkal szemben a francia-szláv kombinációhoz csatlakozott és Itáliával szemben oly sértően viselkedett, hogy az olaszok a békekonferenciáról eltávoztak; a cseh, szerb és román vezérkarok élére francia tábornokok kerültek és ezzel kezdetét vette — a háború befejezése

után és a fegyverszüneti szerződés nyílt megsértésével — az új háború, amelynek folyamán Magyarország területének két-harmadrészét idegen csapatok szállották meg.

A páduai fegyverszüneti szerződés, amint arról az oldalról állítani szokták, amely a szerződés megsértésének vádja következtében védekezésre szorult, stratégiai megszállásokra jogot adott ugyan, de a magyarországi megszállás nem volt stratégiai megszállásnak minősíthető. Már azért sem, mert a szövetséges és társult hatalmak azon kijelentéseivel szemben, hogy Magyarországot entente-csapatok fogják megszállani, megállapítható, hogy Magyarországot nem entente-csapatok, hanem cseh, szerb és román csapatok szállották meg, a cseh, szerb és román kormányok pedig a megszállott területeket a fegyveres megszállás jogán a cseh, szerb és román államokba kebeleztek.

Ami a fegyverszünet kérdését illeti, az amerikai katonai delegáció megállapítása szerint azt magyar részről megtartották és az entente részéről sértették meg; semmi okunk tehát, hogy ennek az ellenkezőjét állítsuk. Még jobban megvilágította a helyzetet a román béke delegáció elnökének, Bratianu román miniszterelnöknek 1919 nyarán a békekonferencián tett azon csodálkozó kijelentése, hogy nem tudta, hogy a fegyverszüneti szerződés még mindig létezik. Ha tehát nemlétezőnek tekintette azt a szerződést, amelyet Magyarország amerikai megállapítás szerint megtartott, akkor teljes jogunk van feltenni a kérdést: hol van a fegyverszünet, amelynek megtartása Magyarország megmentésére lehetőséget nyújtott és amelynek egyoldalú megsértése a Magyarország felosztását célzó annexiós követeléseket segítette diadalra? Mi teljesen értjük azt, ha e kérdéssel a volt entente jogászai nem szívesen foglalkoznak. De ha kormányaikat fel akarják menteni attól a felelősségtől, amely a párizsi békeszerződések által előidézett anarchia megteremtésére vonatkozik, akkor le kell küzdeniök a személyi vonatkozásokat, hogy tárgyi-lagos alapra helyezkedhessenek.

• *A trianoni szerződés* nem Wilson pontjain épült fel, amelyeket annak idején Wilson feltételeként a magyar kormány elfogadott, mert Wilson Masaryk befolyására, ki ezt

a sikert nem ok nélkül a világháború legnagyobb sikerének nyilvánította, álláspontját feladta és az annexiós tervek alapjára állott. Nem is azon a belső átalakuláson épült fel, amely előtt Habsburg Károly 1918 októberben szabad utat nyitott, hanem azokon a bevégzett tényeken, amelyeket az érdekelt lakosság tudta nélkül emigráns politikai vezérek és ügynökök idegen kormányok megnyerésével teremtettek. Nem a fegyverszüneti szerződésen épült fel, amelyet Magyarország megtartott, hanem annak nyílt megsértésén, hogy stratégiai megszállás helyett politikai megszállásokat eszközölhessen. Nem a békekonferencián épült fel, amelyen a vesztes kormányokra kétségtelenül súlyos feltételek vártak, de ahonnan kizárták őket, hogy olyan súlyos feltételeket állíthassanak, amelyeknek elfogadtatására fegyveres erőszakot kellett alkalmazni. Végül nem a lakosság érdekein és hozzájárulásán épült fel, mert a lakosságot soha senki meg nem kérdezte, és mert annak, aki azt megkérdezni merte, Habsburg Károlynak az annexiós csapatok bevonulásakor földönfutóvá kellett lennie.

A trianoni békeszerződés 1901-től kezdve következetesen és céltudatosan Magyarország feldarabolásán épült fel, amelynek tervét az autokratikus orosz hatalom dolgozta ki.

Nyilvánvalóan tehát a trianoni szerződés alapjainak sem szolgálhat előnyére az, hogy az az orosz hatalom, mely a maga erejével egyedül biztosíthatta ilyen erőszakos rendelkezések végrehajtását és megtartását, összeomlott; és hogy az erőszaknak a fegyveres hatalomban elhelyezett biztosítékát olyan kormányokra helyezték át, amelyeknek saját elveikkel ellentétben a népek millióinak elnyomására kellett vállalkozniok.

Kétségtelen, hogy az általános jellegű panaszkodás a bevégzett tényeken aligha változtathat, és hogy a helyett olyan formahibákat kell keresnünk, amelyek a békeszerződések jellegét befolyásolják.

Felhozzák a magyar állam felosztásában érdekelt oldalon azt, hogy a tót és rutén lakosságnak túrócszentmártoni és ungvári, a szerb lakosságnak újvidéki és a román lakosságnak gyulafehérvári értekezletei a cseh, szerb és román álla-

mokhoz való csatlakozás mellett határoztak. Nem akarjuk e határozatok létrejöttét kétségbevonni, aminek ma már terjedelmes irodalma van, csupán azt említjük meg, amit a másik oldalról sem vonhatnak kétségbe, hogy ezek a határozatok csupán az érdekelt lakosság egyik részének állítólagos óhaját fejezték ki, de nem kérdeztettek meg a lakosság egyéb elemei. Ennek következtében a határozatok csak a lakosság egy részének és nem a lakosság egyetemének javára irandók; amiből az is következik, hogy a határozatok alapján sem a lakosság, sem a kérdéses területek véleménynyilvánításáról nem lehet beszélni, mert népszavazás köztudomás szerint sehol sem történt.

A berendezkedő kormányok éppen ezért a fegyveres megszállásra és annak természetes következményeire, a véleményszabadság elfojtására és a lakosság másik részének fegyveres uralom alatt való megtartására voltak kénytelenek támaszkodni. Semmi kétség aziránt, hogy ezekután az új határok nem voltak megnyithatók és hogy az új határok megerősítését egyedül a meg nem kérdezett lakosság elnyomásával vagy távozásra kényszerítésével lehetett megkísérelni.

Nyílt kérdés tárgya tehát, hogy ezek a következmények a trianoni béke alapjainak megszilárdítására vagy gyengítésére szolgálnak-e.

Mindenesetre állandó és meglehetősen feltűnést keltett a nyugati demokráciákban az, hogy a felszabadítás munkáját az általános megbékülés jelei nem kísérték. Az is tapasztalható, hogy kezdetben teljesen megnyugtató látszott őket az a vád, hogy ezért a teljes felelősség Magyarországot illeti, amelynek fékentartása és az európai béke biztosítása végett Magyarország szomszédai fegyveres szövetséget alakítottak. A kis-entente fegyveres erői Magyarország lefegyverzése következtében ma már olyan arányt vagy inkább aránytalanságot mutatnak, amely megnyugtatóni képes azokat a nyugati államférfiakat, akik a trianoni békeszerződés esetleges hibái miatt nyugtalanságot éreztek. De ha ugyanazok az államférfiak és főleg azok, akik az ő nyomdokaikba lépve a felosztásban érdekelt kormányokkal szemben nem vállaltak háborús kötelezettségeket, rájönnek arra, hogy a dunai

Európa népei között nem a magyar nemzet, hanem az orosz hatalmi terveknek fegyveres erővel a népekre való rákényszerítése az, ami állandó hadiállapot fenntartásának szükségességét vonja maga után: akkor a trianoni szerződés alapjai feltehetőleg jelentékenyen meg fognak gyengülni.

Mindaddig, amíg a nyugati kormányok a német kérdéssel foglalkoztak, kevés kilátás nyílt arra, hogy a közép-európai kérdéssel foglalkozzanak. A trianoni békeszerződés Daniélou francia előadó kijelentése szerint egyenesen annak köszönte létrejöttét, hogy mindenki a német kérdéssel foglalkozott, és hogy a magyar kérdés elintézését azon szakértőkre bízta, akiknek nagy része az orosz propaganda szolgálatában állott és az orosz hatalomba kapaszkodó kormányok iránt is le volt kötelezve.

Az 1925-i locarnói szerződéssel azonban a nyugati kérdés aktái hosszabb időre lezárultak és a későbbi tárgyalások és megegyezések voltaképpen a locarnói megegyezés gyakorlati következményeinek tekinthetők. Mivel pedig a locarnói szerződés folytán az a nagy különbség állott elő, hogy amíg a nyugati határok nemzetközi garanciát nyertek, addig a keletiekért senki sem vállalt garanciát: a trianoni szerződés alapjaira nem lehet előnyösnek tartanunk azt, hogy a nyugati hatalmak figyelme éppen akkor fordul — első ízben — kelet felé, mikor ott az új határok, elméletben, felolvadtak.

Nem hisszük, hogy az orosz hatalom összeomlása folytán hasztalanná vált azon erőfeszítés, hogy a lakosság ellenére létrehozott annexiók, idegen uralom és katonai kormányzat az által legyenek állandósíthatók, hogy a lakosság egyik része Oroszországnál nagyobb haderőt igyekezzék fenntartani, és azzal a történelemtől egymásra utalt népeket egymástól távoltartva, Európa békétlenségét állandósítani. A változás meg fogja mutani, hogy a trianoni békeszerződést a népek megértése helyett gyenge alapokra építették, amelyek a történelmi fejlődés kényszerének nem fognak tudni ellenállani.

ANDREJEV LJEONID.

I.

Oroszország földje a keleti és nyugati szellem érintkezési felülete. Ennek a sajátos föld- és néprajzi helyzetnek következménye, hogy bár az orosz kultúr-szellem figyelő tekintetét Nagy Péter óta állandóan Nyugat felé irányította, soha nem tudott szabadulni Kelet őserejű vonzásától.

E két szellemi hatás ellentétei nemcsak politikai, társadalmi és vallási téren érvényesültek, hanem eltörülhetetlen jegyet nyomtak a faji szellem legsajátosabb megnyilatkozására, az orosz irodalomra is. Így alakult ki idők folyamán az orosz irodalomnak az a dualisztikus jellege, mely a keleti (szlavofil) és nyugati (zapadnyik) iskolák különválására vezetett.

A két irány antagonizmusából kialakult reformtörekvések a múlt század elején kaput nyitottak Oroszország felé a nyugatról jövő szociális eszmeáramlatoknak, amelyek itt, a politikai elnyomatás és kulturális elmaradottság hazájában, hihetetlenül gyorsan hódították meg a lelkeket. Mint-hogy azonban élet és irodalom mindig, mindenütt — de különösen Oroszországban — szoros kapcsolatban állottak, a szociális eszmeáramlatokkal együtt az új irodalmi irányok is csakhamar polgárjogot nyertek. Bizonyára ezért mondja Gorkij Maxim *Az író hivatása — és korunk orosz irodalma* című essayjében, hogy Oroszországban nem volt soha egyetlen író sem, aki — mint a valóság kérlelhetetlen kritikusa — ne szolgálta volna a forradalom ügyét.

Ennek a kétségtelenül túlzó állításnak abban minden-
esetre igazat kell adnunk, hogy Oroszországban a reform-
törekvések leglelkesebb előharcosai — Turgenyev óta — az

orosz írók voltak. Tolsztoj művészet-tagadó felfogása a primitív ősállapothoz való visszatérésben, a kultúra elsorvadásában látja a nép jövőjének megoldását. A jásznaja-poljanai bölcs szellemi örökösei azonban keservesen kiábrándultak a tolsztoji ideálból, a muzsikból, mivel nem ismerték az orosz nép-lelket s nem számoltak a reális élet törvényszerűségeivel. Elfelejtették, hogy a föld népe mindig, mindenütt konzervatív, mint az anyaföld. Nem tudták, hogy amint a föld természetével ellenkezik minden átmenet nélküli, erőszakos változás, épp úgy a muzsik számára örökre idegen marad a forradalmi újítás. Ezen az atavisztikus konzervativizmuson tört meg a tolsztojanizmus tanítása, amely pedig, legalább egy időre, a legkiválóbb orosz írókat is — mint Csehov Antalt, Gorkij Maximot — varázskörébe vonzotta.

Az egész emberiség, a köz boldogságáért való ezen küzdelmet nyomon követte a kiábrándulás, amely egyúttal rámutatott az egyén sorsának fontosságára is. Az individualizmus jegyében viszont csakhamar minden eszközzé jelentéktelenedett az «én» öncélúsága mellett. Ennek a szélsőséges individualista felfogásnak irodalmi kifejeződése a 90-es évek orosz irodalmában, főleg Gorkij Maxim írásaiban található. De az individualizmus sem tudott megnyugtató feleletet adni az orosz élet vajudó problémáira, s a kollektívizmus hatása alatt az orosz gondolkodók csakhamar belátták, hogy «egyén» és «köz» épp úgy elválaszthatatlanok, mint rész és egész. Az egyén a köztől elvonatkoztatva — mintegy légüres térben — el sem képzelhető.

Így váltotta fel az irodalomban is a Gorkij-féle individualista naturalizmust a dekadencia, amelyet előbb a miszticizmus, majd a szimbolizmus követett nyomon. A szimbolizmus hatása alatt ugyan az orosz irodalom elvesztette tolsztoji és dosztojevszkiji realizmusát, de az orosz élet és irodalom szoros kapcsolata az új irodalmi irányok bevonulásával továbbra is megmaradt.

Az orosz szimbolizmus nagy triászának — Bjelij Andrej és Blok Alexander mellett — egyik legértékesebb egyénisége Andrejev Ljeonid, akit — bár nálunk a századforduló

eleje óta az olvasottabb orosz írók közé tartozik — mindmáig csak kevésbé s téves megvilágításban ismert a magyar olvasóközönség, sőt a szakirodalom is.

II.

Andrejev Ljeonidot különös véletlen folytán akkor láttam, amikor a Kjerenszkij-forradalom alatt, a moszkvai Művész-színház közelében boldogságtól ragyogó arccal fogadta a moszkvai nép ünneplését. Azóta sokszor eszembe jutott: a nagy szimbolista akkor még nem is sejtette, hogy tragikus végű élete nemsokára az egész orosz középosztály sorsát fogja szimbolizálni.

Andrejevnek kétségtelenül része volt az orosz lelkek elforradalmosításában, tehát közvetve a forradalom felidézésében, de kétségtelen, hogy a fékét vesztett forradalom szörnyűségei az ő számára is keserű kiábrándulást jelentettek. Goethe *Zauberlehrling*-jeként életrehívta a forradalom rémeit, mikor azonban észrevette hazája veszedelmét, — mint a póruljárt bűvészinas — képtelen volt a felidézett forradalmi szellem elcsendesítésére. És ez nemcsak Andrejevnek, hanem vele együtt az egész orosz középosztálynak bűne és tragikuma volt.

Következett a bűnhődés: a hazája fölött úrrá lett *Vörös kacaj* elől Andrejevnek idegen földön kellett menedéket keresnie.

Álljon itt pár szóban Andrejev élete. 1871-ben született a középoroszországi Orelben, ugyanitt végezte a gimnáziumot. Ő maga írja önéletrajzában, hogy rakoncátlan, lusta diák volt s míg diák-társai a tantermekben tanultak, ő legszívesebben az iskola kihalt folyosóin bujkált. Atyja, aki szerény jövedelmű állami mérnök volt, korán elhalt s a fiatal Andrejev pétervári és moszkvai egyetemi évei alatt a portraifestés és leckeadás garasos jövedelméből tengődött. 1894-ben nyomora s egy viszonzatlan szerelem fegyvert adnak kezébe; öngyilkosságot kísérel meg. Életben maradt, de a magába röpített golyó következményeit élete végéig érezte. Az ügyvédi diploma megszerzése után egyik moszkvai

napilapnál vállalt törvényszéki tudósítói állást. Kevéssel utóbb (1902) jelent meg első novellája *Szakadék (Bjezdna)* címmel, amely szokatlanul merész tárgya és sajátos írói felfogása miatt hosszú és heves irodalmi vitát keltett. Ettől kezdve egyre többet ír. Nemsokára megismerkedett az akkor már betegeskedő Csehovval, később Gorkijjal, akiknek barátsága nem maradhatott hatás nélkül a fiatal íróra. A sikertelen orosz-japán háborút követő forradalmi mozgalmakban való részvétele miatt Finnországba kellett menekülnie. Itt élt a háború kitöréséig, amikor amnesztiát kapott. A forradalom Moszkvában találja; a vértelen forradalom mérsékletének diadala fölötti öröme azonban nem tarthatott sokáig, mert az októberi forradalomból megszülető diktatúra elől külföldre kellett menekülnie. Keserű önváddal nézte hazája pusztulását s kétségbeesett hangú kiáltványokban fordult Európa népeihez segítségért. Azonban ekkor is, utoljára is csalódnia kellett, s most már nemcsak az orosz népben, hanem a civilizációban, az emberiségben is, mert Nyugat népei a békekötések viharában nem értek rá, figyelni a rombadülő birodalom-kolosszus halálos vergődésére. Andrejev 1919 végén egy nyomorúságos finnországi falucskában azzal a keserű tudattal halt meg, hogy súlyosan tévedett, csalódott a szocializmusban, az orosz népben s hogy tévedését soha sem teheti jóvá.

III.

Első írásain még Dosztojevszkij és Csehov hatása érzik, de már ekkor is kiütözik eredeti felfogása, újszerű, bizarrt-kedvelő egyénisége és sajátos kifejezőmódja. Mint vérbeli szimbolistát a különös, borzalmas tárgykör vonzza, amelyet sokszor a valóság rovására eső, — de mindig érdekes — felfogással állít elénk. Különösen a nagy életproblémák érdeklik: az ember s a mindenség viszonya, a halál, az emberi sors végzettség, a szeretet stb. Ebben a téma-körben sajátos eredetiséggel vegyíti a reális élet szürke tónusait tárgyának bizarr hangulatával és színes, sokszor túlzottan pompás kifejezőmódjának szépségével.

Művészi hitvallása szerint az élet tulajdonképen a fantázia játéka: valóság nincs, mert amit mi annak hiszünk, az tulajdonkép a szellem reagálása a szürke életjelenségek alól feltörő erőhatásokra, amelyek mintegy vetett-árnyékukban jelentik az életet.

Írói egyéniségének alapvonása a forradalmiság, de ennek ellenére nincs benne semmi aktív, s forradalmisága inkább sötét életkritikájában nyilvánul. Írói érdeklődésétől teljesen távol esnek az élénk, napsugaras, életteli színek, hangulatok, úgyszólván csak a komor pesszimizmus számára akadnak színek palettáján. Ezért szimbolizmusa tele van az erőtlenség pesszimizmusával. Szerinte az élet nem küzdelem, nem ellentétes erők harca, hanem egyfelől örökös győzelem, másfelől szakadatlan legyőzetés s ezen — hite szerint — semmi erkölcsi, vagy fizikai erő nem tud változtatni. A legnagyobb értékek szülője a szeretet, amelyet azonban az emberi önzés, gonoszság tart lenyűgözve a lelkek mélyén, s ezért nem tudja az emberiség önmagát megváltani.

Andrejev kérlelhetetlenül szigorú kritikusa, az orosz Aihenvald J., személyi és politikai ellenszenv sugallta kritikájában indokolatlanul lesújtó véleményt mond Andrejev írói munkásságáról. Mert Andrejev legnagyobb hibái is — mint a valószerűtlenség, egységes szerkesztés hiánya, meszterkelt, sokszor homályos kifejezésmódja, sajátos ember- és lélekábrázolása — tulajdonképen a szimbolista író túlhajtott erényei.

De épp így nem fogadhatjuk el Vasziljevszkij túlzó magasztalását és nem egészen indokolt dicsőítését sem. Kétségtelen ugyan, hogy ha Andrejev írói egyéniségét Tol-sztoj, vagy Dosztojevszkij alkotó-művészetével állítjuk viszonylatba, az összehasonlításban Andrejevnek kell alulmaradnia, de másrésről azt is el kell ismernünk, hogy nem érdemtelenül jutott Andrejev osztályrészévé a siker s a komoly kritika elismerése.

Állításunk bizonyítására vegyük sorra Andrejev ismer-tebb műveit.

A *Vörös kacsaj* (1905) című regénye az orosz-japán háború eredménytelensége nyomán feltörő háborúellenes köz-

hangulat és forradalmi népszellem hatását tükrözi vissza. A regény naplótöredék formájában írja le a háború borzalmait és szenvedéseit, amelyek a napló írójának — egy megnyomorodott tisztnek — víziószerű elképzelésében vonulnak el előttünk.

Andrejev tudvalevőleg nem vett részt az orosz-japán háborúban — sem mint katona, sem mint közvetlen szemtanú. Könyörtelen kritikusa, Aihenvald, bűnül rója fel, hogy olyasmiről ír, amit nem látott. Aihenvald nyilván nem ismeri el a fantázia szerepét az írói alkotó-munkában. Ezt a kifogást azonban az objektív kritika nem teheti magáévá, mert az írói alkotásban legalább akkora szerepet kell juttatnunk az elgondolásnak, a képzelőerőnek, mint az átélés erejének, a valóságnak, — bár az igazi költői alkotás ezt sem nélkülözheti egészen. Gondoljunk csak Dante, vagy Shakespeare alkotásaira, — az ő műveikben nem annyira az átélésnek, mint inkább a fantáziának, teremtő képzetüknek jut szerep. Vagy, hogy az oroszoknál maradjunk: Dosztojevskij sem az átélés, a szubjektív élmény forrásából merített, mikor Raszkolnyikovnak, a gyilkos diáknak lelkiismeret-vergődését megírta.

Szerintünk tehát semmit sem von le a *Vörös kacsaj* művészi értékéből, hogy Andrejev nem a közvetlen átélés forrásából merített, mert annyit, amennyire a valóságból szüksége lehetett a háború borzalmainak valószerű festésénél, bőségesen szerezhetett az újságokból, vagy még inkább a hazatért katonák elbeszéléséből. Egyébként is a *Vörös kacsaj* nem a háború reális szörnyűségeit akarja visszaadni, hanem a háborútól irtózó embernek az örület határát érintő *vizióit* vetíti elénk, hogy ezzel megmutassa a háború forradalmasító *hatását* az emberi lelkekre. Érthetővé akarja tenni a háború céltalanságát és jogtalanságát, s el akarja ismertetni, hogy az emberi élet mindennél fontosabb és mindenél értékesebb.

Aihenvald azt is szemére veti Andrejevnek, hogy túlságosan borzalmas, igazságtalanul rikító színeket használ a háború borzalmainak festésében; helyenként szinte úgy érezzük, hogy a háború minden szereplőjének szemében az

őrület lángja lobog s egyetlen egészséges idegzetű alakja sincsen a regénynek. Mindnyájan eszelősök, tébolyodottak, akiket az átélt borzalmak víziói gyötörnek szüntelenül.

Ezekben a kifogásokban van némi igazság. De vajjon nem állotta-e ki azóta Andrejev túlzó leírása a legszigorúbb bírálóknak, a valóságnak kritikáját, s ez a kritika nem azt bizonyítja-e, hogy a világháború borzalmi túltettek Andrejev túlzásnak érzett művészi igazságán és féktelennek tartott képzeletén? Aztán meg ne feledjük el, hogy a regényben nem az író látja ilyennek a háborút, még kevésbé akarja azt mondani, hogy valóban ilyen a háború, csak a naplóíró látta ilyennek a háborút és a háborúban az embert. Andrejev művészi lélekábrázolással érzékelteti, hogy e borzalmas kép a valóság torz-tükre, melyet a háborúban lelki egyensúlyát veszített ember lelke vetít ki magából.

Végül ne feledjük figyelembe venni a korszellemet (1905!), amelynek hatása alól — a forradalmi mozgalmakkal nyilván rokonszenvező — Andrejev se tudott szabadulni.

A szimbolikus *Förös kacsaj* reális gondolatmagvának rettentő igazolása a világháború vérözönéből életrekelt orosz forradalom, melynek borzalmi messze túlszárnyalják az író fantáziájának szüleményét.

A hét akasztott (1908) című regény, mely Andrejevnek talán legkevesebbé forradalmi hangú és mégis legforradalmibb hatású munkája, az 1905-ös zavargások politikai merénylőinek kivégzését tárgyalja.

E regénynek azok a legmesteribb részei, ahol a közös sorsú, de jellem, természet és műveltség tekintetében egymástól annyira különböző emberek halálfélelmének nyilvánulását rajzolja. Lélektanilag csodálatosan igaznak érződő, változatos színekkel ábrázolja az elítéltek lelkiállapotát, az élet feltörő szavát, melyet a halál rettenetes közelségének és bizonyosságának tudata vált ki az elítéltek lelkéből.

A hét elítélt közül öt merénylő forradalmár, akiket a miniszter ellen megkísérelt, de idejében megakadályozott merénylet miatt ítélnék halálra. Ezzel egyidőben hajtják végre a halálos ítéletet két közönséges gonosztevőn, az ész

származású eszelős parasztleányon, Janzonon és a rablógyilkos oreli tatáron, Miskán.

A terroristák — három férfi és két nő — mindnyájan életerős, fiatal, intelligens emberek, akik politikai meggyőződésből, elvből akartak gyilkolni, tehát hiányzik lelkükből a bűntudat. Büntetésüket igazságtalanságnak, elkerülhetetlen rossznak tartják s ez a tudat a szörnyű perc közeledtéig lelkierőt, nyugodtságot kölcsönöz nekik.

Az első elítélt a fiatal Golovin Szergej, aki az akasztás előtti reggelen is pontosan végzi cellájában a megszokott testgyakorlatot s duzzadó fiatal teste szinte nem hiszi el az öntudatnak a halál közelségét. Az utolsó napon meglátogatják őt szülei : apja, az öreg, nyugdíjas ezredes és anyja, egy kiegészített szemű, félnék anyóka, aki férje parancsára szótlanul lép fia elé, nehogy sírva fakadjon. Szergejt szinte meglepi szüleinek látszólagos nyugalma. Apja kopott, benzinszagú uniformisában hideg feszességgel köszönti őt. Az anya szótlanul, ajkán valami különös torz-mosollyal csókolja meg halálraítélt fiát. Szergej azt hitte, anyja sírni, jajveszékélni fog, — persze arról nem tud, hogy a két öreg egész éjszaka készült erre a találkozásra s az ezredes egész úton ezt ismételtette a feleségének : «Nem szabad még kínosabbá tenni a fiú utolsó óráit.» «A fődolog tehát : csókj meg és hallgass!»

És a tömlőc félhomályában rettenetes szorongással mered egymásra a három ember. Szergejnek a benzinszagú kabát láttára eszébe jut : «Úgy látszik, az öreg maga tisztítja a ruháit.» «Érdekes, hogy *azelőtt* ezt észre se vettem. Biztosan korán reggel tisztogatta, amikor én még aludtam.»

Kimondhatatlan szánalom fogja el a két öreg iránt. Az anya nem mer sírni, csak reszket és ajkai öntudatlanul morzsolják : Szergej, Szergej . . . Az ezredes arcát halálos sápadtság önti el és kezét ökölbe szorítva mondja a feleségének : «Hallgass! Ne kínozd őt . . . — s akarata ellenére kimondja a szörnyű szót : — hiszen *úgyis* meg kell halnia.»

Ijedten merednek egymásra, aztán gyorsan búcsúzni kezdenek. Az ezredes szemében könnyek égnek, mikor Szergej elé lép. A két férfi feje összecuslik : szótlanul zokognak. És ez a férfisírás az anya félelem alá rejtett fájalmát is fel-

szabadítja. Most már neki is szabad, hiszen ők, az erősnek hitt férfiak is sírnak. — «Hát én? — Kérdezi szemrehányóan. — Ti itt csókoljátok egymást, és én? . . .»

Mikor Szergej egyedül marad, végigdől a priccsen és lassan nyugodt, mély álomba sírja magát. Csak arra riad fel, hogy megcsikordul a zár . . .

A másik elítéltet, Vaszilijt, csak az anyja látogatja meg; apja, a gazdag kupec, hallani sem akar fiáról. — Hogy tudtál ilyet tenni, Vászja? — tördeli az anyja zokogva. Vaszilij meg durván ráfordul, ahogy ő is, testvérei is beszélni szoktak a tudatlan, egyszerű öregasszonnyal: — Mit ért maga ehhez? Semmit. — És reszketni kezd. Az anyja zavart, nem tudja, mit mondjon. — Fázol, Vászja? Tán meghűtötted magad? — kérdezi naivan. De Vászja nem érti az öreg asszony zavarát, dühösen nekitámad: — Ugyan, mit törődöm én a meghüléssel most, amikor . . . — Az anyja újra elhallgat. De nem bírja sokáig ezt a szörnyű csendet. — Az apád nem akart eljönni, haragszik rád . . . — Ugyan, ne is említse, — fakad fel Vaszilijból a düh — egész életében lator volt, az is marad. — Aztán kitör belőle a kétségbeesés: — Engem felakasztanak! Érti? Tudja, mi az? — Az öreg asszony tehetetlensége megszólaltatja a szemrehányást: — Miért nem hagytad békén az embereket! — Pedig biztosan mást szeretne mondani boldogtalan fiának. De Vaszilij nem érti ezt az örökké remegő lelket. — Úristen, mintha nem is a tulajdon fia volnék! — A sírás felolvasztja lelküket és közelebb hozza őket egymáshoz. De az anya nem mer sírni, fél, hogy megharagszik a fia. Aztán elválnak és az öreg asszony minél messzebb tudja a fiát, annál kétségbeesettebben zokog. És amikor már nem bírja a fájdalmat, egy elhagyott parkban végigzuhan a havas földön.

Ezalatt Vaszilij halálos rémületben, ébren várja a reggelt.

A harmadik elítélt: leány. Muszja még szinte gyermek. Nem is retteg a haláltól, mert a halált épp oly kevésbé ismeri, mint az életet. Egy kicsit szerelmes Wernerbe, a negyedik elítéltbe, de ezt ő maga sem tudja. Az utolsó éjszakán is nyugodtan alszik, mint valami elfáradt gyermek. És álmodik: csodás melódiák szárnyán fényes, tündéri képek úsznak

feléje. A hangok egyre közelebb érnek, Muszja felébred, hallgatózik: az ablak alatt katonazene szól. Tisztán kihallja a rézkürt hamis hangját és Muszja elmosolyodik, mert szinte maga előtt látja a pufók, ijedt arcú kis kürtöst, amint aggodalmasan fújja hangszerét. Aztán megint elalszik... kint már virradni kezd s fogják a lovakat a fekete csukott-kocsiba.

A negyedik, aki Wernernek mondja magát, érzéketlen vas-ember, s az utolsó percig nyugodtan játszik képzelt saktábláján. Nem fél, de a közelgő halál tudata csodálatos módon elővillantja lelkéből, amit ezelőtt soha nem érzett: a szeretetet. Elömlik benne valami tárgy és személy nélküli szeretet s ennek az új érzésnek nyomában felfakad szívében az élet nagyszerűségének megérezése és — legnagyobb megdöbbenésére — sírva fakad.

Kovaldsuk Tánja az igazi forradalmár-nő típusa: megveti a bírákat, nem érdeklí a tárgyalás, s az ítélet sem jelent neki egyebet, csak «kellemetlenséget és fájdalmat», amit társainak kell majd elszenvedniök. Magáról szinte megfeledekzik s csak az utolsó pillanatban, mikor utolsónak, egyedül indul a bitó alá, akkor fogja el az egyedülvalóság nyomasztó érzése.

A másik két elítélt közönséges gonosztevő: Janzon, a félkegyelmű kocsis, gazdáját gyilkolta le és gyujtogatott, de a tárgyalásból semmit sem ért és bamba egykedvűséggel mondogatja: «Engem nem szabad felakasztani!» Amint közeledik a szörnyű pillanat, vad, állati félelem fogja el s szinte eszméletlenül támolyog az akasztófa alá.

Társa, az oreli rablógyilkos tatár, egészen más anyagból való: cinikus kapcabetyár, aki szakadatlanul káromkodik s bíráit és őreit egyformán szidalmazza. Mikor a kocsiba tuszkolják, hetykén kérdezi a kísérőket: «Ki fog akasztani?» «Az új?» «Legalább érti a dolgát? Hadd szappanozza be a kötelet, hogy símán menjen a dolog.» De az utolsó pillanatokban őt is elfogja a halálfélelem.

Megérkeztek. Vaszilij fázik és Tánja leoldja a kendőjét: — Nesze, kösd a nyakadba! — «A nyakamba?» — kérdezi Vaszilij és osszerezzen saját kérdésétől. Nyilván eszébe jutott, hogy pár perc mulva mást fognak a nyakára kötni.

Janzon cigarettát kér, de elejti s élettelenül végigvágódik a havon. Szergej egyik sárcipője lemaradt, azt keresgéli. Aztán elbúcsúznak egymástól s párosával mennek a bitó alá...

A tenger felől ekkor kelt föl a nap. A hét akasztottat koporsóba tették s az úton ott fekszik egy letaposott sárcipő, amelyet Szergej veszített el.

— Így üdvözölték az emberek a felkelő napot, — mondja Andrejev.

Így, ilyen féligazsággal látta Andrejev az emberi életek értékét, — mondjuk mi, — mert kétségtelen, hogy ha a halálbüntetést jogtalannak tartjuk, sokkal inkább jogtalannak kell mondanunk a forradalmárok fegyverét, a bombát is.

Hasonló környezetből veszi tárgyát *Gubernator* című regénye is. A kormányzó a hatalom engedelmes, érzéketlen eszköze, aki a gondjaira bízott városban puszkagolyóval esendesíti el a munkások forrongását. Mikor a városban helyreállt a rend, a kormányzó szemlét tart a zavargás áldozatai fölött: munkások, apák, anyák, véletlenül megölt gyermekek véres teteme mered rá. Ezek a csukott szemű, meredt hullák értetik meg a kormányzóval, hogy az ő haláluk jóvátehetetlen bűn, gyilkosság, vagy annál is több s ezért valakinek bűnhődnie kell. S ez a meggyőződés egyre mélyebb gyökeret ver benne, úgy hogy szinte meg sem lepődik, mikor rendőrei arról értesítik, hogy a forradalmárok bosszúból merényletre készülnek ellene. Szinte önként keresi a bűnhődést, a feláldozott lelkiismeretét megnyugtató halált. A fizikai halált, mert lelki összeomlása abban a pillanatban bekövetkezett, mikor a kegyetlen gépemberben, áldozatai láttára, megszólal az emberiség szava. Ezzel ellentétbe kerül egész egyéniségével, korábbi életével, amelytől megváltja a halál.

Száska Zseguljev című, magyarul — tudunkkal — meg nem jelent regényében Andrejev egy szegénylegény-féle, bujdosó forradalmár életét írja le. Száska alapjában nem gonosz, inkább szerencsétlen, akit nemcsak önnön bűnei, hanem még inkább az emberek gonoszsága és a társadalom igazságtalansága sodor egyre mélyebbre.

Száska alakja kissé elmosódott, az író nem egyszer joggal érheti a regény során a jellemfestésbeli következetlen-

ség vádja, de egészében a főhős alakja mégis valószerű és indokolt. Száska kissé halványan odavetett körrajzát néhány lélekbemarkolóan igaz és emberi epizód teszi színesebbé. Egyik ilyen jelenet Száska szomorú búcsúja a szülői háztól. A mindenfelől szorongatott s vesztét érző Száska hazalopózik, hogy utoljára búcsút vegyen özvegy anyjától és hűgától. Mikor odaér az ősi házhoz s az ablakon benéz a jólismert lakásba, maga sem tudja, miért, halálos szomorúság fogja el. Az ismerős szobából valami idegenség ásít feléje: talán az ismeretlen asztalterítő, a szokatlan piszok és rendetlenség, vagy a lakásban otthonosan mozgó ismeretlen aggastyán? Végre megérti, hogy utolsó vágya is teljesületlen marad és itt is csalódás vár reá. Anyja és húga rég elbujdostak a szegyen elől messzi, ismeretlen vidékre. S Száskának vissza kell fordulnia a nélkül, hogy végső búcsút vehetne azoktól, akik könnyet ejtettek volna érte.

Keserű vád ez a regény az orosz társadalom ellen, amely érzéketlen maradisággal, részvét nélkül nézi azoknak a pusztulását, akik mindent éppen ennek a társadalomnak áldoztak. Száska szomorú vége tulajdonkép az orosz reformmozgalmaknak sorsát szimbolizálja.

Andrejev utolsó regénye, a *Sátán naplója*, amelyet az író már külföldi bolyongása alatt kezdett el, örökre befejezetlen maradt. De az, ami elkészült belőle, világosan mutatja, hogy szerencsésebb körülmények között mit várhatott volna az orosz irodalom Andrejevtől.

A regény magja az emberré lett sátán földi élete. Az író valószínűleg a bolsevizmus szellemének romboló hatását akarta e regényében elének tární, amely — így töredék formában is — Andrejev egyik legmélyebb elgondolású regénye.

A Sátán egy amerikai pénzkirály testét választotta ki magának szállásul. A félbolond pénzkirály egyszerre központjává lesz a hitvány tömeg mohó pénzvágynak. A milliárdos nem tudja elhatározni, mihez kezdjen töméntelen pénzével: új világot teremtsen-e, vagy lerombolja a régít, háborút kezdjen-e vagy békét, forradalmat-e, vagy nyugalmat. A Sátán szüknek érzi az ember-bört. Lenézi a körülötte tolongókat, kiket a pénz szédített lábai elé; megveti a kegyeit

leső tudósokat, művészeket, kardinálisokat és uralkodókat ; az egész világból csak az elvonultan élő, büszke bölc, Magnusz és annak leánya, a szúzi Mária kedvesek neki.

A mesterien szőtt események során kiderül, hogy Magnusz szélhámos, aki a pénzkirályt mindenéből kiforgatja, s hogy az ártatlan Mária Magnusznak nem leánya, — hanem kedvese, aki elejétől kezdve betanult szerepet játszott, hogy szerelmese kifoszthassa a pénzkirályt.

A világirodalom már ismerte a Sátánt, aki az embereket rászedte ; most Andrejev keserű szimbolummal mutatta meg a Sátánt, akit az emberek szednek rá.

IV.

Andrejev szimbolizmusa talán még mélyebb gondolatokat rejt színműveiben, mert ezekben a végső célok problémáit bogozgatja. Igaz, a felvetett kérdésekre nem mindig tud megnyugtató vagy kielégítő feleletet adni, de ez nem világszemlélete hézagosságának vagy gondolkodása sekélyességének következménye, hanem a felvetett problémák mérhetetlen mélységén múlik.

Sztoricin professzor című drámájának tárgya egy mindenben és mindenkiben, önmagában is csalódott orosz Hamlet sorsa. A színmű hőse azonban nem rokonszenves, tragikus sorsa nem ébreszt bennünk részvétet, mert jellemét — szükségtelenül — sekélyes, visszataszító vonások sötétítik el. A dráma megoldása sem kielégítő, mert nem a hős tragikus jellemén nyugszik, nem is a cselekmény okszerű következménye, hanem a hősnek nem eléggé indokolt öngyilkossága adja.

Sokkal sikerültebbnek mondható a *Gaudeamus* című színmű, melyben az író az orosz diákéletet dramatizálja. A darab hőse a Szibériát járt vén diák, akit késői fellángolása a fiatalok közé visz. Azonban keserű emlékei és ősz haja nem tudja visszaadni az eliramlott ifjúságot s a vén diáknak a szép diáklány, Dina iránti félnk és reménytelen szerelme is csak új szomorúságot hoz számára. A «*Gaudeamus*» fiatalos hévvel szárnyaló hangjai mellett megérti, hogy a

diák-sapka nem elég ahhoz, hogy felidézze örökre elmúlt fiatalságát és késői boldogságát.

Andrejev egyik legmélyebb írói problémáját dramatiszálja az *Anathema*. A titokzatos Anathema, az anyag, a kételkedés, a rombolás, a tagadás emberformát öltött szelleme, nem tudja megérteni az emberi sorsban léptenyomon nyilatkozó isteni törvényszerűséget. Hasztalan kéri a rejtély megoldását a végső titkok bejáratát őrző, szürkeruhás Valakitől is. S ekkor — tehetetlen bosszújában — elhatározza, hogy az embereket egymás ellen lázítva megcsúfolja az isteni igazságnak s az emberi szeretetnek hatalmát a földön.

Gonosz céljának keresztülvitelére a szentéletű, nyomorban sínylődő zsidót, Leiser Dávidot váratlanul hatalmas vagyonhoz juttatja. Dávid elhatározza, hogy az ölébe hullott vagyonnal boldoggá teszi a szegényeket. Dávid gazdagságának és jóságának híre bejárja a földet; mindenfelől tódulnak hozzá a nyomorultak. De az emberek telhetetlenek, most már nemcsak jóságot, hanem csodákat is várnak Dávidtól s betegeiket, halottaikat is eléje viszik. Dávid már szinte maga is hajlandó hinni csodatevő erejében, de a próba balul üt ki. Egyre több s újabb nyomorult fordul Dávidhoz s a hálátlanok az utolsó adomány-fillért, ami Dávid vagyonából megmaradt, arcába vágják és csalónak nevezik. A tömeg haragja jótevője ellen fordul s Dávid Anathema biztatására megszökik előlük. A felbőszült tömeg azonban rájuk talál s Dávidot, aki mindenét a szegényeknek adta, agyonkövezik. Anathema pedig diadalmaskodva mondja Dávid holtteste felett: «Ezek jó gyilkosok... s szeretetedért azokból a kövekből, amelyekkel megöltek, építenek neked egy magas... görbe és buta síremléket!»

Anathema tehát azt hiszi, győzött s gúnyosan jelenti sikerét a végső titkok bejáratát őrző szürkeruhás Valakinek, aki azonban megmagyarázza Anathemának, hogy a szeretet ereje mindennél nagyobb s ez adja az élet halhatatlanságát.

A dráma mély szimbolizmusán átragyog a kettős gondolat: az emberek bábuk a sors kezében, aki szeszélye drót-

ján ráncigálja őket s gyakran a legnemesebb szándék hozza az emberiségre a legtragikusabb csapást. — Dávid sorsa az apostolok, a népboldogító fantaszták sorsát jelképezi: a tömeg szeszélye mindig azokat söpri el, akik a legtöbbet áldozták föl a népért. De a szeretet halhatatlan s örökké megújulva él az emberek között.

Judás című drámájában az áruló tanítvány misztériumát állítja elénk. A világirodalomban sokan próbálták már megértetni és lélektanilag elfogadhatóvá tenni Judás sötét egyéniségét és még sötétebb tettét. De az emberiség legszörnyűbb vétkesének gonosztettét motiválni, érthetővé tenni egyiknek sem sikerült. Andrejevnek sem.

Andrejev elképzelése mindenestre költői s az eredetiséget sem lehet tőle megtagadni, de, sajnos, valószerűtlen: Judás, a rajongó tanítvány Andrejev beállításában tragikus hős, akit túlhajtott szeretete tett árulóvá. Judás ugyanis azt reméli, hogy a vérdíj csekélységén felháborodott tömeg fellázad Krisztus kegyetlen bírái ellen s így a Mester nemcsak megszabadul ellenségei kezéből, hanem le is győzi őket. Az áruló tanítvány azonban csalódik, s ráeszmélve tette szörnyűségére, megátkozza az emberiséget, önmagát halállal bünteti.

Még a dráma tagadhatatlanul költői részlet-szépségei sem tudják elfogadhatóvá tenni Judás jellemének valószerűtlenségét és árulásának gyöngé motivációját, s ez a valószerűtlen indokolás megfosztja Andrejev *Judását* attól az egységes és zavartalan művészi hatástól, amelyre valószínű indokolás mellett jogos igényt tarthatna.

V.

Végighaladtunk Andrejev írói munkássága területén. Megállapíthatjuk, hogy Andrejev sokkal inkább szimbolista, semhogy a való életet tudná műveiben visszatükröztetni, de nem is ez a szimbolista író feladata. Andrejevnek az a tulajdonsága, hogy néhol többet, néhol kevesebbet ad, mint maga a valóság, nemcsak az író művészi hitvallásából, sajátos költői kifejező készségéből, hanem az akkori orosz közállapotokból is következik.

Elismerjük, hogy írónk a részleteknél gyakran kelletténél tovább időzik, nem egyszer — hősei rovására — túlságosan kiemeli a mellékalakokat, de ezekért a hibákért bő kárpótlást nyújtanak az író erényei: a művein végighúzódo súlyos eszmei tartalom, a költői gondolatok gazdagsága és kissé fárasztó, néhol erőltetett, de mindvégig színes, pompás stílusa.

Az élet, — az orosz élet összekuszált problémáit persze ő sem tudja megfejteti, mert ha költő is, de csak ember, ennek az örök kérdésnek megoldása pedig egyet jelentene az emberi boldogsággal, amit előlünk is elzár a végső titkok őrzője, s amit a szeretet lámpása mellett botorkálva hasztalanul próbálunk elérni.

Andrejev Ljeonid írói sorsa az egész orosz irodalom tragikumát szimbolizálja. Az orosz életből az új forradalmi szellem száműzte az irodalmat, ami pedig talán egyetlen, de mindenesetre legnagyobb értéke és szépsége volt az elmúlt orosz életnek. S ez a szépség, amelynek Andrejev nem méltatlan papja volt, ma hontalanul bolyong, pusztul messze idegenben, mert az új társadalmi rend a régi, rombadöntött oltárok fölött mindmáig nem tudta felépíteni az új hit szépségének templomát.

A szegényes síremléket, amely Andrejev mulandó testét őrzi, lassan beborítja a feledékenység köde, s az író szelleme ott, messze idegenben bizonyára nehezen várja az órát, amikor a száműzött szépséggel együtt ő is visszatérhet hazájába.

BERÉNYI LÁSZLÓ.

SZÉPIRODALMI FOLYÓIRATAINK 1848-IG.

— Első közlemény. —

A hírlapok keletkezése hosszú évszázadokra nyúlik vissza, de hazánkban viszonylag későn indultak meg. Az első magyarországi hírlap, a *Mercurius Hungaricus* (1705—1711), latin nyelvű volt, de már a XVIII. század harmincas éveiben megjelent egy német nyelvű is Budán, *Mercurius* címmel. A magyar nyelvű hírlapok azonban még késtek, míg végre 1780-ban megindította Ráth Mátyás Pozsonyban a *Magyar Hirmondót*. Az első kísérletet mindig több és több követte és a század végén már elég gazdag volt hírlapirodalmunk. Folyóirataink sem késtek sokáig s már 1787-ben megindult az első magyar nyelvű folyóirat is. Igen fontos év ez irodalmunk történetében, mert ekkor kelt életre első folyóiratunk, mely egyúttal szépirodalmi dolgozatokat is közölt. Ettől kezdve van szépirodalmi folyóirat-irodalmunk, melynek az irodalmi életre és közművelődésre való jelentőségét nem is kell hangsúlyoznunk.

Az első nagy korszaknak másik határköve a következő század közepe, 1848 volt. Hírlap- és folyóirat-irodalmunk történetében elválasztó vonal ez az év. A nagy politikai változások az irodalmat sem hagyták érintetlenül, annál kevésbé az időszaki sajtó termékeit, melyek sokkal szorosabb kapcsolatban állanak a való élettel, mint az irodalom bármelyik ága. Ahogy a politika hívta ezeket életre, úgy a kor politikai eseményeire vezethető vissza megszűnésük is. A szabadságharc szerencsétlen befejezése elsöpörte az időszaki sajtó újonnan keletkezett termékeit, de magával sodorta a forradalom előtt keletkezett hírlapjaink és folyóirataink nagy részét is. Csak egy-két lap volt képes baj nélkül átélni a felfordulást és ezek mintegy átmenetet alkotnak az

1848 előtti és utáni évek között, a nélkül, hogy a két kort összekapcsolnák. 1848 évével befejeződött szépirodalmi folyóirataink történetének első korszaka.

Ez az első, 65 évre terjedő korszak azonban nem volt egységes, nem alkotott felfelé ívelő vonalat, melynek tetőpontja a XIX. század negyvenes éveinek folyóirat-irodalma. Hanem hullámvonalhoz hasonlóan váltakozik. A fejlődés nem volt egyenletes, hanem szaggatott, s voltak évek, sőt évtizedek is, mikor egyetlen szépirodalmi folyóiratunk sem volt. A több mint félszázadig tartó korszak világosan elkülöníthető kisebb egységekre oszlik.

I.

Az első rövidebb időszak a megindulástól (1787) 1796-ig tartott. Ez alatt a rövid kilenc év alatt hét szépirodalmi folyóirat keletkezett és szűnt meg. De még ezek sem mutatnak egységes képet, hanem két csoportra oszlanak. Az egyik irányba a három *Magyar Múzsza* tartozik. Már külső megjelenési formájuk is összekapcsolja őket, mert mind mint hírlapok melléklapjai jelentek meg. De tartalmuk is összefűzi ezeket. Gyarló, kezdetleges kísérletek minden magasabb irodalmi érték vagy arra való törekvés nélkül. (Ide sorolható még Csokonai *Diétai Magyar Muzsája* is, mely azonban alig nevezhető igazi folyóiratnak.) Amennyire kezdetlegesek és jelentéktelenek voltak a «Múzsák», annyira fejlett és fontos volt XVIII. századi szépirodalmi folyóirataink másik iránya. Csak egy évnyi időköz van a két irány megindulása közt, de a különbség köztük igen nagy. Mint önálló folyóiratok jelentek meg s már kiállításukban is messze felette állanak az előbbieknél. De még nagyobb a haladás tartalmi szempontból. A két kassai folyóirat (*Magyar Museum* és *Orpheus*) meg az *Urania* már ekkor oly magaslatot értek el, mint utánuk soká egy folyóirat sem. Igazi magas színvonalon álló folyóiratok, mert vérbeli írók szerkesztették mind a hármat s megszűnésük okát nem a szerkesztőkben, hanem a mostoha viszonyokban kell keresnünk. A közönségnek ugyanis még nem volt bizalma a magyar nyelvű próbálko-

zások iránt és mind pártolás hiányában szűnt meg. Szépirodalmi folyóirataink történetében mégis jelentős emelkedést mutatnak és a *Magyar Musától* a *Magyar Museumig* az emelkedés ugrásszerű. Bár mind rövid életűek voltak, figyelemre méltó mégis akadt köztük, olyan, mely messze kimagaslik szépirodalmi folyóirataink közül és amelynél csak évtizedek múlva keletkezett jobb.

Az első magyar nyelvű folyóirat megindítása Szatsvay Sándor nevéhez fűződik. Miután Szatsvay 1786-ban megvált a *Magyar Hirmondótól*, melynek Patzkó Ferenc mellett társszerkesztője volt, Tállyai Dániellel társulva előfizetési felhívást bocsátott ki új hírlapjára, a *Magyar Kurirra* és ennek melléklapjára, a *Magyar Musára* s eget-földet ígérgetve akart előfizetőket szerezni. Pozsonyban, ahol kettős lapját ki akarta adni, nem kapott engedélyt és kénytelen volt Bécsbe költözni. Itt a helyzet sokkal kedvezőbb volt és 1787 január 2-án megindult a *Magyar Musa*. 1793 február 1-ig jelent meg, mikor ugyanis udvari rendelettel betiltották.¹ «Bétsben, minden tudományoknak és Európai ujságoknak anyavárosságában» adja ki Pozsonyban megígért kettős lapját és azt hetenként kétszer az «olvasni kívánó E. Urakhoz és Asszonyságokhoz» elküldeni el nem mulasztja. Az előfizetők minden béten két árkusból álló újságot kapnak, azaz egy árkus «közönséges társaságbeli híreket és egy árkus tudománybeli dolgokat a Hamburgi és Lipsiai tudós levelek szerint». (M. M. 1787. I. 1. szám.) Célja pedig az, hogy «azokat az új dolgokat, amelyek a Tudományoknak és a szabad és szép Mesterségeknek kerületében befoglaltatnak, született nyelvünkön megvigye». (M. M. 1787. I. 2. szám.)

Dagályos alkalmi és «lírai» versek, dicshimnuszok a nagy hazafiakhoz, költői levelek, epigrammák, tanító költemények stb. alkotják a *Musa* verses részét, mely eleinte nagyobb teret is foglalt el. De «némely olvasók neheztelésére, kik a versekbe bele untak, próza is szereztetett bele»² s így meséket, leírásokat, rövidebb ismeretterjesztő cikkeket, életrajzo-

¹ Jakab Elek: *Szatsvay S. Figyelő*. 1881. 173. l.

² Toldy F. bírálata. *Tud. Gyűjt.* 1826. X. 96. l.

kat, literaturai híreket, könyvismertetéseket stb. közölt. Vannak a sok selejtes közt figyelemreméltó közleményei is. Így pl. *Bétsnek tüköre*, azaz a város hosszú, több számot kitöltő ismertetése, Batsányi értekezése a fordításról, Reinhardt Menyhért után írt *Nemesek kathekizmusa* c. ügyes szatira stb. A többi viszont, annak ellenére, hogy munkatársai közt a kor ismertebb íróinak nevével találkozunk, szánalmasan gyenge. «Erőtlen, velőtlen tanító s festő versezetek, számtalan alkalmi rongyok, sőt némely éleskedések is keltek a durcás szűz (Musa) kebeléből», írja igen találóan Toldy.¹

Szatsvay minden kritika nélkül vett fel lapjába verseket és egyéb közleményeket, de erről nem tehetett, mert nem állott rendelkezésére elég anyag, melyből szabadon válogathatott volna. Állandóan felszólításokat adott ki és felhívta olvasóit, hogy akinek újonnan kiadott könyvei, hasznos kiadandó írásai és a «publikum olvasását megérdemlő versei» vannak, azokat minél előbb juttassa el hozzá. Szerkesztése tervszerűtlen volt, mert nem számíthatott előre, hanem az esetlegesség vezette szerkesztői működését. Versfordítás, előfizetési jelentés, alkalmi költemény, prózai cikk és minden egyéb nagy össze-visszaságban, egymás hegyénhátán tölti meg a lapot. Majd egy időre csak egy közlemény jelenik meg több számon keresztül, máskor meg vagy csak verset, vagy csak prózát közöl egy-egy szám. A fejlődést csak megindította, de egy lépéssel sem vitte tovább és «a Musa megszűnésével tehát csak ott valánk, hol azelőtt, ami rossz vala benne, rontott, ami jó, nem használt»,² és ez annál csodálatosabb, mert már a következő évben megindult a *Magyar Museum* egyszerre oly magas színvonalon, hogy az esetlen *Magyar Musa* eltörpül mellette.

Mikor Szatsvay a *Magyar Hirmondótól* megválva, új kettős lapra hirdetett előfizetést, Patzkó Ferenc, a *Hirmondó* társszerkesztője, hogy Szatsvayt megelőzze, szintén szépirodalmi mellékletet adott ki *Pozsonyi Magyar Muzsa* címmel. Első száma a főlapnak 1787 február 24-i számához volt mellékelve, tehát mégis Szatsvay *Musája* volt az első szép-

¹ *Tud. Gyűjt.* 1826. X. 96. l. ² U. o. 101. l.

irodalmi folyóirat. Szabó Márton szerkesztésében havonként egy számnak kellett volna megjelennie, de a következő év októberéig csak 12 szám látott napvilágot és evvel meg is szűnt.

Programmjában élő és elhunyt tudósok emlékezetének felelevenítését ígéri. Mindenféle apróságot közöl a tudósok életéből, majd Cornidesnek közli egy cikkét arról, hogy a kocsi magyar találmány. Közzéteszi «Egy napkeleti hertzeg urfinak a világban való utazását», a «Török birodalom rövid történetét», «Karolina kisasszony nap-folyta könyvéből kiiratott részecskét» stb. s végül mindenféle versikéket, alkalmi költeményeket ad. Ha lehet, még a bécsi *Magyar Musánál* is alantasabb színvonalú és az *Ujj Bétsi Magyar Musával* együtt a gyengébb szépirodalmi folyóirataink közé tartozik.

Pántzél Dániel, a *Magyar Mercurius* szerkesztője 1793-ban *Ujj Bétsi Magyar Muzsa* címmel szépirodalmi melléklapot indított meg, mely 1798 májusáig élt. «A görög Muzsa adott volt mind ékesen szólásra a görög nemzetnek erőt; mind friss gondolkodásra, ezek ajakira hát, ha kedvességet öntött a Muzsa; a mi Muzsánk is oly tzállal bé-köszöntött. Vajha csak legkisebb részben megfelelne a tzélnak, legnagyobb jutalmát akkor fizetné le Pántzélnek». Evvel a prózai verssel köszönt be az új *Muzsa* és ez egyúttal egész szellemét és színvonalát is jellemzi. Még annyi jelentősége sincs, mint Szatsvay *Muzsájának*, mert a *Magyar Museum* és az *Orpheus* után jelent meg és az elsőbbségi jogot az hódította el előle.

Amennyire számalmas és értéktelen volt szépirodalmi folyóiratainknak ez az irány, annyira jelentős és fontos a másik. Az első önálló folyóirat megindításának terve Kazinczy Ferenc nevéhez fűződik. 1787-ben Kassán érintkezésbe lépett Baróti Szabó Dáviddal és ennek barátjával, Batsányi Jánossal és egy Magyar Társaságot alapítva, közösen elhatározták, hogy folyóiratot adnak ki. Szándékairól Kazinczy így ír Kovachich Márton Györgynek: «Ich gedenke hier auch eine periodische ungarische Schrift auszugeben, dass nicht anders, als die Sammlung von kleinen Ungarischen Belletrie betreffenden Schriften einiger Freunden seyn soll».¹

¹ Kazinczy F. levelezése. Kiadta Váczy János, I. kötet, 154. l.

Kazinczy *Kassai Parnasszus*nak akarta elnevezni, mert a Batsányi által kierőszakolt *Magyar Museum* név neki «teljességgel nem tetszett».¹ Végre mégis megegyeztek, Kazinczy megírta a bevezetést s felhívta ismerőseit, hogy szerezzenek előfizetőket és munkatársakat. Ráday Gedeon, akivel szintén közölte terveit, a pesti Trattner nyomdáját ajánlotta, correctorul pedig az «érdemes medicinát tanuló ifjat, Földi Jánost».² Trattnerrel sikerült is kedvező feltételek mellett szerződést kötni, s erre elküldték Rádaynak Kazinczy hosszú bevezetését, hogy a nyomdással tudósításként nyomtattassa ki. Trattner azonban igen terjedelmesnek találta és vonakodott kiadni, mert ebből semmi haszna sem lett volna. Maga Ráday is belátta, hogy igaza van és azt ajánlotta, hogy a tudósítás legfeljebb fél árkusból álljon, melybe «csak a legszükségesebbeknek és múlhatatlanabbaknak a Museum tzeljához képest, minden hosszas dedukció nélkül kellene tétődni».³ A szerkesztők megfogadták a jó tanácsot és nemsokára megjelent a «Tudósítás a Magyar Museumról». A Kassai Tudós Társaság elhatározta, hogy külföldi mintára egy gyűjteményt ad ki, hogy a «nemzetnek kedvet az olvasásra», az íróknak pedig alkalmat nyujtson, hogy munkáikat «közönséges ismeretre» juttathassák. Nincs más céljuk evvel, csak az, hogy «hazai nyelvünket hovahamarabb kimívelvén természeti méltóságába» visszahelyezzék. «Mindenféle költeményes dolgok, Muzsika, Aesthetika vagy jóízlelről való tudomány, Kritika, Józan philosophia és Tudománybeli nevezetes történetek» lesznek majd a *Magyar Museum* tárgyai.

Végre 1788. július 1-én megjelent a *Magyar Museum*, de nem Kazinczy, hanem Batsányi bevezetésével. (Kazinczyt ez nagyon bántotta, hisz ő volt az egész vállalkozás kezdeményezője.) Meglehetősen nagy tetszéssel találkozott, még Erdélyben is, ahova 100 példány járt. A társaság azonban nem sokáig örülhetett zavartalan életnek és a lap is nehézségekkel küzdött. «Folyóírásunk» — írja Kazinczy Kis Jánosnak — «kezdetten lenni s elakadt, részint, mert sem elég dolgozók,

¹ Kazinczy *F. levelezése*. kiadta Váczy János, I. kötet, 184. l.

² U. o. I. 165. l.

³ U. o. I. 193. l.

sem elég vevők nem valának, részint, mert a meghasonlás Daemona itt is üzni kezdé játékait».¹ Egy másik levelében pedig így ír: «Der Ungestüm, die Cabalen des Batsányi, der wo er sich hinwendet Unheil anstiftet, bewogen mich zurückzutreten, ehe das Feuer ganz ausbrach».² Visszalépve a szerkesztéstől összeköttetéseit azért nem szakította meg a *Museum*mal és munkatársa maradt még akkor, is, mikor már előkészületeket tett az *Orpheus* kiadására. Batsányi, aki ettől kezdve egyedül szerkesztette a lapot, 1791-ben új előfizetési felhívást adott ki, melyben pártfogást kért. Mivel a *Magyar Museum* a hazának minden rendben levő értelmes fiai között» tetszéssel találkozott, reménységet merít ebből a jövőre is. Minden oly munkát, «mely a szívnek jobbitó gyönyörködtetésére és az elmének világosítására» törekszik, örömmel vesz fel gyűjteményébe. A felhívás eredménnyel is járt, mert a második kötet végén több mint 400 előfizetőt nyugtáz. A sikeren felbuzdulva előkészületeket tett a harmadik kötet kiadására is. Ekkor azonban nézeteltérése támadt báró Vécsey Miklóssal, akit párbajra hívott ki. Ez azonban a polgári származású Batsányival nem volt hajlandó megmérkőzni, hanem bevádolta őt a Helytartó Tanácsnál *Nemzetek, országok* c. forradalmi hangú verséért és a «Magyar Museum, Abauj vármegye által a Helytartó Tanács rendelkezéséből sequestrum alá»³ vétetett, Batsányinak pedig el kellett Kassát hagynia. Evvel «Museumunknak ajtaja mintegy négy esztendei nyitva állás után egészen bekilintselte-tett».⁴

Eredeti és fordított versek, esztétikai értekezések, alkalmi költemények, történeti cikkek, bírálatok, levelek, elmélkedések, műfordítások stb. voltak közleményei. Itt jelent meg többek közt Ráday Gedeon Zrínyi-átdolgozása, Szentjóni Szabó László regénytöredéke (*Első Mária királynő*), Kazinczy néhány műfordítása stb. Munkatársai között a három szerkesztőn kívül a kor íróinak színét-javát találjuk,

¹ *Kazinczy levelezése*, II. 302. l.

² U. o. I. 470. l.

³ U. o. II. 303. l.

⁴ Pápay Sámuel: *A magyar literatura esmérete*. 416. l.

mint Ráday Gedeon, Verseghy Ferenc, br. Orczy Lőrinc, Ányos Pál, Dayka Gábor, Virág Benedek, Gvadányi József, gr. Teleki József, Szentjóni Szabó László stb.

Batsányi minden emberi hibája ellenére ügyes szerkesztő volt és meg tudta tartani folyóiratát az elkezdett magas színvonalon. «Írói és szerkesztői működése» — írja Ferenczy József — «egyaránt elismerést érdemel. Alapos képzettsége mellett volt írói hivatása, elég biztos ítélete s megfelelő ízlése és így folyóiratának irodalmi jelentőséget kölcsönzött, melynek hatása nemcsak a kortársakra terjedt ki, hanem később is érezhető volt».¹ A *Magyar Museum* nem volt tisztán szép-irodalmi folyóirat, sőt Toldy szerint «ezt lehet és kell első aesthetikai folyóírásunknak tartani»,² mégis egész szelleme és célja, a hasonló *Orpheusszal* együtt ide sorolja. A *Magyar Musa* után egyszerre oly magas színvonalra emelkedett szépirodalmi folyóirat-irodalmunk, hogy hosszú-hosszú évekig, az *Orpheuson* kívül, nem akadt nála külön.

Amint Kazinczy Batsányival meghasonlott és a *Magyar Museum* szerkesztésétől visszalépett, új lap megindítására tett előkészületeket. Közölte terveit Földi Jánossal, aki helyeselte a szándékot, s csak az nem tetszett neki, hogy az «újonnan szerzendő periodikus munka *Literatornak* nevezessék».³ Majd az *Orpheus* címnél állapodott meg, de ez meg Rádaynak nem volt ínyére, aki a németeknél oly kedves magazin vagy almanach cím mintájára inkább a *Gyűjtemények Tárháza* címet ajánlotta,⁴ sőt a folyóirat megjelenése után is szívesebben látta volna, ha *Igyekezők gyűjteményének* neveznék.⁵ Még Horváth Ádámmal is érintkezésbe lépett, ki munkatársakat igyekezett verbuválni és előfizetőket gyűjtött. Kazinczy ezalatt megállapította a lap pontos tárgykörét és közölte Horváthtal a tervezetet, aki azonban csalódott, mert oly gyűjteményt várt, mely «egyéből éppen ne álljon, hanem négy-öt társoknak tulajdon magok munkájik-

¹ Ferenczy József: *Hírlapirodalmunk*. 81. l.

² *Tud. Gyűjt.* 1826. X. 101. l.

³ *Kazinczy levelezése*. I. 303. l.

⁴ U. o. I. 514. l.

⁵ U. o. II. 22. l.

ból», mert csakis így remélhető, hogy sokan előfizetnek. «Azonban» – folytatja – «hogy a Te *Orpheusod* a Maradék előtt megbetsülhetetlen munka lesz, azt talán még Batsányi sem merné tagadni».¹ Kazinczy maga is bízott benne, hogy lapja «kedvességet nyer», de tisztában volt avval is, hogy nyomdászja, «Landerer, ezen költséges munkát tsak úgy fogja continuáltathatni, ha vevőinek számok kicsiny nem lesz»,² felkérte tehát ismerőseit, hogy gyűjtsenek előfizetőket.

1790. januárjában jelent meg az «*Orpheus*. Egy hónapos írás a józan gondolkodásnak, igazabb ízlésnek és magyar történeteknek elősegülésére. Kiadta Széphalmi Vintze». Csak az első kötet jelent meg idejében, mert Landerer «tunyán» adta ki. «Az 1790-dik esztendőben nyomtatni kezdett hefték mostan, azaz 1792-dikben, Februáriusban csak hét heftet mutatnak»³ panaszkodik barátainak és ezért más módot keresett arra, hogy hónapos írását folytathassa. De sikertelenül. «*Orpheusom* elakadt.» – írja – «mert elhagyám Kassát s Landerer panaszkodott, hogy nem kél».⁴ Így kétévi fennállás után a tizedik füzettel megszűnt.

A szépirodalmi és tudományos folyóiratok közt a közép-utat választotta, s tárgyai a józan gondolkodás, azaz az «levele állatásoktól ment philosophia», a nyelv tökéletesítése és a «magyar történetek voltak». Néhány eredeti és nagyszámú fordított költemény, költői levelek, rövid filozófiai cikkek, útleírások «grammatikai jegyzések», «litératori tudósítások», apróbb hírek voltak benne. Kazinczy Ferenc, Révai Miklós, Horváth Ádám, Hari Péter, Batsányi János, Verseggy Ferenc, gr. Ráday Gedeon, Szentjóni Szabó László, Dayka Gábor, Aranka György stb. voltak munkatársai. Toldy szerint: «Egy karakterű s rangú a Museummal s verseink, prózánk csinosításán nem keveset munkált».⁵ Valóban nem marad el értékben Batsányi lapja mellett és Kazinczy maga is nagyra becsülte, mikor így ír később róla: «Minden nyomtatott írásaim közt az eggy *Orpheus* az, amit eggy kis vigasz-

¹ Kazinczy levelezése. I. 507. l.

⁴ U. o. XX. 73. l.

² U. o. I. 520. l.

⁵ *Tud. Gyűjt.* 1826. X. 102. l.

³ U. o. II. 248. l.

találással nézek. Sok rossz van benne . . . mindazonáltal elmondhatni talán reá, hogy et heic dii sunt».¹

1794 elején névtelen kiadók szépirodalmi lapra hirdettek előfizetést, mely közlönye lenne a szépeknek. Még júliusban megjelent az *Urania* első kötete, melyet csakhamar megkettő követett. 1795 áprilisban újra ki akartak adni egy kötetet, de a szerkesztő, Kármán József, időközben meghalt. Felfogva annak a nagy felelősségnek és jelentőségnek teljes súlyát, amit egy ilyen «folytatott (periodica)-írás» a nemzet életében jelent s hogy egy ilyen írás «kiáltó szó a pusztában, mely az utat egyengeti», a nemzetnek a halhatatlanság ösvényén való haladásában, indítják meg *Uranijukat*. Fő céljuk a «nemzeti karaktert fenntartani, erősíteni és vezetni», mégpedig lehetőség szerint eredeti művekkel. Ízlés, szépség, hasznosság lebeg szemek előtt, mikor «Gyenge leánya! indulj el immár kimért utadon!» felszólítással bocsátják ki folyóiratukat.

Mesék, költői levelek, versek, allegóriák, népszerű ismeretterjesztő cikkek, hosszabb elbeszélések, anekdoták stb. alkotják tartalmát. Munkatársai közül csak Kármán József, Schédius Lajos és Pajor István neve ismeretes és még ma is vitás az *Urania* névtelenjeinek kérdése. Nagy tetszéssel találkozott a kísérlet s «minden megkívánható tökéletességgel fel lévén ruházva, beillett volna Európa elsőbb dámáinak tsinos kezeibe is . . . ezen angyali munka».² Kazinczy szigorúan, de jóakarattal ír róla : «Nem érdemli meg az *Urania* nevet, azonban tisztelem a szándékot és igyekezni fogok rajta, ha igyekeznem szabad lesz, hogy többet nyújtson Kármán, akitől sok fog kitelhetni, ha vezető barátai lesznek».³ Nagy kár, hogy az «áldandó intézet, három negyed kijöttével megszűnt», mert rövid élete alatt sem «szüntek meg ezen jeles folyóírásnak nagyérdemű kiadói édes anyai nyelvünknek és nemzetünknek pallérozódásán munkálkodni».⁴ Valóban rá is szolgált a dícséretekre és túlságosan szigorúan ítéli

¹ Kazinczy levelezése. III. 50. l. (Levél Sinay Miklóshoz.)

² Pápay Sámuel: *A magyar literatura esmérete*. 412. l.

³ Kazinczy levelezése. II. 384. l. (Levél Kis Jánoshoz.)

⁴ *Magyar Mercurius Bibliothecája*, 1795. 93. l.

meg Bodnár Zsigmond, mikor így ír róla: «Azok a száraz leírások és fejtegetések, melyeket hasábjain olvasunk, gyarló kivonatok, lelketlen másolatok.»¹ Az igaz, hogy nem dolgoztak valami nagy eredetiséggel, de egy-két jól sikerült cikk, mint *Fanny hagyományai*, *Fejvesztés*, satíra a *Módiról* s a *Nemzet csinosodása* bőven kárpótol a többi gyarlóságért s ez a magas színvonalra törekvő, nem tisztán szépirodalmi lap tisztas helyet foglal el XVIII. századi szépirodalmi folyóirataink sorában.

A század utolsó szépirodalmi lapját Csokonai Vitéz Mihály alapította Pozsonyban 1796-ban *Diétai Magyar Muzsa* címmel. 1796. november 1-én indult meg és a 11. számban bejelenti a szerkesztő: «Muzsa! megszűnt a diéta, szünni kell már neked is!» A tiszavirág életű kis lapot Csokonai *Nyájás Muzsa* címen folytatni is akarta, de terve nem sikerült és, miután a nyomdással nagy nehezen kiegyezett, elhagyta Pozsonyt.

«A Muzsa bölcselkedni fog és néha-néha tréfálkozni. Mind a kettőt véghez kívánja pedig vinni, hogy az érdemes olvasók mind két nemének udvarolhasson». Tartalmát Csokonai bölcselkedő és enyelgő költeményei, műfordításai, az 1741-i diéta kantatéja és Metastasio *Angelikájának* fordításai teszik. A *Diétai Magyar Muzsával* az volt célja, hogy felhívja magára a figyelmet és pártfogót szerezzen. Tulajdonképpen nem is igazi folyóirat, hanem a költő verseinek kiadása. Még a királynak is felajánlotta *Muzsája* egy példányát avval a szerény kéréssel, hogy költői szolgálatai fejében egy kis földdel jutalmazza meg, hogy azt két keze munkájával megmívelve eltarthassa magát és csak a költészetnek élhessen. Kérését természetesen elutasították, hogy «bei so beschaffenen Umständen ist diese Bittschrift bis zur nähere Aufklärung ad acta zu hinterlegen».² Nem tisztán költői cél lebegett szeme előtt. Alkalmi versekkel és hízelkedésekkel töltötte meg *Muzsája* oldalait és magát minél előnyösebb színben igyekezett feltüntetni. Hogy összes pró-

¹ Bodnár Zsigmond: *Urania*, 85. l.

² Csokonai felségfolyamodványa, I. K. 1901. 446. l.

bálkozásai kudarcot vallottak, előrelátható volt és a *Diétai Magyar Muzsának*, mint szépirodalmi folyóiratnak, nincs jelentősége.

II.

Csokonai *Muzsájával* szépirodalmi folyóirat-irodalmunk történetének egyik kisebb fejezete végződik és hosszabb szünet áll be szépirodalmi időszaki sajtónk életében. A XIX. század elején voltak ugyan egyes jelentéktelen kísérletek (*Mulatságok, Segítő*), de a *Magyar Musa* színvonalát sem érték el. Szépirodalmi folyóirat-irodalmunk veszedelmes mélység felé haladt, mely elnyeléssel fenyegette. Értékben mélyen lesüllyedt és nem is volt remény arra, hogy hamarosan feltámad. A huszas években ugyan újra megindul és szépirodalmi folyóirataink száma szaporodik, de a csoport csak számban gazdagabb, mert értékben messzi az előbbi alatt marad. Az új század első három évtizede, mert a *Regelő* megjelenésének évét (1833) vehetjük határkönek, nem fejlődést, hanem visszaesést mutat az előbbi korhoz képest. A hosszú harminc év terméséből csak egy értékesebb, a *Szépirodalmi Ajándék*, éppen az, amelyik a való élettől a legtávolabb állt és, mert elzárkózott a közönség kívánságai elől, nem hatott úgy, mint egy másik, az olvasók igényeit jobban szem előtt tartó lap. Még külalak tekintetében sem találkozunk akkora haladással, mint a szépen kifejlődött nyomdatechnika alapján várhatnók. Az egy *Aspasiát* kivéve, mind kezdetlegesen vannak kiállítva és az *Urania* ebben a tekintetben is magasan felettük áll.

Megjelenési forma szempontjából két részre különíthetjük ezeket a folyóiratokat. Egy részük, követve a *Muzsák* hagyományait, mint melléklap jelent meg (*Hasznos Mulatságok, Sokféle*), ami arra mutat, hogy a szerkesztők így látták lapjuk életét biztosítottnak, másrészük pedig mint önálló vállalkozás látott napvilágot, s ez bizonyítéka annak, hogy az írókban volt bátorság és vállalkozó kedv. Irányuk szempontjából sem egységes a csoport. A nagyszámú tisztán szépirodalmi folyóiratok mellett vannak enciklopedikus lapok is, melyeket csak a szépirodalmi folyóirat fogalmának erős ki-

tágításával sorolhatunk ide. Sorsuk azonban ezeknek sem volt más, mint elődeiknek. Pártolás hiányában rövidesen mind megszűntek s csak azok tudták magukat hosszabb ideig fenntartani, melyek mint melléklapok jelentek meg (*Hasznos Mulatságok, Koszorú*). Az önálló vállalkozások gyakran már az első számmal megszűntek (*Aspasia*).

Az új században az első kísérletet Somogyi Csizmazia Sándor tette, ki 1805-ben adott ki *Mulatságok* címmel egy «fele vers és fele próza titulusú»¹ munkát, de jelentéktelen szépirodalmi folyóirat-kísérlete már az első számmal meg is szűnt.

Nem sokkal értékesebb és jelentékenyebb a következő folyóirat, a «*Segítő*, Hónapos Írás a Szépnek elő-mozdítására. Ki-adja Kis-Csoltói Ragályi Tamás». 1806-ban indult meg és ugyanebben az évben a 7. füzettel meg is szűnt. Ragályi Pálóczy Lászlóval együtt szerkesztette lapját s az első számot majdnem teljesen ők maguk írták. Majd felszólították a tollforgató embereket, hogy a *Segítő* részére három rendbeli cikkeket írjanak: «1. A Szép Izlés természetét fejtegető értekezéseket, 2. A Szép mesterségeknél akárminemű teremtményeit, 3. Grammatikai értekezéseket». «Minden írásban hozám küldött Criziseket» — írja felhívásuk — «örömmel veszek. Megjegyzem azt, hogy a darabok közt olyanok is lesznek, melyeket nemcsak tökéletesnek nem tartok, de rosszaknak ösmerek. Szükség ez jelentésemben foglalt szándékomra, de igyekezem úgy helyeztetni, hogy rosszaságok kiteczző legyen.» A két szerkesztőn kívül csak Döbrentei nevével találkozunk a munkatársak között, de később még ez is megbánta, hogy írt a *Segítő*-be. «A *Segítő*» — írja Kazinczy — «és egyéb versekkel megrakott munkák még keveset tettek»² a nemzeti művelődés fejlesztése érdekében és nem kár, hogy «ezen derék hazánkfiát Nemzetünk Gyéniussa» nem tette «állhatatossá elkezdett szép igyekezetében».³

E két kísérlet után ismét nagyobb szünet állott be, míg

¹ Kazinczy levelezése. III. 437. l.

² U. o. IX. 28. l.

³ Pápay Sámuel: *A magyar literatura esmérete*, 412. l.

végre 1816-ban Kultsár István, a *Hazai s Külföldi Tudósítások* érdemes szerkesztője, kijelentette, hogy itt van az idő, mikor «nemzetünk díszeré és nyelvünk virágoztatására» oly fontos lépést tehet, melyet mindenki örömmel fog üdvözölni. Ugyanis a «Nemzeti Literaturának és a Házi s Mezei Gazdaságnak különös Toldalékok lesznek szánva», melyeket azután a hírlappal együtt fog az előfizetőkhez eljuttatni. Kultsár be is váltotta ígérését, mert még 1816-ban megindította a *Gazdaságbeli Gyűjteményt* és a következő évben napvilágot látott folyóirata: «*Hasznos Mulatságok*, a Hazai s Külföldi Tudósításokhoz toldalékkul írta és kiadta Kultsár István». Ez a leghosszabb életű folyóiratunk 26 évi pályafutás után szűnt meg 1842-ben, de sok szerkesztője és hosszú élete ellenére sem mutatott az egész idő alatt lényeges változást vagy javulást.

Magyar nyelv (ódák, epigrammák, nyelvvizsgálatok), széptudományok (poézis, szépművészet), természettudományok, hasznos mesterségek, házi és mezei gazdálkodás, találmányok, felfedezések, életírások, történelmi nevezetességek, természeti ritkaságok és csudák, néprajzi cikkekcskék, találós kérdések stb. alkotják ennek a különös mellékletnek tartalmát, mellyel Kultsár olvasóinak kedveskedett. Ismeretlen írók, dilettánsok írták a cikkek nagy részét, és nem is volt más célja ennek az enciklopedikus lapnak, mint hasznosan mulattatni. A hasznosat akarta a kellemessel összekötni, az elért eredmény azonban szánalmas maradt. Mint szépirodalmi folyóirat figyelmet sem érdemel, mint ismeretterjesztő lap pedig annyira gyenge, hogy az olvasók alig vehették valami hasznát. Kultsár, ki ügyes hírlapszerkesztő volt, a melléklettel keveset törődött. Mikor azonban a *Hazai s Külföldi Tudósítások* felett eljárt az idő, vele együtt nyom nélkül eltűnt a *Hasznos Mulatságok* is.

Kis János superintendens már régen foglalkozott egy folyóirat megindításának tervével. Mikor azután 1819-ben az *Erdélyi Múzeum* befejezte pályafutását, hozzáfogott lapja kiadásához. Megegyezett Trattnerrel és 1819-ben megindult lapja, a «*Helikoni Kedvtöltések* a magyar literaturának némelly barátjai által». «E hónap elején, Pesten» — írja Kazinczyna —

«általadtam Trattnernak némelly részént magam, részént mások által fordított darabokat, mellyeket amint ígérte, négy füzetekben fog *Thalia*, *Pihenő Órák*, vagy más efféle tízim alatt közrebocsátani». ¹ A nyomdász azonban önhatalmúlag *Helikoni Kedvtöltésnek* nevezte. «Igen restellem,» — írja később Kis János — «hogy hírem nélkül ilyen változtatásokat enged magának, s attól félek, hogy még több e féle szabadságokat is meg fog próbálni». ² Már a következő évben pártolás hiányában megszűnt. (Csak 56 előfizetője volt.)

Rövid eredeti és fordított beszéleyeket, költeményeket, kis történeti cikkeket és könnyű életbölcseleti elmélkedéseket közölt. Kis Jánosnak, mint lelkésznek, kettős cél lebegett szeme előtt, mikor összeállította *Kedvtöltése* tartalmát. Nemesen akart gyönyörködtetni és egyúttal hasznosan tanítani. Az emelkedett szellemű közlemények nagy részét ő maga írta vagy fordította s rajta kívül csak Szentmiklóssy Aloyz van megnevezve munkatársai közül. A *Helikoni Kedvtöltésnek* minden kelléke megvolt, hogy igazi szépirodalmi folyóirat legyen belőle, de Kis János nem volt ügyes szerkesztő s lapjából ennél fogva «hiányzott az időszaki szellem» — írja igen találóan Toldy — «a kor értelmi és érzelmi mozgalmi s nemzeti ügyeink nem képviseltettek, eredeti cikk kevés; bizonyos egyhangúság mellett a több név érdeke s így összevéve bármely folyóirat leghathatósabb érdekemelyűi nélkülöztek». ³ Gyakran ezért almanachnak is tartották, mert semmi külső jel nem vall arra, hogy folyóirat akart lenni.

Az 1817-ben alapított *Tudományos Gyűjtemény*, hogy a «magyar nemzetnek felvilágosítását, csinosulását, szerencsésítését is önnön nyelvénél fogva» ne csak a tudományok magyarnyelvű tolmácsolásával, hanem a költészet művelésével is előmozdítsa, 1821-ben kiadta a «*Szépliteraturai Ajándék* a Tudományos Gyűjteményhez» c. mellékletét, melynek 1828-tól «*Koszorú, Szépliteratura Ajándék* a Tudományos Gyűjteményhez» volt a címe. A főlap minden havi

¹ *Kazinczy levelezése*, XVI. 264. l.

² U. o. XVI. 310. l.

³ Kis János: *Poetai munkái*. Kiadta Toldy F. Bevezetés XXXII. lap.

kötetéhez járult egy ív a szépirodalmi mellékletből, melyek azután összefűzve évenként egy 12 íves kötetet alkottak. Minden folyóirati jelleg nélkül jelentek meg az egyes ívek és az egész folyóirat összefüggő költői anthológia-féle volt, mely a való élettől még mindig igen messze esett. A *Szépirodalmi Ajándék* és folytatása, a *Koszorú*, szellemben és beosztásban nem különbözik. Legnagyobbbrészt lírai és epikus költeményeket közölt, de bőven adott elbeszéléseket, sőt kisebb egyfelvonásos drámákat is. Munkatársai között a kor nevezetesebb íróit majdnem kivétel nélkül megtaláljuk: Kölcsey Ferenc, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Tompa Mihály, Kazinczy Ferenc, Kovács Pál, Császár Ferenc, Toldy Ferenc stb. De viszont sok dilettáns is itt próbálkozott, így pl. Bárány Ágoston, Palocsay Tivadar, Ecsedi Gyula, Édes Gergely stb. Hogy ezek nem váltak a lap előnyére, azt nem is kell mondanunk.

Változatos tartalmával a korszaknak jobban szerkesztett lapjai közé tartozott, de még mindig messze áll az ideáltól. Kritikákat nem közölt, a közönség kívánságait figyelmen kívül hagyta s a maga útján haladt. Mintegy magas piedesztálra emelkedve elnézett az olvasók feje fölé, a helyett, hogy kapcsolatba igyekezett volna velük lépni. A *Tudományos Gyűjtemény* előfizetőiből verbuválódott olvasóinak tábora s mint önálló szépirodalmi lap meg sem állhatott volna. Fénykora 1828-ban kezdődött, mikor Thaisz Andrástól Vörösmarty Mihály vette át a *Tudományos Gyűjtemény* és melléklapja szerkesztését. Ekkor egyszerre magasba lendült, de korszakalkotóvá mégsem lett s jelentősége is csak annyi, hogy magában áll a hasonló irányú egykorú vállalatok sorában.

«Boldogult barátom» — írja Toldy Ferenc — «Igaz Sámuel a *Magyar Kurir* mellett 1824-ben egy *Kedveskedőt* ada, csinost, hasznost, interesszánst, melynek tartósságot és közönségesebb lételt lehete kívánnunk». Mint a bécsi *Magyar Kurir* melléklapja indult meg 1824-ben Pánczél Dániel és Igaz Sámuel szerkesztésében, de a negyedik kötet után már meg is szűnt. Magyar nyelv, literatura, régiségek, szép mesterségek, értekezések, históriai darabok, geográfiai statisztikák,

versek, dalok, énekek, történeti elbeszélések, mesék, anekdóták, levelek, szószármaztatások, könyvismertetések stb. voltak ebben a nem nagy igényű lapban, mely éppen olyan gyárilag készült, mint a *Hasznos Mulatságok*, és nem is törekedett többre, mint arra, hogy olvasóit akármilyen eszközzel is lekösse és mulattassa.

Az 1824. esztendő termékeny év volt szépirodalmi sajtónk történetében, mert a *Kedveskedőn* kívül még két folyóirat keletkezett. Nem talált rokonszenvesebb fogadtatásra a «*Laura*, oktatta Mulattató Ujság a pallérozottabb magyar Familiák számára» sem.¹ «Gödörházi Gödör József, a Philo-sóphia Doktora, a szép Tudományok Magistere, Szendi evang. Prédikátor stb.» adta ki Révkomáromban. Összesen két füzet jelent meg belőle, mert pártolás hiányában még abban az évben megszűnt. Hiába folyamodott a szerkesztő támogatásért a megyéhez; pénzbeli segílyt nem kapott, a közönségnek pedig nem kellett a lap.

«Eltökéltem magamat» — írja Gödör József a bevezetésben — «hogyan kedves Honnyomnak az alatt a Titulus alatt *Laura* jelenvaló és időszerint folytatandó kötetekben egy olly Mulattató Ujságot nyujtsak oltárára, mellyek által a nemzeti cultura a Szép nem között is virágozhatnak.» Ennek akarván megfelelni közölte Kováts Sámuel, Kis József, Edvi Illés Pál, Tóth Ferenc és egyéb műkedvelő poéták rigmusait. A «pallérozottabb magyar familiák» és a hölgyek között akarta a jó ízlést elterjeszteni, de éppen az ellenkezőjét érte volna el, ha lapja véletlenül elterjed. Szerencsére nem fogadták szívesen. «Én csak az első kötetet olvastam» — írja Zádor György Kazinczynak — «de nagyobb szegénységet, ízetlenséget és kietlenséget soha sem láttam.»² «Kétségbeejtőn gyöngé irodalmi szárnypróbálgatások, fércelmények, röghöz kötött egyhangú döngicsélések, ismét hazafias felbuzdulásokból eredő tartalmatlan bombasztok, éretlen szellemeskedések töltik meg.»³ «Feledség borítsa századunknak s honunknak

¹ Nem tudtam megszerezni és csak Rexa Dezső ismertetése alapján tudom tárgyalni.

² Kazinczy levelezése, XIX. 426. 1.

³ Rexa D.: *Laura*. Közlemények a Dunántúl történetéhez. 23. 1.

ilyen termékeit s az idők archivuma nevét fel ne jegyezze szégyenére.»¹

A *Laurával* egykorú és ugyanolyan sorsú volt Kovacsóczy Mihály *Aspasiája* is, mely azonban sokkal értéke-
sebb. Mégis csak egy kötet jelent meg belőle. «Minden elme-
szüleménynek célja az oktatás vagy mulattatás. E jelen
gyűjteménynek a két szép cél tétetett főirányul», írja beve-
zetésében. Magas színvonalra törekedett és a «dolgozások
kiválasztásában a legnagyobb különeműségre» ügyelt. Köl-
csey, Képlaki Vilma, Révai, Vörösmarty, Virág Benedek,
Dukai Takách Judith, Szentmiklóssy Aloyz stb. költeményei,
Györlei Péter, Kovacsóczy, Balla Károly, Sarlay Gedeon
prózai művei jelentek meg itt. Az *Aspasiában* látott nap-
világot Kölcsey *Dobozija*, Vörösmarty *Zalán futásának* utó-
lag írt bevezetése, Kovacsóczy *Holtakat szerető* c. regéje stb.
Tartalma értékben magasan a *Laura* fölé emeli és Kazinczy
is méltánylással írt róla, csak túlzott tarkaságát hibáztatta.
Az *Aspasia* rövid élete alatt oly értékeset adott, mint a
Koszorú, és vesztesége irodalmunknak, hogy evvel az egy
számmal megszűnt. Ebben talán a szerkesztő is hibás, mert
Kovacsóczynak később sem volt szerencséje folyóirataival.

A huszas évek szépirodalmi folyóiratai az *Aspasiával*
befejeződtek és a *Regelőig* még csak két folyóirat jöhet szá-
mításba. Kis-szánthói Pethe Ferenc, az *Erdélyi Híradó* szer-
kesztője, 1830. júliusában megindította hírlapja melléklapját,
a *Nemzeti Társalkodót*. «Írták az olvasók és lehetőségig
rendbeszedte és hetenként kiadta Kis-szánthói Pethe Ferenc.»
Nehéz küzdelmek közt tudta a lap fennállását biztosítani és
azt sem magának, hanem főlapjának köszönhetette. Az 1844-ben
megszűnt vegyes tartalmú szépirodalmi lap változatos cik-
keket közölt. Értekezések, költemények, bírálatok, beszélyek,
történelmi cikkek, életrajzok, politikai elmefuttatások, játé-
színi tudósítások alkották tartalmát. Társalkodó akart lenni
a szó legszorosabban vett értelmében és anyagot akart adni
a művelt szalónok társalgásához. Utolsó éveiben észrevehe-
tően a szépirodalom felé kezdett hajlani és mind nagyobb

¹ *Tud. Gyűjt.* 1826. X. 105. 1.

helyet foglaltak el benne a költői művek. Munkatársai jóformán kizárólag erdélyi írók és dilettánsok, de helyenként nevezetesebb írókkal is találkozunk. Így többek közt Brassai Sámuel, Jósika Miklós, s Kemény Zsigmond, aki itt kezdte el hírlapírói pályáját egy a párbajról írt cikkével. Mindenki közreműködését szívesen fogadták s csak az volt a kikötésük, hogy saját neve alatt küldje be mindenki cikkeit. Hibái ellenére is a harmincas éveknek ügyesebben szerkesztett folyóiratai közé tartozik és a későbbi erdélyi folyóiratokat, a *Mulattatót* és a *Kis Követet* minden tekintetben felülmúlja.

A *Regélőig* utolsó szépirodalmi folyóiratunk 1832-ben indult meg. A bécsi *Magyar Kurir* ugyanis kiadta a *Kedveskedő* elég késői folytatását, a *Sokfélé*t, melyet a «bécsi magyar ujság mellé toldalékul» Márton József, jeles szótáríró és tudós szerkesztett. Két évi fennállása után szűnt meg a *Sokféle* 1834 április 30-án. Mindenfélét tartalmazott az ismeretterjesztő cikkecskétől a költeményig, a rejtvénytől a beszélyig, a bírálattól az anekdótáig, de, mert főcélja a mulattatás volt, szépirodalmi folyóirataink közé sorolhatjuk. Irodalomtörténeti szempontból teljesen jelentéktelen, mert sokfélé, de hozzátehetjük, hogy sokféle értéktelent hordott össze, és csak azt a kétes értékű dicséretet mondhatjuk rá, hogy nem volt rosszabb, mint a *Hasznos Multságok*. A közönség maga is érezte gyarlóságát, nem pártfogolta és, amint szerkesztőjének egy életrajzírója megjegyzi, Márton József «majd éhen halt mellette».¹ A *Sokfélé*vel lezárult szépirodalmi folyóirataink második korszaka, hogy azután a következő évben nagy lendületet vegyen és a *Regélő*vel meginduljanak az igazi, tisztán szépirodalmi célú folyóiratok.

III.

A harmincas évek szépirodalmi folyóiratai két nagy csoportra oszlanak, melyeknek mindegyike jelentős a maga nemében. Az egyik irány 1833-ban tűnt fel. Ekkor indult meg ugyanis Mátray Gábor *Regélője*. Nagyon fontos év ez,

¹ Szinnyei J.: *Magyar Írók*, VIII. 739. hasáb.

mert a *Regélő*vel új műfaj tűnt fel a magyar irodalomban, a divatlap. A hölgyek részére már kiadtak egyszer egy lapot (*Urania*), de ez még nem volt divatlapnak nevezhető és az elsőség Mátray folyóiratát illeti meg. A divatlap kifejezésen nem mai értelemben vett *Modejournalt* kell értenünk, hanem szépirodalmi folyóiratot, melynek főcélja a mulattatás volt, de divatképeket is közölt s ezektől kapta nevét. Nem sajátlagos magyar műfaj, hanem külföldi, első sorban német mintára indult meg. A *Regélőt* csakhamar több is követte és még a harmincas években fellendült divatlap-irodalmunk. Az előző kor termékeihez képest nagy haladást mutatnak. Kiállításuk szép, divatképeik csinosak, annyira, hogy a következő évtized divatlapjaitól csak fokozati és nem lényeges különbségek választják el. Nemcsak ezekben a külsőségekben, hanem tartalmukban is nagy fejlődést mutatnak a *Laura* és *Nemzeti Társalkodó*-féle lapok után. Tudatosan magasabb színvonalra törekedtek és hogy ezt nem érték el, az gyakran nem a szerkesztő hibája volt. Meg kell nekik azonban adnunk az elismerést, hogy az előző kor szépirodalmi folyóiratait, egy kivételével (*Koszorú*), felülmúlják s irodalmunk történetében nagy hatásuk volt.

Sokkal értékesebb volt azonban a másik irány. Az eddigi folyóiratoknak mindig az volt a bajuk, hogy vagy tehetségtelen emberek szerkesztették azokat és nem voltak életképesek, vagy vérbeli írók alapították a lapot, de a közönség nem pártfogolta. Mind a két esetben természetes következménye a folyóirat megszűnése volt. 1837-ben azonban tehetséges szerkesztők olyan lapot alapítottak, mely megnyerte a közönség tetszését. E két körülmény szerencsés összetalálkozásának köszönhető legértékesebb szépirodalmi folyóiratunk, az *Athenaeum*, születését. A harmincas években indult meg, de messze kimagaslik a többi közül. Értékben nemcsak az egész korszak folyóirat-irodalmát szárnyalja fölül, hanem megszűnése után sem akadt egyhamar lap, mely magasabb színvonalra emelkedett volna. Korszakalkotó volt és az irodalmi életben akkora jelentőségre tett szert, hogy megjelenése után rögtön vezető helyet foglalt el. 1843-ban szűnt meg és megszűnésével jelentős irodalmi korszak zárult le.

Első divatlapunk, a *Regélő*, előfutára volt a következő évtized gazdag divatlap-irodalmának és nagy érdeme, hogy hozzászoktatta a hölgyvilágot a magyar divatlapok olvasásához, előkészítve ezzel a terepet a negyvenes évek divatlapjai számára. Róthkrepf (Mátray) Gábor már 1830-ban lépéseket tett az első magyar divatlap megalapítására. 1832-ben a Helytartó Tanácshoz engedélyért folyamodott, amit avval a kikötéssel, hogy a politikát teljesen mellőzni fogja, meg is kapott. Végre 1833. április 1-én megindult a «*Regélő*, első szépművészeti folyóirat» társlapjával, a «*Honművész*, a *Regélő* folyóírásnak társa» c. művészeti lappal. Nagy örömmel fogadták és pártfogolták is. Az első kötetre több mint 700-an fizettek elő. Később azonban ez az igazán nem nagy szám is csökkent és 1836-ban pl. már alig volt 500 előfizetője. A részvétlenség végül is annyi anyagi terhet rakott a szerkesztő vállaira, hogy 1841. június 29-én kénytelen volt kettős lapját megszüntetni. Az utána következő szépirodalmi lapok szellemileg túlszárnyalták és fölöslegessé tették. Új szellemben és új szerkesztővel 1842-ben mint *Regélő Pesti Divatlap* támadt fel.

«Mosolygó kisedeként repked a *Regélő*, szeretett honunkban feltűnt legelsőbb szépművészeti folyóírásnak első szülöttje, becses nemzójének, a magyar nagylelkűségnek ápoló, kegyes karjai felé.» Ezekkel a szavakkal vezeti be az alapító és «szerkesztő», Mátray Gábor, lapját és kéri a közönséget, hogy «ezen folyóírást további pártfogásra s ajánlásra méltatni ne terheltessenek». (1833. 1. szám.) Történet és elbeszélés, jeles mondás, költészet, nemzeti szokás, pesti vizsgáló, rejtvény, világi telegráf, különféle hírlelő, tréfa szesz, neveltető pilulák, inneplő, ország és népismertetés, théâtreum voltak a lap egymást felváltó rovatai. Közkedveltségét nagyrészt csinos, ízléses divatképeinek köszönhette, melyek minden számhoz mellékelve a *Regélő* szerves részei lettek. A *Honművész*ben pedig közhasznú tudományos cikkeket, híreket, könyv- és színi bírálatokat adott ki a szerkesztő. Eleinte alig találkozzunk ismertebb névvel munkatársai közt, később azonban feltűnnek a negyvenes évek ismertebb íróinak szárnypróbálgatásai. Így pl. Gaal József, Nagy Ignác, Kovács Pál, Fran-

kenburg Adolf, Garay János, Beöthy Zsigmond, Obernyik Károly, Kuthy Lajos stb.

Széchenyi István hangsúlyozta a nők fontos hivatását és ezt leghelyesebben Mátray fogta fel, ki a nővilág képzésére fordította erejének és tehetségének javát. Igyekezett az ő színvonalukhoz alkalmazkodni és mellőzött mindent, ami túlságosan szakszerű vagy tudományos lett volna. Tarkaságával felkeltette az olvasó közönség figyelmét és sikerült kis olvasótábort teremtenie. Mátraynak nagy érdeme tudatos törekvése a magyarosságra, bár a folyóirat színvonalát nem tudta nagyon magasra emelni és az *Athenaeum* minden tekintetben felülmúlta. Mint szerkesztő nem volt különösen ügyes ember. A tartalom megválogatásához inkább értett még, mint a jó munkatársak megtartásához, mert ezek csakhamar mind elhagyták és önálló vállalkozásokba kezdtek. Azonban nem haladhatunk el mégsem szótlánul Mátraynak a mellett a nagy érdeme mellett, hogy ő alapította az első magyar divatlapot és ez az egy körülmény emlékezetessé teszi nevét szépirodalmi folyóirat-irodalmunk történetében.

1834-ben Munkácsy János új divatlapra kért és kapott engedélyt. A következő évben, január 3-án indult meg lapja «*Rajzolatok a társasélet- és divatvilágból*» címmel. (Címét a szerkesztőnek 1833-ban kiadott *Rajzolatok az élet köréből* című novellás kötetéről kapta.) Mindig új és új dolgokkal akart a szerkesztő előfizetőinek kedveskedni, hogy lapja életét biztosítsa. 1837-től Garay vezette a «Két főváros» rovatot, Kunoss a «hangászatot», Ney Ferenc a «társaséletet», Frankenburg a divatot és végül Aggfy a színészetet vállalta magára. Munkácsy ambíciózus szerkesztő volt s evvel sem elégedett meg. 1837-ben ugyanis arra kért engedélyt, hogy egy *Ór* című rovatban a politikával is foglalkozhassék, de éppen úgy elutasították, mint a következő évben, mikor *Tudakozó és Utasító* címmel megindítandó hirdetési lapra kért engedélyt.¹ Sok utánjárása és sürgetése végül is nem maradt eredménytelen, mert 1839-ben örömmel jelenti be olvasóinak, hogy «Ófelsége legkegyelmesb engedelmével, folyó évi július-

¹ V. ö. Ferenczy: *Hírlapirodalmunk*. 187., 188. lap.

tól kezdve a *Rajzolatok* egyszersmind politikai lappá fog át- alakulni». Mint politikai hírlap a *Literáriai Csarnok* című szépirodalmi melléklettel jelent meg. Ebből önállóan csak hét szám látott napvilágot, mert a nyolcadik számmal bele- olvadt a főlapba, mely «*Budapesti Rajzolatok*, politikai és közhasznú ismereteket terjesztő lapok» címet vett fel. Foly- tatása 1840-től a *Sürgöny* volt és a szépirodalmi melléklet ebben jelent meg.

«Rajzolni akarjuk a világot s az életet, a társas életet és divatvilágot», volt programjuk, céljuk pedig «mind külső csinyra, mind belső nyomosságra» vetélkedni az országot el- özőnlő külföldi lapokkal és, ha lehet, azokat egészen kiszorítani. Ezt a hazafias célt szolgálták a közölt elbeszélések, költemények, életírások, «divati és művészeti tudósítások», napi hírek, tréfák, bírálatok, csinos, színes divatképek, egyéb műmelléletek stb. Hogy mennyire nehéz feladat volt, amire vállalkoztak, bizonyítja állandó küzdelmük a létért. Még a maradandóbb értékeket is feláldozták, hogy a lap fennmaradjon, s inkább könnyebb, mulattatóbb cikkeket közöltek, hogy mennél több előfizetőt szerezzenek. Mégis, minden igyekezetük ellenére sem pártolták elegendő lapjukat s a *Rajzolatok*nak alig volt 500 előfizetője. Nagy kárára volt az is, hogy munkatársai a kor másod- és harmadrangu írói- nak sorából kerültek ki s ismertebb névvel, mint Garay János, Gaal József, Frankenburg Adolf, Erdélyi János stb. csak alig-alig találkozunk. Alacsonyabb színvonalú ugyan, mint a *Regélő*, de azt el kell ismernünk, hogy avval együtt az *Athenaeum* megjelenéséig jelentős szolgálatokat tett iro- dalmunknak, mert mint a társasélet és divatvilág tolmácsa a hölgyeket a magyar nyelvű divatlapokhoz szoktatta hozzá és evvel a következő évtized három nagy divatlapjának egyengette útját. Teljesen jelentéktelen volt azonban foly- tatása, a *Literáriai Csarnok*, melyet Munkácsy János mellé- kelt politikai lapjához, a *Budapesti Rajzolatok*hoz, hogy annak érdeklődést biztosítson. Nem érdemel nagyobb figyel- met és csak a teljesség kedvéért kellett róla is megem- lékeznünk.

Időrendben még a *Rajzolatok* előtt keletkezett a kor

harmadik folyóirata, melynek folytatása volt csak divatlap, s ezért célszerűbbnek látszott később tárgyalni. Kovacsóczy Mihály, a balsorsú *Aspasia* volt szerkesztője, 1833-ban egy Kassán megjelenendő szépirodalmi lapra, «*Szemlélo a Tudományok, Literatura, Művészet, Divat és Társasélet körében*» címmel hirdetett előfizetést s a vegyes tartalmú lap július 1-én meg is indult. Azonban már ugyanazon év decemberében a 30. számmal megszűnt. 1834—35-ben szünetelt s újra csak 1836-ban indult meg a *Literaturai Lapok* című kritikai mellékklappal. Másfél évig zavartalanul jelent meg, majd ismét megszűnt (1837. jún. 30). Kovacsóczyt az eddigi sikertelen próbálkozások mégsem riasztották el és 1841-ben újra szerencsét próbált. Feltámadt *Szemlélőjét* «*Közlemények az élet és tudományok köréből*» címmel adta ki.

Hosszú címéhez a folyóirat következetes akart maradni és tartalma ezért változatos volt. Tudományos értekezések, «históriai ábrázolások», életrajzok, földrajzi leírások, utazások, «a literatura állapota bel- és külföldön», könyv- és műbírálóatok, szemelvények jeles munkákból, költemények, novellák, vegyes mulattató apróságok, színészet, levelezés, divat (módi) tették tartalmát. A szépirodalom azonban meglehetősen háttérbe szorult, sőt 1836-ban a szerkesztőség ki is jelentette, hogy a «*Szemlélo* köréből elmaradtak a belletrisztikai közlemények, szinte a színészet bírálatjai s ennek utána szigorúan a tudományokhoz fog ragaszkodni úgy azonban, hogy a történeté legyen az elsőség». (1836. II. 1431—32. hasáb.) A «*Szemlélo a Tudományok és Művészetek körében*» épp olyan nehezen boldogulhatott, mint a vegyes tartalmú folyóirat és ezért a *Közlemények* megint csak szépirodalmi lap lett. Munkatársai legnagyobbbrészt ismeretlen, tehetségtelen írók voltak (Krónpiegel Pál, Bústavi, Kapy István, Ormos László, Literáti János és mások) s szerkesztője is a legügyetlenebb volt redaktoraink sorában, akinek egyik lapjával sem volt szerencséje. A *Szemlélo* ugyanazt az irányt követte, mint később az *Athenaeum*, de minden eredmény nélkül. Sem mint tudományos, sem mint szépirodalmi lap nem áll magas színvonalon. Valahogy meghatározhatatlan jellemű volt s mint egy kameleon folyton változtatta színét.

De akármilyen volt is iránya, szelleme mindig megmaradt alacsonynak és folyóirat-irodalmunk ferdeségei közé tartozik.

A kor utolsó divatlapja bár a negyvenes évek elején jelent meg, keletkezése és szelleme még ehhez a csoporthoz sorozza. Mikor Kovacsóczy *Szemlélője* 1837. június 30-án megszűnt, a buzgó szerkesztő nem nyugodott, hanem lépéseket tett egy új divatlap megindítására. Fáradozásait siker koronázta, mert 1840-ben kibocsáthatta új lapja előfizetési felhívását s 1841 január 1-én Stáncsics Mihállyal társulva, megindíthatta új folyóiratát, «*Közlemények az élet és tudományok körében*» s ennek társlapját, *Literaturai Lapok* címen. Az «egyetlen magyar divatlap», ahogy magát a *Regélő* megszűntével büszkén nevezi, még akkor sem élhetett nyugodtan, mikor pályatárs nélkül állt irodalmunkban, hanem állandóan küzködni kellett a megélhetésért. Egyszer pl. három hétig szünetelt, mert a szerkesztő betegeskedett és arra nem volt elég anyagi eszköze, hogy magát valakivel helyettesíttethesse. Bár a szerkesztők örömmel újságolták el a második félvé kezdetén, hogy lapjuk «sikeresen átesett a fogzáson és életéért már nem kell aggódni»,¹ mégis «gyermekbetegségben» múlt ki ez év decemberében.

Ismerve az időszaki sajtó jótékony hatását az egész nemzet életére, indítják meg folyóiratukat, s ha csak egy kis lépéssel is előremozdították a nemzeti kultúrát, úgy érzik, hogy teljesítették vállalt kötelességeiket.² A *Regélő* megszűnt és ők «pályatárs nélkül sietendnek kitűzött céljukhoz: a jót a széppel párosítani»³ és a «hölgyeknek a pipereasztal körül mulatótársul válni».⁴ Eredeti és fordított elbeszélések, «szigorúan válogatott költemények», «társalgási terem» (hírek a nagyvilágból), «csalán és elmény» (csipkelődések), színészvilág, műcsarnok, divatszema, «hírtárca» (napi hírek) és «jelentő» (hirdetések) voltak benne. A *Literaturai Lapok* pedig a «tudománynak és a józan kritikának» voltak szánva.

¹ *Közlemények.* 1841. II. 317. 1.

² U. o. 1841. I. Bevezetés.

³ Előfizetési jelentés.

⁴ *Közlemények.* 1841. II. 318. 1.

Itt-ott jobbnevű íróval is találkozunk munkatársai hosszú sorában, mint Kuthy Lajos, Császár Ferenc, Laúka Gusztáv, Kunoss Endre, Frankenburg Adolf stb., de annál több a névtelen és álnevű író mesterember, akik a *Közleményekben* követtek el merényletet az irodalom ellen. Hogy ez azután rányomta bélyegét a folyóíratra, azt nem is kell hangsúlyoznunk. Novellái hosszadalmasak, unalmasak, a költemények gyengék és szárazak, a hírek érdektelenek, a bírálatok alacsony színvonalúak s a csipkelődések és támadások, melyek különösen az *Athenaeum* ellen irányultak, esetlenek és ízetlenek. «Kovacsóczy,» — írja Szinnyei — «ki már Kassán több kísérletet tett, mind az írói, mind a zsurnalisztikai pályán, de nem volt szerencsés, újra bebizonyítá, hogy nincs szerkesztői tapintata.»¹ A *Közleményeknek* pedig «minthogy vetélytárs nélkül állanak szépirodalmunk síkjain, vezérkedniök kellene s csak közlegénykednek». (*Athenaeum*, 1841. II. 399. hasáb.)

IFJ. PONGRÁCZ ALAJOS.

¹ Szinnyei: *Hírlapirodalmunk*. Vasárnapi Újság 1865. 39. I.

ÁRMENTESÍTÉS, LECSAPOLÁS ÉS A MEZŐGAZDASÁG.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

IX.

Az ármentesítés kérdéséhez hasonló jelentőségű a lecsapolás munkája és terhe, amelyet a kormány néhány évvel ezelőtt indított meg, különösen Pest megyének felső vizes területein, továbbá a Bácskában. Meg kell azonban már itt jegyeznünk, hogy ez a munka még csak most készült el s így teljes eredmény még nem várható.

A belvízrendezés kötelezettségét a vízjogi törvény nem mondja ki az árvédelmi társulatokra, pedig e nélkül a legtöbb mentesített területre nézve a társulati védelem csak félrendszer szabály, mert az érdekeltségre teljesen mindegy, hogy árvíz vagy pedig belvíz teszi-e tönkre természetét, sőt az árvíz a károsodást bizonyos mértékben pótolja hátrahagyott iszapjával.

A törvény ezen hiánya ellenére az árvédelmi társulatok, néhány kivételével, a belvízrendezést is feladatuk körébe vonták és e téren is elismerésreméltó tevékenységet fejtettek ki és nagy gazdasági eredményeket értek el.

Ezt mutatja az a körülmény is, hogy a Dunavölgyi Társulat 1916-ig 124·5 millió aranykoronát költött ármentesítésre és 19 milliót belvízrendezésre ; a Tiszavölgyi Társulat 130·5 milliót ármentesítésre és 31·7 milliót belvízrendezésre.²

Az 1923. évi XLI. t.-c. 3. §-a már kimondja, hogy «azok az ármentesítő társulatok, amelyek eddig a belvízlevezetést feladatkörükbe be nem vonták, a jelen törvény életbe-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1930. évi 633. számában.

² L. Kvassay—Vályi i. m. XXX. 1.

léptetésétől számított egy év alatt kötelesek az árterük belvízmentesítésére alkalmas munkálatok terveit a földművelésügyi miniszterhez bemutatni.»

Azok a nagy területű állandó vízállások, amelyek Pest megyének felső (Bugyi, Sári, Fülöpszállás stb.) részétől kezdve le, Halason keresztül terülnek el s amelyek sok tízezer holdat rabolnak el a mezőgazdasági kultúrától, évtizedes fájdalmat okoznak az alföldi magyar gazdasági életnek. Néhány évvel ezelőtt indult meg a nagyszabású munka a Pestvármegyei Dunavölgy Lecsapoló és Öntöző Társulat részéről, amelynek már jelentős eredményei is vannak. Különösen a Bugyi, Ócsa, Sári, Fülöpszállás, Kunszentmiklós, Csengőd, Akasztó közötti részt borította nagymértékben a víz, amely — bár a csatorna munkálatai csak most készültek el teljesen — ma már igen nagy területről lehúzódott, s így lassanként átadható lesz e terület a mezőgazdasági kultúrának.

E területek nagy részét több ízben személyesen jártam be a lecsapolás kezdetén és a későbbi években. Rendkívüli haladás látható itt már, de még mindig fájdalmas látványt nyújtanak azok a nagykiterjedésű, ma még semmire sem használható területek, amelyek részben még vízzel vannak borítva. Az érdekelt gazdaközönség ideges, mert állandóan növekednek a mai rossz gazdasági viszonyok között is a társulat költségei, s ezzel nem tart lépést a területeknek munkába fogása, illetőleg a remélt jövedelmezőség megindulása. Az ideges hangulatot növeli az a körülmény, hogy 1930-ban megkezdődik a tőketörlesztés is, amely a mai elviselhetetlen kamatterheken kívül még újabb terhet ró az érdekelt gazdaközönségre.

Hogy képet alkothassunk a gazdaközönség teherviseléséről s mennél jobban tudjunk harcolni abban az irányban, hogy itt mielőbb jelentkezzenek a kormány támogatásának jelei, egypár adatot közlünk erre vonatkozólag :

Község neve :	Kivetett Társulati ártéri járulék pengőben		A község egész földadója	Hány %-a az egész földadónak az ártéri adó?
	1927	1928		
Akasztó	11,226	18,086	13,975	129 %
Csengőd	10,224	16,505	17,532	91 %
Páhi	8,299	13,371	13,809	97 %
Soltszentimre . . .	15,105	24,335	11,124	218 %

Hasonló a helyzet a többi községekben is. Pl. a Solt-szentimrei Legelőtársaság 2142 kat. hold földjéből 1708 van felvéve az ártérbe. E területnek a földadója 1221 P 02 fillér, az ártéri járulék pedig 7926·92 pengő. Ugyancsak Soltszentimrén van U.-nének 286 kat. hold földje, ebből 176 hold tartozik az árterületbe. A földadója 191 P 65 fillér, az ártéri járulék 816 P 71 fillér.

Vannak még nehezebb állapotok is. Így Fülöpszálláson egy 205 kat. holdas birtok földadója 23 P, ártéri járuléka 951 P. Egy 61 kat. hold földadója 13 P, ártéri járuléka 282 P. Egy 229 kat. hold terület földadója 69 P, ártéri járuléka 926 P. Igaz, hogy ezek közül a területek közül egyik-másik vagy egészben vagy részben mentes a földadó alól, így összehasonlítás alapjául csak részben szolgálhat, de a helyzetet élénken illusztrálja.

Nagyon jellemző képet nyújt Akasztó község helyzete is,

A község egész területe	8383 k. hold 844 □-ól
« összes k. t. jövedelme	33,432·09 P
« összes földadója	9,695·31 «
« összes köztartozása	75,530·65 «
Árterület becsholdakban	3898 b. hold
Ártéri járulék	18,086·92 P.

vagyis a 3898 h. árterületre 1929. évre kivetett ártéri járulék a község egész területére eső összes kat. tiszta jövedelemnek 54·1 % -a, a község egész területére eső összes földadónak 186·5 % -a és a község lakossága terhére 1929. évre előírt összes köztartozásoknak (föld, ház, társ. adó, ált. kereseti adó, betegápolási pótdadó, rokkant adó, keresk. és iparkam. illeték, mezőgazdasági kamarai illeték, községi pótdadó, várm. útdadó, közmunkaváltság, kéményseprési díj és Dömsöd-pataji Dunavédgátdíj) 23·94 % -át teszi ki.

Egy pár példa még Kunszentmiklósról. Itt a község 32.000 holdat kitevő határából 60% az árterület; a 828 ártéri birtokos közül 511-nek ártéri járuléka 100%-al nagyobb, mint összes állami adója, sőt van 28 olyan birtokos is, akinek 1000%-kal is több az ártéri járuléka az összes állami adójánál. Kunszentmiklós község teljes föld-

adója 1929-ben 41,970·30 P. és a kivetett ártéri járulék 73,358·80 P., vagyis a teljes földadó 175⁰/₀-a.

Egy pár adat a sok közül :

N é v	Összes terület	Ártér	Földadó	Ártéri jár.
Kovács L.	158	112	169·69 P	413·66
Illyés J.	44	34	38·75 «	168·28
Mészáros I.	63	60	22·13 «	227·70
Piróth S.	226	206	140·48 «	825·93
Jóboru I.-né	240	285	257·56 «	852·22
Tehéntartógazd.	894	852	614·41 «	1221·70

Ezeket látva, az érdekeltség minden módot és eszközt megragad arra vonatkozólag, hogy ezeken a terheken könnyítsenek. Nem akar az érdekeltség kibújni a fizetés alól, csak levegőt, bizonyos időt kíván arra, hogy ezeket a terheket jövedelméből, nem pedig kölcsönből fizethesse. De ugyancsak behatóan foglalkoztatja ez a helyzet a vidék társadalmának vezetőit is, így a Duna—Tisza-közi Mezőgazdasági Kamara, a járások főszigabirái, a kerületek képviselői állandóan felszínen tartják e kérdést és igyekeznek a kormány figyelmét felhívni ezekre a tarthatatlan állapotokra s elviselhető megoldást kívánnak.

Eddig fizetett az érdekeltség (becsholdak szerint) 4·64 P, 3·48 P és 1·74 P-t, miután csak a 7¹/₂ ⁰/₀-os kamatot kellett fizetnie. Az 1930. év II. felétől azonban már a tőkét is törleszteni kell, s így fizetendő volna szintén becsholdak szerint 9·20 P, 6·90 P és 3·45 P. Olyan teher ez, amelyet a gazdaközönség nem bírhat el. Éppen azért tartottuk szükségesnek, hogy 1929. november hó 4-én az érdekeltséggel megbeszéljük azokat a teendőket, amelyek a kormány támogatásával ebből a helyzetből ki tudnák emelni a gazdaközönséget. Az érdekeltség megmentése érdekében a legsürgősebben határozni kell a kormánynak olyan irányban, hogy elviselhetők legyenek ezek a terhek. Így elsősorban a kormánynak magára kell vállalnia 7¹/₂ ⁰/₀ kamattartozásból 3¹/₂ ⁰/₀-ot, úgy hogy az érdekeltséget csak 4 ⁰/₀ kamat terhelje a jövőben. El kell halasztani a tőketörlesztésnek a kezdő időpontját 1930-ról 1933-ra, amikor már előreláthatólag a csatornázás áldásos hatása nagyobb mértékben fog érvényesülni. Ezenkívül

15 év helyett 40 évre kell a törlesztést megállapítani, hiszen eddig is minden vízszabályozási kölcsön 50 esztendőös volt, mert az érdekeltég 15 év alatt nem képes azt kifizetni. Ez esetben annyira csökkenne a holdankénti teher, hogy ezt az érdekelt gazdaközönség a fenntartási költségekkel (holdankint kb. 2·50 P) együtt már el tudná viselni. Megfontolás tárgyává kellene azonban még tennie a kormánynak azt is, hogy nem volna-e indokolt és helyes, ha a Dunavölgy Le-csapoló és Öntöző Társulatot is közérdekű társulatnak minősítenék, hogy élvezhesse ez a társulat is a maximális megterhelés előnyeit.

Felette fontos volna még törvényhozásilag biztosítani az érdekelt gazdaközönséget arról, hogy amint ezek a területek művelhetőkké lesznek, vagyis legelőt, rétet, szénát adnak, vagy más irányú mezőgazdasági művelés alá kerülnek, földadójuk nem fog emelkedni, mert lehetetlenség az, hogy amint javulás indul meg valamelyik területen, s a gazdaközönség nagy áldozathozatala az addig semmire nem használt területeket a mezőgazdasági kultúrába befogja, nyomban megtörténik e területeknek új osztályba sorozása és megindul az erős megadóztatás, ami mindenkinek kedvét szegi, aki vad területek meghódításába akar fogni.

Az 1923. évi XLI. tc. kimondja, hogy a munkálatok befejezése után ezek a területek újra osztályozandók. Ha ez megtörténik is, nem volna szabad az addiginál nagyobb adót róni ezekre a területekre, mert e területek tulajdonosai évtizedek alatt olyan nagy áldozatokat hoztak ezeknek a területeknek mívelhetővé tétele érdekében, hogy legalább addig, míg a befektetett költségeket a föld termésének emelkedéséből, a terület hasznosításából vissza nem kapják, külön adóval őket megróni nem volna célravezető.

A rengeteg memorandumnak, küldöttség-járásnak 1930 június 4-én lett bizonyos eredménye, amikor a földművelésügyi miniszter a pénzügyminiszter nevében is kijelentette, hogy a nem termő területek nem fizetnek járulékot, fizetési kötelezettségük felfüggesztetik. Megígérte, hogy a helyszínen kísérleti telepeket csináltat s szakértőkkel megmutattatja.

A P. KIS. GAZD. TÁRS. (1930)

hogy mint lehet és kell a szikes területekből, nádasokból, zombékokból művelhető és termő területeket teremteni.

*

A Pestvármegyei Dunavölgy Lecsapoló és Öntöző Társulat az elmúlt közel másfél évtized folyamán igen eredményes munkát végzett. 1914 óta 1927 végéig munkálataiba 6.350,620 P 30 fillért fektetett be. Megépített 1927. év végéig 22 km hosszú szakaszt és 350 km lecsapoló csatornahálózatot, valamint 35 darab vasbeton hidat. Az 1927. év végéig kb. 70,000 kat. holdat adott át a többtermelésnek, 1928-ban pedig mintegy 50,000 katasztrális holdat. E 120,000 katasztrális holdból a Társulat szerint 100,000 hold elsőrendű termőföld, a többinek egy része, mintegy 15,000 hold, jobb szikes és 5,000 hold rossz szikes. Ezt a területrészt azonban nem lehetett kihagyni a lecsapolásból, mert a csatornák hatása kiterjedt ezekre a területekre is, de a munkálatokhoz az ilyen területek tulajdonosai sokkal kevésbé járultak hozzá, mint az elsőrendű földek tulajdonosai. Az ilyen apróbb foltok nem hagyhatók ki az egész területből, de azt is figyelembe kell venni, hogy bármit, akár meszezést, akár gipszezést, akár öntözést, vagy halastavat akar a gazda e rosszminőségű szíkre, annak előfeltétele a lecsapolás, mert lecsapolás nélkül hozzá sem lehet a területhez férni. E lecsapolás hasznát akkor fogja látni a gazdaközönség, ha elmúlik a forró nyár és nem térnek vissza többé a vízimocsarak.¹

Teljesen meg tudjuk érteni mind a csatorna munkálatait vezető érdekeltség, mind az érdekelt gazdaközönség állásfoglalását. Megérthető ez utóbbi különösen azért, mert sok olyan érdekelt van, aki a csatorna ásásának megkezdése előtt már 10—15 évig fizette a csatornaadót, igaz, hogy a mainál sokkal kisebb összegben, a nélkül, hogy csatornát kapott volna, fizeti még ma is, évenként 100%-osan emelkedő összegekben, a nélkül, hogy a vízkároktól megszabadult volna. De meg tudjuk érteni a társulat vezetőségének gondolkodását is, akik a nagy terhek miatt már-már összeroppanó

¹ Rohringer Sándor leveléből.

gazdaközönségtől panaszos hangokat kapnak és mint szakemberek másként is látják a kérdést, mint ahogy látja és érzi azt a maga bőréen az érdekelt gazdaközönség.

A gazdaközönség ideges hangulatának sok olyan oka van, amely a helyzet adottságában rejlik. (Pl. erősek a nádgyökerei, a csatornában újra kinőnek és megfognak a víz által hordott iszapot s ez betölti a csatornát; homokosok a csatornák falai s könnyen bedűlnek; roppant kevés az esése a területnek, km-ként 3—4 cm, amelyet a csatorna alsó vízszintjének követnie kell stb. stb.)

Az 1923. évi XLI. tc. meglehetősen szigorú szabályokat állapít meg ennek a kérdésnek sikeres lebonyolítása érdekében. Ez a törvény intézkedik a tervek elkészítéséről és a kölcsön előteremtéséről is. A törvény 5. §-a kimondja, hogy a munkálatok befejezése után a földművelésügyi miniszter elrendeli azok felülvizsgálatát. S ha a felülvizsgálat alapján megállapítást nyer, hogy valamely vízitársulatnak a belvív elvezetése céljából végrehajtott munkálatai a kitűzött célt el nem érték, a munkálatok kiegészítését vagy átalakítását rendeli el. A belvív-levezetés költségeinek viselése és a hozzájárulás arányának megállapítása az 1884. évi XIV. tc. 15. §-ában, illetőleg az 1885. évi XXIII. tc. 107. és 108. §-aiban foglalt rendelkezésének megfelelő alkalmazásával történik. (6. §.)¹

1884. XIV. tc. 15. § szerint oly társulatoknál, amelyek az ártér-fejlesztést különböző vízszínek szerint eszközöltették, a társulati közgyűlés javaslatot tesz a különböző vízszínek között és a felvett legalacsonyabb vízszín alatt fekvő területek egymás közötti hozzájárulási arányának megállapítása iránt. A miniszter a Tiszavölgyi Társulat központi Bizottságának meghallgatása után ez arányt megállapítja, mely arány a társulati kivetési kulcs készítésénél alapul szolgál s új osztályozás esetén sem változtatható meg.

Ugyanezen mód szerint állapítandó meg az a kulcs is, mely szerint a társulati védtöltések vagy más szabályozási műveletek által védett körtöltések, utak, vasutak, csatornák, épületek tulajdonosai az ármentesítési költségekhez oly arányban tartoznak hozzájárulni, amennyiben többé kerülne saját építményük fenntartása, illetőleg azok biztosítása, ha a védmű nem léteznék.

Ezen kulcsok megállapítása után a társulati közgyűlés az osz-

A fent említett területeken a munkálatok csak most fejeztettek be és így természetesen, mint már említettük is, nem lehet véleményt alkotni a lecsapolás eredményéről és hasznáról. Az már tényként megállapítható, hogy a társulat a vállalt kötelezettségeknél többet teljesített, több csatornát létesített, mint amennyi meg volt állapítva (80 km hosszú főcsatorna és 200 km hosszú, összesen 37 darab mellécsatorna). Sőt még mindig dolgoznak olyan helyeken, amelyek megkívánják a levezetést s amely területekről a víz az eddigi csatornahálózat kiépítésével még nem tudott lefolyni.

Mielőtt e kérdésben a magunk nézetét elmondanók, szükségét látjuk annak, hogy a beszerzett hivatalos adatok alapján a többi érdekeltségek megterheléséről a közvéleményt legalább is nagyjából tájékoztassuk.

A Rekettye—Bogárzövölgy Vízelecsapoló Társulat 1928. évben elvégezte a 2800 méter hosszú csatorna és 2 darab híd építését és árholdankint 42 pengőben állapítja meg az eddig felmerült alapítási és teljesített, valamint teljesítendő munka költségét. 1927. évre visszamenőleg évi 6 pengő tagsági díjat, 1928. évre pedig évi 5 pengő díjat szab meg kat. holdankénti vízterület után.

A Bácsbodrog vármegyében levő Kígyósér Lecsapoló Társulatnál a járulék a közel 3500 kat. hold után holdankint évi 2 pengő. Az Igali Lecsapoló Társulatnál 5300 kat. hold után 14 pengő és 2300 kat. hold után 44 pengő kat. holdanként az évi járulék, mely utóbbi csak 1928. évre ilyen magas, mivel több évvel hátralékban vannak a járulék-

tályozás elkészítésére bizottságot választ, amely az osztályozási munkát — tekintettel a talaj gazdasági értékére, illetőleg értékelkedésére és az elárasztásnak gyakrabban vagy ritkábban történt ismétlődésére, annak időtartamára — elkészítvén, azt a választmányának bemutatja.

1885. évi XXIII. tc. 107. §. Ha az ártér-fejlesztési munkálat végérvényesen megállapított, a területeknek az érdekeltség szerint való osztályozása és a hozzájárulási kulcs megállapítása végett a közgyűlés öttagú bizottságot küld ki. 109. §. Az ártér-fejlesztési munkának osztályozása és a hozzájárulási kulcs végleges megállapítása után a választmány az ártérről az adókataszterrel lehetőleg összehangzó ártéri telekkönyvet készít.

fizetésben. A Felsőbácska Lecsapoló Társulatnál a kb. 3560 kat. hold után 1927-ben 13 pengő 50 fillér, 1928-ban 12 pengő és 1929-ben 30 pengő, de ez csak ebben az évben a hátralékos befizetések miatt. A Pestmegyei Dunavölgy Lecsapoló és Öntöző Társulat javára történő megterhelésekről már a fentiekben tettünk említést.

Külön kívánok azonban megemlékezni a 26,000 kat. holdas peszéri királyi uradalomról, a maga hatalmas nádasaival, homokbuckáival, Pesttől mintegy 30 km távolságra. Ezeken a területeken a bérlők emberfeletti munkájának köszönhető, hogy némi kultúra nyomai láthatók. Több helyen megástuk a nádasok földjét és a legprimább televény talajra találtunk, s így ezek a nádasok, ha víztelenítésüket biztosítják, előreláthatólag a legtökéletesebb termőtalajt adják. Az uradalom is erre számított akkor, amikor a bérleti összeget, az újabb lejáratok alkalmával, ebben a reményben az eddiginél jóval magasabban állapította meg. Ez a magasabb bérösszeg azonban az emelkedett ártéri teherrel együtt csak abban az esetben bírható el, ha mennél előbb, mennél nagyobb területeket adhatnak át a mezőgazdasági kultúrának.

Az itteni bérlők már 17 év óta fizetik a lecsapolási járulékokat. Már ma is olyan összegeket tesznek ezek ki, hogy ha a fentebb már említett tervek alapján meginduló helyesbítések gyorsan meg nem történnek, a bérlők nem fogják elbírní ezeket az óriási terheket.

A mult évben történt, hogy a társulat miniszteri biztosa ezeket a területeket is bejárta s személyesen győződött meg arról, hogy itt még nagyobb arányú csatornázás szükséges. Ezt el is rendelte, úgy hogy ezek és egyes kisebb, házilag is elkészíthető összekötő csatornák kiásása esetén a bérlők is remélhetik, hogy egypár év múlva ezeken a területeken értékes mezőgazdasági kultúra indulhat meg.

Tájékozásul azonban mégis közöljük itt egyik bérlő adatát, mely a többiekkel is azonos lévén, némi tájékozást nyújt.

Sz. G. bérelte 2330 kat. hold, amelyből ártér alá vétetett 1325 kat. hold; 1913 óta fizeti a bérlő a vízmentesítési járulékot (ezelőtt állítólag már az elődje is fizette), a csa-

tornák ásása azonban csak az 1927. év nyarán vette kezdetét. A fizetett összegek az első években 250 aranykoronát tettek ki. Ez évről-évre emelkedve, 1925-ben már 736 aranykoronát, 1926-ban már 2398 aranykoronát fizetett, 1928-ban 4800 pengőt, 1929-ben 6009 pengő van kivette e területre.

Hasonló a helyzet másutt is. F. L. földbirtokos írja 1929-ben: Birtokomból 1161 kat. hold van a lecsapolási érdekelttségbe bevonva; vagyis ezen terület esik fizetési kötelezettség alá. A lecsapolás birtokomon még nincs befejezve, a hozzájárulási költséget már 17 esztendő óta fizetem, a befizetett összeg eddig összesen 26,284 pengő és 63 fillér, esik egy kat. holdra összesen 22.64 pengő. 1928. évben már 5400 pengő volt az évi hozzájárulás, 1929. évben pedig 9000 pengő.

Cz. G. birtokából 444 kat. hold az ártéri terület. A lecsapolás kezdete előtt 17 évig fizette az ártéri adót, mely összesen eddig 10,383 pengőt tett ki. Ebből egy kat. holdra 23.83 pengő esik. Az ártéri adó minden évben emelkedik: 1925-ben 461.20 P, 1926-ban 923.52 P, 1927-ben 1278 P, 1928-ban 1633.16 P és 1929-ben 2059.30 P, vagyis kat. holdankint 4.64 P. A jövőben ez összeg még emelkedni fog, mert megkezdődik a törlesztés. Eddig kevés adót fizettek e földek után, hiszen 1929-ben az említett területen a földadó és annak összes járulékai 829.94 pengőt tettek ki, szemben a 2059.30 P ártéri adóval, vagyis ez az összes többi adóknak 249 %-a. Ezután nemcsak a csatornaadó fog emelkedni, hanem az új osztályozás alapján a földadó is, amihez fog még járulni a birtoknak a beinstruálása, miután eddig ezen a területen kaszáló és legelő volt, amely jóformán semmi költségbe sem került. Végeredményül mind ő, mind a többi hasonló sorsban levő birtokos a legnagyobb nehézségekkel küzd már ma is és helyzetük állandóan súlyosodni fog.

*

E lecsapolással a gazdaközönség számára olyan lehetőségeket kell teremteni, amelyek mellett megtalálja számítását. Éppen ezért, amikor a törvény rendelkezései szerint a csatornamunkálatok befejezése után az a bizonyos felülvizsgálat

meglesz, arra kell törekedni, hogy azokat a területeket, amelyekre az akkor már teljesen elkészített csatornahálózat kihatással nincs, kivegyék az adófizetés alól, mert azok a területek, amelyek vagy sohasem kapnak vizet, vagy pedig róluk a víz soha le nem vezethető, nem fizethetik továbbra is ezeket a járulékokat.

A Duna—Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara ezeknek az adatoknak feltárásával éppen azt akarja elérni, hogy felhívja e kérdésekre az illetékesek figyelmét, hogy a gazdatársadalom javára és érdekében e téren minél előbb hathatós és eredményes intézkedéseket tegyenek.

E lecsapolásnál van még egy felette fontos kérdés, amely szintén megoldást kíván. Pest megye északi részén nagykiterjedésű mocsaras erdőtelepek vannak, amelyek most lecsapolás alá kerülnek. Ezek az erdők a lecsapolás következtében előreláthatólag kipusztulnak, legjobb esetben csak sínylődve fognak tovább élni, s mint erdőket, nem lesz érdemes ezeket fenntartani.

Ezeknek az erdőknek a talaja rendkívül terménydús, előreláthatólag a legjobb szántóföldeket fogja adni. De azt se szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ezek a területek Budapesttől 25—30 kilométer távolságra vannak s így nagyon jól hasznosíthatók, miután nem feltétlenül erdőtalajok. Az erdő a nagy lecsapolási költségeket és adókat különben sem bírná el. Az érdekelt gazdaközönségnek tehát az volna az érdeke és kérése, hogy a megindítandó mozgalom alkalmával engedélyezze a földművelésügyi minisztérium ez erdők kiirtását.

*

A csatornahálózat teljes kiépítése, a lecsapolási munkálatok teljes befejezése után az 1923. XLI. tc. rendelkezései értelmében gazdákból és mérnökökből álló közös bizottságot kell kiküldeni, amely megállapítja, hogy melyek azok a területek, amelyekre a lecsapolás kihatással volt, amelyek tehát hasznot hozhatnak a bérlőknek és tulajdonosoknak, és a jövőben csak azok után a területek után vetik ki a csatornajárulékot, amely területek ezáltal értékben és gazdasági használhatóságban emelkedtek.

X.

Még két fontos kérdés volna, amelyet meg kell oldanunk. T. i. az, hogy mik a bajoknak az okai és miként lehetne ezeken a bajokon segíteni? Az egész kérdésnek tulajdonképpen ez a lényege.

Amint fentebb láttuk, tulajdonképpen kettős bajt lát és érez a gazdaközönség a társulatokkal szemben. Egyik az, hogy nagyok s már-már elviselhetetlenek a terhek, a másik pedig az, hogy még ennek ellenére sincsen biztonságban a gazdaközönség az árvizek és belvizek pusztításával szemben, és nem tudja, meddig kell még e terheket viselnie?

E tekintetben az érdekeltség részéről több különböző terv merült fel, amelyek a gazdaközönség javát volnának hivatva szolgálni.

Az első volna az, hogy — miután országos érdek, állami feladat az, hogy a termőterületek nagysága növeltesse és hogy a gazdaközönség teherviselő képessége az egész országban lehetőleg aránylagos legyen és ne lépje túl a legvégső határt — annak a beruházásnak, amelyet e célra fordítanak, az állam elképzelhető leggazdaságosabb beruházásának kell lennie. Ha az államnak eddigi bevételi forrásai kellő fedezetet nem nyújtottak, a normális társulati megterhelések pedig nem bizonyulnak elégnek, sem megfelelő és olcsó kamatozású, hosszúlejáratú kölcsönöket szerezni nem sikerül: gondoskodni kellene valamilyen új adónem bevezetéséről vagy a mai adóalap kiterjesztéséről, általánossá tételéről, hogy a terméketlen földek s ezáltal ezer és ezer kiscgazdaság megmenthetőek legyenek.

A megterhelés ezáltal a talajvízmentes területekre is hárulna, de az országos földművelésügyi közérdek szempontjából nem egészen igazságtalanul, mert tulajdonképpen a magasabb fekvésű földek tulajdonosának földjéről fut le a víz az alacsonyabb területekre. Az országos betegápolási pótdadót annakidején nemcsak a betegek, hanem az egészségesek is fizették.

Szóval a közös védelem állásponjtjára kellene helyezkedni és az egész kérdést valamilyen központi irányítással

egységesen, országosan rendezni. Így nem volna szükség arra a rengeteg társulatra sem, amely ma az önkormányzat elvének érvényesülésével sok helyen nagy adminisztrációs költségekkel feladatának csak részben tud megfelelni. S hogy az egész ország gazdaközönségét érinti e kérdés, mutatja az, hogy ma már mindenfelé foglalkoznak vele. Az állam is érzi, hogy itt kötelességei vannak; mutatja az, hogy a maximális megterhelés elve közel 50 éven keresztül van víve és 60 %-on felül már az állam magára vállalja ma is a terhek fizetését. Az állami felügyeletre célzott Bud János 1928. december hó 15-én az Országos Mezőgazdasági Kamara közgyűlésén mondott beszédének egy része is, midőn azt hangsúlyozta, hogy «egyes folyók és patakok száz és ezer holdakat tesznek tönkre, mert nem állanak állami ellenőrzés alatt.»

Már magában ez a körülmény, hogy központosítva volnának ezek a társulatok, óriási költségmegtakarítást jelentene. Ennek már meg is van egy formája, ez a Tisza—Dunavölgyi Társulat, amely ugyan ma még laza központosítást jelent, s tulajdonképen még megtartja a kebelébe tartozó kisebb társulatok önállóságát, de ha ez megszűnnék és ez a nagy társulat irányítaná a ma hozzá tartozó kisebb társulatok ügyeit, már ez magában véve is lényeges költségmegtakarítást jelentene. Erre már eddig is van példa.

Így alakult meg például 1910-ben a szegedi társulat három kisebb társulat egyesülése révén, jelenleg pedig a hármasalgyői társulattal leendő egyesülése áll előkészítés alatt. A két társulat várható egyesülése által a régie-kiadásokban körülbelül 8—10 % megtakarítást fog elérni, ami a mai ártéri járulékoknak körülbelül $\frac{1}{17}$ — $\frac{1}{30}$ -ad részét teszi ki.¹

A másik kérdés volna, amely az elsónél szűkebb körben állapítja meg a fizetésre kötelezettek számát, az, hogy ne csak a föld, ne csak a mezőgazdaság viselje a terheket, hanem, amennyiben ki vannak téve az árvízveszedelemnek, annyiban fizessenek az áruraktárak, malmok, iparvállalatok, ipari raktárak, házak stb. is, hiszen ezek vagyonát is a gaz-

¹ Hatolykai Pap István adata.

dák pénzéből létesített árvédelmi művek védik meg a pusztulástól.

E kérdésnél figyelembe kell venni azt is, hogy az ártéri területen gazdálkodó birtokosok nemcsak az ártéren kívül gazdálkodó birtokosokkal szemben vannak aránytalanul nagymérvű közkölséggel megterhelve, hanem különösen szembeszökő az az igazságtalanság, hogy amíg az ártéri birtokosok ezeket a súlyos terheket viselni kénytelenek, addig a többi társadalmi osztályok, amelyek e tekintetben szintén közvetlenül vannak érdekelve, a teherviselés alól mentesíttetnek, pedig azok a kereskedők és ipari érdekeltiségek, akiknek, illetőleg amelyeknek ingatlanaik az ártéri területen fekszenek, még sokkal nagyobb mértékben érdekelt felek, mint az illető gazdák, mert azok árvíz esetén egész vagyonukat elveszíthetik.

Hódmezővásárhelyen a törvényhatóság mozgalma alapján a kormány is foglalkozik azzal a gondolattal, hogy megsztja az ármentesítési terheket felerészben a külső, felelészben a belső telektulajdonosok között, mindkét helyen egyenes adójuk alapján.

Igen nagy terhet jelent a gazdaközönségre az egyes társulatok nyugdíjterhe is. Az ármentesítési társulatoknak már régen van közös nyugdíjintézete, de mivel a belépés nem kötelező, nem minden társulat lépett be tagul s így vannak egészen kis társulatok 5—8 tisztviselővel, melyeknek külön nyugdíjalapjuk van, amely tekintélyes összeget von el a társulati munkától, illetőleg nagy terhet ró az érdekelt gazdaközönségre. Igaz, hogy ezek a nyugdíjintézetek is osztottak a háború nyomorúságában, amennyiben elvesztették addig összegyűjtött tőkéjüket, s a társulatok most gyűjtenek újra alapokat. Ugyanez a sors érte a közös nyugdíjintézet alapjait is. Az újra létesítendő nyugdíjalapot a tagtársulatoknak kell összeadni, s ezenkívül addig, míg a nyugdíjintézet abban a helyzetben lesz, hogy a kebelébe tartozó nyugdíjasok ellátási összegét teljes egészben fizetni tudja, a nyugdíjnak a 100 %-ból hiányzó részét szintén a tagtársulatoknak kell nyugdíjasaik részére kifizetni. Ezért ró igen nagy terhet a társulatokra a közös nyugdíjintézetbe való belépés is. De

nagy terhet jelent ez így is, ha a társulat külön akarja megoldani.

A társulati tisztviselők nyugdíjkérdését is meg lehetne más módon is oldani. Úgy pl., hogy amikor egy-egy nyugdíjazás folytán esedékessé válik a nyugdíj folyósítása, a társulat vegye ezt fel költségvetésébe és évről-évre ott folyósítsa. Lehetne azt a megoldást is választani, hogy a társulatok alkalmazottai a magántisztviselők nyugdíjintézetébe lépnének be, oda fizetnék a járulékokat és nyugdíjaztatásuk esetén ennek a nyugdíjszolgáltatásait vennék igénybe. Minden esetben jelentősen csökkenne ennek a terhe.

*

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy gazdasági szempontból egyes vizeket nem lehet levezetni, mert vannak olyan területek, amelyekről a víz levezetése nagyobb költséggel jár és nagyobb kár, mintha az ott marad. Ugyancsak figyelembe kell venni azt is, hogy legtöbb helyen egyoldalú partvédelmi munkák, töltésépítések folynak és arról ritkán történik gondoskodás, hogy a folyók medreit megfelelően rendben tartsák, kikotortassák, pedig ez hajózási szempontból is elkerülhetetlenül szükséges, hiszen sokszor az évtizedes hordalék, különösen a Tiszánál, úgy feltölti a folyómedret, hogy ezáltal rendes viszonyok között is olyan magasra emelkedik a víz szintje, amely szükségessé teszi a töltések folytonos emelését.

Abban az irányban is tettek többen javaslatot, hogy nem kellene évről-évre ugyanazon alapon vetni ki az ármentesítési járulékot, hanem igazítani és alkalmazni kellene azt mindenkor a meglevő szükségletekhez, illetőleg a teendőkhöz, vagyis a felmerülő munkákhoz. Mert vannak olyan idők, évek, amelyekben nem volna szükséges a teljes megterhelést igénybe venni s ez esetben nem is kellene a kivetést ilyen összeg erejéig teljesíteni.

Vannak olyan követelések is, amelyek teljesítése a kormány kezében van, de amelyek teljesítése igen jelentős csökkentést jelentene az érdekelt gazdaközönség teherviselésében.

Ha pl. az állam a társulatok mérsékelt követelésének megfelelő beruházások utáni adóvisszatérítést folyósítana, az e társulatoknál az ártéri járulékoknak 30 %-os azonnali csökkentését vonná maga után.

Ha az utak, vasutak, épületek stb. hozzájárulásának a társulatok szerény igényének megfelelő 100 %-os rendezése bekövetkeznék, akkor a társulatok járulécai további kb. 20 %-os csökkenést nyernének.

Kedvezőbb kölcsönviszonyok esetén a járulékoknak további 10—15 %-nyi csökkenése várható.

Megjegyzendő, hogy a társulati jelenlegi beruházási kölcsön 15 év múlva teljesen le lesz törlesztve, úgy hogy ezen időponttól kezdve a járulékok további 30—40 %-nyi apasztást nyernek.

15 év múlva az összes szabályozási művek megbízható működése mellett a társulati járulékok — most már véglegesen kialakult állandó jelleggel — a mainak körülbelül 5—10 %-át fogja kitenni, vagyis a legtöbbet fizető kategóriában a kataszteri tiszta jövedelem minden koronája után 1·4—2·8 fillért.¹ Ez adatok ugyan a szegedi ármentesítő és belvízszabályozó társulatra vonatkoznak, de általánosságban is nagyjában helytállóak.

Mindezek a kérdések annyira a levegőben vannak ma és az érdekelt gazdaközönségnek annyira életbevágó érdekeit érintik, hogy feltétlenül foglalkozni kell velük. A Duna—Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara éppen e gondolatból kiindulva — miután majdnem egész területe ármentesítési társulatokhoz tartozik — értekezletet kíván összehívni ebben a kérdésben az érdekelt gazdaközönség és a gazda-érdekképviseleti szervek bevonásával abból a célból, hogy országos kérdéssé tétessék az ármentesítés és belvíz-levezetés ügye, hogy minden illetékes tényező intenzíven foglalkozzék vele, mint olyannal, amelyen a gazdaközönség érdekében mielőbb javítani, változtatni, módosítani kell. Egy országos szervnek (pl. az Országos Mezőgazdasági Kamarának) kell azt kézbevenni s előkészíteni — az összes érdekeltek meghallgatásá-

¹ Hatolykai Pap István adatai.

val — azokat a javaslatokat, amelyeket akár a törvényhozás, akár a kormány útján, akár társadalmi úton keresztül kell vinni.

XI.

Van még egy nagyjelentőségű országos kérdés, amely ebbe a munkába más vonatkozásban belekapcsolódik. Ez pedig a kubikosok és földmunkások sorsa, helyzetüknek biztosítása, akik ezek által a munkák által évtizedek óta megélhetésüket, kenyerüket látták biztosítottnak.

A háború után egyrészt azért, mert Csonka-Magyarország területén maradt a kubikos és mezőgazdasági munkásoknak több mint háromnegyed része, amivel szemben a munkaalkalmak fogytak, másrészt pedig a pénz elértéktelenedése folytán a háborút közvetlenül követő időkben nem lehetett a legszükségesebb munkaalkalmat sem megteremteni, ennek következtében a mezőgazdasági munkásság igen rossz helyzetbe került. Különösen a Szentés és Csongrád vidéki kubikosokat foglalkoztatja nagymértékben ez a kérdés, nemcsak azért, mert ők vannak azon a vidéken legnagyobb számban, hanem azért is, mivel itt van a legtöbb ármentesítési társulat, amelyeknek működési körzetébe nagy területek tartoznak s rengeteg megoldandó feladat és elvégzendő munka vár. Ez az érdekelttség minden irányban meg is tesz mindent arra vonatkozólag, hogy az itteni kubikos munkásokat munkával ellássa. Megfelelő nagyobb szabású munkálatokra azonban hosszúlejáratú olcsó kölcsön felvétele nélkül, sajnos, nem is lehet gondolni. Pedig az volna a megoldás most, ha az illetékesek az összes végzendő munkákat számbavennék, azt elvégeznék, úgy hogy vagy egész minimumra lehetne a fenntartási költséget csökkenteni, — a mai nagy adminisztrációs költség kikapcsolásával — vagy pedig egyes helyeken egyenesen meg is lehetne azokat szüntetni. Ezek a nagyszabású elvégzendő munkák egynéhány esztendőre tudnának a munkásoknak megélhetést biztosítani, hogy ezek után az egész kubikos munkásság az alföldi úthálózatnak mielőbb megindulandó és évtizedekre terjedő kiépítésénél tudjon magának megélhetést biztosítani. Mielőtt

ez a munka megindulna, feltétlenül be kell fejezni a lecsapolási, ármentesítési munkák legnagyobb részét, mert sem az ország, sem a gazdaközönség ezt a két igen nagy megterhelést egyidőben nem fogja elbírní.

A mezőgazdasági, illetőleg a fenti kérdéssel közelebbi kapcsolatban álló kubikos munkásság megélhetésének biztosítása érdekében — semmi költséget és áldozatot sem kímélve — mindent meg kell tenni a társadalomnak és az államkormányzatnak. Ezek a munkások évtizedek óta igen nagy részben éppen ezirányú munkákat végeztek, szükséges tehát, hogy e munkák általános és, talán mondhatnók, végleges megoldásával olyan nagyszabású munkaalkalmakhoz jussanak, amelyek néhány esztendőre biztosítják megélhetésüket. Mert remélnünk kell, hogy az alföldi magyarság, amelyet az árvizek évtizedeken keresztül leginkább bántottak és amely évtizedek óta fizeti a nagy ártéri terheket, mennél előbb hozzá fog jutni évtizedes áldozatai fejében egy hatalmas nagy gazdasági lehetőséghez, az Alföld úthálózatának kiépítéséhez, amelyen keresztül az elhanyagolt s víztől most már mentesített és megvédett területek teljesen bele tudnak kapcsolódni a nemzet gazdasági életébe.

Íme így kapcsolódik össze az ármentesítés kérdése a gazdaközönség gazdasági megerősödésével, a mezőgazdaság fellendítésével, egyúttal a mezőgazdasági, illetőleg kubikos munkások megélhetésének biztosításával, a társadalmi béke megteremtésével s az egész magyar társadalomnak egységes, nagy munkamegindításával.

GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ.

MESE A SZOMORÚ VÍZITÜNDÉRRŐL.

A kis Válja az asztal mellett ült és olvasott. A könyv túlságosan nagy volt, majdnem félakkora, mint Válja, és tele volt fekete, nagybetűs sorokkal meg képekkel. Mikor a felső sorokat olvasta, kénytelen volt a székre térdepelni, hogy lásson. Nyakát kinyujtva rövid, kövér újjaival követte a betűket, mert különben igen könnyen elbújtak a többi hasonló betű között és Válja alig tudta újra meglelni őket. E körülmény miatt — amire a könyvkiadó nem gondolt — az olvasás nagy ügyyel-bajjal döcögött, noha a könyv szerfelett érdekes volt. Arról szolt a mese, hogy egy Bob nevű nagyon erős kis fiú felkapta a többi kis gyerekeket és kitépte kezüket meg lábukat. A mese félelmes volt, de e mellett mulatságos is és Válja szuszogásába, amellyel döcögő sillabizálását kísérte, a kellemes izgalomnak és érdeklődésnek hangjai vegyültek. Válját azonban váratlanul megzavarták az olvasásban: anyuka valami ismeretlen asszonyt vezetett a szobába.

— Itt van a gyermek! — mondta anyuka, kinek szemei vörösek voltak a sírástól s kezében fehér csipkés zseb-kendőjét gyűrögette.

— Váljecska kedvesem! — kiáltotta az idegen asszony átölelve s arcát és szemeit csókokkal borítva, miközben sovány, kemény száját erősen Válja arcához szorította. Az ismeretlen asszony heves gyöngédségében Válja valami idegenszerűt, szokatlant érzett: anyuka csókjai puhák, olvadók voltak, az idegen néni meg úgy csókolta, mintha szívni akarná az arcát. Válja száját elfintorítva szótlánul tűrte az idegen asszony kellemetlen kedveskedését. Haragudott, hogy megzavarták az olvasásban és sehogy sem tetszett neki ez a magas, ismeretlen néni, akinek sovány újjain egyetlen gyűrűt

sem látott. És a néni valami furcsa, kellemetlen szagot árasztott : dohos, savanyú szaga volt, míg anyuka ruháiból mindig friss parfümillat áradt. Végre az idegen asszony elengedte Válgát s, míg a kis fiú a száját törülgette, úgy nézett rá, mintha le akarná fotografálni pillantásával. Aztán mintha a gyermek kicsiny orra s nagy, fekete szemeit beárnyékoló sűrű, férfias szemöldöke és arcának szigorú komolysága valamire emlékeztették volna, az idegen asszony hangosan felzokogott. Még a sírása is egészen más volt, mint anyukáé ; arca mozdulatlan maradt, csak könnyei kezdtek peregni egymásután gyorsan, gyorsan, egyik csepp még le sem ért, utólérte a másik. Aztán az idegen asszony épp oly hirtelen abbahagyta a sírást, amilyen hirtelen belekezdett és megkérdezte Válgától :

— Válgescskám, ismersz engem?

— Nem.

— Látod, eljöttem hozzád. Már ezelőtt is voltam nálad kétszer. Emlékszel rám?

Lehetséges, hogy a néni már volt itt, az is lehet, hogy kétszer volt itt, de honnan tudja ezt Válja? Egyébként is nem mindegy, hogy az ismeretlen néni volt-e azelőtt is itt vagy sem? Csak az olvasásban zavarja őt felesleges kérdéseivel.

— Én vagyok a te mamád, Válja! — mondta az ismeretlen asszony.

Válja álmélkodó pillantása anyukát kereste, de az már akkor nem volt a szobában.

— Hát lehet valakinek két anyukája? — kérdezte Válja.

— Milyen csacsiságokat beszélsz te össze.

Az idegen asszony nevetett, de Válgának sehogy sem tetszett ez a nevetés : látszott, hogy a néni nem szívből nevet, hanem csak azért, hogy Válgát becsapja. Egy darabig mindketten hallgattak.

— Te már olvasni is tudsz? Milyen okos kis fiú vagy! Válja nem felelt.

— Milyen könyvet olvasol?

— Bob királyfiról — mondta Válja komoly méltósággal és szemellátható tisztelettel a nagy könyv iránt.

— Oh, az bizonyára nagyon érdekes! Meséld el nekem! — kérte az idegen néni mosolyt erőszakolva arcára.

És ismét valami erőltetett, hamis érződött ebben a hangban, amely lágy és síma akart lenni, mint az anyuka hangja, s mégis valahogy száraz, bántó maradt. Ugyanilyen erőltettség látszott a néni mozdulatain, miközben székén előre hajolt, s mintha hosszú és figyelmes hallgatáshoz készült volna, még a nyakát is előrenyújtotta. És amikor Válja kénytelen-kelletlen belefogott a mesébe, a néni egyszerre elgondolkozott, tekintete elhomályosult, mint valami titokzatos lámpás, amelyre váratlanul leplet borítanak. Válja megsértődött nemcsak önmaga, hanem Bob királyfi miatt is, de nem akart nevetlen lenni, gyorsan befejezte a mesét és hozzátette :

— Vége.

— No, Isten veled, drága gyermekem! — mondta a furcsa néni és ajkát újra Válja arcához szorította. — Nemsokára megint eljövök hozzád. Örülsz neki?

— Igen, csak gyere — mondta Válja illedelmesen, s hogy mielőbb megszabaduljon az idegen nénitől, utánatette : — Nagyon fogok örülni.

A különös látogató elment. Válja éppen megtalálta azt a szót, ahol az olvasást elhagyta, mikor bejött anyuka és sírni kezdett. Az még csak érthető volt, hogy miért sírt az idegen néni ; valószínűleg azért, mert bántotta őt, hogy oly unalmas és kellemetlen volt, de miért sírt anyuka?

— Anyuka, hallgass ide, — mondta Válja elgondolkozva — ez a néni annyira untatott már engem! Azt mondta, hogy ő az én anyukám. Hát lehet egy gyermeknek két anyukája?

— Nem, fiacskám, nem lehet. De az a néni mégis igazat mondott : ő csakugyan a te anyukád.

— Hát akkor te ki vagy?

— Én a nénikéd vagyok.

Válja azonban ezt az új felfedezést rendíthetetlen nyugalommal fogadta : ha néni, hát néni, nem mindegy az? Az ő számára a szónak még nem volt akkora jelentősége, mint a felnőttek szemében. A régi anyuka azonban ezt nem értette s elkezdte neki magyarázni, mi az oka, hogy azelőtt ő volt az anyuka s most egyszerre néni lett.

— Régesrég, amikor még Válja egészen kicsi volt . . .

— Milyen kicsi? Ekkora?

S Válja az asztal lapja fölött negyedarasznyira tartotta a tenyerét.

— Még annál is kisebb.

— Akkora, mint a cica? — kérdezte Válja vidám ámulattal. Szája nyitva maradt a csodálkozástól és szemöldökei felhúzódtak. Ahhoz a kis cicához hasonlított, amelyet nemrég kapott ajándékba s amely oly kicsike volt, hogy mind a négy lábacskája elfért egy kis tányérkán.

— Igen.

Válja boldogan kacagott, de rögtön utána a szokott komolyság ült ki arcára s azzal a felsőbbséggel, amellyel a felnőttek gondolnak vissza fiatalkori gyarlóságaikra, így szólt:

— Milyen nevetséges lehettem akkor!

Egyszóval, amikor Válja olyan kicsike és bohókás volt, mint a cica, akkor hozta őt ez a néni és örökre itt hagyta, mint valami kis macskát. És most, amikor Válja már nagy és okos fiúcska, el akarja őt vinni.

— Elmegy vele? — kérdezte a régi mama és egész arca lángolt a boldogságtól, mikor Válja határozott, komoly hangon jelentette ki:

— Nem. Azt a nénit nem szeretem! — Aztán megint elővette a könyvet.

Válja azt hitte, hogy az ügy ezzel el is intéződött, azonban csalódott. Ez az Isten tudja honnan előbukkanó és újra nyomtalanul eltűnő, különös asszony az azelőtt csendes házat egészen felforgatta és valami szorongó nyugtalansággal töltötte meg. A néni-anyuka gyakran sírt és kérdezgette Válgát, el akar-e menni tőle; a bácsi-papa meg egyre morgott és kopaszodó tarkóját simogatta, úgy hogy ősz hajszálai egészen összekuszálódtak. Amikor pedig anyuka nem volt a szobában, ő is megkérdezte Válgától, nem akar-e ahhoz a másik nénihez menni.

Egy este, amikor Válja már ágyacsájában feküdt, de még ébren volt, a bácsi meg a néni Válgáról meg arról a másik asszonyról beszélgettek. A bácsi haragos, dörmögő hangon beszélt, hangjától a függőlámpa üvegdíszei alig észrevehetően megcsörrentek és hol kék, hol meg vörös fényben csillogtak.

— Nasztászja Filipovna, bolondságot beszélsz. Nincs

jogunk, éppen a gyermekekre való tekintettel nincs jogunk odaadni őt. Azt sem tudjuk, miből él ez a nő, mióta otthagytá őt a . . . No igen, az ördögbe is, érted kiről beszélek? A fejeimet teszem rá, hogy a gyermek elpusztul nála.

— Ő is szereti a gyermeket, Grisa.

— Hát mi nem szeretjük? Furcsán gondolkozol, Nasztászja Filipovna, épp úgy, mintha szabadulni akarnál a gyermektől . . .

— Nem félsz az Istentől, ilyet mondani?

— No, már megsértődtél. Nyugodtan fontold meg a helyzetet, ne idegeskedjél. Egy jómadár, könnyelmű nőszemély gyermeket szerez és könnyű szívvel idedobja neked. Aztán, egy szép napon csak megjelenik, kérem: adják vissza a gyermekemet, mert otthagytott a gavallérom és én unatkozom. Hangversenyre, színházra nem telik, adjatok hát valami más szórakozást! Nem, asszonyom, majd elválik.

— Grisa, te igazságtalan vagy iránta. Magad is jól tudod, mily beteg és mennyire elhagyatott . . .

— Nasztászja Filipovna, te egy szentet is képes volnál kihozni a béketüresből, Isten bizony, mondom! A gyermekekre nem gondolsz? Neked mindegy, becsületes embert nevelnek-e belőle, vagy naplopót? És én a fejeimet adom, hogy tolvajt, csirkefogót és . . . naplopót nevelnek belőle.

— Grisa!

— Az Istenre kérlek, ne ingerelj! Nem is tudom, honnan szorult beléd ez a pokoli természet. «Szegény, milyen elhagyatott», hát mi nem vagyunk elhagyatottak? Szívtelen asszony vagy, Nasztászja Filipovna, az ördög tudja, minek vettelek el. Inkább hóhérhoz illenél.

A szívtelen asszony sírva fakadt, mire a férj bocsánatot kért tőle, miközben kijelentette, hogy csak köztönivaló boldond veheti komolyan a hozzá hasonló vén szamarak fecsegését. Lassanként az asszony megbékélt és újra megszólalt:

— És Talonszkij mit mond?

Grigorij Arisztarhovics megint dühbe gurult.

— Nem értem, honnan vetted, hogy Talonszkij okos ember. Azt mondja, minden attól függ, hogy a bíróság milyen álláspontot foglal el. Persze ő semmibe veszi az egészséget . . .

makog, makog és ezzel elvégezte a dolgát. Ha tőlem függne, ezeket a szószátyárokat egytől egyig...

Nasztászja Filipovna ekkor behajtotta az ebédlőajtót s Válja nem hallotta a beszéd végét. De aztán még sokáig nyitott szemmel feküdt ágyában és egyre azon gondolkozott, ki lehet az az idegen asszony, aki magával akarja vinni, hogy elpusztítsa.

A következő napon Válja reggeltől fogva várta, mikor fogja a néni megkérdezni őt, akar-e a mamájához menni; de a néni semmit sem kérdezett tőle. A bácsi is hallgatott. Ehelyett azonban mindketten úgy néztek Váljára, mint valami nagy betegre, akinek nemsokára meg kell halnia. Becézték őt és nagy, színes képekkel teli könyvet hoztak neki. Az idegen asszony nem mutatkozott, de Válja azt képzelte, hogy valahol az ajtó mögött leselkedik rá és amint keresztül lép a küszöbön, felkapja őt és elviszi valami borzasztó messzeségbe, ahol tüzet hányó, dühös sárkányok verekszenek egymással. Esténként, mikor Grigorij Arisztarhovics szobájában dolgozott, Nasztászja Filipovna pedig horgolt, vagy a pacience-ot rakta, Válja elmerülten olvasgatta könyveit, melyekben a betűk egyre sűrűbbek és apróbbak lettek. A szobában csönd volt, csak időnként hallatszott be a bácsi dörmögése, vagy a számológép tompa kattogása. A kék ernyős lámpa ragyogó fényt vetett a tarka bársony asztalterítőre, de a szoba sarkait titokzatos homály borította. A sarokban csodálatos levelű, hatalmas virágok állottak; a virágok gyökerei kilógtak a cserepekből s bírkózó kígyókhöz hasonlítottak és mintha a gyökerek között valami titokzatos lény mozgott volna. Válja olvasott. Tágranyílt szemei előtt ijesztő és gyönyörű képek váltakoztak, amelyek majd részvétet, majd szeretetet, leggyakrabban pedig félelmet ébresztettek benne.

A kis Válja sajnálta szegény vízitündért, aki annyira szeretette a szépséges herceget, hogy elhagyta érte nővéreit és a tenger mélységes nyugalma; a herceg semmit sem tudott erről a szerelemről, mert a vízitündér néma volt, s a herceg a vidám hercegnőt vette feleségül. Nagy ünnepély volt, a gálya kivilágított ablakán keresztül zeneszó hallatszott, amikor a szegény vízitündér a hullámsírba vetette magát, hogy meg-

haljon. Szegény vízitündér, milyen csendes, szomorú és szelíd volt!

De sokszor dühös és borzasztó emberi szörnyek jelentek meg Válja előtt. Éjszakai sötétségben röpködtek szúrós szárnyaikkal s szél sivitott felettük. A rémek szeme úgy tüzelt, mint az égő parázs. De amint továbbrepültek, ugyanolyan szörnyek fogták körül őket s ilyenkor valami titokzatos és borzalmas dolog következett. Édes kacagás; hosszú, fájdalmas sikoltás; össze-vissza röpködő denevérszárnyak csattogása hallatszott; s a vörösfényű fáklyák világánál, amelyek ferde lángnyelveiket a füst vörös homályába rejtették, vértócsákban fekete szakállú halottak sápadt feje kavargott szörnyű gomolyagban... A levegő megtelt ezekkel a szörnyű rémekkel, amelyek el-elbújtak a virágok mögé, sugdolóztak és csontos újjaikkal Válja felé mutogattak; a sötét szoba ajtajából vigyorogva meredtek feléje és várták, mikor megy aludni, hogy szótlantul röpködjének feje felett; ezek bámultak be a kertből a sötét ablaküvegen és panaszosan sírtak versenyt a jajgató széllel.

És mindez a sok borzalom egyetlen képbe olvadt, annak az idegen asszonynak az alakjába, aki azért jött, hogy Vájlát magával vigye. Grigorij Arisztarhovics házában sok ember megfordult, de Válja egyikre sem emlékezett. Ez az arc azonban sehogysem ment ki az eszéből. A hosszú, sovány és sárga arc olyan volt, mint a halotté és az erőltetett nevetéstől a szája szögletén két mély barázda képződött. Ha ez az asszony elviszi Vájlát, ő meg fog halni.

— Hallgass ide, — mondta a néninek Válja, felpillantva könyvéből. — Hallgass ide, — ismételte szokott komoly megfontoltságával és szokása szerint egyenesen szembenézve: — én téged nem néninek, hanem anyukának foglak hívni. Te csacsiságot beszélsz, az a néni nem az én anyukám. Te vagy az én anyukám, nem ő.

— Miért mondod ezt? — kérdezte Nasztászja Filipovna elpirulva, mint valami kislány, akit megdicsérnek. De hangjában az öröm mellett a gyermekért való aggodás érzett. Válja egy idő óta olyan különös és félnék lett; nem mert egyedül aludni, mint azelőtt, s álmában gyakran kiáltozott és felsírt.

— Csak úgy mondom. Nem tudom, miért. Legjobb lesz, ha megkérdezed apukát. Ő sem bácsi, hanem apuka — mondta határozottan a fiúcska.

— Nem, Váljecska, ez nem igaz ; az a néni a te mamád, nem én.

Válja egy kicsit gondolkozott, aztán Grigorij Arisztarhovicsot utánozva, így szólt :

— Nem értem, honnan veszed ezeket a csacsiságokat!

Nasztászja Filipovna elmosolyodott, de mikor aludni mentek, sokáig beszélt valamit a férjének, aki úgy dörmögött, mint a török dob, s dühösen szidta a szószátyárokat és jómadarakat. Később feleségével együtt átment megnézni, hogy alszik Válja. Sokáig szótlánul nézték az alvó gyermek arcát. A Grigorij Arisztarhovics kezében táncoló gyertya imbolygó fénye a gyermek sápadt arcának rejtelmes halotti színt kölcsönzött. Valahogy úgy érezték, hogy azok az éles fekete szemek a nagy, sötét pillák alól egyenesen rájuk néznek, kérdőre vonják őket s csapással, váratlan szomorúsággal fenyegetnek. A kis alvó szája különös gúnyos mosolyra húzódott, mintha az alvó gyermek arcára azoknak a dühös, titokzatos szellemeknek sötét árnyéka borulna, amelyek hangtalanul röpködnek feje fölött.

— Válja, — suttogta ijedten Nasztászja Filipovna.

A gyermek felsóhajtott, de nem mozdult, mintha a halál mozdulatlanúsága tartotta volna lenyűgözve.

— Válja, Válja! — csatlakozott Nasztászja Filipovna suttogásához férjének reszkető mély hangja.

Válja felnyitotta sűrű pillákkal árnyékolt szemeit s a gyertyavilágtól hunyorgatva a félelemtől sápadtan térdelt fel ágyában. Vékonyka, meztelen karjai mint drágagyöngyfűzér fonódtak Nasztászja Filipovna telt piros nyakára. Fejét anyuka keblére rejtette, szemeit erősen összeszorította, mintha attól félné, hogy akarata ellenére felnyílnak, s halk suttogó hangon rebegte :

— Félek, anyukám, félek! Ne menj el!

Rossz éjszakájuk volt. Mikor Nasztászja Filipovna elszunnyadt, Grigorij Arisztarhovics asztma-rohamot kapott. Fuldoklott, és széles, fehér melle görcsösen pihegett a jeges

borogatás alatt. Csak reggelfelé könnyebbült meg kissé s Nasztászja Filipovna azzal a gondolattal aludt el, hogy férje nem éli túl a gyermek elvesztését.

A családi tanácskozáson elhatározták, hogy ezután Váljának kevesebbet kell olvasnia, e helyett többet játszania más gyermekekkel, s kis fiúkat és leánykákat hívtak hozzá. De Válja nem szerette ezeket a buta, rakoncátlan és neveletlen gyerekeket, mert letördelték a virágokat, eltépték a könyveket, felugráltak a székekre és verekedtek, mint a ketrecből kiszabadult kis majmok. Válja komolyan elgondolkozva nézte őket s aztán csodálkozó arccal mondta Nasztászja Filipovnának :

— Úgy unom már őket! Inkább itt maradok melletted.

S este már Válja megint olvasott, mint azelőtt. Amikor pedig Grigorij Arisztarhovics zsörtölődni kezdett, hogy ez a sok bolondság egészen megkótyagosítja a gyereket s gyöngéden ki akarta venni kezéből a könyvet, Válja szótlanul, de határozottan szorította azt magához. Erre a rögtönzött pedagógus zavartan visszavonult és dühös szemrehányással mondta feleségének :

— Ezt nevezed te nevelésnek! Nem, Nasztászja Filipovna, a te kezedbe macskakölyök való, nem gyerek. Úgy elkapattad, hogy még egy könyvet sem tudsz tőle elvenni. Szép kis nevelés, mondhatom!

Egy reggelen, amikor Válja és Nasztászja Filipovna teáztak, egyszer csak berontott az ebédlőbe Grigorij Arisztarhovics ; fejbúbjára csapott kalappal és egész arca izzadságtól fénylett. Már az ajtóból ujjongva kiáltotta :

— Elutasították! A bíróság elutasította!

Nasztászja Filipovna fülében megcsillantak a briliáns függők és kését tányérjára ejtette.

— Komolyan beszélsz? — kérdezte nehezen szedve lélekzetet.

Grigorij Arisztarhovics, hogy bebizonyítsa, mennyire komolyan beszél, igyekezett ünnepélyes arcot vágni, de szándékáról nyomban elfeledkezett s egész arcát mosolygós ráncok hálózták be. Aztán újra eszébe jutott, hogy több komolyságot érdemelné a nevezetes újság, melyet el akar mondani,

újra összeráncolta tehát homlokát, széket húzott az asztal mellé, rátette kalapját, rögtön utána rá akart ülni, de mivel látta, hogy a szék már el van foglalva, másikat húzott elő. Leült, komoly pillantást vetett feleségére, aztán Vájlára kacscintott és csak ilyen ünnepélyes előkészület után szólalt meg :

— Mindig mondtam én, hogy Talonszkij nagy mester, akinek lehetetlen túljárni az eszén. Nem, Nasztászja Filipovna, annak az eszén nem tudsz túljárni, hiába is próbálnád.

— Hát csakugyan igaz?

— Már megint ezek az örökös kételkedések. Azt hiszem, világosan megmondtam : Akimovna keresete elutasított. Ez aztán derék dolog, barátom — fordult Vájlához s szigorú hivatalos hangon tette hozzá az «e» betűt erősen megnyomva : — a perköltségben is elmarasztalták.

— Hát akkor nem fog engem elvinni az a néni?

— Majd adnánk neki! Hohó, majd elfelejtettem : könyveket hoztam neked!

Grigorij Arisztarhovics szaladt az előszobába, de útjában Nasztászja Filipovna sikoltása állította meg : Válja alétan ejtette fejét a szék támlájára.

Ezután boldog idők következtek. Mintha valami nagy beteg gyógyult volna fel a házban, mindnyájan megkönynyebbülten, szabadon lélekeztek fel. Válja szakított a rémekkel, s amikor az apró majmok eljöttek, ő volt köztük a legtalálékonyabb. De a legfantasztikusabb játék hevében is megőrizte szokott komolyságát és megfontoltságát s amikor indiánust játszottak, szükségesnek tartotta, hogy csaknem meztelenre vetkőzzék és bemázolja magát. Grigorij Arisztarhovics látva a játék komolyságát, megengedhetőnek tartotta, hogy ő is résztvegyen a játékban. Mint medve egészen közepes képességeket árult el, de viszont az indiai elefánt szerepében nagy és tökéletesen megérdemelt sikerei voltak. Mikor a szóltan és komoly Válja, mint Káli istennő valóságos fia ült apuka hátán és annak kopasz tarkóját kis kalapácsával ütögette, tényleg valami kis keleti herceghez hasonlított, aki despota módjára uralkodik emberek és állatok fölött.

Talonszkij olykor figyelmeztette Grigorij Arisztarho-

vicsot, hogy a felső bíróság még megváltoztathatja a törvényszék ítéletét, ő azonban sehogy sem akarta megérteni, hogyan lehet három bírónak más véleménye arról, amit már egyszer három bíró jóváhagyott, hiszen mindnyájan egyforma törvények alapján ítélnének. S amikor az ügyvéd továbbra is megmaradt véleménye mellett, Grigorij Arisztarhovics megharagudott és végső érvként magára Talonszkijra hivatkozott.

— Maga ott lesz a felsőbíróság tárgyalásán? Akkor nem értem, minek ez a beszéd. Ugyan Nasztászja Filipovna, hallgattasd már el.

Talonszkij mosolygott, Nasztászja Filipovna pedig tréfásan leszidta őt alaptalan kételyeiért. Néha szóbakerült az az asszony is, aki elvesztette a pört, s nevét mindannyiszor a «szegény» jelző kíséretében emlegették. Attól kezdve, hogy az idegen néninek többé nem volt joga Vájlát magával vinni, a gyermek szemében elvesztette minden titokzatos félelmeségét, amely azelőtt mint valami sötét árnyék borult Válja sovány kis arcára. Válja most már épp úgy gondolt rá, mint a többi emberekre. Gyakran hallotta, hogy szerencsétlen, de nem tudta, miért; hanem azt a sápadt, vértelen arcot valahogy egyszerűbbnek, természetesebbnek és közelebb állónak kezdte érezni. A «szegény asszony» érdekelni kezdte és visszaemlékezve azokra a szegény asszonyokra, akikről olvasott, sajnálatot és félnék gyöngédséget érzett iránta. Úgy képzelte, hogy az a néni egyedül ül valami sötét szobában és félelmében sír, mint amikor itt volt. Milyen kár, hogy nem mesélte el néki végig Bob királyfi történetét.

... Csakugyan megtörtént, hogy három bírónak más volt a véleménye, mint másik három ugyanolyan bírónak: a felső bíróság megváltoztatta a törvényszék ítéletét s a gyermeket a vérszerinti anyának ítélte. A fellebbezést a szenátus minden módosítás nélkül elutasította...

Mikor az anya eljött a gyermekért, Grigorij Arisztarhovics nem volt otthon; Talonszkij hálószobájában feküdt és csak rózsaszínű kopasz tarkója látszott ki a párnatengerből. Nasztászja Filipovna elő sem jött szobájából s Vájlát a szobalány vezette elő, útrakészen, felöltözve. A fiúcskának prémes kabátja volt s magas szárú hócipőjében alig tudott

lépni. Válja a szegény vízitünderről szóló mesekönyvet tartotta hóna alatt.

A magas, sovány asszony a kis fiú fejét kopott, drapp-színű télikabátjához szorította és hangosan felzokogott.

— Hogy megnőttél, Váljaecska! Alig ismerek rád — próbált tréfálkozni, de Válja szótlánul igazgatta félrecsúszott sapkáját és most, szokása ellenére, nem nézett a beszélő szemébe, aki mától fogva anyja lett, hanem a jövevény száját nézte. Ez a száj nagy volt, teli sűrű, apró fogakkal; a két ránc is ott volt a szájszögletben, ahol Válja azelőtt látta őket, csak mintha most még mélyebbek lettek volna.

— Haragszol rám? — kérdezte anyja, de Válja felelet nélkül hagyta a kérdést s ezt mondta:

— Na, gyerünk.

— Váljaecska! — hallatszott Nasztászja Filipovna panaszos zokogása belülről. Aztán megjelent a küszöbön sírástól dagadt szemekkel és kezét tördelve odarohant, térdre vetette magát és fejét a gyermek vállára hajtva megkövült, — csak gyémántos függői reszkettek csillogva a fülében.

— Menjünk, Válja — mondta komoran a szikár asszony, gyermekét kézenfogva. — Nincs mit keresnünk tovább olyan emberek közt, akik az anyádat így megkínózták... így meggyötörték!

Tompa hangja tele volt gyűlölettel s érezte, hogy szinte szeretne belerugni az előtte térdelő asszonyba.

— Oh, szívtelenek! Képesek lettek volna megfosztani egyetlen gyermekemtől! — suttogta a dühtől fojtott hangon és megrántotta Válja karját: — gyerünk! Ne légy olyan érzéstelen, mint az apád, aki eldobott magától.

— Vi-gyáz-zon rá! — zokogta Nasztászja Filipovna.

A vastag havon zajtalanul siklott a szánkó és egyre messzebb vitte Válját a csendes háztól, a rejtelmes virágoktól, a mesék csodálatos világától s a tenger vizéhez hasonló sötét ablakoktól, melyeket a fák gallyai halkán meg-megzörgettek. Nemsokára örökre eltűnt szemei elől a ház a többi épületek között, amelyek úgy hasonlítottak egymáshoz, mint a betűk. Váljának úgy tűnt fel, mintha valami nagy folyón úsznának; s mintha az utcai lámpák csillogó sora lett volna a folyó két

partja. A lámpák oly közel látszottak egymáshoz, mint a cérnára fűzött gyöngyszemek, de amint közelebb értek, a gyöngyszemeket nagy, sötét messzeség választotta el egymástól, s amint elhaladtak, hátuk mögött összezáródva újra ugyanolyan fényes sort alkottak. Válgjának most úgy tűnt fel, mintha egyhelyben állnának mozdulatlanul és mintha minden, ő maga, s az őt magához szorítva tartó asszony és körülötte minden csak mese volna.

Egyik karja, amellyel a képeskönyvet tartotta, egészen elzsibbadt, de nem merte anyját megkérni, hogy vegye el tőle a könyvet.

A kis szobácska, ahová anyja Válgját vitte, rendetlen és túlságosan meleg volt. A szoba sarkában, a nagy ágygal szemben gyerekágy állott, aminőben Válgja kicsikorában aludt.

— Megfáztál! No, várj csak, mindjárt lesz tea. Lám, milyen vörösek a kezeid! Hát végre itt vagy anyukánál. Örülsz? — kérdezte a mama, kényszeredett mosollyal.

Válgja maga is megszeppent őszintesége miatt, amint határozatlanul kibökte :

— Nem.

— Nem? Pedig én játékot is vettem ám neked. Nézd csak, ott van az ablakon.

Válgja az ablakhoz ment és kezdte nézegetni a játékokat. Kezébe vette a szárnalmas falovat, amelynek vastag, merev lába volt, a nagyorrú, pirossapkás paprikajancsit, amelynek képe ostoba vigyorgásra állt, s a vékony ólomkatonákat, amelyek féllábukat magasra emelve léptek örökre belemerevedve e mozdulatba. Válgja már régóta nem játszott ilyen játékokkal, nem is szerette őket, de csupa gyöngédségből nem akarta ezt anyjának mutatni.

— Igen, ezek szép játékok.

Az anyja azonban észrevette a fiúcska pillantását s az előbbi erőltetett, bántó nevetéssel mondta :

— Nem tudtam, galambocskám, hogy milyen játékot szeretsz. Ezeket a játékokat már régebben vettem neked.

Válgja hallgatott ; nem tudta, mit feleljen.

— Látod, Válgjeska, én egyedül vagyok, senkim sincs a

világon, aki tanácsot adna. Azt hittem, örülni fogsz ezeknek a játékoknak.

Válja hallgatott. A sápadt asszony arca megvonaglott, könnyei sűrű egymásutánban kezdtek peregni és mintha kicsúszott volna alóla a talaj, ráborult az ágyra, amely panaszosan megreccsent alatta. Szoknyája alól kilátszottak kopott, ormótlan cipőbbe bujtatott lábai. Aztán egyik kezét mellére szorítva, másikkal homlokát végigsimítva, fakó, szintelen szemével valahová messze, szinte a falakon keresztül nézve hal-
kan tördelte:

— Nem tetszik neki!... Nem tetszik neki!...

Válja most elszántan odament az ágyhoz, hidegtől kivörösödött kezét anyja széles, csontos homlokára tette és nagy komolysággal, ami minden szavát jellemezte, megszólalt:

— Ne sírj, anyuka! Én téged nagyon foglak szeretni. Nincs kedvem játszani ezekkel a játékokkal, de azért nagyon szeretlek téged. Akarod, hogy olvassak neked a szomorú vízi-tündérkérről?

Andrejev Ljeonid után, oroszról

BERÉNYI LÁSZLÓ.

A FŐBENJÁRÓ PER.

Goethe szatirikus állateposzának, a *Róka-komának* (Reineke Fuchs) első éneke.

- Pünköst-ünnep, a bájos, megjött. Már a mezőség
S az erdő viritott-zöldelt, hegyeken-csalitokban
A nekibátorodó madarak vígan füttyörészték,
A rétekrül a tarka virág üde illata áradt,
5 S a derüs ég, a színes föld ünnepien mosolyogtak.
Gög, a király, e nap' összehívatta az udvari népét,
Egy-kettőre be is vonulának a büszke legények,
A csupa-nyalka fiuk, minden sarkárul e földnek :
Dalnoki, a daru, *Délceg*, a kócsag, mind a javából.
10 Mert a király akaratja, hogy ünnepet üljön az udvar
Teljes pompában, nemesek, zászlós-urak élén.
Meghivatá valamennyit együtt, a nagyot meg az aprót,
Egy se hiányozzék. Egy mégis volt, ki hiányzott :
Ez *Csalafinta*, a róka-komé, — s ez az udvar elől bujt.
15 Ahogy a rossz lelk'ismeret elzárkózik a naptól
S a levegőtül, aként kerülé *Csalafinta* e gyűlést.
Szidta is őt mindenki, mivel valamennyinek ártott,
Csak testvérje fiát, a *Pimaszt* kímélte, a borzot.
Ám *Csikasz*, a farkas, kit vérrokonok pereputtya,
20 Pártfogolók és pajtások kísérték a trónhoz,
Bűnvádló panaszát így adta elő a királynak :
«Felséges Nagyuram! Nyissad panaszomra füled' meg.
Nagy, nemes és becsületre-adó vagy, aki jogába
Ültetsz mindenkit kegyesen : szánj meg ma bajomban,
25 Melybe gyalázatosan beledönte komám, *Csalafinta*.
Főleg a csúfságért sajnálj, ami érte *Toportyánt*,
Hitvesemet, kit e gaz kigunyolt, — kölykünket, ahány
Enganájába löké, s lugját föcskendte szemökbe ; [van,
Hármuk vaksi maig, tapogatva ödögnek a háznál.

- 30 Egyszer már bepöröltük e gazságért ama latrot,
 Be is idézte a törvény, hogy eleget tegyen, — úgyde
 Ő tagadott, majd esküdözött, — mást gondola később:
 Hirtelen és nyom nélkül tűnt el a rókaljukába'.
 Tudnak ezekről e férfiak itt, valahány ma velem jött!
- 35 Nem birnám, Felség, hetekig se lefösteni szókkal
 A tenger galibát, mit a róka csinált nekem eddig,
 Ha a Szepesség minden vászna ma pergamenekké
 Változnék is, e bűnök nem férnének azokra.
 De most szám' befogom. Csak a nőm megbecstelenülte
- 40 Marja szivem! Boszut állok ezért, és lesz, ahogyan lesz.»
 Mely szavait Csikas úr mialatt szomorún befejezte,
 A *Pumi*, egy tacszó, állt föl, ki francia nyelven
 Szólt a királyhoz: «Sire! a szegénység rí le ma rólam.
 Téli hozótban egész vagyonom vala egy kicsi kolbász,
- 45 És Csalafinta kilopta a sűrűből, hova rejtém.»
 Bosszusan ugrott föl, ezt hallván, *Cirmos*, a kandúr:
 «Felség! — szólt — Csalafintától annyit ki se' túrt még,
 Mint maga a Felség. Kereken kijelenthetem azt is,
 Hogy nincs egy ma az udvarnál, se a véne, se ifja,
- 50 Aki ne félne e gaztul jobban, mint a királytól!
 A Pumi ügybaja csak bagatell, — a miénk kapitális;
 Évek előtt indult, — az a kolbász is az enyém volt,
 Csakhogy előbb kellett vón érte pörölnöm. Egy ízben
 Próbavadásztam az útamon; egy malmot kikutattam,
- 55 A molnárné asszony aludt, — ott esentem a kolbászt;
 S ha Pumié az előjog, adósom e fáradozásért.»
 Most a garast *Kacagány* Ur, a párdue tette le s így szólt:
 «Nem sokat ér a beszéd, ha a baj már ennyire bűzlik.
 Tolvaj s gyilkos e cenk Csalafinta, — biz' én kikiáltom!
- 60 Jól tudjátok, urak, hány bünt követett el idáig,
 Ha odaveszne vagyon. becsület ma ez úri világban,
 Sőt a királyé is: Csalafinta röhögne azon, míg
 Egy harapásnyi hizott kappan-pecsenyét ragadozhat.
 Elmondom, tegnap hogy' marta meg Ügrit, a nyúlat,
- 65 Itt áll most a szegény, aki nem vét senki fiának!
 Jámbor képet vágva közelge a róka feléje,
 Hogy zoltárra tanítsa, minek hasznát veszi kántor.

- Egymás mellé ültenek, úgy zengték el a krédót,
De Csalfafintából ki-kitört a róka-mivolta.
- 70 S békeparancsra, király menedéklevelére füttyölve,
Ugrit a karma közé ragadá, úgy marta-harapta
Orvul a jámbor lényt. Az utam jókor felejük vitt ;
Éneküket hallám, mely alig zendült föl, azonnal
Meggzünt. Ámuldozva figyeltem rájuk ; — így értem
- 75 Tetten a rókát, épp ahogy Ugrit a földre teperte, —
Sőt az éltitül is megfosztja szegényt bizonyossan,
Ha a szerencse felējük nem igazit vala engem.
Ott áll, nézzétek sebeit! Van-e más, aki birná
Bántani e jót, áhítatost? Ha tűri királyunk
- 80 S eltűri udvara, hogy az a rabló gaz csufot űzzön
A Felség menedéklevelébül, a békeparancsból :
Később majd a szemére vetik neki ezt s a fiának,
A törvény, a jog és az igazság hívei egykor.» [volt,
«Sajnos — monda Csikas — minden marad úgy, ahogyan
- 85 Jobbá — sajna — a róka se' lessz. Bárcsak mielőbb már
Halva feküdnék, a békések, s a jók örömére!
Ellenben, ha ezentul is elnézők a birái :
Ő legelébb azokat szedi rá, kik a szónkra nem adtak.»
Majd Csalfafinta rokonja : a *borz* emelé a szavát föl,
- 90 Lándzsát törni merészen a rosszhirü bácsija mellett.
«Régen igaz, Csikasz úr. — kezdé — mit a példabeszéd
Ellenséges ajak ritkán nyílik ki javunkra! [mond :
Nagybátyám sem örülhet a szódnak, bár — ha, miként te,
Ő is az udvar fényiben és a királyi kegyekben
- 95 Élne — be gyorsan megkeserülhetnéd a reáként
S csalfa beszédekkel fölujított régi meséket.
Mindazon átsiklasz, miben a ludasok ti valátok,
S bátyám itta levét. Tud azonban róla néhány úr,
Hogy te, Csikas, mi' szövetségben fogadál paroládra
- 100 Címboraságot a bátyámnak! No, előadom én most.
Szörnyü veszélybe csalá Csikasz elmúlt télen a bácsit :
Egy fuvaros hajtott az uton, hallal rakodottan.
Ezt kinyomozta Csikas, fenvén a fogát hal-ebédre —
Föl is falja talán e szekér-halat, ámde hiányzott
- 105 A pénzmagja eh'ez. Nosza hát, rávette a rókát,

- Hogy — szinleg — mint holt lefeküdjék a kocsiótra.
 Ez volt ám a kaland! S a halért miket állt ki a bátyám!
 Megjött a fuvaros hamar a szekeren ; a szekérnyom
 • Között meglátta a bácsimat, és kardot vona rája,
 110 Hogy beleszúrjon. A böles nem mozdult, mintha halott
 Így kocsijára vetette föl a fuvaros, megörülve [vón.
 Az irhának. Ilyet mert bátyám tenni hűségből!
 A fuvaros hajtott ; ezalatt ledobálta a bácsi
 A halakat, mik a hátul lappangó Csikas az úrnak
 115 Estek zsákmányul. Kocsikázni tovább Csalafinta
 Nem kívánt, — leszökött s részét követelte Csikasztól ;
 De akkorra e gaz minden falatot bepofázott,
 S már csaknem belepukkadt, úgy teletömte a bendőt ;
 Halpecsényéből nem maradt fenn más, csak a szálkák,
 120 Azt kínálta barátjának! — Volt másik esetjük,
 Ezt is elmondom. Megtudta a bátya az ősszel,
 Hogy egy gazda hizott disznót a szögön kiakasztott
 Épp az ölésnek utána. Közölte is ezt Csalafinta
 Farkas-urammal hűn, hogy együtt osszák meg a prédát,
 125 De a veszély, meg a fáradozás mind bácsimat érte.
 Ő kúszott föl az ablakon át, odadobni Csikasznak
 A zsákmányt, a közöst. Az ebek szimatoltak is erről,
 S jól megtépázták a szegényt ; véresre sebezve
 Járt a Csikasznál, hogy balesetjét fölpanaszolja,
 130 S kérje az osztályrészét tőle. Csikas pedig így szólt :
 «Ritka izes falatot tartottam fenn neked, — élvezd,
 Rágd gyönyörűséggel, nyeld vígan a húst, a kövérít.»
 E falat a kámpószeg volt, min a néhai lógott,
 A disznópecsenyét a falánk Csikas az úrnak ragadá el
 135 S falta föl egymaga. Mérgében szóhoz se jutott a
 Bátya, de képzelitek, mit gondolt, Nagy fejedelmünk!
 Száz meg száz ily esetben csapta be farkas a rókát.
 Most nem szólok azokról. Ha itt lesz Csalafinta,
 Majd megvédi magát, — ügyesebben, mint ma kis öccse.
 140 De, főséges urunk, engedd kijelentennem ezt még :
 Hallottad, s hallák ez urak, Csikas az úrnak komisz ajkán
 A vádat, mely a hitvese tisztességihez is nyult,
 Mit megvédeni kellene vére, vagy élete árán!

- Hét esztendeje mult, vagy több is tán, hogy a bátya
 145 Hűségét s a szerelmét főleg a bájos, a kedves
 Ifju Toportyánnak nyujtotta sok éjjeli táncban.
 A Csikaszk úton volt — úgy mondom, ahogy kitudódott —
 S nyájas örömmel od'adta magát bácsimnak ez asszony,
 Sőt — ami több ennél — panaszát a férj soh'se hallá.
- 150 Amig a dáma elégült, ne rezonáljon a férje!
 Ha okos, úgy hallgat, — ha beszél, ráhull a gyalázat.»
 S így folytatta a borz: «Áttérek az Ugri-mesére.
 Ez csak üres fecsegés. A tanítványt mestere vajjon
 Ne büntesse, ha az elvétí, nem értve, a leckét?
- 155 Vagy ne fenyítsük meg fiainkat sem, ha hibáznak,
 Ha illetlenek? Oh, mi lesz úgy a gyereknevelésből!
 A Pumi fölpanaszolta, hogy egy kolbászt vesztett el
 A mult-téli bozótban; okosb, ha titokba' kesergi, —
 Mert mit ebül szerzett — hisz lopta — ebül is uszott el.
- 160 Bácsim a tolvajtól jogosan ragadá el a prédát!
 Jó nemeseknek a főhivatásuk a tolvajok ellen
 Küzdeni végletekig. Csalafinta amúgy se hibázott
 Vón, ha a tolvajt felköti — s ő ime szélnek ereszté,
 Mert a király felségjogait tisztelni kívánta.
- 165 Hisz egyedül a király joga, hogy a nagybünösökre
 Az életvesztést fejedelmi hatalma kiszabja.
 Sok köszönet mégsem volt bezzeg a bácsi jutalma,
 Bármilyen érdemeket szerzett, küzdvén a roszt ellen.
 Ám amióta kiadta királyunk békeparancsát,
- 170 Nem követé azt senki hivebben: új életet él most,
 Egyszer eszik napjába', magát elgyötri, — barát lett,
 Szőröcsuha lóg a csupasz testén, — vadról leszokott már
 Régen s véglegesen, valamint szelid-állati húsról.
 Tegnap is egyik látogatója beszélte felőle,
- 175 Hogy székkastélyát: Csalavárt odahagyva, magányos
 Remeteségbe vonult. Meglátjátok mind, majd ha közénk jön,
 Mily halovány, lefogyott husa csontig az éhtül, a szomj-
 [tól. —
 Mert szigorún vezekel, s nagyjámborul eltüri mindezt.
 Árthat-e ily buzgó léleknek a vádalkozástok?
- 180 Majd igazolja magát, ti meg a szégyenbe' maradtok».

- Amig a borz így szólt, a kakas : *Kukuríku* s a népe
 Gyászravatalt kísért ide, mindenek ámulatára.
 Rajta a jérce feküdt, kiterítve nyak- és feje nélkül.
 Ez Koko, egyike a legszebb fajbéli tyukoknak!
- 185 Sajnos, a vére kifolyt már, s gyilkosa volt Csalafinta, —
 Mit a királynak köll bejelenteni. A *Kukuríku*
 A trón színe elé állott, mély gyászba borultan.
 Állt két más kakas is mellette, komor feketében :
 Egyikük a Tarajos, kit semmi egyéb Kakas úrfi
- 190 Nem múlhat felül a szöged és tiszaháti vidéken, —
 Másik a Sarkantyús, aki méltó öccse amannak.
 Ők, a megölt tyúk bátyjai, vitték búsan az égő
 Két fáklyát, jajgatva-kesergve, amíg a koporsót
 Két fiatalkoru zsenge kakasfi emelte a vállán.
- 195 Messzire elhangzott a csibék s kakasok zokogása,
 Ami alatt *Kukuríku* beszélt : «Följajdul a gyászunk
 — Szólt — Felséges Uram! Hajh, szánj meg e szív-
 [sebeinkért,
 Az enyimért, meg a gyermekimért . . . Csalafinta a tettes!
 Tél multával, amint a rügyek s a galyak fakadoztak,
- 200 Minket is életöröm szállt meg : a családnak örültem,
 Mely e vidám napokat vígan élte velem s a körömben,
 Volt tíz jóra való fiam és a leányka tizennégy, —
 Mind csupa életkedv, — feleségem, a nagyszerű kotló,
 Egyszeriben nevelé föl a nyáron együtt valamennyit.
- 205 Mind oly erős volt, s olyan elégült! Jó helyen éltek,
 Hol napi táplálékukat a ház biztosította :
 Gazdag szerzeteseknek az udvara volt a tanyájuk, —
 Ott nagy-erős falak oltalmazták s hat kutya védte.
 Gyermekimet szereték e kutyák, s a veszélybe' megőrzék.
- 210 Ámde a gaz Csalafintának nem volt az inyére,
 Hogy ármányaitól mi szerencsésen szabaduljunk,
 S boldogul élhessünk : éjjente kerülgete minket,
 A fal alá, kapuhoz lopakodva. A hat kutya résen
 Állt, s neki futnia kellett. Egyszer azonban utána
- 215 Rontottak s lefülelték, csak bajjal menekült meg.
 Egy darabig békébe' maradtunk tőle, de aztán
 Mégis csak beköszönte minálunk. Szőresuha volt rajt',

- Abba királyi levél, s fejedelmi pecsét a levélen,
 Ebből tudtam meg, hogy a négy lábú s madarak közt
 220 Békét rendeltél, Nagyuram. Maga — mondta — barát lett
 S remeteként, fogadalma szerint, büneit levezekli,
 Amiket elkövetett s megbánt. Most hát ki se féljen
 Tőle, ki megfogadá szentül : ezután soha többé
 Húst nem eszik. Testén bemutatta a remete-köntöst :
- 225 A kámzsát s csuklyát ; mutatott egy irott bizonyítványt
 A prior-urtól, s hogy végkép megnyerje bizalmam',
 Fölmutatá a kámzsa alatt is a szőrcsuha-kelmét.
 Elmentében eként szólt : «Kedvesim, áldjon az Isten!
 Sok ma a dolgom még, — a szekszta, a nóna után a
- 230 Veszpera lesz recitálandó», — s olvasva imáit
 Járt föl-alá ; — ezalatt tervezte fejében a vesztünk'!
 Én ragyogó kedvvel mondtam el a gyermekeimnek
 S nőmnek, Uram, leveled tartalmát, — volt öröm erré!
 Hogy Csala-finta barátta lőn, elszállt a mi gondunk,
 235 S megszűnt félelmünk. Ki-kirándultam velök együtt.
 Túl a falon, s gyönyörűségünk-ké vált a szabadság.
 Oh, de a vész beütött hamar! Ott bujkált a bozótban,
 S a kapuhoz szökkent Csala-finta, utunkat elállva.
 Karmaival legszebb fiamat ragadá ki körünkből,
- 240 S nem lettünk okosabbak, ahogy' vérünkbe bekóstolt.
 Új orv-csínyjeitől sem a puska, sem a kutya-falka
 Minket meg nem óvhata, sem nappal, sem az éjjel.
 Így fosztott meg a gaz csaknem valamennyi csibémtől!
 Húszról ötre süllyedtem alá, a többi övé lett.
- 245 Tegnap a lányomat ölte meg! Oh végy részt e keservben!
 Hisz csak a véres holttestét menték a kutyák meg!
 Nézd, itt fekszik! Szánj s könyörülj : Csala-finta a tettes! »
 S megszólalt a király : «No te Borz, te Pimasz, gyere
 [errébb!]
- Így bőjtöl remetéd? ekkép vezekel meg a bűnös?
- 250 Éljek egy évet még, bizonyossan meglakol érte!
 De mit ér ma beszéd? Kijelentem, jó Kukuriku :
 Mind megkapja a holt lányod, mi halottakat illet
 És neki itt ma kijár : zeng érte vigília-ének
 S eltakaríttatom őt pompásan, — végül utána

- 255 A bűnös fenytékéről lesz szóm ez urakkal.»
 És a vigília-éneket elrendelte a fölség,
 Domino placebo-val kezdték, s a kar valamennyi
 Versen végig ment ; tudnám elmondani azt is,
 Ki olvasta a leckét, ki mondotta az áment, —
- 260 De mert hosszú liturgia ez, abbanhagyom inkább.
 A tetemet sirjába tevék, odarakva fölébe
 Egy kicsiszolt márványdarabot, kockába faragtat,
 Mely vastag, darabos volt, és rajt' e sorok álltak :
 «Itt nyugszik Koko, a Kukuríku pipiske-leánya,
- 265 Ki fészkébe raká a tojást, s okosan kaparászott.
 Itt pihen ő, akit ádázul Csalafinta legyilkolt!
 Süssön e föld tüzbélyeget a gyilkosra, kesergve
 Könnyes szemmel az áldozatért!» — így szólt amaz írás.
 Aztán a haza bölcseihez fordult a király, hogy
- 270 Vélük a bűnös meglakolása felől tanakodjék,
 S a bűnről, mely előtte, s előttük ugysis kiderült már.
 Arra lyukadt ki eszök, hogy : hirnök menjen a gazhoz,
 Őt beidézni az udvar elé, a királya elébe, — [Úrnak
 S el ne maradjon e cenk — tetszik — nemtetszik — az
- 275 Egy bizonyos napján, mikor együtt léssen az udvar.
 Hírnökké kijelölték *Mackót*, a busa medvét,
 S Góg, a király, így szólt hozzá : «Elvárja Urad, hogy
 Buzgón lásd el megbízatásodat ; ám ovatos légy,
 Mert a róka ravasz, gonosz is, aki rögtön ezernyi
- 280 Fortélyal hálóz be, — hízolg, hazudik neked, — aztán
 Rászed, ahogy csak bír». — «No nem úgy lesz! — mondta
 [a medve
 Nagy magahitten. — Légy te nyugodt, mert bármi cse-
 [kélyt mer
 Megkísérteni csufságomra : letészem az esküt,
 S büntessen meg az ég, ha nem állom, hogy : vele kurtán,
- 285 Rögtön végezek én, ha nem tud a bőribe férni.»

Goethe után németből,

BALOGH PÁL.

SZEMLE.

Nagy-Szerbia felé.

1903—1914.

I.

Nagy-Szerbia kialakulását kívánom ismertetni, egy könyv alapján, mely *Jugoszlávia keletkezése* címet viseli,¹ de nagyon csodálom az, aki azt reméli, hogy belőle a délszláv királyság kialakulásának körülményeivel ismerkedhetik meg. Lončarević a Monarchia és Szerbia küzdelmével foglalkozik a Káragyorgyevicsok trónralépésétől a világháború kitöréséig. A kiadó, az Amalthea-Verlag, a könyv bevezetésében elmondja, hogy Zingarelli Italónak tavaly kiadott kötete (*Der Grossbalkan*) után a jelen munkával folytatja a balkáni kérdéseket megvilágító könyvsorozatát. Kijelenti, hogy nem azonosítja magát a szerző fejtegetéseivel és reményét fejezi ki, hogy ugyanez a tárgykor osztrák és magyar feldolgozót is fog találni.

Nagyon óhajtandó volna, hogy valaki ugyanebben a vállalatban magyar szempontokkal megírja e végzetes évek történetét. Ezt a nem könnyű feladatot ma csak az oldhatja meg sikerrel, akinek magának is szerepe volt az események irányításában, mert a Monarchia bonyolult szerkezete mellett a tettek eredőit a kulisszák mögött történetek ismerete nélkül sokszor igen bajos kibogozni. E sorok célja segítségére lenni ennek a reménybeli szerzőnek, és addig is, míg könyve elkészül, a magyar közönséget tájékoztatni az itt felmerülő problémáknak legalább egy részéről. Lončarević könyve nem érdektelen olvasmány, de nem is veszélytelen. Egy pontban látszólag a magyar igazság mellett foglal állást, ami megvesztegetheti a magyar olvasót és elfogadtathat vele sok mindent, ami ellenkezik a valósággal.

Szerzőnk, úgy látszik, szerb granicsár-családból származott. 1876-ban, a galíciai Kolomeában látott napvilágot. A horvátországi Petrinján, majd katonai pályára lépve, Kőszegen és Triesztben tanult. A nagyszerb öntudat hamarosan feltámadt benne. A trieszti iskolából néhány társával Szerbiába akart szökni, de erről bátyja lebeszélte őket. Mint katonatiszt öt évig szolgált Csehországban, aztán

¹ Lončarević Dušan : *Jugoslaviens Entstehung*. Wien (1929), 666 l., 70 kép, 8°.

a bécsi hadi iskolába vezényelték. Itt kilépett a hadseregből, újságíróvá lett és Obrenović Sándor király meggyilkolása után Belgrádba került, mint a bécsi Telegraphen-Korrespondenz-Bureau levelezője. E minőségében állandó összeköttetésben állott a belgrádi osztrák-magyar követséggel, valamint a szerb politikai körökkel. A háború kitörésekor, némi habozás után, visszatért Bécsbe. Az összeomlás után szerb szolgálatba lépett. Protektora, Protić Stojan, Jugoszlávia első miniszterelnöke, előbb a külügyminisztérium sajtóosztályának főnökévé tette meg, majd a constituantét előkészítő minisztérium osztályfőjévé. 1922-ben nyugdíjazták. Azóta a belgrádi közgazdasági körök lapjának, a *Trgovinski Glasnik*nak munkatársa. Jelen könyvén kívül írt szerbül három röpiratot.¹

Lončarević az összeomlásig a Monarchia kenyerét ette ugyan, de mindig meggyőződéses nagyszerb volt. Ámbár hangsúlyozza (374., 635. l.), hogy újságírói működésében tárgyilagosságra törekedett, s ezzel Bécs és Belgrád egymáshoz való közeledését akarta előmozdítani, de Szerbia mellett való folytonos nyílt színvallása mást mutat. Érthető, hogy Belgrádban népszerű ember volt és hogy ez a népszerűség gróf Forgách János belgrádi követnek nem tetszett (403. l.). Maga bevallja, hogy belgrádi barátaitól kapott bizalmas értesüléseit nem közölte a követséggel (584., 585., 656. l.). Nem moralizálok. Nem Lončarević az igazi hibás, hanem azok, akik Belgrádban a Monarchia szolgálatában fontos bizalmi állásra szerbet alkalmaztak.

A szerző a szerb főváros politikai világában abszolút biztossággal mozog. Mint az Amalthea is kiemeli, láthatólag többet tud annál, mint amit megír. Igen jól ismeri az osztrák-szerb relációkat, ha megítélésükben pártos is. Tagadhatatlanul jobban volt tájékozva a belgrádi politikai boszorkánykonyha titkairól, mint a Monarchia diplomatái. Ez a helyzet fölényessé teszi, néha megalomániába sodorja. Elveszti a mértéket. Eszébe sem jut, hogy az még nem olyan óriási dolog, ha egy szerb újságíró alaposan tájékozott a szerb politikában. Lenézi a belgrádi osztrák diplomatákat, és okosabbnak tartja magát az egész Ballhausplatznál. Pedig ezek a «tudatlan» diplomaták könyvből megállapíthatólag is néha világosabban láttak nála. A könyvnek hátrányára válik, hogy saját személyét annyira előtérbe helyezi.

Bántó az az ellenszenv, amellyel a belgrádi követség személyzetét kezeli. Nem sikerül ellepleznie, hogy ennek oka kicsinyes sértett hiúságban keresendő. A régi osztrák diplomácia nem volt tisztában

¹ Ez életrajz forrásai Stanojević *Narodna Enciklopedija* II. k., 681. l., továbbá könyvünk 331., 332., 374., 612., 613. lapjai.

a sajtó jelentőségével. Így történhetett meg, hogy az egyik belgrádi követ szükségtelennek tartotta a személyes érintkezést Lončarević-csel (92. l.), és hogy a Ballhausplatz, mikor egy jelentésében véleményt nyilvánított, arra utasította, maradjon a tárgyilagos informálás keretei között (243. l.). Mindenesetre hiba volt a legválságosabb időkben Kínából hozni Belgrádba osztrák követet, lehet, hogy követeink néha feltűnően tájékozatlanok voltak,¹ el kell ismernünk, hogy sok találó van abban a gyilkos malíciával összeállított rajzban, mellyel követ-ségünket jellemzi (370—373. l.), de nagyon olcsó mulatság ma ki-gúnyolni a Monarchia diplomáciáját.

Lončarević könyve az objektív történetírás igényeivel lép fel. Történetírói módszere nagyon egyszerű: van egy ördögi Monarchia és van egy angyali Szerbia. Arról minden rosszat, amit csak valaki valahol megírt, vagy elmondott, valót és főleg valótlant feljegyez, erről minden kedvezőtlent elhallgat. Nem történetírói, de magasabb publicisztikai hivatottsága sincs szerzőnknek. A könyv egész felépítése tisztára zsurnalisztikai. Lončarević félrerakta saját cikkeit és egy csomó más cikket, amely érdekelte, kivágott a lapokból parlamenti beszédeket és államiratokat, és ezt az anyagot személyes élményekkel átszőve könyvvé alakította. Nem tagadhatni, ügyesen és érdekesen. Az egykorú cikkek évek távolában sokszor frappánsan hatnak. A céltudatos kompozíció hiánya azonban a könyvet lazává és szétesővé teszi. Az események belső fejlődését ritkán tudja érzékeltetni, többnyire beéri a külső egymásutánnal.

Könyve tudományos jellegét azzal is jelezni akarja, hogy három oldalon át felsorolja a szakirodalmat (661—663. l.). Ez a könyvjegyzék az avatatlan olvasó félrevezetését célozza. Erős a gyanúm, hogy a szerző az itt megnevezett 45 munkát sem olvasta el mind. Pedig ezek a könyvek csak töredéke a nagy szakirodalomnak, nem is a legjelentékenyebb töredéke. Egyetlen horvát munka kivételével, a többiek szerb és német nyelvűek. Lehetetlen eljárás a délszláv kérdésről írva mellőzni a horvát irodalmat, mely terjedelemben és értékben magasan a szerb felett áll. Meg is látszik a könyvön a horvát szakirodalom ismeretének a hiánya. Ami nem Belgrádban történt, arról igen zavaros fogalmak vannak Lončarevićnek. Fontos mozzanatok

¹ Lončarević szerint gróf Forgách, György trónörökös lemondásáról órák mulva azután, hogy a *Politika* külön kiadása a hírt már közölte, tőle értesült (291. l.). Nem kell azonban elfelejteni, hogy valamennyi belgrádi követünk közt éppen Forgáchra haragszik a legjobban.

elkerülük figyelmét és ahol a horvátokról ír, ott alapos tévedésekkel és ferdítésekkel találkozunk. A német szakirodalomból csak a szerbbarát könyvekről van tudomása. Még a szerbnyelvű munkákat is találmura szedi össze. Értékes könyveket mellőz, napibecsű pamfleteket felvesz.

Ha minde fogyasztások ellenére szükségesnek tartom a Lončarević könyvével való behatóbb foglalkozást, ennek két oka van. Az egyik az, hogy a könyv tipikus kifejezője a mai belgrádi felfogásnak a délszláv problémáról. A másik az, hogy a könyvnek, miután német nyelven egy előkelő kiadócég kiadásában elegáns formában jelent meg és kétségtelen írói adományokról tanúskodik, előreláthatólag sok olvasója lesz még nálunk is. Ügyesen alkalmazott újságírói trükkökkel sokakban a tudományos alaposság és objektivitás benyomását keltheti és sokakat megnyerhet azoknak a féligazságoknak és áligazságoknak, melyeket nem csekély ötletességgel és elmeállal képvisel.

II.

A könyv egy terjedelmes bevezetés után kilenc fejezetre tagozódik. A negyedik és az ötödik fejezet a legkidolgozottabb és magyar szempontból a legfontosabb. Az előbbi a vámháborúval, az utóbbi az annexióval foglalkozik. Ismeretes, hogy a vámháborúval kapcsolatban Magyarország ellen súlyos vádak emeltek, mely vádak még mindig tartják magukat. Az annexió volt a világháború szerb oka. Ezzel a két fejezettel tüzetesen fogunk foglalkozni. Az előttük álló három és az utánuk következő öt fejezettel rövidebben.

Az első három fejezet Péter király trónfoglalását és a belgrádi diplomata-sztrájkot tárgyalja. Lončarević az utolsó Obrenoviékokat osztrák zsoldban állt zsarnokoknak mondja. A szerb nemzet az összeesküvő tiszteknek hálával tartozik, éppen ezért szó sem lehetett megbüntetésükről (54. l.). A diplomata-akció miatt csodálatosképpen nem Angliára haragszik, mely megszakította a diplomáciai viszonyt Szerbiával és végül is kierőszakolta az összeesküvő tisztek eltávolítását a szerb udvarból, hanem a Monarchiára, mely mindezt nem cselekedte meg, csupán nem sietett örvendezni Sándor király és felesége lemészárlásán. Szerinte a Monarchiának nem volt joga felháborodni a királygyilkosságon, mert íme, mi történt — Latourral és Lamberggel!!! (325. l.)

A lončarevići történetfilozófia egyik alaptételével már itt megismerkedünk. Péter királlyal a demokrácia és az igazi parlamentarizmus lépett trónra, ezt a reakciós császári Bécs nem tűrhette:

tehát a Monarchiának és Szerbiának szükségképpen össze kellett ütköznie. Miután Bécs felszabadult a császári zsarnokság alól, a demokrata Ausztria és Jugoszlávia meg fogják egymást érteni (39. l.). Őszinte aggodalommal vagyok eltelve a világbéke jövőjét illetően, hiszen Lončarević tanítása szerint a jelenlegi belgrádi katonai diktatúra szükségképpen a demokrata Ausztria vesztére tör.

III.

Szerbia harca a gazdasági függetlenségért címen (77—185. l.) foglalkozik Lončarević az osztrák-magyar-szerb vámháborúval. Ismeretes az az Európa-szerte elterjesztett vád, hogy a magyar agráriusok érdekei miatt a Monarchia gazdaságilag meg akarta fojtani Szerbiát. Ez az eljárás bírta volna a kétségbeesett Szerbiát arra, hogy provokálja a háborút.

Lončarević nem tárgyalja e vádat, de egész fejezete öntudatlanul is e vád cáfolata. Természetesen ezt nem irántunk való rokonszenvből teszi. A vád nem volt szerb vád, a szerb álláspontot képviselő szerző tehát nem tehetette magáévá. Lončarević könyve a Monarchiát akarja kompromittálni, ennélfogva Magyarország csak másodlagos fontosságú az ő szemében. Ahol Magyarország támadásával a Monarchián lehet végigválni, ott nem habozik felvonultatni ellenünk egész arzenálját (pl. Apponyi iskolakönyve, 208—211. l.; magyarok és horvátok, 337—342. l.). A vád az osztrák merkantil körök és Lueger vádjá volt, melyet sietve magukévá tettek a magyar merkantil körök és a Jászi-féle radikálisok. Csodálatos társaság! Ha Lončarević adatait itt felhasználjuk e vád cáfolatára, ezt csak azért tesszük, mert akadnak közöttük érdekes momentumok is, és mert, mint a szerb felfogás tipikus kifejezője, nyilvánvalóan tanúságot tesz az osztrák vád alaptalansága mellett. Íme, az állítólag kétségbeesett szerbek meglepéssel könyvelik el a vámháború eredményeit.

Mihelyt Szerbia független állam lett, a Monarchia sietett vele kereskedelmi szerződést kötni (1882). Tizenegy év múlva lényegtelen változtatásokkal ugyanezt a szerződést megújította (1893). A két szerződésben a Monarchia igen nagy előnyöket biztosított Szerbiának, mert a kis országot gazdaságilag és politikailag minél szorosabban akarta magához fűzni. Az osztrák ipar Szerbiában biztos kiviteli területet óhajtott találni, aminek fejében szinte korlátozás nélkül engedte meg a szerb agrártermékek behozatalát a közös vámterületre. E gazdasági politika mellett mind az iparos Ausztria, mind az agrár Szerbia a lehetőségig jól járt. Az üzletre az agrár Magyaror-

ország fizetett rá. A régi szerződés utolsó évében (1905) Szerbia kivitelében 90 %-ig, bevételében 60 %-ig részesült a Monarchia.

A Karagyorgyevicsek trónralépésével Szerbia nyíltan monarchiaellenes politikát kezdett. Mégis a Monarchia tette meg a kezdeményező lépéseket egy új kereskedelmi szerződés megkötésére. Szerbia halogatta a dolgot, majd váratlanul vámunióra lépett Bulgáriával. A Monarchia a vámunió revízióját követelte, de Szerbia ezt megtagadta. Ezzel kitört a vámháború, mely kétszeri megszakítással (1906. márc. 17—júl. 7., 1908. szept. 1—1909. ápr. 1.) 1906. március 1-től 1911. január 24-ig tartott. Szerbia a magyar katonai követelések folytán előállott súlyos válságtól a Monarchia szétesését várta, vagy legalább is azt remélte, hogy a bajokkal küzdő Monarchiát megszarolhatja. Ezért provokálta a vámháborút. Mikor a magyar koalíció uralomra jutásával a Monarchia belső válsága nyugvópontra jutott, Szerbia új kereskedelmi szerződést kötött Ausztria-Magyarországgal. A Monarchia a szerződést nagy előzékenységgel, de közjogi szempontból szerfelett aggályos módon, rendeletileg léptette addig életbe, amíg a két törvényhozás a szerződést meg nem szavazza. Az annexiós krízis elsöpörte ezt a provizóriumot. E válság lezajlása után jött nagy nehezen létre a törvényté vált új kereskedelmi szerződés.

Ez a szerződés Szerbiára nézve sokkal kedvezőtlenebb, mint az 1893-iki, aminek okát azonban nem kizárólag a politikai viszonyokban kell keresni. Szerbia elszalasztotta 1905-ben a kedvező szerződés megkötésére nyíló alkalmat. A vámháború hosszú évei alatt egy csomó gazdasági fait accompli állott elő, amely eleve determinálta a szerb szerződés feltételeit. A Monarchia új kereskedelmi szerződést kötött Németországgal. A németek a Monarchia bevételét Németországba az addigiaknál lényegesen magasabb vámokkal sujtották. Mi tehát, ha csak nem akartunk gazdaságilag elsorvadni, nem szabhattunk Szerbiának alacsonyabb vámtételeket, mint aminőket nekünk szabott Németország. A németek állati betegségek behurcolása esetén retorziókra nyertek felhatalmazást. Hogy ennek a lehetőségét elkerüljük, tekintettel a Szerbiában folyton bujkáló betegségekre, kénytelenek voltunk az élőállat behozatalát végleg eltiltani és a leszúrt állapotban behozott állatokat is saját közegeinkkel ellenőriztetni. Németország 80,000 darabban kontingentálta a Monarchiából évente Németországba szállítható sertések számát, amivel a Monarchia is rászorított a kontingentálásra.

A kontingentálást az osztrák-magyar kiegyezés egy titkos pót-egyezménye a Balkánra nézve meg is állapította. A Monarchia közben Romániával is új szerződést kötött, és ez a szerződés a balkáni

állatkontingenst jóformán kimerítette. Ezért kellett 1910-ben a Szerbiának adott állatkontingenst alacsonyabbra szabni, mint amennyire szabtuk a törvényé nem lett 1908-i szerződésben. Szerbia az új szerződés szerint évente 15,000 szarvasmarhát és 50,000 sertést hozhatott be leszűrt állapotban a Monarchiába, szemben az 1908-ban engedélyezett 35,000 szarvasmarhával és 70,000 sertéssel. A régi szerződés utolsó évében (1905) kétszerannyi állatot hozott be Szerbia, mint amennyire az 1908-i szerződés feljogosította volna.

Ez a kontingentálás nem volt előnyös Szerbiára nézve. De Magyarországnak egyáltalán nem volt szüksége állatbehozatalra. Ha ezt mégis megengedtük, ezzel Szerbiának tettünk engedményt saját érdekünk rovására. Aehrenthal külügyminiszter azt képzelte, hogy Szerbiát gazdasági engedményekkel meg lehet békíteni. Magyarország ezért az illúzióért hozott áldozatot. Szerbiára nézve különben a kontingentálás nem is volt olyan szörnyű dolog, amint azt hirdetik. Miután a kontingens darabokban és nem súlyban volt megállapítva, Szerbia számára adva volt a lehetőség, hogy az állathízlalás színvonalának emelésével lényegesen feljavítsa a behozható húsmennyiséget. És a kontingentálás azért sem volt katasztrófa Szerbiára nézve, mert a vámháború évei alatt Szalonikin át új kiviteli lehetőségek nyíltak meg számára, úgyhogy a vámháború a helyett, hogy gazdaságilag megfojtotta volna Szerbiát, némi megrázkódtatás árán nemcsak biztosította kivitelét, hanem gazdaságilag teljesen függetlenítette a Monarchiától, amit sok szerb közgazdász régóta a szerb közgazdasági politika céljának vallott.

Ezzel persze nem akarjuk tagadni azt a tényt, hogy a magyar agráriusok érdekeik biztosításáért kemény harcot vívtak. Hogy a Monarchia számolt a magyar agrárérdekekkel, az természetes. Az az állam, mely saját polgárainak érdekét feláldozza idegen érdekekért, bebizonyította éretlenségét az önálló életre. Magyarország par excellence agrárállam, a magyar és a közös államférfiaknak az agrárérdekek védelme tehát elsőrangú kötelességük volt. De maguk a magyar agrárvezérek sem akarták Szerbiát megnyomorítani. Sőt a magyar agrármozgalom akkori vezére, gróf Károlyi Mihály, egyenesen szerbbarát politikus volt. S bár ezekben az években Magyarországon háromszor volt teljes rendszerváltozás (1905, 1906, 1910), a váltakozó kormányok egyformán békére törekedtek Szerbiával és csillapítólag iparkodtak hatni az agráriusokra. Ezeket sem az 1908-i, sem az 1910-i szerződés nem elégítette ki, de a magyar földművelésügyi miniszterek az Omge minden ellenállása mellett is életbe tudták lépíteni mindkét szerződést.

Ausztriában ellenben sokkal nehezebben ment a dolog. Az osztrák agráriusok Hohenblum Alfréd vezetése alatt az Omgénélnél hasonlíthatatlanul hevesebb ellenállást fejtettek ki. Hohenblum megszervezte az osztrák parlament tagjai közt a pártokon felülálló ú. n. szabad agráregyesülést, melyhez a Reichsrat 516 tagja közül 271 csatlakozott. Az osztrák parlamentben az agráriusok tehát többségben voltak, ami nem volt így a magyar parlamentben. Az 1908-i szerződés rendeleti életbeléptetéséért a magyar földművelésügyi miniszter vállalta a felelősséget, az osztrák földművelésügyi miniszter, dr. Ebenhoch Alfréd, ellenben lemondott miatta. Az 1908-as provizórium kitolása 1909. március 31-ig az osztrák parlamentben egy szavazatnyi többséggel ment keresztül. Az 1910-iki szerződést Ausztriában csak úgy lehetett elfogadtatni, hogy a kormány lovag Pantz Ferdinánd útján szakadást hozott létre az agráriusok között, a hetvenéves Hohenblumot visszavonulásra bírta, és évi hatmillió korona állami szubvenciót biztosított agrárius célokra.

Viszont igaz, hogy az osztrák nagyipar és Lueger más állásponton voltak. Luegerék egyetlen szempontja az volt, hogy a magyar állatbevitelre szorult Bécsset szerették volna olcsóbb szerb állatokkal ellátni. Az osztrák nagyiparosok sürgették a Szerbiának adandó agrárkedvezményeket, így véelve továbbra is biztosíthatónak az ipari exportot a maguk számára. A magyar iparosok líven segédkeztek bécsi társaiknak. Az osztrák-magyar-szerb kereskedelmi tárgyalások elmérgesítéséhez a Monarchia részéről az osztrák nagyiparosok járultak hozzá. Ha valaki elolvassa az osztrák-magyar külügyminisztériumnak a szerb tárgyalásokról kiadott iratait, megállapíthatja, hogy a tárgyalások ismételt elakadásának és megszakításának oka Szerbia taktikázása mellett az volt, hogy Szerbia állhatatosan vonakodott magát arra kötelezni, hogy tűzértségi szükségletét az osztrák Skoda-műveknél szerezze be. A világ feledékenységében és tájékozatlanságában való vakmerő bizakodásnak nagy adaga szükséges ahhoz, hogy valaki a vánháborúról írva, az osztrák nagyipar bölcs mérsékletét és politikai belátását merje dicsőíteni a magyar agráriusok nyers önzésével és megfontolatlanságával szemben.

Hogy pedig a vánháború és a kereskedelmi szerződés nem voltak a világháború szerb okai, erre nézve koronatanú Sándor szerb király, aki a Monarchia hadüzenetét közölve nemzetével, kiáltványában összeállította a Monarchia «bűnlistáját». E listában a vánháború és a szerződés nem szerepel. Az 1914. novemberében kiadott szerb Kék-könyv ötödik okmánya is felsorolja a Monarchia «bűneit», de

e bűnök közt sem találjuk a vámháborút és a kereskedelmi szerződést.¹

A vámháború e rövidre fogott történetét és bírálatát Lončarević megerősíti, egyben-másban kiegészíti. Elismeri, hogy Szerbia az 1908-i szerződés parlamenti tárgyalásával a zavaros belpolitikai viszonyok miatt megkésétt (176. l.) és a szerződés ezért, valamint az annexiós krízis miatt, nem lehetett osztrák és magyar törvénné (178. l.). Idézi Popović Mika pénzügyminisztert, aki elismerte, hogy a szerb élőállat bevitelét a Monarchiába a német kereskedelmi szerződés tette lehetetlenné (174. l.). Feljegyzi, hogy a magyar ellenzék Szerbia mellett foglalt állást (100., 113. l.), ami a magyar képviselők belgrádi látogatásával együtt (129. l.) éppen a vámháború leghevesebb szakaszában — ez nem Lončarević megállapítása — a külpolitikai éretlenségnek sajnálatos tünete volt. Lončarević büszke rá, hogy Szerbia a Monarchia ellen sikeresen vette fel a küzdelmet (112. l.). Idézi Pašićot, aki már 1906 nyarán megmondta, hogy a vámháború nem okoz lényeges kárt Szerbiának (131. l.), egy hónappal később pedig megjósolta, hogy a vámháború eredménye Szerbia gazdasági függetlenségének kivívása lesz (148., 151. l.). A szerzőnek a vámháborúról az a végső ítélete, hogy Szerbia gazdaságilag veszteség nélkül, politikailag meg győztesen került ki belőle (183—184. l.).

Ami az agrármozgalmakat illeti, azt állítja, hogy az 1908-i szerződéssel az osztrák és magyar agráriusok elégedettek voltak, de a szerződés nem okozott komoly kárt Szerbiának sem (167. l.). Kiemeli, hogy az agrármozgalmakban Ausztria vezetett (177. l.). Látja az osztrák és magyar merkantil körök együttműködését, kétszer is citálva Matlekovits Sándort (105., 168. l.). De már a fejezet első oldalán kimondja: a vámháború kitörését az provokálta, hogy a Monarchia rá akarta kényszeríteni Szerbiára tüzérségi szükségletének a Skoda-műveknél való beszerzését (77. l.). Volt a dolognak politikai oldala is: a Monarchia ily módon akarta ellenőrzés alá venni a szerb fegyverkezést (86. l.). Lengyel Zoltán szájába adva azt állítja, hogy egyes főhercegek részvényesei voltak a Skoda-műveknek, ezért erőltette annyira a Monarchia a szerb tüzérségi rendelést (129. l.). Szerinte a szerbek minden egyében felül, azért sem akartak Skodánál rendelni, mert szakértőik nem találták e művek gyártmányait a Schneider és Creuzot-művek gyártmányaival egyenértékűeknek

¹ Ez összefoglalás egy hét évvel ezelőtt írt tanulmányomra támaszkodik. L. *A magyar agrárpolitika mint a világháború oka.* (Angyal Dávid: *Magyarország felelőssége a világháborúért*, 1923. 60—85. lap.)

(86—88., 135., 152. l.). A Monarchia egyik belgrádi követének, báró Czikkannak nyilatkozata a Skoda-ügyről minden, csak nem meggyőző. A követ szerint arról volt szó, hogy a Monarchia iparának egyenjogúsítása biztosíttassék Szerbiában. Becsületbeli kérdés, hogy ha Szerbia seregét új ágyúkkal akarja felszerelni, ebben a Monarchia ipara is részesüljön. A Monarchia ugyanígy járt volna el, ha egy szappangyárról és nem Skodáról lett volna is szó. Egyszer már véget kell vetni azoknak a bosszantásoknak, melyeknek a Monarchia ipara Szerbiában ki van téve (149—150. l.). Lončarević látható gyönyörűséggel citálja egykorú cikkeit, s az osztrák meg a szerb részről kiadott állami-iratokat (122—124., 128—130., 133. stb. l.), melyekkel bizonyítani tudja, hogy a vámháború Skoda miatt tört ki és minden tárgyalás kezdeténél és megszakításánál mindig csak a Skoda-névvel találkozunk.

A Monarchiának természetesen meg kellett védenie az osztrák-magyar nagyipar érdekeit is. De a Skoda-műveket a Monarchia diplomáciája oly odaadással képviselte, ami az objektív szemléltre elidegenítőleg hat. És végül is vereséget szenvedtünk: Szerbia Schneider-nél szerezte be új tüzérségi felszerelését. Nem szabadulhat az ember attól a benyomástól, hogy az osztrák nagyipar kapzsisága a Monarchiát ellenszenves szerepre kényszerítette, mely kínos felsüléssel végződött. Azzal, hogy a bűnösök vétküket Magyarország nyakába próbálják varrni, szerepük nem lesz rokonszenvesebbé.

IV.

A könyv legfontosabb fejezete *A nemzetközi jogbiztonság szétrombolása Európában* (186—310. l.) címen az annexióval foglalkozik. A világháború provokálásának szerb indítéka az annexió volt. Bosznia és Hercegovina annektálását a szerb vezető körök a szerbség ellen elkövetett olyan merényletnek tartották, amely a szerb nemzetet léteben fenyegette, éppen ezért egy percig sem nyugodtak bele az új helyzetbe.

Lončarević alaptétele az, hogy Bosznia és Hercegovina szerb tartományok. Ezt tanítja a szerb történetírás, ezt vallja az egész szerb közvélemény. A szerb felfogás utat talált Nyugateurópába is. E tant nem kisebb ember munkái terjesztik, mint Rankeí. Ranke 1829 óta ismételtlen foglalkozott a szerbekkel s e tanulmányait 1879-ben egy jókora kötetben egyesítette.¹ Ebbe a kötetbe felvette egy

¹ Ranke: *Serbien und die Türkeri im 19-ten Jahrhundert*. Leipzig 1879. XVIII., 558 l. 8°.

1834-ben megjelent tanulmányát Bosznia 1820—32 közötti történetéről. Ranke nem tudott szerbül. Munkáinak főforrása Karadžić Vuknak közlései és gyűjteményei voltak, amint azt maga megmondja.¹ Karadžić nemcsak a modern szerb irodalomnak az atyja, hanem a modern nagyszerb eszmének is. Az ő tétele az, hogy a Balkánon és a vele szomszédos részekben minden szláv szerb, akár pravoszláv, akár katolikus, akár muzulmán. Karadžić családja bosnyák származású volt. Ennélfogva különösen hangsúlyozta, hogy Bosznia gyökeresen szerb tartomány. Ranke délszláv tanulmányai Karadžić nélkül sohasem jöttek volna létre és Karadžić felfogását adják vissza. Az a nagy tekintély, melyet Ranke művei világszerte élveznek, a tudósoknak egész sorát és az olvasóknak ezreit nyerte meg észrevétlenül a nagyszerb eszmének.

A Bosznia szerbségéről szóló tételt megerősítette egy másik nagy tekintély is: Kállay Béni. Kállay sokáig szolgált Belgrádban. A belgrádi légkör különösen alkalmas a nagyszerb gondolatnak még a legkritikaibb elmékbe való becsempészésére is. Kállay alapvető munkájában² ugyan megállapítja, hogy Ranke Karadžić után dolgozva, nem pártatlan, de Boszniát ő is túlnyomólag szerb földnek tartja.³ Kállayt e hitében Rankén kívül Biborban-született Konstantin erősítette meg, aki a *De administrando imperio* című művében a horvátok lakhelyét a Vrbastól és a Cetinától nyugatra teszi. Konstantin ez állítását magáévá tette a szlavisztika. Pilar Ivo a délszláv kérdésről írt hatalmas munkájában, melyet Lončarević nem ismer, vagy nem akar ismerni, rámutatott, hogy Konstantin ellenszenvet érez a Rómához hű horvátok iránt és a szerbség határait azért tolja ki minél messzebbre, mert Bizánc jogigényt tartott minden bizánci kultúrájú területre.⁴ Kállay később megváltoztatta nézetét. Könyvének német fordítását közös pénzügyminiszter korában elkoboztatta Boszniában, amint ezt Lončarević gúnyolódva jegyzi fel (192. l.). Sajnos, Kállay nem fejtette ki újabb tudományos meggyőződését, úgy hogy nagytekintélyű munkája máig igazolja a nagyszerb igényeket.⁵

¹ L. id. műve V. XIII. 287 stb. l. L. továbbá Stojanović Ljubomir: *Život i rad Vuka St. Karadžića*. Beograd 1924., XXIV., 788 l. 8°, különösen 321., 322., 423. l.

² Kállay Béni: *A szerbek története* I. köt. Budapest 1877., 639 l. 8°.

³ L. id. műve 3., 29., 34. stb. l.

⁴ Südland: *Die südslawische Frage*. Wien 1918., X. 796 l. 8°, lásd a 226—231. és a 486—497. l.

⁵ Egészen hiteles szerbofob nyilatkozatait idézi Südland id. műve 496—497. l.

Bosznia és Hercegovina horvát tartományok. Nemcsak északnyugati részük, amely a török hódoltságig a szorosán vett Horvátországhoz tartozott, hanem a Rama és a Bosna vidéke is, ahol a bosnyák állam keletkezett. Az első horvát király, Tomislav, spalatói zsinatán 924-ben résztvesz Zahumlje (Halomföldre = Hercegovina) ura, Višević Mihály, tehát a horvát király alattvalója volt. Mikor Könyves Kálmán a horvát trónra jut, Ramát is pacifikálja. Csak II. Béla magyar és horvát király veszi fel a rex Ramae címét (1137), addig a rex Croatiae mellett ezt nem érezték szükségesnek külön kiemelni. Az a tény, hogy Bosznia élén a legrégebb idők óta bán áll, bizonyíték a mellett, hogy horvát államalakulattal van dolgunk. A szerb országok felett a királyság előtt županok és nagy-županok állanak.¹

Boszniával mint külön államalakulattal a görög hódítás (1166—1180) után találkozunk. Első bánja Kulin (1180—1204), aki már bogumil vallású. Ez a bogumil vallás az, ami Bosznia különállását biztosította. A hithű katolikus Horvátország és a bogumil Bosznia nem férhettek meg együtt. Bosznia földrajzi helyzeténél fogva közelebb állott Rasciához, mint Horvátország, így több az érintkezése a szerbekkel. Hercegovina három ízben is szerb függésbe kerül. És nemcsak Zahumlje urainak, hanem a bosnyák uralkodóknak is voltak szerb ambícióik. Így az első bosnyák király, Tvrtko, mint leányágon a Nemanják leszármazotta, 1377-ben Bosznia és Rascia királyává koronáztatja magát. Zahumlje egyik ura, Vukčić-Kosača István meg 1448-ban III. Frigyestől a Szt Száva hercege címet nyeri (ezért neveztetik Zahumlje Hercegovinának). Ez azonban nem jelenti azt, hogy maga a két tartomány szerb lett volna.

Lončarević szakirodalmi összeállításában hiába keresem Čorović Vladimir belgrádi egyetemi tanár értékes munkáját Boszniáról.² Čorović bosnyák szerb, még pedig határozottan nagyszerb érzelmű, aki a világháború alatt e miatt börtönbe is került. Nem lehet tehát meggyanusítani, hogy könyvével horvát tendenciákat akart szolgálni. Čorović megállapítja, hogy a török hódoltság előtt egyetlen rövidéletű (1219—1252) pravoszláv püspökség volt Hercegovinában. Boszniába az első pravoszlávok a rigómezei csata után (1389) érke-

¹ L. Südland id. műve 148—156. l., lásd még: Petrinjensis (= Milobar Ferenc) *Bosnien und das kroatische Staatsrecht*. Agram 1898., 261 l. 8°.

² Čorović Vladimir: *Bosna i Hercegovina*. Beograd 1925., 200 l. 8°.

tek Jajce vidékére.¹ A török hódoltságig Boszniában és Hercegovinában tehát csak szórványosan akadnak szerbek.

A török idők bekövetkeztével a bogumilek felvették az iszlámot. Ezzel a bosnyák nemesség megmentette pozícióját és birtokait, és mint a hatalmas Törökországnak az albán mellett egyetlen történeti nemessége óriási szerepet játszott az egész birodalom kormányzatában. Rascia, mint bizánci jellegű állam, nem ismert születési, hanem csak hivatali nemességet. A törököknél is csak ilyen nemesség volt. A születési nemesség a délszlávságon belül horvát intézmény.²

A török időkben következett be a szerbek elterjedése Boszniában. A török az elfoglalt területek állami organizmusának teljes szétbontására különös szeretettel használta az úgynevezett vlahokat, a Balkán e félnomád pásztorkodó, illyr eredetű, de bizonyos mértékben romanizált hegylakóit. A vlahok a bizánci kereszténységhez tartoztak. A pravoszlávia a töröknek rokonszenves volt, mert a vallás feje, a konstantinápolyi pátriárka, a szultán hatalma alatt állott. Ahol csak a török megjelenik, nyomon követik e vlahok. Bosznia is egyszerre tele lesz vlahokkal, míg a katolikus horvátok száma rohamosan fogy. 1463-ban a bosnyák királyság bukásakor 33 ferences kolostor volt az országban, 1555-ben 17, 1675-ben 8, 1758-ban már csak 3. 1678-ban a bosnyák katolikusok száma 74,000, 1741-ben 44,000. A katolikusok óriási tömegekben vándorolnak ki — 1697-ben pl. 40,000 — és sokan áttérnek a pravoszláv vallásra.³

A bosnyák bogumil nemesség muzulmánna lett, ami együttjárt horvát nemzeti öntudatának elsorvadásával. A katolikus horvát jobbágyság rohamosan fogyott és helyébe lépett a pravoszláv vallású vlah jobbágyság. Bosznia agrárstatisztikája egész az összeomlásig megrögzítette ezt a fejlődést. 1910-ben a kmetekkel (jobbágyokkal) bíró földesurak 91·2 %-a volt muzulmán és a kmetek 73·9 %-a volt pravoszláv. A vlahok a mai bosnyák szerbek ősei. Erre a történeti

¹ L. id. munka 44—49. l. továbbá Prelog Milan: *Povijest Bosne*. Sarajevo é. n. I. dio 53—55. l.

² A törökök tudatában voltak Bosznia horvát voltának, ezért minden elfoglalt horvát területet a sarajevói pasalik alá rendelték. L. Petrinjensis id. műve 242. l. Bosznia horvát jellegére nézve a török alatt l. még Šičić *Herceg-Bosna prigodom aneksije*. Zagreb 1908., 12 l. 8°, különösen 21—25., 34—36. l. Šičićnek jellemző választ adott e füzetére Stanojević Stanoje belgrádi egyetemi tanár: A szerbek joga a szerb bajonettekre lesz írva! Ez legalább őszinte beszéd. Idézi Südland id. műve 681—683. l.

³ L. Südland id. műve 198—220. l.

tényeken kívül vannak antropológiai bizonyítékok is. Ezt igazolják a gyakorta felbukkanó román családnevek (Balša, Bikar, Budman, Cucor, Grebeljan, Mirča, Musul, Peleš, Princip stb.). Elismerte ezt Ruvarac Ilarion, a nagy szerb történetíró is.¹ A vlahokból szerbeket az ipeki szerb pátriárkátus csinált, melyet a bosnyák Sokolović Mehmed nagyvezír állíttatott helyre (1557), hogy ezzel megerősítse a nyugatbalkáni rajaht a szultánhoz való hűségében. A szerbesítés elég lassan haladt. Még 1862-ben is egyesületet kellett alapítani Sarajevóban a szerb név terjesztésére, és még az okkupáció első idejében is voltak szerb nemzeti öntudat nélküli pravoszlávok.²

Az a szélteben hangoztatott állítás tehát, hogy Bosznia ősi szerb föld, nyilvánvalóan téves. Ezzel nem akarjuk kétségbevonni azt, hogy ma minden bosnyák pravoszláv szerbnek vallja magát. Ellenben a bosnyák muzulmánok sohasem voltak szerbek és túlnyomórésztben horvátoknak érzik magukat, ha a szerbek mást híresztelnek is. Szerbia történeti jogai Boszniára egyenlőek a nullával. Bosznia mindig horvát föld volt és minden szerb hatalmaskodás és terjeszkedés ellenére ma is horvát a tartomány lakosságának többsége.

Lončarević ősi szerb földnek tüntetve fel Boszniát és Hercegovinát, arról a mandátumról, melyet a Monarchia a berlini kongresszuson kapott, azt írja, hogy az a sötét középkorra emlékeztető feudális határozat. Két európai tartomány fegyverrel akarta magát felszabadítani a túrhetetlen idegen uralom alól, és a nagyhatalmak kiszolgáltatották egy másik idegen uralomnak (189. l.). Micsoda történeti felfogás az, amely wilsoni önrendelkezést keres 1878-ban! A berlini kongresszus tette önálló állammá Szerbiát, adta neki Pirotot és Vranját, — oly területeket, melyek a bolgár exarchátus alá tartoztak, tehát akkor nem voltak szerbek, — és lám, Lončarević ez esetben nem reklamálja az önrendelkezést. A Monarchiát legalább a nagyhatalmak ruházták fel az okkupálás jogával, de Szerbia 1918 őszén csupán a bajonettek jogán szerezte meg Boszniát. Mikor élhetett azóta Bosznia az önrendelkezés jogával? A Monarchia tiszteletben tartotta az ország kialakult határait, külön kormányzatot rendezett ott be, később alkotmányt is adott neki, Szerbia mindennek az ellenkezőjét cselekedte.

Messzire vezetne, ha az okkupáció előzményeivel akarnánk foglalkozni. Azt Lončarević is megemlíti, hogy Oroszország már

¹ L. Südland id. műve 219—226. l. Prelog id. műve 55—59. l. Šišić id. műve 33. l.

² L. Südland id. műve 486., 493. l.

1876-ban belenyugodott nem is az okkupációba, hanem az annexióba (187. l.). Bizonyos az, hogy a szultán nem tudott rendet csinálni az országban, Szerbiára, a kis hűbéres török függésben élő államra gondolni sem lehetett, mint rendesinálóra. Különben is, ha rábízzák a rendesinálást, a muzulmánok kiirtása és kiüldözése következett volna be, amint ezt a török alól felszabaduló területeken Szerbia a XIX. században mindig megeselekedte.

A humanizmus parancsa volt a Monarchiára bízni az ország pacifikálását. Hogy az okkupációhoz a Monarchiának vitális érdekei fűződtek, senki sem tagadja. Ha Bosznia szerb uralom alá kerül, Dalmácia tarthatatlanná válik. E tartomány megvédése egyaránt kötelessége volt az osztrák császárnak, a magyar alkotmányra esküt tett királynak és a horvát nemzet törvényes urának.

A Monarchia negyvenéves bosnyák kormányzatát Lončarević szerint az jellemzi, hogy az okkupált tartományokat gyarmatként kezelte. A Monarchia Boszniában csak kaszárnyákat és stratégiai vonalakat épített (192. l.). A szerző bosnyák ismereteit, úgy látszik, belgrádi boulevard-lapokból és pamfletekből meríti. A Monarchia természetesen biztosította katonai érdekeit is. Ha erre sokat kellett áldoznia, azt Szerbia szomszédsága és magatartása okozta. De a Monarchia csinált Boszniából újra Európát. Milyen állapotban volt a bosnyák földművelés, erdészet, bányászat 1878-ban és milyenben 1918-ban? Ki épített mintaszerű középiskolákat Boszniában, amelyben 1878 előtt elemi iskola is alig volt? Ki alapította az európai színvonalon álló Országos Múzeumot? Ki teremtette meg az *Institut für Balkanforschungot*, melyet a szerbek mindenestül Belgrádba hurcoltak? És ki indított meg a bosnyák fővárosban tudományos folyóiratokat? És az annyit felhánytorgatott bosnyák vasutak ügye hogyan áll? A Monarchia 173 km üzemen kívül helyezett vasutat (Banjaluka—Dobrlin) vett át Törökországtól és negyven év múlva 1046 km vasutat hagyott Szerbiára.¹ Egy szerb hivatalos kiadvány szerint Szerbia tíz év alatt mindössze két vasúti vonalat épített Boszniában és Hercegovinában, a 33 km hosszú Krupa—bihaći vonalat, melyet azonban 1918-ban már építés alatt talált, és építi a 37 km hosszú Trebinje—Lastva—bileái vonalat, mely azonban nem Hercegovina, hanem Montenegro érdekeit van hivatva szolgálni.² Már most a Monarchia

¹ Vasúti és Közlekedési Közlöny 1919., 48. l. (A bosnyák vasutak 1917/18. évi jelentése.)

² Stefanovi: Miloš: *Naše železnice posle rata*. Beograd 1929., IV., 122 l. 8°, lásd 76., 80., 107., 110. l. Az utóbbi vonalból eddig csak a 12 km-es Trebinje-lastvai részlet készült el. (Obzor 1929., december l.)

vasútjai vagy annyira kielégítették a bosnyák érdekeket, hogy Bécs és Budapest évi 22 km vasútépítése helyett elég volt évente vagy 4 km-t építeni, vagy a vasutak nem elégítették ki Boszniát, ez esetben aztán Belgrád még kevesebbet törődik vele, mint az átkos Monarchia. Ugyane szerb hivatalos kiadványban hosszú méltatás olvasható Bosznia fővonalának, a Bosanski Brod—Sarajevo—Mostar—Metkovići vasútnak nagy gazdasági fontosságáról, és az is olvasható, hogy ennek elhasznált sineit a szerbek felszedték és helyébe használt szerbiai és horvátországi sineket raktak le.¹ Jó volna, ha az ember egy kicsit utánajárna a dolgoknak, mielőtt nagyhangon mindenfélét összebeszélne.

Ha Lončarević vádjai alaptalanok is, ebből nem következik az, hogy a Monarchia bosnyák kormányzata kifogástalan volt. Az alapvető hiba az volt, hogy a Monarchia nem tudta az ország végleges hovatarozandóságának kérdését rendezni. Pedig az a bizonytalanság, amelyben Bosznia mindvégig a Monarchia két állama között lebegett, ellenkezett a dualizmussal, amely a Habsburg-birodalom szervezetének 1867 óta alapja volt. A Monarchia számára Boszniában két lehetőség volt: vagy bosnyák alapra helyezkedni, vagy horvát alapra. Ha Bosznia országos különállásának fenntartása volt a cél, akkor a bosnyák kormányzatnak a muzulmánokra kellett volna támaszkodnia. Persze ennek a politikának megvoltak a maga nehézségei. Eleinte az is, hogy éppen a muzulmánok fordultak fegyveresen szembe a megszálló csapatokkal. Később is az, hogy a muzulmánok kisebbséget alkottak és hanyatló elem voltak (1879-ben a lakosság 38·7 %-a, 1910-ben 32·3 %-a volt muzulmán). A muzulmánok pozícióját azonban nagyban erősítette az a körülmény, hogy ők voltak az autochton elem, mely sok század óta az országot kormányozta és a földbirtok túlnyomó része kezében volt. Boszniában a Monarchia még jobbágyrendszert talált. Ez sokáig nem maradhatott meg, de a bosnyák birtokrendszer sokszázados multa visszatekintő nemzeti intézmény volt, melynek rohamos megszüntetése alapján rendítette volna meg az ország közigazdaságát, aminthogy ez a szerb hódítással be is következett. A Monarchia nem így járt el. Előmozdította a kmetmegváltást, később életbeléptette a fakultatív megváltás rendjét. Azonban minden progresszív lépés gyengítette a muzulmánok helyzetét. A Monarchiának, ha speciális bosnyák kurzust akart fenntartani, még óvatosabban kellett volna eljárnia. Ami lehetetlen volt Ausztriában vagy Magyarországon, az nem lett volna lehetetlen

¹ l. u. o. 21—22. l.

Boszniában. A bosnyák birtokrendszer megbontásának ideje akkor érkezett volna el, mikor a muzulmán birtokos vagyont vállalatokba tudta volna fektetni.

A Monarchia másik lehetősége a horvát kurzus lett volna. A katolikus és a muzulmán horvátok együtt erős többségben voltak, és a katolikusok szaporodása kiegyenlítette azt a veszteséget, amely a muzulmán részen tapasztalható volt (1910-ben a horvátok a lakosság 52·6 %-át, a szerbek 43·5 %-át tették). A horvát kurzus következménye azonban Bosznia és Hercegovina visszacsatolása lett volna Horvát-Szlavonországokhoz, ami maga után vonta volna Dalmácia visszacsatolását is. Ausztria és Magyarország kölcsönös féltékenysége lehetetlenné tett ilyen megoldást, annál is inkább, mert a horvát területek egyesítése után a dualizmus keretei aligha lettek volna fenntarthatók. Persze, sem a dualizmus, sem a magyar-horvát unió 1868-i formája nem volt öncél, de a túltengő közjogi gondolkodás éppen a feltornyosuló nehézségek miatt nem volt hajlandó hozzányúlni a bosnyák kérdéshez. El kell ismernünk, hogy addig, míg Bosznia nem volt minden kétséget kizárólag a Monarchia része, bajos is volt végleges megoldást találni.

Lončarević tud a bosnyák kérdés megoldásának egy harmadik lehetőségéről is. Dumba belgrádi követnek egyszer kifejtette, hogy miután Boszniában a szerbeké a többség (!), az ország kormányzatát a szerbekre kell bízni. «Igen, — felelte Dumba — hogy aztán a bosnyák szerbek proklamálják az egyesülést Szerbiával» (204. l.). Lončarević szerint különben a bosnyák katolikusokból a Monarchia csinált horvátokat és az átkos Monarchia árasztotta el «kuferásokkal» az országot (213. l.). Ezeket a bölcseségeket megint a belgrádi čaršiján szedte fel a szerző.

A Monarchia nem követte Lončarević tanácsát, de nem próbálkozott határozottan az előbbi két lehetőséggel sem. Így jött létre a «genialer Zick-Zack-Kurs», melyben senki sem ismerte ki magát, legkevésbé a Monarchia bosnyák közegei.¹ A kapkodásban állandóság csak egy irányban mutatkozott: mindenképpen meg akarták nyerni a bosnyák szerbeket. A három nagy felekezet között övük volt a relatív többség, ők voltak a legaggresszívebb elem, ők támaszkod-

¹ Erről igen tanulságos cikket írt báró Collas Károly: *A világ-háború kirobbanása Sarajevóban* (Budapesti Szemle 1928. jan.) Azonban a cikkben is bőven megtalálhatók a «cikk-cakk kurzus» maradványai. Collas 1913-ban Tiszának egy magyar-szerb kormányrendszer lehetőségéről tesz előterjesztést!

hattak külső segítségre, ha tehát megnyeri őket a Monarchia, a bosnyák kérdés el van intézve. Ez persze egészen reménytelen vállalkozás volt. A szerbek a helyzetet kihasználták, egyházi autonómiát szereztek, erőszakolták az agrárreformot, de minden új vívmánnyal csak erősödött centrifugális törekvésük.

Szerbia egy pillanatra sem vesztette szem elől Boszniát. Még az Obrenovićok voltak uralmon, mikor dr. Spalajković Miroslav, Szerbia későbbi szeptpétervári és Jugoszlávia jelenlegi párizsi követe, akkor a párizsi diplomata-iskola hallgatója, megírta könyvét Boszniáról,¹ amelyben látszólag nagy tudományos apparátussal állítgatja, hogy Bosznia szerb föld, hogy a Monarchia a bosnyák népet elnyomta és hogy a Monarchia mandátuma csak ideiglenes. Énnélfogva szó sem lehet annexióról, hanem a tartomány végleges sorsa a szignatárius hatalmak kezébe van letéve. Ez a könyv az, mely Nyugat-Európában elterjesztette a hitet, hogy az okkupációval Szerbián sérelem esett, s ez az a könyv, mely Szerbiában meggyökerezettette a hitet, hogy a bosnyák kérdés rövidesen új rendezés elé jut.²

Egészen e könyv szellemében beszélt Pašić, mikor 1904. november 22-én a skupštinában az annexió hírekről nyilatkozott: A bosnyák kérdés nemzetközi kérdés, melynek megoldása a nagyhatalmaknak van fenntartva. Szerbiát érdekelheti Bosznia sorsa, de a kérdésbe egyenesen nem avatkozhatnak. Szerbiának kultúr munkával kell megszereznie Európa rokonszenvét (201. l.). Lončarević szerint ez Pašić nyilatkozatának hiteles szövege és nem az, melyet a bécsi lapok közöltek, és mely miatt nagy volt Bécsben és Pesten a felháborodás (202. l.). Hát a hiteles szöveget is bajos félreérteni.

A vámháború idején mindenféle szerb népgyűlések avatkoztak a bosnyák ügyekbe. Különösen a bosnyák agrárreformot követelték (204—205. l.). 1908 elején Aehrenthal a magyar delegációban megpendítette a Sandžak-vasút tervét. Szerbia fellármázta egész Európát, hogy a vasút terve mögött a Monarchia hódító szándékai lappangnak. Az entente-sajtó felkapta a dolgot és hónapokig tartott a hadjárat a Monarchia ellen (215—225. l.). Aehrenthal a sajtóhadjárat elől hamarosan meghátrált.

Ezen nem nagyon kedvező pra-ludium után következett be az annexió. Ismeretesek az argumentumok, melyekkel a Monarchia ezt a lépését indokolta. A berlini kongresszus szignatárius hatalmai

¹ Spalaikowitch: *La Bosnie et l'Hercegovine*. Paris 1899. 343 l. 8°.

² A könyv kitűnő elemzését l. Südland id. műve 380—392. l.

az okkupációt végleges állapotnak tartották. A Monarchia az annexió előtt nem mulasztotta el szándékáról bizalmasan informálni a legközelebről érdekelt Oroszországot, mely 1908. szeptember 15-én formálisan is hozzájárult az annexióhoz, amint ezt Izvolszkij a dúmában is elismerte. A Monarchia harmincéves kultúrmunkájával, a Boszniába befektetett sok százmillióval erkölcsileg is megszerezte a jogot az ország végleges birtokbavételére. Az annexió tulajdonképpen már 1878 óta folyamatban volt. Mikor a Monarchia bevonta Boszniát a közös vámterületbe, mikor átvette Bosznia lakosainak külügyi képviselőtét, mikor kiterjesztette az általános hadkötelezést az országra és az újoncokat Ferenc Józsefnek eskette fel, felségjogokat gyakorolt az okkupált tartományokban, a nélkül, hogy ez ellen akár Törökországnak, akár a szignatárius hatalmaknak kifogásuk lett volna. Az újtörök uralom kormányrajutása és a török alkotmányosság életbelépése olyan külpolitikai bizonytalanságot teremtett, mely a Monarchiát arra kényszerítette, hogy azonnal tisztázza Bosznia hovatartozandóságának kérdését.¹

Lončarević a szerb álláspontot képviseli. Azt elismeri, hogy az újtörök uralom akuttá tette a bosnyák kérdést (226. l.), de szerinte a Monarchiának a szignatárius nagyhatalmakhoz kellett volna fordulnia és ezeknek biztosítani kellett volna Bosznia önrendelkezését (227. l.). Azt állítja, hogy ha a Monarchia a nagyhatalmakhoz fordul, ezek a legrosszabb esetben meghosszabbították volna az okkupációt, mert a Boszniában eszközölt beruházásokat senki sem tudta volna megváltani (231. l.). Kérdem, micsoda garanciái vannak Lončarevićnek, hogy a dolog így zajlott volna le? A Monarchia e lépése sok hónapi bizonytalanságot okozott volna, ami igen alkalmas lett volna mindenféle bonyodalmak felidézésére magukban az annektált tartományokban is. A többhónapi válság ugyan így is elkövetkezett, de a Monarchia már birtokon belül volt. Kramař eszméjét, hogy a Monarchiának Törökországgal kellett volna előre megegyeznie, úgy látszik, nem osztja Lončarević. Legalább is ellentmondás nélkül közli Grabmayr választát: az újtörök uralom nem kezdhette volna munkásságát két tartományról való lemondással (303. l.).

Van Lončarevićnek még egy receptje. A Monarchiának az annexió előtt Szerbiával kellett volna megegyeznie. Ezt a gondolatot az annexió küszöbén ki is fejtette a Ballhausplatzon, de ott nem fogadták el. (235. l.). Nehéz elhinni, hogy Lončarević a Monarchia érdekeit kép-

¹ L. ezekre nézve Fournier August: *Wie wir zu Bosnien kamen.* Wien 1909. VIII. 96. l. 8°. L. különösen 82—83., 89—90. l.

viselte volna, mikor e tervvel állt elő. Hiszen a Monarchia ezzel Spalajković és Pašić nézeteit tette volna magáévá és elismerte volna azt, hogy Szerbiának joga van Boszniára. Szerbia követeléseit a nemzeti elvre alapította, — más kérdés, hogy egészen jogtalanul — a Monarchia e lépéssel tehát elismerte volna ezt az elvet is, pedig maga Milovanović külügyminiszter állapította meg európai körútja után, hogy ezt, mint a nemzetközi viták megoldásának alapját, senki el nem ismeri (240., 259. l.). A Monarchiának tehát Szerbia érdekében saját érdekei ellen perbe kellett volna szállnia Európával!

Szerbia már az annexió előtt katonai behívásokat hajtott végre, és az annexió előestéjén háborúval fenyegetődzött (235—238. l.). Ha a Monarchia elkezd Belgráddal alkudozni, ez csak vérszemet kap. De ha ez nem következett volna is el, a Monarchia jogalapot adott volna Szerbiának kárpótlás követelésére. Ezzel Szerbia Milovanović európai körútja után állott elő (241. l.), tehát akkor, mikor kiderült, hogy az annexió miatt Szerbia szép szeméiért senki fegyvert nem fog. Milovanović a skupštinában azt állította, hogy Oroszország Szerbia rekompenzálása nélkül nem ismeri el az annexiót (256. l.). Milovanović aligha hitte, hogy ez így lesz, de azt remélte, hogy megszarolhatja az entente-hatalmak magatartása miatt megdöbbsent Monarchiát. A kérdéstről a szerb kormány Cvijić Jovannal, a szerb tudományos akadémia elnökével, röpiratot íratott. Cvijić egy 10,500 km²-nyi terület átengedését kívánja Boszniából. E terület lakosságának csak 53 %-a lett volna pravoszláv (268. l.). A Monarchia a kárpótlás gondolatát azonnal elutasította (242. l.).¹

Lončarević megállapítja, hogy Szerbia azzal a kényszerű nyilatkozattal, melyben elismerte, hogy az annexió nem sértette érdekeit, nem mondott le Boszniáról, hanem készült a nagy leszámolásra (298. lap). Feljegyzi, hogy Milovanović pár nappal az annexió elismerése előtt az ő jelenlétében megjósolta, hogy Bosznia legkésőbb 1920-ban felszabadul az osztrák járom alól (305. l.). Szerbia tehát már elhatározta a világháborút. Szerbia háborús bűnösségéhez egy új adalék.²

Az annexió aktáit a Monarchia nem zárhatta le teljes megelégedéssel. Azt az alapvető hibát, melyet gr. Andrassy Gyula elköve-

¹ A Monarchia diplomatáit annyira lenéző Lončarević megjósolta, hogy az elutasítás a mérsékelt elemeket is szélsőségbe hajtja. És lám a tudatlan osztrák diplomatáknak lett igazuk, akik vele szemben azt vitatták, hogy Szerbia engedni fog (243., 244., 253. l.).

² Collas idéz egy bécsi angol nagyköveti jelentést, mely 1917-re helyez kilátásba egy bosnyák felkelést.

tett, hogy nem teremtett végleges helyzetet Boszniában.¹ utódai harminc éven át elmulasztották jóvátenni és végül, mikor a dolog már halaszthatatlan volt, Aehrenthal formaséttel hajította végre az annexiót. A végrehajtás körül még más hibák is történtek. Egyik az, hogy Aehrenthal eleinte nagyon fölényes magatartást tanúsított, azután meg a nyugateurópai támadások súlya alatt túlságosan is meghátrált. Nem tudni, hogy Németország magatartása nélkül nem érte volna-e meg azt a megalázást, hogy a szignatárius hatalmak az annexió kérdését revízió alá veszik. A másik hiba volt a novipazari sandžak kiürítése. A sandžak régóta Boszniához tartozott és muzulmánjainak nagy része horvát nemzetiségű. A Monarchia gyöngeségének jele volt, hogy pár hónappal a sandžak-vasút tervének felmerülése után, és a nélkül, hogy az annexió válság fejleményeit megvárta volna, odadobta ezt a tartományt, mely Szerbia és Montenegró egyesülésének akadálya volt (437., 452., 458. l.). A Monarchia ezzel dokumentálni akarta, hogy a Balkánon nincsenek hódító szándékai, amit az annexió válság folyamán senki sem méltányolt (441. l.), ellenben ezzel módot adott Szerbiának arra, hogy új hódításokkal megerősödve készüljön a leszámolásra.

És a Monarchia, amely mind az okkupálásakor, mind az anektálásakor tulajdonképpen horvát politikát csinált.² sem Bosznia és Heregovina végleges birtokbavételének tényéből, sem a szerbek magatartásából nem vonta le a következtetéseket. Aehrenthal állítólag osztozott Ferenc Ferdinánd trialista nézeteiben és az annexió mögött állítólag ez a terv rejtőzködött.³ Lehet, de a bosnyák politikában változás nem állott be, holott a horvát területek egyesítése, trializmussal vagy a nélkül, az annexió logikus következménye lett volna. Ha a horvát nemzet, mely immár majdnem hiánytalanul a Monarchiában élt, egy testben egyesül, a Monarchiának legbiztosabb bázisa lett volna az Adrián és a Balkánon.⁴

¹ E kérdéstről sok vita folyt, melynek tárgyalásába itt nem akarunk belemenni. Amint a következmények mutatják, Andrásynak minden nehézség ellenére anektálnia kellett volna.

² Ezt először Petrinjensis hangsúlyozta id. művében (251., 257., 259. l.), éppen ezért legitimnek minősítvén a Monarchia eljárását. Újabbán Gratz Gusztáv mutatott rá erre *A szerb-horvát ellentét* c. cikkében. (*Magyar Szemle* VII. köt. 305—313. l.)

³ Komoly bizonyítékokat hoz fel errenézve báró Giesl Wladimir *Zwei Jahrzehnte im nahen Orient*. Berlin 1927., 331 l. 8°. c. műve 189—190., 212—213., 226. lapjain.

⁴ A horvát szabor kívánta is Boszniának Horvátországhoz való

A Monarchia alkotmányt adott az annektált Boszniának. A bosnyák alkotmány ugyan senkit sem elégített ki, de a horvátok örömmel fogadták, mint egy új és jobb korszak kezdetét. A szerbek a bosnyák szábor megnyitásának napján Varešanin tábornok, bosnyák tartományi főnök ellen megkísérelt merénylettel feleltek az alkotmányra (406. l.). A szerbeknek ez alkotmány útjukban állott. Félték, hogy Boszniában lassankint komoly alkotmányosság fejlődik ki és ez megnyeri a bosnyákokat a Monarchiának. A félelem nem volt alaptalan, hiszen bosnyák jogpárti részről (Südland) éppen a bosnyák alkotmány alapján vélték a horvát kérdést megoldhatónak a dualizmus és a trializmus sajátságos összeegyeztetésével: Horvát-Szlavon- és Dalmátországok, valamint Bosznia és Hercegovina egy államban egyesültek volna s ez állam Ausztriával és Magyarországgal szemben Bosznia és Hercegovina közjogi helyzetét vállalta volna magára.¹

Azonban semmi sem történt. Az új alkotmányos Boszniában a Monarchia rendületlenül folytatta tovább a régi rendszert mind a katasztrófaig.

V.

A hátralevő fejezetek az annexiótól a világháború kitöréséig vezetik az eseményeket. Valami sok újat nem hallunk és az eseményeknél sokszor tanulságosabbak, vagy legalább mulatságosabbak a szerző ötletei és kitérései.

Hosszasan tárgyalja a Friedjung-pört és a zágrábi nagyszerb összeesküvési pört, bevezetésül felpanaszolva, hogy Horvátországnak milyen szűkkörű autonómiája volt (340. l.). Hát a felszabadítás aztán megszabadította Horvátországot mindenféle autonómiától! Tajtékozva támadja gróf Forgách János belgrádi követet, aki Lončarević szerint a két pör bizonyítékait hamisítottatta. Szerzőnk arról mesél, hogy a követségen valóságos hamisító laboratóriumot rendeztek be (361—382. l.) Távol áll tőlem a gondolat, hogy a két szerencsétlen pört a Monarchia dicsőségének tartsam. Zágrábban hibák csúsztak be a pör vezetésébe, amit azonban a hétszemélyes tábla megállapított és az ítéletet megsemmisítette. Az átkos Monarchia jogbiztonsága tehát nem állott olyan gyöngé lábakon, mint azt a szerző feltün-

csatolását. L. Horvat Rudolf *Najnovije doba hrvatske povijesti*. Zagreb 1906. V. 296. l. Az idevágó rész 288—289. Ezt az egyetlen horvát könyvet használja Lončarević, de e részlet csodálatosképpen kikerüli figyelmét.

¹ E tervvel tüzetesen foglalkoztam *Két könyv a délszláv kérdésről (Politika 1918. okt. 16—36. l.)* c. cikkemben.

tetni szeretné. Az is igaz, hogy Friedjung bizonyítékai közül kettőről kiderült hamisítvány-volta. De kérдем, van-e valaki a világon, aki ne látná, hogy Accurti zágrábi főügyész vádirata és Friedjung vádjai lényegükben igazat mondtak. Mit állítottak ezek az urak? Hogy a szerbek a Monarchia délszláv részeinek elszakítására törek-szenek, hogy a horvát-szerb koalíció tagjai közül sokan Belgrád szolgálatában állottak. Az előbbi bekövetkezett, az utóbbit hivalkodva vallotta be az összeomlás után nem egy politikus.¹ Sőt még az összeomlás előtti időkből is hoz errenézve bizonyítékokat maga Lončarević (408—411. l.). Egy utólagos jótanácsot is kap a Monarchia: Forgáchok helyett szlávbarát diplomatákat kellett volna Belgrádba küldenie (370. l.). Ez bizony megkönnyítette volna Lončarevićek munkáját.

A szerző elsírja, hogy a Monarchia horvát csapatai milyen hő-siesen harcoltak a szerbek ellen és mennyire ellenségesen viselkedtek a megszállás idején Szerbiában (413. l.). Hála fejében örök időkre fel-szabadították őket a szerbek a magyar iga alól (415. l.). Óh ezek a jólelkű szerbek! Radiót természetesen az átkos magyar rabság ide-jén gyilkolták le és Mačeket ugyanakkor zárták le? Megtudjuk, hogy a macedon reformokat a Monarchia elamerikázta, hogy ennek fejé-ben megkapja a szultántól a sandžak-vasút kiépítésének jogát (435. l.). Az ördögi Monarchia gáncsolta el a balkáni államok és az újtörök uralom megegyezését is (439. l.). Nem gondolja Lončarević, hogyha a dolog így volna, a szerbek hálára volnának kötelezve a Monarchia iránt? Hiszen, ha kiegyeztek volna az újtörökökkel, na is Konstantinápoly parancsolna a Balkán nagyobb részén. Megtudjuk, hogy a balkáni háborút Berchtold provokálta, hogy a sandžakot visszaszerezze (446., 458. l.). Aztán szó nélkül túrta a sandžak szerb-montenegrói megszállását! A balkáni szövetséget Berchtold ütötte nyélbe, ami annál inkább indokolt volt, mert e szövetség a Monarchia ellen is irányult! Eddig azt hittük, azért van albán kérdés, mert albá-nok vannak a világon, Lončarevićtől megtanuljuk, hogy az albán kér-dést Berchtold találta ki, hogy megnyomorítsa Szerbiát és felbontsa a balkáni szövetséget (455., 456., 459. l.). Kezd az embernek imponálni ez a Berchtold! A kevésbé épületes Prochaska-affért nagy élvezettel boncolgatja (460—464. l.). A Monarchia persze ezzel a szerencsétlen ügygel is Szerbiát akarta megölni, de Massaryk közbelépett mint béke-

¹ A horvát szábor 1918. okt. 29-i ülésén, mely az elszakadást kimondta, Medaković Bogdan elnöki megnyitójában az elszakadási törekvések kezdőpontjául e koalíció megalakulását jelölte meg.

angyal. Massaryk útján Pašić békeajánlatot is tett Berchtoldnak : egy adriai kikötő fejében Szerbia állandó barátságot köt a Monarchiával, nem bolygatja a délszláv kérdést és intenzív kereskedelmi kapcsolatokat létesít Ausztriával (465. l.). Berchtold csekély államférfiúi képességei folytán nem ismerte fel ez ajánlat jelentőségét (466. l.). Nekem olyasféle benyomásom van, hogy Berchtoldnak jobb memóriája volt, mint Lončarevićnek. Berchtold 1912. decemberében még emlékezett rá, mit beszélt Pašić 1912. november 8-án : Szerbiának feltétlenül szüksége van adriai kikötőre. Szerbia éveken át, legalább két évtizedig el lesz foglalva az ország új orientációjával e kikötő felé (457. l.). Szóval : adjatok egy adriai kikötőt és amíg a balkáni hódításokat megemésztjük, békén lehettek! ¹

Alighogy ezen keresztülestünk, egy új lončarevićiádát kapunk. Megdicséri a szerbeket, hogy Macedónia «felszabadítása» után a muzulmánokat nem keresztelték meg erőszakkal, holott a törökök annak idején több százezer szerbet kényszerítettek az iszlam felvételére (473. l.). Persze, ha a törökök így jártak volna is el a XIV. és XV. században, ez a XX. századi szerbek számára nem lehetne jogcím. Ámde Lončarević tudatosan szembehelyezi magát a valósággal : a török ilyet sohasem tett, hiszen a keresztény rajahra épített államrendszere alapjait kezdte volna ki. A szerbek nem keresztelték meg muzulmán alattvalóikat, csupán kikergetik, birtokaiktól megfosztják és kivándorlásra kényszerítik őket.

Áttérve a világháború közvetlen előzményeire, megállapítja, hogy a Monarchia 1914 eleje óta mindenáron provokálni akarta a háborút, míg Szerbia, a szelíd bárány, odavolt a nagy békeszeretettől. Ez utóbbi tétel bizonyítására lefordítja az uralmon volt radikális párt hivatalos lapjának, a *Samoupravának* 1914. január 14-i vezércikkét (530—531. l.). És ez a cikk — risum teneatis! — prófétai módon jósolja meg az elkövetkezendő nagy eseményeket! Még érdekesebb annak feltárása, hogy mi volt a sarajevói merénylet oka. Az, hogy a Monarchia csapatösszevonásokat hajtott végre az annektált tartományokban (542. l.). Rögtön ezután idézi a belgrádi *Novosti* cikkét, mely azt a tanácsot adja a Sarajevóba utazó Ferenc Ferdinándnak, nézzen meg mindent jól Boszniában, mert ez az utolsó sétája a «szerb» országban! (543. l.)

Annak bizonyítására, hogy Szerbia mennyire nem készült háborúra, elmondja, hogy a miniszterelnök választási agitáló-útra ment,

¹ Maga Lončarević jegyzi fel, hogy az annexió hírére Pašić neki kijelentette, ezért háború lesz (656. l.).

a vezérkari főnök Gleichenbergben üdült (545. l.). Azt ellenben a legnagyobb perfidia jelének tartja, hogy német és osztrák vezetőemberek szintén szabadságra mentek, holott a Monarchia elhatározta a háborút! (568. l.).

Kijelenti, hogy a Monarchia valamennyi szerbiai konzula hazudott, mikor az ország minden részéből azt jelentették, hogy a szarajevói merényletet a lakosság örömmel fogadta (552. l.). Két szerb nyilatkozatot is citál (554., 560. l.), mely szerint a szerb közvélemény útálatlaltal fogadta Princip merényletét. Ez az útálat ma is oly intenzív, hogy a háború után hat szerb püspök szentelte meg Princip hamvait, hogy Szarajevóban fényes emléket emeltek neki és hogy mindeufelé utcákat, lapokat, egyleteket neveznek el róla! Am az útálatról hamarosan megfeledekzik Lončarević. Egyszerre csak mesélni kezd, miket mondott neki a merénylet előkészítéséről Ribnikar Vlada, a legelterjedtebb belgrádi lap, a *Politika* szerkesztője (585—586. l.). Erre az elbeszélésre felhívom azok figyelmét, akik a háborús bűnösség kérdésével foglalkoznak. Újat ugyan nem mond, de Ribnikar Hartwig temetésén, íme, mindazt igazolta egy magánbeszélgetésben, amit pár nap mulva a Monarchia jegyzéke állított.

Hartwig belgrádi orosz követnek az osztrák-magyar követségen történt hirtelen halálával (570—575., 587. l.) bőven foglalkozik, feljegyezve azt a belgrádi mende-mondát, hogy báró Giesl Vladimir, a Monarchia utolsó belgrádi követe, mérgezte meg Hartwigot. A felháborító vádat Lončarević nem teszi magáévá. Jó lett volna azonban errenézve elővenni Giesl emlékiratait is. Ez némely részletre nézve jobban eligazít, mint szerzőnk. Egyáltalán sajtáságos dolog, hogy Giesl belgrádi szerepéről annyit ír és a háború kitörése előtti napok történetével oly tüzetesen foglalkozik, de nem érzi szükségét annak, hogy e tragikus napok egyik belgrádi főszereplőjének könyvét kezébe vegye.

Elismeri, hogy Tisza nem akarta a háborút (567., 588. l.). A háborúért Berchtoldot és Forgáchot teszi felelőssé (567. l.). Ez utóbbi csupán azért akarta a háborút, hogy Szerbián bosszút állhasson azért a kudarcért, mely belgrádi követ korában érte! (597. l.) Ezen apodiktikus kijelentések után szépen elmondja, hogy a Monarchia ultimátumának megérkezése után a szerb irányadó körök az orosz cár kezébe tették le a háború és béke sorsát. Készek voltak az ultimátumot elfogadni, ha Oroszország nem hajlandó hadba szállani (593., 594., 596., 630. l.). Hiába állítja be ezekután Gieslt és Forgáchot úgy, mintha ezek egyenesen megijedtek volna a hírré, hogy Szerbia minden követelésüket teljesíti (594., 630. l.), Lončarević is tanú rá, hogy

a háború kitörését a szentpétervári távirat okozta. Jó lett volna azonban itt is megnézni Giesl könyvét. Akkor talán nem állítaná azt sem, hogy a szerb válasz két pont kivételével a Monarchia valamennyi követelését teljesítette (605. l.). Persze, Giesl könyvének van egy nagy fogyatkozása: Lončarević neve elő sem fordul benne.

A befejező fejtegetések szerint a párizsi békék igen nagy mértékben megvalósították a népek önrendelkezési jogát. Szerzőnknek mégis aggodalmai vannak, hogy Európa gazdasági atomizálása új veszedelmek csíráit rejti magában (658. l.).

* * *

Kevés tintahős rendelkezik oly megdöbbentő lelkiismeretlenséggel, mint Lončarević Dušan. Szerencsére oly vakmerően bizakodik az olvasó tudatlanságában és kritikátlanságában, és annyira felületes, hogy minduntalan elárulja magát. A szerb publicisztika egykor eljövendő történetírója aligha fog nagy büszkeséggel megemlékezni Lončarević e könyvéről.

Bajza József.

IRODALOM.

Újabb könyvek Bethlen Gáborról.

D. Angyal: *Gabriel Bethlen*, Extrait de la Revue Historique, 1928. — Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. — R. Kiss István: *Az átértékelt Bethlen Gábor*. — Makkai Ernő: *Bethlen Gábor országalkotó politikája*. Második kiadás.

Bethlen Gábor halálának 300. évfordulójára öt róla szóló kötet jelent meg. Az elsőben régebbi kutatásainak eredményét foglalja össze Angyal Dávid a külföldi olvasóközönség számára, amint összefoglalta az *Olcso Könyvtárban* a magyar olvasóközönség részére. Munkájának ugyanazok az előnyei, amelyeket magyar nyelvű műveiből ismerünk: széleskörű, önálló kutatáson alapszik; forrásait kiváló kritikával használja fel, fölényesen uralkodik az anyagon, és nyugodt, előkelő modorában világos képet ad hősről és koráról.

Makkai Ernő munkája torzó, nem azért, mintha terjedelméhez képest keveset nyújtana, hanem azért, mert az tűnik ki belőle, hogy írója problémákat látott meg, amelyeket bizonyára kiválóan old meg, ha életét annyi más szép reménnyel együtt ketté nem vágta volna a világháború. Rövid munkájában előbb áttekinti Erdély világhelyzetének alakulását az ókortól kezdve, azután olyan elmeállással ír Bethlen Gáborról, hogy Szekfű jogosan nevezi úttörőnek e kötetkét.

Makkai Sándor könyve a jelesebb történeti tanulmányok közé számítható. Írója nem hivatásos történetíró, de történelemérzékét számos történetíró megirigyelhetné. Látszik munkájából, hogy sokat foglalkozott Bethlen Gáborral. A fölhasznált anyagot többször cáfolhatatlan intuícióval emeli a történetírásnak addig a fokáig, ahol már a költészet kezdődik: ahol a gondolatok és az előadás szépségei még nem jutnak ellenmondásba a történelem adataival. Ez az intuíció a dolog természeténél fogva legnagyobb mértékben ott érvényesül, ahol közvetlen adataink hiányoznak: Bethlen gyermek- és ifjúkorának leírásánál. «Mikor Gábor tizenhároméves korában — kezd — első levelével megjelenik a történelemben, három kísérője van: árvaság, tudatlanság, jelentéktelenség.» Ezt a hármas akadályt, különösen abban a korban, csak rendkívüli képesség törhette át. Bethlen

pedig annyira áttörte, hogy — mint a mesebeli hősök — a semmiből az emberi ranglétra legmagasabbik fokára hágott 49 évre terjedő rövid élete alatt.

Ugyanígy az intuíció működik, mikor a történelem által cáfolhatatlanul megállapítja, hogy Bethlennek nem volt ifjúkora. Komoly férfiakhoz illő föladat előtt áll 13 éves korában és egyre növekvő jelentőségű föladatok előtt áll továbbra is. Az intuíciónak a Makkai által igénybevett szabadságnál több teret enged a történetírás Báthory Zsigmond és Bocskay István hatásának jellemzésére. Primitív környezetben a titoktartás, különösen a jelentéktelennek látszó emberek előtt, szinte semmi. A jelentéktelennek látszó Bethlen bizonyára sokkal többet tanult, mint udvari szokásokat Erdélynek ezekben a legmozgalmasabb éveiben, amelyeknek jelentőségét részletesebben kiemelni éppen Makkainak való hálás föladat lett volna.

Az intuíción kívül ereje ennek a szépen megírt munkának az olvasott történeti művek megértése. Báthory Gábor megválasztásának leírásánál helyesen látja meg, hogy a nagybirtok nyomasztó erővel esett a mérlegbe. Nem nagyon sok további tanulás árán eljuthatott volna odáig is, hogy még kevesebb jelentőséget tulajdonítson Bethlen szívének a Báthory Gábor megválasztásában. Itt megint olyan intuícióval állunk szemben, amelyet szívesen elfogad a történetírás: hisszük, hogy Bethlen szerette is Báthory Gábort, és ezért örömmel állott melléje, de Bethlen éleslátását ismerve, azt kell hinnünk, hogy ha ő hazája javára befolyáshoz kívánt jutni, akkor minden erejével Báthory Gábor mellé kellett állania, akár szerette őt, akár nem. Báthory volt az egyedüli lehetséges jelölt, ennek bizalmát pedig csak így nyerhette meg. A bizalom-megnyerés módjának hasonló, éppen Makkai által kitűnően kidomborított esete az, mikor Bethlen saját önzetlenségének bizonyítására fejedelemkeresés céljából társul maga mellé azt a Szilvási Boldizsárt vette, aki az ő fejedelemségét ellenezte.

Makkai a maga művével nem tekinti befejezettnek Bethlen arcképének megrajzolását. Igaza van. De azért ez a munka Bethlen Gáborra vonatkozó könyveink körében számottevő gazdagodást jelent.

Szekfű Gyula, saját bevallása szerint, célját korlátozni volt kénytelen. A XVII. század második feléig nincs megfelelő anyagunk arra, hogy történelmi alakjainkat egyénileg jellemezzük, vagy belső fejlődésüket figyelemmel kísérjük. «Innen van, hogy Bethlen Gábor életében is inkább csak politikai fejlődését, annak egyes fokozatait tudjuk megkülönböztetni, belső egyénisége pedig fellépésének kez-

deteitől fogva szinte változatlanul áll előttünk . . . és szinte lehetetlenre vállalkoznánk, ha egyéniségét csírákból kifejlődve akarnók az olvasó elé hozni.» (27—28. l.)

Mivel kötelessége elválasztani a korra jellemző vonásokat az egyéniectől, Bethlen jelentőségének megfelelő keretben mutatja be a környezetet. Ez a környezet a XVII. század első felének Európája, amely a vallási türelmességet még azokban az országokban sem ismerte, amelyek előbb elszánt harcokat vívtak éppen a vallási elnyomás ellen. A XVII. század Hollandiája és Angliája— miután lerázta az elnyomó igát — maga is elnyomóvá lett vallási szempontból, akár csak a XX. század elnyomására panaszoló népei «fölszabadulásuk» után. Az igazi vallási türelmességet nem ismeri ez a kor, de az államérdeknek alárendeli türelmetlenségét. Korlátozottak a földrajzi ismeretek, e miatt gyakran fantasztikus diplomáciai tervek merülnek föl gyakorlott államférfiak életében is.

Bethlen Gábor kora gyermekének mutatkozik, mikor különösebb tanulás nélkül a «közönséges jót» emlegeti a *ragione di stato* magyar kiadásaképpen, mikor vallásszabadságon saját vallása szabadságát érti; egyéni akkor, mikor a fantasztikus tervek irrealitását fölismeri súlyos katasztrófák elszenvedése előtt.

Amint a *ragione di stato* államférfiainak látszatra legönzőbb tervei mögött is lehet találni erkölcsi alapot, úgy megvan ez fokozottabb mértékben Bethlen Gábor tervelgetései mögött. Szépen fejti ki ezt Szekfű Bethlen második házasságának tervével kapcsolatban, mikor Bethlen Habsburg-királylányt kért és ezzel együtt — éveken át visszatérve ajánlatára— egész Magyarország kormányzását kívánta magának. «Bethlen nem hagy kétséget, hogy Magyarország tényleges ura ő lenne, megköveteli magának a hadi és pénzügyi souverainitást, legfőleg az országgyűlést illetőleg engedne a királynak némi tiszteleti jogokat. Ő, aki Erdélyt a virágzásnak oly magas fokára emelte, joggal képzelte el magáról, hogy Magyarországot is, ha egyszer kezébe adják, hatalmassá, egészségessé, integerré tudná tenni . . . Az egész ajánlatból kiérzik a tetterő, mely utat tör magának, s amely a tervet kiemelve az egyszerű önzés szféráiból, neki erkölcsi alapot kölcsönöz.»

Bethlennek ezt az álmát békés úton megvalósítania lehetetlen volt. Ha Ferdinánd neki engedi át az országot, az «a magyar király öngyilkosságát jelentette volna». Maradt a fegyveres megvalósítás megkísértése. Saját ereje kevés volt erre, szövetségesül kereste elsősorban a magyarországi protestáns rendeket a vallásszabadság jelszavával. A magyarországi protestánsok valóban nagy lelkesedéssel

állottak melléje. Bethlen első támadása kitűnő sikerrel kecsgetett, és ekkor, az első roham sikerének hatása alatt a szövetségesek: Erdély és a magyarországi protestáns rendek messzemenő követelésekkel állottak elő Ferdinánddal szemben. Csakhogy Bethlen a török nélkül még a magyarországi rendek és a csehek támogatásával együtt is gyöngébbik fél volt, de ő magára maradt a csehek könnyelműsége és veresége, a magyarországi rendek kifáradása miatt, s a békekötésekben természetesen elsősorban annak a tényezőnek igyekezett előnyöket biztosítani, amelyre biztosan támaszkodhatott: saját erdélyi uralmának.

Az első támadás után újabb szövetségeseket távolabb kénytelen keresni, a törökön kívül próbálkozik Velencével, az angolokkal, Hollandiával és Dániával, majd később Gusztáv Adolffal. Főlismerhető az első cél: a Habsburg-monarchia megtörése. És feltűnő a rugalmasság, amellyel Bethlen Gábor nemcsak legyőzni igyekszik az újabb és újabb nehézségeket, hanem látva a cél megvalósításának lehetetlenséggel határos voltát, megalkuszik a való helyzettel, melyet nála világosabban alig látott valaki, és ismételten átdolgozza terveit, még arra is képes, hogy a Habsburg-monarchiával szövetséget kössön. A két politikának szöges ellentéte természetessé teszi terveinek ellentétességét, természetessé teszi, hogy gyanússá vált még szövetségesei előtt is.

A leküzdhetetlen nehézségek végül megőrolik a nagy fejedelem erejét. «1628-ban a nála időző svéd követnek megrajzolja Európa politikai arcképét, s ez a rajz mélyreható realizmusával és keserű pesszimizmusával, mely előtt szétfoszlanak a politikára aggatott ideális formák hazugságai, méltó az új Európa legvilágosabb politikai elméihez, egy Richelieuhöz, Nagy Frigyeshez, Metternichhez, avagy Bismarckhoz is».

Mivel külföldi segélyben alig volt része, saját alattvalóit kellett terhelnie; a támadások idején a magyarországiakat — és ő terhelte is, még az urakat is, mert «előtte a régi rendi korszak korlátjai ledőltek» (186. l.). Ez népszerűségének rovására ment, pedig a nagy cél, a «közönséges jó» érdekében önmagától követelt legtöbbet, «majdnem elmondhatnók róla azt is, ami a kifejlődött abszolutizmusban az uralkodó legnagyobb dícsérete: alattvalóinak első szolgája... , aki a korszak divatjaként magát a rendi befolyástól függetlenül, egyedül akarja népét magasabb anyagi és szellemi színvonalra emelni» (174. l.).

Mikor a könyvet letesszük, átérezzük azt, hogy Bethlen «bekapcsolódva a nagy európai áramlatokba, mint államvezető, tudott

olyan, ha nem jobb eredményeket elérni, mint európai kortársainak legjobbjai». A később kifejlett abszolutizmusra jellemző önálló pillantással, saját belátása szerint kereste állama javát, emelkedését, külpolitikai érvényesülését, belső gazdagodását. «Rendi szabadságok védelme helyett egy erősen megszervezett új magyar államnak lett megalapítójává, egyetemes vallásszabadság és tolerancia helyett pedig a protestantizmusnak, közelebbről a helvét hitvallású magyar reformációnak hithű és áldozatkész előharcosa. A hazai protestantizmus joggal tiszteli benne egyik legnagyobb alakját.»

A magyar nyelvű életírásnak ritka szépségű termékével állunk szemben. Élvezetes olvasmány a laikusnak, irodalmi tájékoztatásával útmutatója a kutatónak. Átszalad a köztörténetre kevésbé fontos ifjúság korán, részletesebb képet ad az európai fontosságú férfikoráról.

Több oldalról fölmerült a művel szemben az a kifogás, hogy írója nem értette meg az erdélyi és protestáns gondolatot. Ezek közül az erdélyi gondolat fölismerésében Szekfűnél nem tudtam tévedést fölfedezni. Az egész Magyarország egyesülése a XVI. század első felének politikai alapelve. Zápolyai János a maga uralma alatt kívánja az egyesítést, Fráter György, belátva a keleti országgrész gyöngegségét, Ferdinánd alatt kívánja megvalósítani ugyanazt. Ennek a politikának lesz áldozatává Erdély a század végén, egyrészt Báthory Zsigmond ingatagsága következtében. Erről a politikáról mond le Bocskay, mikor látva az idegen uralom káros következményeit, visszautasítja Erdély egyesítését Magyarországgal addig, amíg a nyugati országgrész fölött hatalmas idegen dynastia uralkodik. Erdélyre e szerint szükség van a nyugati magyarság biztosítására, de maga Erdély ekkor még nem nagyon érzi ezt a hivatást. Nem nagyon értem, mi kifogás eshetik ez ellen a megállapítás ellen. Az erdélyi rendek később is megéreztek a fejedelmek magyarországi politikájának rájuk nézve súlyos adókban és nehéz háborúkban jelentkező káros hatásait is, és igen nagy bölcseséggel kárhoztatták hazájuk békéjének esetleg könnyelmű kockáztatását. Igen sajnálom, hogy ezt a történelmi vitatárgyat R. Kiss István a napipolitika mezejére terelve, azt akarja elhíttetni, hogy hasonló történelmi megállapítások a magyar állam mai politikáját kedvezőtlenül befolyásolhatják. A mai helyzet az, hogy a közvélemény szócsövei hangoskodnak és irredenta gyanújába keverik, üldözéseknek teszik ki elszakított országrészekben élő testvéreinket, pedig ma is az a politika használhat az idegen uralom alá került magyaroknak, ami 300 évvel ezelőtt: a magyar fennhatóság alatt álló államalakulat belső erősítése és hatalmas szövetségesek

keresése. Az ősök így tettek, őket csak R. Kiss István képzeletben olyan bűnösen könnyelműeknek, hogy pusztán a maguk igazában bízva mentek neki a világhatalomra támaszkodó ellenségnek. Bizony igyekeztek az erdélyi fejedelmek «derekas fundamentumot vetni» a támasdásoknak!

Bethlen uralma levonja Bocskay politikájának következményeit. Ha Erdélynek hivatása az idegen uralom alatt élő magyarság védelme, akkor Erdély nem állhat maga is az idegen, bécsi uralom alá. Bethlen tehát kimélyíti azt a szakadékot, amely Bocskay előtt csak földrajzilag, azóta értelmi politikában is elválasztja Erdélyt a nyugati magyarok egyesítő törekvéseitől. Sajátságos, milyen éles kifogások hangzottak el Szekfű ellen, amiért ezt a politikát török párti politikának nevezte. Azt ő eléggé kifejti, hogy ez a politika magyar érdekeket, magyar értékeket védelmezett, de az is világos, hogy itten a kényszerűség előtt meghajolva (talán okosabb lett volna «a maguk igazában bízva» nekimenni fejjel a töröknek is?) az erdélyiek azon az úton haladtak, amelyet Szolimán szultán jelölt ki. Még sajátosabb az Erdély szempontjából egyedül jogosult politika szenvedélyes hívétől (R. Kiss István), hogy megrója Szekfűt a miatt, hogy a nyugati magyarok politikáját viszont császárinak nevezi.

Másik kifogás Szekfű ellen a protestáns gondolat meg nem értése. Valóban szembeötlő, hogy Szekfű többször, szinte polemikus élel hangsúlyozza Bethlen politikájában azt, hogy Bethlen hátrattette a vallási ügyeket. Ennek egyszerű magyarázata az, hogy előtte többen ezt a vallásos szempontot túlzott mértékben hangsúlyozták. Bethlen vallási politikáját így jellemzi Szekfű (78. l.): «Mint protestáns fejedelem, állandó ellenséget látott az osztrák ház katolikus hatalmában, és most (1619), amikor ez a hatalom protestáns részről szorongattatott, előnyösnek és hasznosnak kellett találnia, hogy szintén ellene forduljon. Már csak azért is, mert ha Habsburg győz Csehországban, valószínű, hogy más tartományaiban is agresszív fog a protestantizmus ellen fellépni.» Nem említi Szekfű Bethlen alapgondolatának kifejtésekor, hogy ha Bethlen egész Magyarország ura lett volna, bizonyára ott is éppen úgy a református egyházat igyekezett volna elsővé tenni, mint Erdélyben — de ezt magától érthetőnek tekinthetjük. Kifogásolják támadói, hogy Szekfű nem lát vallásszabadságot Bethlen országában. Vajjon meggondolták-e a támadók, hogy mi a vallásszabadság? Magyarországon a vallásszabadság felé legnagyobb lépést az 1848-as törvényhozás tette, de még ez is csak az «a hazában törvényesen bevett» vallásfelekezetekre nézve állapította meg a «tökéletes egyenlőség és viszonyosság» elvét.

Óriási dolog ez: szomszéd államaink némelyike most, jó 80 év elmúltával sem emelkedett arra a magaslatra, amelyen ez a törvény megengedi, hogy bármely vallású ifjak iratkozhatnak bármely egyház által fenntartott iskolába. De még ez a törvény is csak a «bevett» vallásfelekezetek jogosultságáról beszél, még ez sem állapítja meg a modern vallásszabadságot. Hogyan kívánja velünk elhíttetni R. Kiss, hogy ezt elérte 300 évvel ezelőtt Bethlen Gábor, akinek országában katolikus papot szentelni nem lehetett? A vallási türelemről magyar embernek nyomban II. József kora jut eszébe. El tud-e képzelni II. József korából R. Kiss olyan esetet, amikor az uralkodó beleegyezésével az uralkodó egyház püspöke végigjárva számos falut, egy másik felekezetnek régi szokás szerint használt templomait elfoglalja, papjaikat elűzi és a megmaradt híveket alárendeli saját egyháza papjainak és egyházi hatóságainak, amint ezt legalább 8—10, de — Geleji Katona följegyzéséből következtetve — inkább több székely faluban az unitáriusokkal megtette Keserői Dayka János 1618-ban? (Hóman—Szekfű: *Magyar Történet*, V. köt., 306. l.)

Bethlen Gáborral kapcsolatban meg kell elégednünk azzal, hogy ő korának türelmetlenségét sok tekintetben legyőzte, uralma alatt a négy bevett vallás hívei és a görögkeleti oláh jobbágyok vallási tekintetben mégis jóval több mozgási szabadságot élveztek, mint Magyarországon akár Rudolf, akár I. Lipót és utódai, vagy mint Erdélyben Bethlen utódainak korában. Ehhez Bíró Vencel szép cikkének (*Erd. Irod. Szemle*, 1929, 253. l.) hatása alatt hozzátehetjük, hogy abban a korban Bethlen egyházpolitikája ideális volt, és hozzátehetjük, hogy végrendeletének tanúsága szerint előtte a vallási béke eszménye derengett.

A Bethlen Gáborról írt öt mű közül időrendben utolsó R. Kiss Istváné. Ő cáfolni akarja Szekfű Gyula megállapításait az «átértékelt» Bethlen Gáborról. Cáfoló irata nagy föltűnést keltett, szokatlan hangját többen méltán megrótták. Ilyeneket ír: «Szerzőnek fáj Erdély különválása, mert ez mentette meg a magyar nemzetet a megsemmisüléstől.» «Igen jelentéktelen embernek tartom szerzőt, de elég hülyének a mi népünket stb.» (33. l.). A «rosszhiszemű», «silány módszerű», «tudatlan», «ferdítő» jelző a szerzőről, «undortkeltő» a munkájáról, a két író tudományos jelentőségével fordított arányban álló oktató modor kedvezőtlen benyomást kelt az olvasóban R. Kiss Istvánnal szemben. Ebből a szempontból nem is foglalkozom tovább vele, de tartalmára annál szükségesebb szemet vetnem, mert maga a megtámadott nem válaszolt — éppen a támadás hangját hozva föl a hallgatás magyarázatául.

R. Kiss István vádjai súlyosak, de annál kevésbé állják meg helyüket.

A Szekfű Bethlen Gáborával kapcsolatba hozható állításokból minden megjegyzés nélkül visszautasítom a történeti hazugságok olyan rokonszenves beállítását, amilyent R. Kiss István bevezetéséből kiolvasni lehet. «Nekem volt alkalmam látni, hogy történelmi hazugságok hogyan alakultak át népeket fanatizáló szent dogmává. . . súlyos kötelességmulasztásnak tartom, ha ma minden törekvésünket nem népünk szellemének javítása . . . köti le» — írja R. Kiss István, mintha történelmi hazugságok gyártására szólítna föl, vagy legalább azok eltűrését kívánná.

Hasonlóképpen visszautasítom azt, amit magyarosodó honfitársaink lelki átalakulásáról ír: «Legveszedelmesebbek akkor, mikor hűtlenek lesznek saját fajukhoz, de még a magyarságba lelkileg beolvadni nem tudnak, . . . a kores lélek perverz gyönyörűségével» stb.

Egyéb állításaiból közös csoportba foglalhatók azok, amelyeknek alaptalansága saját cáfoló-röpiratából is kiderül. Kifogásolja R. Kiss, hogy Szekfű a keleti és nyugati magyarok közt ellentétet lát. «Ily ellentétről egykorú forrásaink nem tudnak» — írja R. Kiss (33. l.), pedig bevezetésében ezt olvassuk (9. l.): «Bethlen Gábert, midőn a magyar urak hívására . . . fegyvert fogott, az lepte meg legkellemetlenebbül, hogy az őt segítségül hívó magyar urak zsoldot kértek tőle, holott az erdélyiek saját költségükön vonultak testvéreik védelmére.» Hátrább megint (78. l.) Bethlen szavaihoz: Mert én sem tót nemzet, sem egyéb kores nem vagyok, jegyzetben R. Kiss hozzáteszi: «Gyöngéd célzás a hozzá hűtlenné vált felvidéki és dunántúli urakra».

Ugyancsak önmagát cáfolja R. Kiss, mikor úgy nyilatkozik, mintha a «diplomáciai őszinteség» kifejezés értelmetlen volna (50. l.). Annnyira érthetőnek tartja ezt önmaga is, hogy szintén használja (72. lap).

Vádjainak másik csoportja akkor omlik össze, mikor Szekfű könyvéből vett idézeteit Szekfű könyvének valóságos szövegével vetjük össze.

R. Kiss (79. l.) idézi Szekfű művéből a következő részt: «Bethlen 1620 tavaszán a cseh fölkelést elvesztett pozíciónak ítélte, melyből nyereséget nem húzhat saját vállalata érdekében.» (Hosszabb részletet mellőz. mellőzi ezt is: «a cseh és erdélyi érdekek különbözősége szembeűnő volt és a cseh szövetség, melyre támaszkodva indult meg Bethlen, csak vélt támasz volt, mely folyton kiábrándulásokat hozott neki. A cseh fölkelés önző szerveztlenségében sem anyagi, sem katonai segítséget nem nyújtott . . . Bethlen pedig nem Cseh-

országért szállt sikra, hanem specifikus erdélyi fejedelmi érdekeiért, s amidőn ezek szolgálatában a cseheknek még jóakarátát sem látta — (innen kezdve megint folytatja R. Kiss a Szekfű idézését:) «Sietett őket feláldozni» stb. Ebből az idézetből, amely Bethlen Gábornak egyszerűen józan eszéről tesz tanuságot, R. Kiss azt a vádat kovácsolja, hogy Szekfű árulónak tünteti föl Bethlent a csehekkel szemben — fölöslegesen védelmébe veszi Szekfű ellen a fejedelmet; Szekfű ellen idézi Thurn Máttyást, aki pontosan azt állítja Bethlenről, amit Szekfű előadásából megérthet mindenki: «Oly jóindulatú, hogy kétségtelenül megteszi, ami lehetséges, de arra is elég értelmes, hogy ne engedje magát lehetetlenségbe vagy nagy kockázatba beugratni.»

Szekfű elmondja (99. l.), hogy Pfalzi Frigyeset nagyon megróttá Bethlen, amiért a cseh korona elfogadása és a koronázás után lemondott a cseh koronáról: «jobb volna meghalni mind egy lábíg, semhogy gyalázatosan magának s posteritásának pironkodni». Azután részletesen előadja, hogy Bethlen a török miatt nem fogadhatta el saját megkoronáztatását, idézi Bethlen szavait: «Ha én magamat megkoronáztattam volna, soha énmáram bolondabb, de nyomorultabb fejedelem nem lett volna, mert mindjárt az ország végházait éntőlem megadatni kívánta volna a török, melyet ha nem cselekedném, azontúl avval fenyegetne, hogy ellenem támad a német mellé». Gyöngébekek kedvéért külön magyarázatot fűz a félreérthetetlen sorokhoz Szekfű: «Nagyon jól érti (Bethlen) a helyzetet, mely előállna, ha a török engedelmé nélkül koronáztatná meg magát: a magyar királyi végvárat a török azért respektálja, mert hosszú háborúk, kikényszerített békekötések kötelezik őt erre a Habsburg-királyal szemben. holott az erdélyi fejedelem neki vazallusa lévén, tőle bármikor elveheti a várat és velük Magyarországnak akár legnagyobb részét.» Mégegyszer ismétli Szekfű ugyanezt a gondolatot, azután így folytatja: «De nem ismerte volna a törököt, ha ebben a helyzetben azonnal lemond a diplomáciai küzdelemlről . . . szívós és mégis ruganyos alkudozásokat folytat a portán az engedély érdekében». Végül is nem mond le a koronázásról, «differálta, de nem renúciálta a koronát», melyet «halálommal kellett volna csak letennem, különben tisztességgemre nem lehetett volna». Az olvasó itt (106. l.) még élénken emlékezhetik a Pfalzi Frigyes elleni kifakadásokra (idéztam a 99. lapról), tehát Szekfű bizonyára nyugodtan írta: «Finom politikai érzékét misem dicséri annyira, mint az utolsó fordulat: megérezte a szent korona felvételének végzetszerűségét, mert a koronát fel lehet venni, de letenni többé nem, hanem a felvétel minden következményét végig kell állania annak, aki egyszer hozzányúlt a szent ereklyéhez.»

Ezt a részt R. Kiss így «cáfolja»: (Bethlen ellenáll a koronázásnak) «megérezte a szent korona misztériumát, szerző (t. i. Szeffű) szerint; bölcs megfontolással és dícséretes óvatossággal, szerintem, mert a koronázás után döntő harcot kellett volna provokálnia . . . , nem akarta a koronával megfogni magát, mint Pfalzi Frigyes» stb. (92. l.).

Valóban könnyű módja a cáfolásnak: elolvasni Szeffű Gyula egyik fejezetét, azt mondani, hogy ő az ellenkezőjét állítja annak, amit tőle megtanultunk, és őt ezen az alapon kioktatni. Ennél csak az kényelmesebb, hogy ezekután cáfoljuk az állítólagos Szeffű-féle nyilatkozatot: ehhez csak kivonatolni kell Szeffűnek ilyen módon «cáfolt» szövegrészeit.

Hasonlóképpen kihagyással, belemagyarázással rontott szövegen alapszik több más vád. Ilyen az, mikor azt bizonyítja R. Kiss, hogy Bethlen fiatalkorában több ütközetben vett részt a török ellen. sőt meg is sebesült — és ezzel hibásnak tünteti föl Szeffű következő mondatát: Bethlen «Bocskay pártján veszedelem nélkül állotta ki Báthory Zsigmond korának viharait». Szeffű előző mondata világossá teszi, hogy ő a veszedelmet a Báthory Zsigmond-korabeli kivégzésekre értette: «Báthory udvarában ekkor készült a német szövetség, melynek főindítója Bocskay István volt, a török párt törekvéseinek vérbefulladásztója», — ennek a vérfürdőnek veszedelmeit Bethlen csakugyan veszedelem nélkül állotta ki.

Ilyen szűrő mondat R. Kissnél: (Bethlen) «Szerző szerint (Báthory Gábornak) még tanácsosa is csak kezdetben volt, mert csakhamar kiderült stb. Ez sem felel meg a valóságnak». Szeffű azt írja (40. l.), hogy Bethlen Báthory Gábornak «tekintélyes tanácsurái közé számított, kiknek véleményét az kikérte», «de csak kezdetben», mert Bethlen nem volt hajlandó szolgálatokra Báthory tobzódásaiban. nem helyeselte a szászok elidegenítését, a külső politikában is ellentétes nézetei voltak Báthoryval. Mindez nem felel meg a valóságnak?

Ilyen az, mikor kifogásolja, hogy Szeffű rablóvezérnek nevezi a Bethlen által segítségül hívott Galga szultánt és kifogásolja, hogy Szeffű nem említi Homonnai kozák segédesapatainak muszkaországi rablásait (R. Kiss, 86—88. l.). Minek említné az oroszországi rablásokat, mikor megmondja, hogy Magyarországból «nagy rablások után kitakarodtak». Vagy talán a kozákokat magyarországi rablásuk kedvezőbb színben tünteti föl, mint a muszkaországi?

Nem akarom ezeknek a példáknak számát szaporítani, most rátérek a vádak azon csoportjára, amelyekben R. Kiss nem ugyanazt állítja, amit Szeffű, amikor tehát cáfolatának alaptalansága nem derül ki pusztán abból, amit ő maga és Szeffű írt.

És itten nagy meglepetésben van részünk. R. Kiss előszavában megemlíti, hogy azon történetíróink közül, akik a magyar történelmet összefüggően megírták, ő Engelt becsüli legtöbbször. Tiszteletreméltó érzés, csakhogy R. Kiss annyira viszi Engel szeretetét, hogy miatta nem veszi eléggé figyelembe az újabb kutatók eredményeit. Irgalmatlanul megdorgálja Szekfűt, amiért ez követve Szilágyi Sándor, Makkai Ernő és különösen Angyal Dávid előadását, ismétli a régi igazságot. hogy Bethlen Gábort a porta parancsára «féltekben libere eligálták» Erdély rendjei. Tagadja R. Kiss, hogy ezt a fejedelmválasztó országgyűlést Szkender pasa hívta össze. Szkender szerinte nem is hívhatta össze az országgyűlést, mert az október 17-re volt összehívva, Szkender levele pedig október 18-án kelt. Csakhogy Szkendernek volt előbbi írása is: «az előbbi írásunk szerint Kolozsvárra menjen minden ember, s ott mindjárt fejedelmet válasszon Kegyelmetek maguknak» — mondja az október 18-i levél, és mintegy indokolva az újabb írást: «*Vásárhelyen az gyűléstek nem lehet*, mivel hogy immár sok nemesség és százság Kolozsvárra gyülekeznek . . . az késedelemesség Kegyelmeteknek árt, nem minékünk, az hadakat csak Isten tudja mint tarthatjuk meg nehezen ez öt-hat nap alatt dülástól, ha penig el nem jó Kegyelmetek, bizonyosan elhühetitek, hogy mindjárt hadainkat bocsátjuk reátok», amiből mindenki megítélheti, mennyit lehet adni az erdélyi rendek azon nyilatkozatára, hogy ők teljesen szabad akaratukból választották Bethlent. Szívesen elhiszem, hogy őt akarták megválasztani, de Szkender levelétől a terrort elvitatni merész dolog volna.

És hiába állítja R. Kiss, hogy a szultán az utolsó pillanatig Báthory megtartása mellett volt, ha le nem rontja a *Felsőmagyarországi Minerva* 1828. évfolyamában közölt fermán hitelességét.

Az 1619-i országgyűlésről R. Kiss azt állítja, hogy azon csak két protestáns főúr jelent meg, Batthyány Ferenc és Révay Péter. Ezzel szemben Szekfű is említi, hogy a csehekkel folyó tárgyalásokat az országgyűlés megbízásából Thurzó Szamiszló vezette, tehát már három főúrról tudunk. Ezenkívül Fraknoi megírja (*Pázmány Péter*, I., 441. l.), hogy a nádor jelentése szerint június elején az országgyűlés tagjai teljes számban voltak együtt. Az az adat, hogy csak két protestáns főúr van jelen az országgyűlésen, július elejére vonatkozik, arra az időre, amelyről Sepsi Laczkó Máté (nem tudom, miért nevezi őt R. Kiss állandóan Szepsei L. M.-nak) megírja: az urak a diétából egyenként hazaoszlának (július 13-ához, Mikó: *Erdélyi történeti adatok*, III. 200. l. Lényegében ugyanezt írja Angyal Dávid: *Mill. Tört.*, VI. köt., 222. l.).

Jakab angol királlyal kapcsolatban azt írja R. Kiss, hogy becsületsértést követ el Bethlennel szemben Szekfű, mikor azt írja,

hogy Jakab király nem válaszolt neki, azonfölül téved is Szekfű R. Kiss szerint, mert Jakab igenis írt levelet Bethlennek. Nem látom be, miért volna becsületsértés Jakab részéről az, amit Thurzó Imre részéről nem tartott sértésnek R. Kiss, — Thurzó Imre t. i. szintén nem válaszolt egy darabig Bethlen leveleire — nem tudom, miért volna ez becsületsértés Bethlenre nézve éppen Jakab király részéről, akit Szekfű korlátolt tehetségűnek jellemez (243. l.). De az az egyetlen levél, amelyet R. Kiss idézni tud, Angyal Dávid szerint nem hiteles (*Milleniumi történet*, VI. kötet, 348. l.; *Erdély politikai érintkezése Angliával*, 40. l.), Szekfű állítása tehát itt is teljesen helytálló.

Nagyon olcsó kifogások azok, amelyek egy munkából kimaradt adatok miatt tesznek szemrehányást a szerzőknek. Bethlen ifjúkori harcairól alig emlékszik meg Szekfű, ez tény; Bethlen politikai arc-képének megrajzolása azonban ezeknek részletezését nem kívánja meg okvetlenül. Nagyon olcsó eljárás, midőn R. Kiss egyes szavak kiemelésével azt a vélelmet ébreszti, mintha a kiemelt szavak Szekfű szavai volnának. Ilyen pl. a *kimerítő* életrajz emlegetése, ilyen az, hogy Jakab angol király *megveté* Bethlent. Sem a *kimerítő*, sem a *megveté* szó Szekfűnél elő nem fordul, — ezzel az utóbbival különben, úgy hiszem, Szekfű stílusát gúnyolja R. Kiss.

Hat oldalon tárgyalja R. Kiss Dóczy Andrásnak Ferdinánd királyhoz írt 1619. július 14-i levelét (Pray, *Epist. proc.*, III., 320.), amelyről ki akarja mutatni, hogy az hamis. Támogatja ezt azzal, hogy Dóczy szerint a levélben foglalt tudósításokat Bethlen Károlyi Mihály útján izente meg neki. Ez képtelenség R. Kiss szerint, mert Bethlen Károlyi Mihályt július 18-án küldte Dóczyhoz. *Risum teneatis...* tehát lehetetlen, hogy korábban is elküldte volna? Hivatkozik Szilágyi Sándorra, aki kétségbevonta e levél hitelét erkölcsi szempontokból. Nem akarom kétségbevonni, hogy Dóczy saját magától is betoldhatott valamit a Ferdinándnak szóló üzenetbe; nem vonom kétségbe, hogy Károlyi Mihály sem adta vissza szószerint Bethlen üzenetét, — mert a nagyon kényes természetű és kompromittáló tartalomból ítélve úgy hiszem, Bethlen szóval izent Dóczyinak. De a levél lényege olyan pontosan belevág Bethlen akkori politikájába, amilyen pontosan elűt Jakab angol király állítólagos levelének tartalma Jakab 1620 körüli politikájától. Bethlen félre akarta vezetni Ferdinánd pártját, és ez Dóczy hiszékenysége révén tökéletesen sikerült.

Az, hogy Bethlen augusztus elején Dóczyt azzal vádolja, hogy Dóczy mártja be Rédey Ferencet és a magyarországi urak egy részét Ferdinánd előtt, az még nem dönti meg az előbbinek hitelét, hiszen

az előbbiben nem említett urak közt van Rákóczi és sok más, akikre Bethlen biztosan számíthatott.

R. Kiss Istvánnak felsorolt és föl nem sorolt «ténymegállapításai» közül ahányat megvizsgáltam, az majdnem mind tévesnek bizonyult. Ha szemlét tartok a fölött, hogy mi maradt meg Szekfű «történelemhamisításaiból», bizony sovány eredményre jutok. Ott van Homonnai György, akinek nevét tévedésből írta Bálinté helyett Szekfű, — ezt a Hóman—Szekfű V. kötetében már helyesbítette is — talán mégis inkább tollhibáról lesz itt szó, nem «tudatos hamisításról»? Maradnak az «elhallgatások», mint pl. a különféle és közelebb-ről ismeretlen ifjúkori harcok, amelyeknél Bethlen katonai képességét mégis csak jobban bizonyítják Wallenstein elleni harcai... Marad az, hogy Bethlen bizonyára nagyított, mikor 20,000 főnyi fogolyról írt saját fejedelemmé választásának idejéből, de nem marad meg az, amit a foglyok kiszabadításáról mond R. Kiss, mert az általa idézett szöveg szerint ezek a foglyok *kiváltattak*, ami más, mint a *kiszabadítás*. Marad néhány hasonló szójáték, marad az, hogy Bethlen nem volt összeköttetésben a magyar urakkal «éppen akkor», mikor Dóczinak írt 1619-ben — bár ezt az állítást is könnyű volna védeni, mivel Rédey Ferenc csakúgy, mint Bethlen, a csehországi eseményekről a Dóczy-félékkel ellentétben álló tudósításokat alighanem magyar uraktól kapta. Megmarad az is, hogy Bethlen Gyulafehérvárott halt meg, ez Szekfűnél nyilván tollban maradt az utolsó út utolsó stációjának, Nagyenyednek említése után.

Bizony ezek csak csontok a Rugonfalvi Kiss által beharangozott dús lakoma helyett. Az étlap gazdagítása végett idejegyzem, hogy a Szekfű könyvének hátlapjára rajzolt kolozsvári Bethlen-bástyához Bethlen Gábornak kevés köze van, az a szabók bástyája volt az ő kora előtt. 1627-ben leégvén, a város költségén állították helyre Bethlen életében, de aztán 1707-ben gróf Károlyi lóporral fölrobbantatta, és 1709-ben építették megint föl (Jakab Elek: *Kolozsvár története*, II., 514—16.). A szövegben természetesen nem is tesz róla említést Szekfű akkor, mikor Bethlen építkezéseiről beszél.

Mindez sovány eredmény. R. Kiss sokkal jobb szolgálatot tett volna Bethlen emlékének, ha Szekfű munkájának megjelenését alkalomul használva, Szekfű megállapításaival igazítja helyre azt az ellen-szenves képet, amelyet Bethlenről gróf Andrassy Gyula rajzolt (*A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai* III. kötetében). R. Kiss adatain való rágódás helyett Szekfűnek a *Magyar Kulturában* közölt válaszára kívánok néhány megjegyzést tenni. Hogy Szekfű R. Kiss Istvánnal olyan lenézően bánik és őt második válaszra nem méltatja, az bizonyos mértékig kettejük dolga.

de az, hogy első válaszában, túlságosan bízva R. Kiss állításaiban, nem nézett utána a Jakab angol király levelére vonatkozó adatoknak, azt az olvasóközönség szempontjából nem helyeselhetem. Nem helyeslem azt sem, ahogy R. Kiss Istvánról szólva, a «vidéki» szót használja. Ez a szóhasználat nem talál ahhoz a meleg hanghoz, amellyel Szekfű a vidéki egyetemek érdekében síkra szállott (*Magyar Szemle*, VI., 4.).

Török Pál.

Sajó Sándor új verskötete.

Sajó Sándor: *Gyertyaláng*. Újabb költemények. 1925—1929. 8r. 143 l. Budapest. A szerző kiadása. 1930.

Az ellobbanni készülő gyertyalánggal példázza Sajó Sándor szívének azokat a fellángolásait, amelyek az élet közelgő alkonyatán e kötetének tartalmát sugallották. A gyertyaláng meggyúlik, mielőtt végsőt lobban; a költő szívét is magasba csapó lángra gyújtja még egyszer a sok kedves emlék s a sok régi vágy. Szebben mondja ezt el maga a költő a kötet címét adó versében (*Mint meggyúlik a gyertyaláng is . . .*):

Szívemben olyan a sok emlék,
Mint alvó hang a hegedűben;
Álmában olykor dalra kel még
És zeng — valónál gyönyörűbben.

És vele zeng a régi vágy is
És föllángol, mint szebb napokban, —
Mint meggyúlik a gyertyaláng is,
Mielőtt végképpen kilobban . . .

Öt esztendő termését foglalja magában e kötet. Szerzője nem tartozik a dús termékenységű költők sorába; miként egész költészetét jellemzi valami rokonszenves egyensúlyozottság, termelésében is van bizonyos egyenletesség. Több mint három évtizedre terjedő költői pályájának ez a hatodik verskötete s mindegyik 5—6 év termését gyűjti egybe.

A költő tárgyköre nagyjában itt is a régi, de hangja mintha módosult volna valamit. A régibb kötetekből sűrűn kihangzó szónokiasság helyett ebből mintha közvetlenebb, melegebb líraiság áradna felénk. Talán az alkonyatra hajló kornak van ebben a legnagyobb része. Életkora utólérte temperamentumát, melyről maga mondja, hogy mindig «mélán tünődő» volt s szerette az alkonyatot, mert szép és szomorú. Kornak s vérmérsékletnek ebből az összhangjából őszinte, mélyről szakadó érzések fakadnak és ezek keresetlenebb hangon szólalnak meg.

Költészetének legállandóbban ihlető, érzése, a haza sorsán aggódva csüggő szeretet s a tragikus magyar végzetten felsíró dacos keserűség, ebben a kötetében is nemes, emelkedett hangokat s szívbekapó kifejezést nyer. De itt is mintha növekednének az árnyak. A magyar jelen szomorú képei, a közélet lehangoló jelenségei, a nyomor és pöffeszkedés fölháborító ellentétei s a jövő kilátástalansága kétségbeejtik. Szilaj haboktól aláásott parton látja nemzetét s gyötrelmes látományában beszakad a part alattunk, eltemet bennünket az ellenséges áradat s száz esztendő múlva emlékezete se lesz itt a magyarnak. *A magyar hollónak* vallja magát, ki búsan, rekedten, sírba vágyva kiáltja jóságait, de senki sem hallgat a kopott, vén madárra. Ez a dacosan keserű, lázongó érzés sugallja a kötetnek talán legnagyobb szabású költeményét (*Örök bánat*). Megdőbbenti a költőt, hogy nálunk mindenki csak várja a magyar csodát, pedig ezt nem várni, — csinálni kell. Két ízben is megénekli Mussolinit, a nemzetmentő merész tett emberét megillető csodálattal s hozzá hasonló bátor kezdeményezőt esdekel a sorstól elgyávult, «megmohácsolt» nemzetünk számára is. Más költeményeiben ez a magyar sorson érzett bánat sajtáságos elégikus érzéssé halkul: a magyar derékségeért, jóságáért fizet azzal, hogy a keresztet hordja, mert minden szép és jó a kereszt jelében él. Egyik költeményében (*Magyar ballada*) meg egészen rezignált, halkszavú panaszává csendesedik ez az érzés a magyar sorsnak.

Másik állandó sugallója költészetének a természet. E kötetében is hangulatos, szép versekben énekli meg az erdő s mező nyugtató békéjét, a nagy világ viharainak s az erdő pihentető csendjének ellentétét.

A költő tárgykörének gazdagodásaul, újszerű ihletforrásaul érezteti a kötet az öregség közeledtét érző ember vívódását az elmúlás metafizikai kérdéseivel, melyekre a vergődő emberi szív évezredek óta hasztalan keresi a feleletet. Élet és halál, öröklét és megsemmisülés fájó kérdéseinek feszegetését, melyekre közömbösen hallgat a természet, némák maradnak a csillagok. Ezek a költeményei inkább Vajda János hatására vallanak, kivel való foglalkozásának bizonyossága Vajdát szépen jellemző költeménye. Egyénibb érzésének látszik az a keserű lázadozás, mely az élet végére gondolva nem tud megbékélni az örök ellentéttel: a természetnek van megújódása, az ember elpusztul. Nála a közelgő öregkor elé nem ragyog a humor aranyugara, őt az a «tűrhetetlen fájó gondolat» zaklatja, hogy az élet kedves, szép örömei megmaradnak akkor is, mikor az ember már földben rothad, hogy az emberrel együtt nem omlik össze ez a szép világ:

Ó, minden lesz, én Istenem,
S én nem leszek!

Mindent megért az emberész,
De ezt az egyet, — jaj, nehéz,
E gondolat fölsír kesergőn.

Ez bizony nem bölcselmi s nem is nagyon keresztyéni, de nagyon emberi érzés.

Ez az érzés számot vet nemcsak az étellel, mely mégis csak szép volna, csak olyan rövid ne volna, hanem számot vet a költői hírnévvel is. Az ő számvetése is azzal a méla megadással végződik, amellyel az Aranyé :

Kinek írnál, minek írnál?
Az ember csak — holtig él . . .

A kötetben közölt néhány csinos műfordítás tanúsága szerint a költő nagy rokonszenvvel fordult a francia parnasszisták felé. Ezek hatására vall a kötet jelentékeny részét tevő «tárgyas líra», mely egyébként is nagyon megfelel Sajó Sándor férfias, nem könnyedén hangolódozó természetének. Tárgyfestő költeményei a parnasszisták módjában, de kissé szabadabb formában érzékeltetik egy-egy, a költőnek kedves város sajátosságos színeit vagy történeti emlékeinek varázsos hangulatát s jellemzik tömören, inkább hangulatot, mint képet ébresztve, a szellemi életnek egy-egy kiválóságát. Talán legszebb közöttük a Prohászka püspök halálára írt, mely igen megkapóan tudja éreztetni a nemes főpap egyéniségének apostoli hevét s halálának heroikus szépségét. Ne maradjanak méltányoló megemlítés nélkül a költő ünnepi ódái sem, melyek legnagyobb részben a magyar irodalom hőseit magasztalják, az alkalmi költeményeken magasan felülemelkedő becsvágygal és jelességgel.

A kötetet egy «víg krónika» zárja be (*Az új temető*); ez bátran el is maradhatott volna. Tárgya az, hogy egy sváb falu nagy ünnepelességgel akarja fölszentelni új temetőjét, de mivel nem kerül méltó halott a kitűzött napra, a temetőavatás nagy kocsmai mulatozásra fordul. Ez a történet még a mulatságosság tekintetében oly szerény igényű sváb adomák közt is aligha nyerne pálmát. A halállal s halottakkal való mókázás mindig visszásan érint bennünket. Egy csöppet sem hat vidámítóbban ránk a temetőszenteléssel való tréfálkozás sem.

Egészében azonban a kötet méltó a költő eddigi pályájához s ahhoz a rokonszenves képhez, mely költői egyéniségéről az irodalmi köztudatban él.

Kéký Lajos.

